ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС
Књ. LXXIII
(2024)

UDC 93/94

ISNN 0350–0802
eISSN 2956–1744

INSTITUTE OF HISTORY

HISTORICAL REVIEW

Vol. LXXIII
(2024)

Editorial board

Mihailo Vojvodić, Biljana Vučetić, Jovanka Kalić, Srdjan Katić, Tamás Körmendi (Hungary), Angeliki Konstantakopoulou (Greece), Miloš Ivanović, Jelena Ilić Mandić, Giuseppe Motta (Italy), Konstantin Nikiforov (Russia), Hatice Oruç (Turkey), Vladeta Petrović, Aleksandar Rastović, Ilija Todev (Bulgaria), Aleksandar Uzelac, Lubomíra Havlíková (Czech Republic)

Editor-in-chief

Aleksandar Rastović
Director of the Institute of History

BELGRADE
2024

UDC 93/94

ISNN 0350–0802
eISSN 2956–1744

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. LXXIII
(2024)

Редакциони одбор

Михаило Војводић, Биљана Вучетић, Јованка Калић, Срђан Катић, Тамаш Керменди (Мађарска), Ангелики Константакопопулу (Грчка), Милош Ивановић, Јелена Илић Мандић, Ђузепе Мота (Италија), Константин Никифоров (Русија), Хатиџе Оруч (Турска), Владета Петровић, Александар Растовић, Илија Тодев (Бугарска), Александар Узелац, Љубомира Хавликова (Чешка)

Одговорни уредник

Александар Растовић
директор Историјског института

БЕОГРАД
2024

Текстови се достављају
Редакцији Историјског часописа на
istorinst@iib.ac.rs

Contributions are submitted to
The Editorial Board of Historical Review at
istorinst@iib.ac.rs

Информације о Историјском часопису на:
https://www.iib.ac.rs/istorijskicasopis/IstorijskiCasopis.html

Information about the Historical Review at:
https://www.iib.ac.rs/istorijskicasopis/TheHistoricalReview.html

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, званично гласило Историјског института, као годишњак излази од 1948. године. Објављује оригиналне, претходно необјављене радове разврстане у следећим категоријама: оригинални научни рад, стручни рад, прегледни научни рад, научна критика и полемика, научна библиографија. Поред тога објављује прилоге у виду приказа и извештаја из научног живота. У Историјском часопису објављују се радови из области историје, помоћних историјских наука и сродних хуманистичких и друштвених дисциплина, са посебним нагласком на политичку, друштвену, економску и културну историју српског народа, као и његове везе са јужнословенским и осталим балканским народима, и истовремено унапређује све гране историјске науке. Хронолошки оквир је омеђен на период од средњег века до 1918. године и стварања Краљевине СХС.

Часопис је уврштен у ERIH PLUS листу (European Reference Index for the Humanities and Social Sciences), реферисан је у базама Scopus (Elsevier), CEEOL (Central and Eastern European Online Library) и EBSCO Historical Abstracts.

Овај број *Историјског часописа*
штампан је уз финансијску помоћ
Министарства науке, технолошког развоја и иновација
Владе Републике Србије

САДРЖАЈ
CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES

Жарко ВУЈОШЕВИЋ
ТОБОЖЊА КОТОРСКА ПОВЕЉА КРАЉА СТЕФАНА НЕМАЊИЋА – ПРИЛОГ ТРАДИЦИЈИ ПРЕПИСА САЧУВАНИХ У ЦЕТИЊСКИМ ЗБОРНИЦИМА
Žarko Vujošević
THE ALLEGED CHARTER OF KING STEFAN NEMANJIĆ FOR CATTARO – A CONTRIBUTION TO THE TRADITION OF TRANSCRIPTIONS PRESERVED IN CETINJE COLLECTIONS
11–45

Ивана КОМАТИНА
УГАРСКИ НАПАДИ НА СРБИЈУ У ПРЕДВЕЧЕРЈЕ ВИШЕГРАДСКОГ СПОРАЗУМА
Ivana Komatina
HUNGARIAN ATTACKS ON SERBIA ON THE EVE OF THE VISEGRAD AGREEMENT
47–65

Дејан С. РАДИСАВЉЕВИЋ
Милан ВОЈНОВИЋ
ВЛАСТЕЛИНСТВО МАНАСТИРА ВАВЕДЕЊА ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ У ДРЕНЧИ
Dejan S. Radisavljević
Milan Vojnović
THE ESTATE OF THE MONASTERY OF THE PRESENTATION OF THE MOST HOLY MOTHER OF GOD IN DRENČA
67–104

Srđan KATIĆ
***ŞAFARS* IN MEDIEVAL SERBIAN AND OTTOMAN MINING**
Срђан Катић
ШАФАРИ У СРЕДЊОВЕКОВНОМ СРПСКОМ И ОСМАНСКОМ РУДАРСТВУ
105–127

Татјана КАТИЋ
ТОПИОНИЦЕ – ЈЕЗГРА НОВИХ НАСЕЉА У РУДАРСКИМ ОБЛАСТИМА ВУЧИТРНСКОГ САНЏАКА (15–16. ВЕК)
Tatjana Katić
SMELTERIES AS NUCLEI OF NEW SETTLEMENTS IN MINING AREAS OF THE VILÇITRN SANCAK (15-16TH CENTURIES)
128–150

Марина ШТЕТИЋ
НЕКОЛИКО ВРСТА МАНЕ И ЊИХОВА УПОТРЕБА У СПИСИМА ХИЛАНДАРСКОГ МЕДИЦИНСКОГ КОДЕКСА
Marina Štetić
SEVERAL TYPES OF MANNA AND THEIR USE IN THE WRITINGS OF THE HILANDAR MEDICAL CODEX
151–189

Јелица ВУЈОВИЋ
КОТОР КАО ПОШТАНСКИ И ОБАВЕШТАЈНИ ЦЕНТАР ВЕНЕЦИЈАНСКЕ РЕПУБЛИКЕ У ЧЕТВРТОЈ И ПОЧЕТКОМ ПЕТЕ ДЕЦЕНИЈЕ 16. ВЕКА
Jelica Vujović
KOTOR AS A POSTAL AND INTELLIGENCE CENTRE OF THE REPUBLIC OF VENICE IN THE FOURTH AND AT THE BEGINNING OF THE FIFTH DECADE OF THE 16TH CENTURY
191–221

Жарко Д. ИЛИЋ
ГЕОГРАФСКИ ПОЈАМ СТАРИ ВЛАХ – ОД НАСТАНКА ДО НЕСТАНКА
Žarko D. Ilić
THE GEOGRAPHICAL TERM STARI VLAH – FROM ITS ORIGIN TO DISAPPEARANCE FROM USAGE
223–259

Владимир ЈОВАНОВИЋ
ПОТАЈНИЦИ – ХОНОРАРНИ ПОЛИЦИЈСКИ ДОУШНИЦИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ
Vladimir Jovanović
UNDERCOVER AGENTS – PART-TIME POLICE INFORMERS OF THE KINGDOM OF SERBIA
261–285

Милић Ј. МИЛИЋЕВИЋ
Миљан МИЛКИЋ
„ЧАША НЕГОТИНЦА" ОГЛАШАВАЊЕ У ЛИСТУ СРПСКА ВОЈСКА 1908–1912. ГОДИНЕ
Milić J. Milićević
Miljan Milkić
"A GLASS OF NEGOTINAC" ADVERTISING IN THE SERBIAN ARMY NEWSPAPER IN 1908–1912.
287–315

Јована ШАЉИЋ РАТКОВИЋ
ИЗМЕЂУ ФЕСА И ШЕШИРА: ЈУГОСЛОВЕНСКИ МУСЛИМАНИ И АТАТУРКОВЕ РЕФОРМЕ
Jovana Šaljić Ratković
BETWEEN THE FEZ AND THE HAT: YUGOSLAV MUSLIMS AND ATATÜRK'S REFORMS
317–340

Василије ДРАГОСАВЉЕВИЋ
АТЕНТАТ НА МИЛАНА СТОЈАДИНОВИЋА 1936. ГОДИНЕ: СЛОМ И ВАСКРС ЈУГОСЛОВЕНСКЕ НАЦИОНАЛНЕ СТРАНКЕ
Vasilije Dragosavljević
ATTEMPTED ASSASSINATION OF MILAN STOJADINOVIĆ IN 1936: THE COLLAPSE AND RESURRECTION OF THE YUGOSLAV NATIONAL PARTY
341–366

ПРИКАЗИ
REVIEW ARTICLES

Eđidio Ivetić, *Istorija Jadrana. More i njegova civilizacija*, prevod s italijanskog M. Samardžić, Arhipelag, Beograd 2021, 373 str.
Марија АНДРИЋ **367**

Rudolf Veronika, *Közép-Európa a hosszú 13. században. Magyarország, Csehország és Ausztria hatalmi és dinasztikus kapcsolatai 1196 és 1310 között*, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest 2023, pp. 903
Ненад ОБРАДОВИЋ **375**

Александар Узелац, *Од Урала до Цариграда. Монголски поход на Европу (1236–1243)*, Историјски институт, Београд 2023, 413 стр.
Марко ГАВРИЛОВИЋ **381**

Драгана Амедоски, *Сумарни дефтер Крушевачког санџака из 1516. године*, Историјски институт, Београд 2023, 787 стр.
Александар ЈАКОВЉЕВИЋ **385**

Le relazioni „ad limina" dei vescovi di Cattaro alla Santa Sede (1592–1708) / *Izvještaji „ad limina" kotorskih biskupa Svetoj stolici (1592–1708)*, Documenta Vaticana historiam Montis Nigri spectantia I. / Vatikanski dokumenti o istoriji Crne Gore I, prikupio i priredio dr Antal Molnar, prijevod latinskih i talijanskih izvora dr Milica M. Kisić, dr Dejana Vasić i Sandra Dučić, Univerzitet Crne Gore, Podgorica 2022, 419 str.
Марија АНДРИЋ **390**

Benjamin Landais, *Nations, privilèges et ethnicité. Le Banat Habsbourgeois, un laboratoire politique aux confins de l'Europe éclairée*, Association Presses Universitaires de Strasbourg 2023, pp. 577
Јелена ИЛИЋ МАНДИЋ **393**

Исидора Точанац Радовић, Нино Делић, *Карловачка митрополија крајем 18. и почетком 19. века: Демографске прилике*, Историјски институт, Београд 2024, 258 стр.
Јелена ИЛИЋ МАНДИЋ **398**

Ана Столић, *Српски народни женски савез и политике женског активизма (1906–1919)*, Историјски институт, Београд 2023, 265 стр.
Драгана АМЕДОСКИ **404**

Јасмина В. Милановић, *Материнско удружење (1904–1941)*, Еволута, Београд 2023, 289 стр.
Ана СТОЛИЋ **407**

Александар Растовић, *Британски интелектуалци о српском и југословенском питању (пример Роберта Вилијама Ситона Вотсона)*, Историјски институт, Београд 2023, 807 стр.
Биљана ВУЧЕТИЋ **410**

Михаило Војводић, *Балкански расплет. Отпор Србије страним силама на Балкану (од Анексионе кризе до Великог рата)*, Балканолошки институт САНУ – Клио, Београд 2024, 238 стр.
Александар РАСТОВИЋ **416**

Биљана Вучетић, *У име хуманости. Амерички Црвени крст у Србији 1914–1920–1922*, Историјски институт, Београд 2023, 259 стр.
Александра ВУЛЕТИЋ **421**

Italy, Yugoslavia, and the Controversy over the Adriatic Region, 1915–1920: Strategic Expectations and Geopolitical Realities in the Aftermath of the Great War, ed. by Stefano Bianchini, Routledge, London 2024, pp. 326
Јована ШАЉИЋ РАТКОВИЋ **423**

НАУЧНИ ЖИВОТ
ACADEMIC EVENTS

1st General Meeting and Conference of COST Action CA22155 *Network for Forest by-products Charcoal, Resin, Tar, Potash* – EU-Potarch Prague, 5th–7th March 2024
Александра ФОСТИКОВ **427**

Округли сто *Идентитети од средњовјековља до данашњих дана (вјерски, језички, етнички, национални, државни)*, Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, 15. мај 2024.
Биљана СТОЈИЋ РАДОВИЋ
Милош ИВАНОВИЋ **429**

The 25th Symposium of the Comité International D'études Pré-Ottomanes Et Ottomanes (Ciepo)
(25. Међународни симпозијум Комитета за предосманске и османске студије)
Тирана, Албанија, 21–25. јун 2024.
Маријана МИШЕВИЋ **433**

Међународни научни скуп *Rituals, Ceremonies and Symbols in the Middle Ages: Croatia and the European Context (800–1600)*, Одсјек за повијест Филозофског факултета Свеучилишта Јурја Добриле у Пули – Одсјек за повијест Филозофског факултета Свеучилишта у Ријеци, Пула, 5–7. септембра 2024.
Бењамин ХЕКИЋ **438**

БИБЛИОГРАФИЈЕ
BIBLIOGRAPHIES

Војислав Ј. ВУЧКОВИЋ (1910–1964) Властимир ЂОКИЋ **445**

Michael Boro PETROVICH
Михаило Бора Петровић (1922–1989) Властимир ЂОКИЋ **455**

IN MEMORIAM
Драгослав ОПСЕНИЦА Радомир Ј. ПОПОВИЋ
467

УПУТСТВО АУТОРИМА
INSTRUCTIONS FOR CONTRIBUTORS **469**

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXXIII (2024) 11–45
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXXIII (2024) 11–45
УДК: 930.2:003.074(=063.41)(497.16)“17“
DOI: 10.34298/IC2473011V

Жарко ВУЈОШЕВИЋ*
Историјски институт
Београд
ORCID: https://orcid.org/0009-0009-7309-3213

ТОБОЖЊА КОТОРСКА ПОВЕЉА КРАЉА СТЕФАНА НЕМАЊИЋА – ПРИЛОГ ТРАДИЦИЈИ ПРЕПИСА САЧУВАНИХ У ЦЕТИЊСКИМ ЗБОРНИЦИМА

Апстракт: Рад се бави позним преписима наводне повеље Стефана Немањића, која се у литератури и традицији доводи у везу са градом Котором. Реч је о два текста настала у 18. веку, од којих се један налази у *Цетињском љетопису* (Цетињски манастир), а други у копијалној књизи „Епоха Црнојевића” (Архивско-библиотечко одељење Народног музеја Црне Горе на Цетињу). Иако садрже очигледне додатке у виду историјске нарације, док елементи познате дипломатичке праксе углавном изостају, у овим саставима је могуће препознати трагове документарне грађе. У раду се дипломатичком и правно-историјском анализом истражују њихов међусобни однос, претпостављени заједнички предложак и његова веродостојност као историјског извора. Такође се настоји утврдити ко би требало да је био дестинатар изворног документа (или више њих), чији су остаци сачувани у поменутим преписима. Коначно, размотрена је вишеслојна традиција предметних текстова. Понуђена су нова паралелна издања обе верзије, а у прилогу рада дати су њихови снимци.

Кључне речи: Котор, Св. арханђел Михаило на Превлаци, Св. Ђорђе код Пераста, Милешева, Стефан Немањић, Стефан Душан, Цетињски љетопис, копијална књига „Епоха Црнојевића”, Цетиње, повеља.

Abstract: The paper deals with later transcriptions of the alleged charter of Stefan Nemanjić, associated in literature and tradition with the city of Cattaro. These are two texts created in the 18th century – one is preserved in “Cetinjski ljetopis” (“Annals of Cetinje”, kept in the Cetinje monastery) and the other in the cartulary “Epoha Crnojevića” (kept in the Archival and Library Department of the National Museum of Montenegro in Cetinje). Although containing obvious additions in the form of historical narration, while elements of known diplomatic practice are mainly absent, the traces of documentary records can be recognised in these copies. By means of diplomatic and legal-historical analysis, the paper examines their mutual relationship, the assumed joint template and its credibility as historical source. An attempt was also made at determining the likely addressee of the source document(s), the remains of which have been preserved in the mentioned transcriptions. Finally, the multilayered tradition

* zarko.vujosevic@iib.ac.rs

of these texts has been treated. The paper offers new parallel editions of both versions as well as their quality images.

***Keywords*:** Cattaro, monasteries of St. Michael on Cartolle and St. George near Perasto, Mileševa, Stefan Nemanjić, Stefan Dušan, "Cetinjski ljetopis", cartulary "Epoha Crnojevića", Cetinje, charter.

У цетињским рукописним зборницима насталим у 18. веку сачувана су два текста документарног карактера која се према сопственом садржају могу довести у везу са краљем Стефаном Немањићем (1217–1223?; велики жупан од 1196) и градом Котором.[1] Текст у тзв. *Цетињском љетопису* из Цетињског манастира насловљен је „О Котору и првовенчаному краљу Стефану Српском", док је онај у копијалној књизи „Епоха Црнојевића" из Архивско-библиотечког одељења Народног музеја Црне Горе (АБО НМЦГ) у литератури уврштен међу „которске повеље".[2] Иако се две верзије међусобно унеколико разликују, оне би требало да преносе у основи исти извор дипломатичке природе следеће садржине (према *Цетињском љетопису*): краљ Стефан Немањић у Котору подиже три цркве (Св. Трифуна, Св. Богородице и Св. Луке; према „Епохи Црнојевића" само прве две) и у њему гради зидине и палате; затим оснива манастир Св. арханђела Михаила на Превлаци, поставља му старешину Арсенија и поклања пет села у околини; такође оснива обитељ Св. Ђорђа на острву код Пераста, поставља у њој игумана и монахе, дарује јој осам (према „Епохи Црнојевића" десет) села у ближем приобаљу и наређује Пераштанима да чувају манастир и његове поседе (према „Епохи Црнојевића" Пераштани имају и обавезу „да дају уље у кандила"). Наведене одредбе уоквирене су историјском нарацијом, која уз неслагања са утврђеним историјским чињеницама и познатом дипломатичком праксом не оставља дилему да се ради о фалсификату. Тако би се и ови

[1] Аргументован предлог за датирање смрти Стефана Немањића у 1223. годину (уместо у 1227. или 1228) понудио је Ђорђе Бубало, „Још једном о години смрти краља Стефана Првовенчаног", у: *Стефан Првовенчани и његово доба*, ур. Ивана Коматина, Београд 2020, 99–118, уз преглед дискусије у старијој литератури.

[2] У науци су позната два *Цетињска љетописа*: старији, датован у 16. век, чува се у рукописној збирци Универзитетске библиотеке у Одеси, а млађи, из 18. века, у ризници Цетињског манастира (Милена Мартиновић, „Два Цетињска љетописа", у: *Зетски господари Црнојевићи и везири Бушатлије (XIV вијек – 1830. г.)*, ур. Васиљ Јововић, Цетиње 2019, 345–356, са старијом литературом). Текст исправе Стефана Немањића налази се само у овом другом. Божидар Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, Титоград 1987, 43–50, анализира верзију из копијалне књиге „Епоха Црнојевића" и смешта је у контекст „которских повеља Немањића" (исто, 43–44). Станоје Станојевић, „Студије о српској дипломатици XXV. О фалсификованим повељама", *Глас Српске краљевске академије* 169 (1935) 26–27 документ представља као „повељу Стевана Првовенчаног Которанима".

текстови о средњовековном Котору и његовој околини могли убројати у „незграпне крпарије каснијих времена", како је Иво Стјепчевић назвао један од бројних неверодостојних писаних исказа насталих као израз постепено стваране традиције тог приморског града.[3] Ипак, поменути врсни познавалац которске прошлости био је склон да и у таквима (покуша да) препозна понеки драгоцени одјек историјске стварности.[4] На наредним страницама ћемо настојати да утврдимо да ли се са тим циљем вреди позабавити и предметним текстовима у цетињским рукописима.

Старији текст налази се у *Цетињском љетопису* (даље: ЦЉ), који се чува у ризници Цетињског манастира (без сигнатуре).[5] Реч је о рукописној књизи на хартији чије је „најважније делове", како сматрају истраживачи, између 1744/49. и 1756. написао митрополит скендеријски и приморски Василије (III), неке од њих и пре него што је рукоположен за ту дужност 1750. године.[6] Део њеног садржаја чине преписи и изводи повеља зетског господара Ивана Црнојевића (1465–1490), као и пописи међа утврђених у каснијем периоду, све везано за регион Цетиња, Скадарског језера (Црмница и западно приобаље) и приморја (f. 32–46).[7] Пре ове документарне грађе налази се опширни састав назван „Повијест о Скендербегу Чернојевићу" (f. 1–30), а за њом следи разноврсни материјал

---

[3] Ivo Stjepčević, *Katedrala Sv. Tripuna u Kotoru*, Split 1938, 26.

[4] Исто, 25–26 и passim; уп. Иван Стевовић, „Котор у раном средњем веку: Ауторитет традиције или маглине историје?", *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 45 (2017) 56.

[5] Приликом наше последње посете Цетињу крајем 2022. ЦЉ је био изложен у стакленој витрини ризнице, заједно са архијерејском одеждом и митром владике Василија III Петровића Његоша (1750–1766), отворен на месту f. 56v–57r, без могућности приступа. Због тога се у овом раду опис и издање предметног текста заснивају на раније штампаним публикацијама које ће бити наведене на одговарајућим местима.

[6] Фототипско издање ЦЉ: *Цетињски љетопис*, прир. Нико С. Мартиновић, Цетиње 1962 (уводни текст доступан је и на веб-страници https://www.rastko.rs/rastko-cg/povijest/nmartinovic-letopis_c.html – прегледано 29. априла 2024); транскрипција (дипломатичко издање): *Цетињски љетопис*, прир. Божидар Шекуларац, Цетиње 1993; превод: *Crnogorski anali ili Cetinjski ljetopis*, prir. Božidar Šekularac, Cetinje 1996 (преглед ранијих издања појединих извода: исто, 33–34). Све три поменуте публикације садрже и краће уводне студије. За опис и садржај рукописа види и М. Мартиновић, „Два Цетињска љетописа", 348–351, са прегледом старије литературе. О архимандриту и затим владици Василију види монографију Глигор Станојевић, *Митрополит Василије и његово доба*, Београд 1979. и укратко Јован Милићевић и Новица Ракочевић, „Време владика Саве и Василија (1735–1766)", у: *Историја српског народа* IV-1, ур. Славко Гавриловић, Београд 1994[2], 498–510.

[7] Изгледа да је то било језгро рукописа, на чијој насловној страни стоји назив „Крусоволь Иван-бега Црноевића". Ипак, њега по обиму знатно премашују други, претежно наративни садржаји. Тако овај „картулар" из периода од Црнојевића до друге половине 18. века обухвата само 15 од 81 листа читавог зборника.

састављен од крађих записа историографске садржине, једног Василијевог писма („књиге") властима Венеције из 1744, два родослова („сербских деспот" и „Чернојевића"), три песме, као и разних бележака и извештаја (f. 46–81). У овом последњем делу ЦЉ налази се и препис наше повеље на две стране (f. 62v–63r), сачуван без оштећења (сл. 1). Смештен је између поменуте „књиге" предате у „сенат млетачки" са пратећим белешкама у које спада и песма „Черна Гора од Котора" и историографских записа које чине два родослова и два извештаја о Ивану Црнојевићу. Испод текста документа исписана је песма „Симеоне свети Немања". Досадашња истраживања не остављају сумњу да овај материјал потиче из пера владике Василија, било као преписивача, било као аутора (свакако писама Венецији, а можда и песама).[8] Тако се може сматрати врло вероватним да је он на одговарајуће место у ЦЉ унео и текст наводне повеље Стефана Немањића, додавши му делове историјске нарације којој је и иначе био склон, као што показују још неки његови познати списи.[9]

Млађи препис Стефанове „повеље" сачуван је у копијалној књизи „Епоха Црнојевића" (даље: ЕЦ), која се налази у Архивско-библиотечком одељењу Народног музеја Црне Горе на Цетињу (сигнатура АБОНМЦГ/ЕЦ: А–II/8, бр. 1). За разлику од претходног, овај зборник се с правом може назвати картуларом, јер на 51 листу папира садржи преписе 14 докумената, од којих се осам односи на имања Цетињског манастира од његовог оснивања 1485. године до краја 18. века, пет на разграничења и пресуде из 15. столећа, а под редним бројем XII (архивски инвентар: ЕЦ 8/XII) нашла се и исправа којом се овде бавимо (f. 21a обострано – сл. 2).[10] Рукопис је највероватније настао у Цетињском манастиру, а на

[8] *Цетињски љетопис*, прир. Н. С. Мартиновић, 4–6; М. Мартиновић, „Два Цетињска љетописа", 350.

[9] У документу којим се обраћа сенату у Венецији 1744. Василије укратко рекапитулира историју Црне Горе, којој теми касније посвећује и једну „праву" историографску публикацију, штампану у Москви 1754. под називом *Исторія о Черной Горы*.

[10] Текст „хрисовуље првовенчанога краља Стефана" заправо је уметнут међу листове групе докумената означене редним бројем XIII, у архивском инвентару у који смо имали увид регистрованих као ЕЦ 8/XIII под називом „Баштине Цетињског манастира од 1678–1773". Бројеви листова обележени су арапским цифрама у горњем левом углу, а лист 21a са нашом повељом долази после листа 21, иако би по садржају требало да му претходи (бројевима листова, које је „неко прије означио", Нико Мартиновић је на свакој страници verso додао исти број са словом „a": *Цетињски љетопис*, прир. Н. С. Мартиновић, 9). Како је рукопис пре рестаурације (1992. године) био повезан, није нам познато да ли се препис Стефанове повеље тада налазио „на свом месту". За историјат, опис и преглед садржаја картулара ЕЦ види: Милена Мартиновић, „Један рукопис из збирке докумената *Епоха Црнојевића* Народног музеја Црне Горе на Цетињу", *Археографски прилози* 41 (2019) 87–94. У истом раду ауторка такође објављује у целини или у изводима текстове преписа

основу филиграна датира се у време око 1770–1771. године.[11] Поделио је судбину архивске грађе која је после неуспеле евакуације током Првог светског рата враћена на Цетиње, да би у октобру 1918. била закопана у дворишту резиденције краља Николе – све до априла 1923.[12] Последице су знатна оштећења у горњем десном углу листа *recto* (недостају комади, флеке од влаге) и делом исцепане маргине доле десно. Због тога су делови редова 2–5 и 25–32 изгубљени или тешко читљиви, али се нека места могу реконструисати на основу верзије из ЦЉ, као и преписа Јулија Баловића из средине 18. и Трифона Смећа (Trifone Smecchia) с почетка 19. века, о којима ће бити речи у наставку текста.[13]

Осим два описана, у литератури се помињу и други примерци, тј. преписи нашег документа. Тако Божидар Шекуларац наводи да се „оштећени примјерак фалсификата" чува „у оставштини Илије Синдика у Историјском архиву у Котору" – егземплар до кога нисмо успели да дођемо.[14] Недоступан нам је и превод на италијански, који је 20. октобра 1754. оверио венецијански провидур у (Херцег) Новом Доминик Пицамано, а који се по писању Пава Буторца чува међу рукописима кнежева из породице Смећа.[15] Исти аутор наводи још неколико италијанских превода и словенских копија, међу којима би једна, „писана босанчицом од Крста Змајевића", требало да је сачињена 1680. године.[16] Два преписа су нам позната према штампаним издањима. Један се нашао у *Перашкој хроници* коју је око 1742. саставио Јулије Баловић, док је други 28. марта 1806. извео Трифоне Смећа – оба латиницом. Невешто транслитерирани текстови са грешкама услед неразумевања појединих места у изворнику за предложак су имали верзију сачувану у ЕЦ, што ћемо показати у коментарима уз издање које следи, али ниједан од њих

документа из времена између 1482. и краја 17. века (углавном према старијим издањима, стр. 94–109) и прилаже њихове квалитетне снимке у боји (стр. 113–130).

[11] М. Мартиновић, „Један рукопис", 88.

[12] Исто, 93–94. О закопавању и проналажењу грађе на Цетињу види: Жарко Вујошевић, „Повеља престолонаследника Стефана Уроша (Дечанског) манастиру Врањини", *Иницијал. Часопис за средњовековне студије* 11 (2023) 193–194 (са прегледом литературе).

[13] Изражавамо захвалност особљу АБО НМЦГ на сарадњи и предусретљивости током нашег рада у тој установи.

[14] Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 44, нап. 2. Упркос засада неуспелој потрази, захвалност дугујемо и особљу Историјског архива Котор на труду, као и сарадници Историјског института Београд Јелици Вујовић на посредовању.

[15] Pavao Butorac, „Opatija sv. Jurja kod Perasta", *Bogoslovska smotra* 16/2 (1928) 166.

[16] Исто, 166, нап. 7. Према ауторовим подацима, Змајевићев текст се чува у Општинском архиву у Перасту, док се три италијанска „преписа" налазе у тамошњем Опатско-наджупском архиву.

није настао из цетињског „картулара”.[17] Штавише, према претходно наведеним датумима и другим расположивим подацима може се закључити да преписи и преводи нису састављани на основу текстова из ЦЉ и ЕЦ, већ да су подлога за њих биле једна или више једноставних копија које су кружиле Зетским приморјем и залеђем током 17. и 18. века. Да је егземплара Стефанове „повеље” заиста било више, потврђују и разлике између два преписа сачувана на Цетињу.

Следе паралелно приказани текстови два цетињска примерка, од којих је онај из ЦЉ дат према фототипском издању из 1962 (види нап. 6), док је верзија из ЕЦ обрађена непосредним увидом и на основу снимака које нам је љубазно уступило особље АБО НМЦГ.[18] Реконструкције изгубљених и оштећених делова примерка из ЕЦ изведене су на основу ЦЉ, као и преписа Јулија Баловића (даље: ЈБ) и Трифона Смећа (даље: ТС), и смештене у угласте заграде. Ради боље прегледности, у табели су целине са истим или сличним садржајем приказане напоредо, а делови присутни у само једном примерку су подвучени. Примењена су правописна правила савременог српског језика, укључујући интерпункцијске знаке.

---

[17] За препис у *Перашкој хроници* види: Злата Бојовић, „Милешева у старим летописима и хроникама”, у: *Осам векова манастира Милешеве*. Зборник радова II, ур. Петар Влаховић, Милешева–Београд 2013, 88–90. Ауторка преноси извод (чини се не сасвим поузданог) издања Баловићевог преписа, објављеног у *Аналисти, хроничари, биографи. Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека*, књ. 10, прир. Милош Милошевић, Цетиње 1996, 190–191 (Баловићев латинични текст овде је штампан ћирилицом). Препис Трифона Смећа први пут је објављен у Giuseppe Gelcich, *Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro*, Zara 1880, 68. Гелчићево издање понављају P. Butorac, „Opatija sv. Jurja”, *Bogoslovska smotra* 16/2, 164, нап. 7 (извод) и I. Stjepčević, *Katedrala Sv. Tripuna*, 66, нап. 25.

[18] Стефанова „повеља” из ЦЉ објављивана је у оквиру издања и превода читавог зборника поменутих горе у нап. 6 (*Цетињски љетопис*, прир. Н. С. Мартиновић, f. 62v–63r; *Цетињски љетопис*, прир. Б. Шекуларац, 164–165; *Crnogorski anali*, 152–153). Једино штампано издање верзије из ЕЦ публиковао је Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 50. Наше прелиминарно издање преписа из ЦЉ недавно је објављено на европском порталу повеља средњег и раног новог века, који уређују сарадници удружења Intenational Centre for Archival Research (ICARUS) са седиштем у Бечу, и то у оквиру збирке „Cetinje: Die Urkunden der Herrscher von Serbien und Zeta in den Sammlungen von Cetinje (1212?–1495)”, чија је израда у току (Sammlung ca0f8ea7-3cc6-48cc-8f8e-a73cc618cc34 - Monasterium.net – прегледано 29. априла 2024).

Цетињски љетопис	**Епоха Црнојевића**
|1| ꙮ Котору и первовѣнчанному || кралю Стефану Сербскомь[19]	|1| Хрусоволь |2| первовѣнчаннаго кралıа С[тефана].[20]
|2| Благоволѣнїемь ꙮца ї сапоспешенїемь |3| Сина и савершенїемь Светаго Духа, Стефань, |4| мїлостию Бwжиею первовенчанни краль |5| сербски, синь Симеwна Неманѣ. По преставлѣ|6|ни моего wца и вѣнчанїю на кралѥвство |7| серские(!) земли wт своего брата первосвети|8|телїа Савве,	|3| Благословеніемъ Отца и Сына [и Святаго] Духа, |4| ıа, Стефанъ первов[ѣнч]анніи кра[ль, сынъ Си]|5|меона Неманича(!), по учиненному wтца моего и бла|6|гословеннаго брата моего, святителя Саввы, на кралѣв|7|ство ме поставише.[21]
проидохь землю держави своее |9| и придохь ва градь Которь. И не wбретохь |10| ва немь храма, но саздахь усредь Котора |11| саборну велїку црькву ва име светаго вели|12|комученика Трифона. Такожде саздахь |13| вторую црькву, храмь Ваведенїе пре|14|светие Богородице на Черногорскаıа врата. И тре|15|тїю саздахь црькву, ва име светаго апостола |16| еѵангелиста Луке. И Которь зело оутврьдихь |17| и wружахь и полате ва нѣмь саградихь. |18| И придохь на Превлаку и саградихь храмь |19| ва име светаго архистратїга Мїхаила. И мана|20|стирь оустроихь и архиереıа Арсенїа ва нѣи |21| поставихь. И приложихь тои светои Црькви Архи|22|стратїга Мїхаила .ѕ̑. селахь на службу: Лушти|23|цу и Крьтоле и	И проидохъ землю державе моея и при|8|дохъ у градъ Которъ и не нађохъ у нѣмъ церкве. И согра|9|дихъ Церкву Святаго Трифона су два трула и другу цер|10|кву, Святу Госпођу на Парило. Пакъ отидохъ отоленъ |11| на Превлаку, на дно Поля Гербалскога, и соградихъ мо|12|настиръ Святаго архангела Михаила и поставихъ у |13| нѣмъ патріарха Арсенія съ братїиомъ калуђерима. |14| И дадохъ под нимъ петъ селахъ на службу церковну: Лу|15|щицу, Кртоле, Лѣшевиће, Брда и Богдашиће. И отидохъ |16| отоленъ и придохъ у мѣсто Перастъ. И почехъ градитъ |17| Церкву Святаго мученика

[19] Наслов преписивача преко оба листа.

[20] Наслов преписивача.

[21] Почетни редови преписа ТС остављају утисак да је он изведен са примерка ЦЉ: између осталог преноси речи „По преставлѣни моего wца и вѣнчанїю...” (ред 5–6: „po postavgliegnu... i vanciagnu”), којих нема у ЕЦ. Међутим, по значајним садржинским елементима доследно прати овај други. Тако наводи зидање две (ЕЦ, ред 8–10), а не три цркве у Котору (ЦЉ, ред 10–16) и не помиње градњу утврђења и палата (ЦЉ, ред 16–17). Што је још важније, са ЕЦ се подудара у диспозитиву: два примерка се потпуно слажу када набрајају села у поседу манастира Св. арханђела Михаила (ЕЦ, ред 14–15; уп. ЦЉ, ред 22–24), док се исто може са сигурношћу тврдити у вези са пописом села Св. Ђорђа (ЕЦ, ред 20–24; уп. ЦЉ, ред 28–31; види детаљније у нап. 24).

Лѣшевићнє и Богдашїћнє |24| и Кавачнє[22]. И придохь ва село Перасть и саздахь |25| црькву ва име светаго велїкомученїка Гєwр|26|гиа оу wтокь и поставихь игумена са брати|27|ıами. И дахь Црькви Светаго Гєwргиа на службу: |28| Бїелу до потока и Иошїцу до Веригахь и До|29|ни Моринь до Високе Стиене и Лїпце и Барну |30| и Леденїце вїше Рисна и Столивь страномь |31| до Иргакова и Мирчеваць. И заповедахь Пера|32|сту да то пази и wву Црькву Светаго Гєwргїа |33| да нагледуе и послухь сваки да чїни w|34|[23] д овїехь селахь.	Георгія на школю у отоку са |18| трудомъ и помоћи господе и поставихъ у ню ігуме|19|на з братіомъ калуђерима. И дадохъ Церкви Святому |20| Георгїю на службу село Быелу до потока, Иошицу стра|21|номъ до Веригахъ и Дони Моринъ до Високе Стіен[е и] |22| Липце подъ Гредомъ и Бабиню и Леденице в[ыше Рисна][24] |23| и Столивъ страномъ до Арћакова и отолћнъ Кавач[ъ] |24| и Мрчевацъ и Тиватъ. И заповиедахъ Пераћаномъ |25|[25] [... и служе][26] и да е под рукомъ ныхъ. Ово састави |26| [...]тъ стотинъ двадесетъ петого.
И тако тои свети первовѣнча|35|нни краль Стефань свето преживова и на смер|36|ти покалуђнєрї га брать светитель Савва. |37| И wтїде ка Богу, емуже оугоди добрїми дели |38| и данас му свете мощи почїеваю ва Студенїци. |39| А wстави по себе свое .д̃. сина: Радослава, |40| Предислава, Владислава и Уроша. И Владиславь |41| краль саради црькву Мїлешево, храмь Светаго |42| Христова вазнесенїа, и даде тои светои	|27| [... Сте]фанъ [... четири[27]] сына, Радослава, Право|28|[слава(!), Владислава[28] и Уро]ша. И Владиславъ согради цркву |29| [Мылѣше]во[29] [и прѣн]есе [мощи] своего стрица святаго Саввы изъ |30| [Трнов]а и постави ихъ у Мылѣшево. И даде под Мылѣшево |31| седемдесетъ [сел]ахъ на службу и свако по имену у

[22] Читање несигурно. *Цетињски љетопис*, прир. Б. Шекуларац, 164: „каваче”. Превод у *Crnogorski anali*, 153: „Kavače”.

[23] Почетак другог листа.

[24] Реконструкција према ЦЉ, ред 30 и ТС, који преноси идентичан попис села као ЕЦ, али изоставља део текста – од „страномъ” (ЕЦ, ред 20–21) до „Леденице” (ЕЦ, ред 22). Тако је настала погрешна конструкција „Iosizzu do visce Risna”, након чега набрајање поседа верно следи ЕЦ, наводећи Кавач и Тиват, којих нема у ЦЉ.

[25] Почетак другог листа.

[26] Одговарајуће место у ТС, како је штампано у G. Gelcich, *Memorie storiche*, 68 (и одатле пренето у друге публикације поменуте у нап. 17): „... i zapovidjeh Pirastu da se tuu nazirre i da je sluxe...”, после чега следе три тачке (као да је наставак свесно изостављен) и затим белешка о милешевском игуману Василију (види нап. 33; уп. ЕЦ, ред 38–39).

[27] Реконструкција према ЦЉ, ред 39.

[28] Део реконструкције („Право[слава, Владислава]”) према ЦЉ, ред 40.

[29] Реконструкција према ЦЉ, ред 41 (облик имена манастира као ЕЦ, ред 30).

црькви на |43| службу .ѳ. селахь. И сихь васехь имена напи|44|санна суть ва царскому хрисофолю са гранїца|45|ми и међіами. Ихже зде не wбретохь, тачїю Церь|46|кви Светаго архистратїга Михаила на Превлаку, |47| села и метехе и землю манастирску вишеписань|48|ную. Такожде wбретохь села и землю манастира |49| Светаго Гewргиа оу wтокь под Перась, еже |50| оутврди свети краль Стефань своиемь печа|51|томь и златнїемь хрисофоломь и предаде Церь|52|кви архистратїга Мїхаила, Архиепископии на |53| Превлаку, на сахранѣнїе ва веки века. И ни|54|которимь кралємь благочастивимь непременно |55| ва веки, амїнь.	русоволю |32| нихъ [конфине[30] ...?] него у Цркву Святаго Георгія у отоку са ви|33|ше своиема селима кое самъ и выше писао. Тада Пераща|34|нима заповѣдахъ да даю улѣ у кандила.[31]
Сиеже бисть ва лѣто |56| битиа .ѯг҃.ѱ.к҃.	Каде ово заповиедах |35| на лѣто шестъ стотинъ седмдесетъ петъ.[32] И то све пот|36|верди царъ Стефанъ и постави славне печате (*уцртан крст*) у ови |37| русоволь. (*Белешка испод текста истим рукописом:*) |38| Ови русоволь даль печатитъ игуменъ милѣшев|39|ски Василіи јеромонахъ з договореніемъ всего сабо|40|ра церковнаго, которыи да будетъ памятованъ въ |41| родъ и родъ отъ нашега рода и езыка.[33]

[30] Реконструкција према издању ЈБ (види нап. 17).

[31] Према издању ЈБ: „... да дају дарвенога масла у канђелу у цркви Милошеву, а она њему толико масла". Овако јасно срочена одредба о узајамним обавезама Цркве Св. Ђорђа и манастира Милешеве налази се само у Баловићевом препису.

[32] Према издању ЈБ година је уписана као 6770 (=1261/62), док је на маргини забележена 1261.

[33] Уз завршни део текста изведена су два орнамента: мањи дуж 37. реда иза речи „русоволь" и већи испод белешке према дну странице. Испод текста и десно од украса уз маргину другом оловком је уписано: „7206 – 5508 = 1694" (погрешна рачуница, треба 1698). Није јасно одакле је преписана година 7206, нити на шта се она односи. Може се само нагађати да се налазила у оштећеном делу заглавља (горњи десни угао f. 21a recto). Нешто другачију белешку, са другим датумом и необично детаљним додатним хронолошким одредницама, преноси ТС (G. Gelcich, *Memorie storiche*, 68): „Az rasenni Iguman Milloscevski Vassilie Jermonak vaobrazih na lietto 7141 a at exe poplti Rodstva Kristova

Текст „повеље" Стефана Немањића у оба примерка је уоквирен историјском нарацијом, у којој се најпре описује ауторова посета Котору и, уз примедбу да у њему није нашао (ниједан) храм, „зидање" (заправо већ постојећих) цркава у граду: катедрале Св. Трифуна, Ваведења Богородице „на Црногорским вратима" (ЕЦ: Свете Госпође „на Парилу") и Св. Луке (у ЕЦ изостаје).[34] ЦЉ затим помиње и Стефанову градњу утврђења и палата.[35] Следи опис посете Превлаци и Перасту, на којим местима ауктор такође „гради" манастире Св. арханђела Михаила и Св. Ђорђа и поклања им поседе. И овде се ради о локалитетима где су већ постојале богомоље, а низ историјских нетачности по свему судећи употпуњује помен „архијереја Арсенија" (ЕЦ: „патријарха") као старешине постављеног у новооснованој обитељи на Михољској превлаци. Нарација затим излази из хронолошких оквира „повеље" и из перспективе преписивача приповеда о Стефановој старости и о његова четири сина, од којих је један, Владислав, „саградио цркву Милешево" и издао јој повељу. Састављач текста у ЦЉ каже да тај документ „зде не обретох" (у Милешеви?), али да је нашао оне за Св. Михаила и Св. Ђорђа (ред 45–49). Додаје да је то све „свети краљ Стефан" потврдио својим печатом и „златним хрисофолом" и предао на чување манастиру на Превлаци. ЦЉ завршава неком врстом санкције (заправо наредбом наследницима), уз апрекацију и датум. Нешто другачији „есхатокол" у ЕЦ такође помиње Милешеву и њену повељу, а затим, после кратког изгубљеног дела текста (ред 32), наводи само Св. Ђорђа уз још једну уметнуту диспозитивну одредбу, датум и потврду „цара Стефана", који „постави славне печате у ови русовол". На крају примерка ЕЦ налази

1633 Ind. I. Krug Sulnzu I. Luni Krug 16 Epatta-miesseza Junia 13..." (као да је наставак изостављен). Према издању ЈБ, датум је забележен на следећи начин: „... од годиштах 7142 [=1633/34], а то јест од порода Господина 1633. у Милошево".

[34] О катедрали Св. Трифуна, освећеној 1166, види између осталог I. Stjepčević, *Katedrala Sv. Tripuna* и Milka Čanak-Medić i Zorica Čubrović, *Katedrala Svetog Tripuna u Kotoru. Istorija, arhitektura, arhitektonska plastika i liturgijski nameštaj*, Kotor 2010, 45–46 (време градње). У тексту поменута Богородичина црква позната је као Св. Марија Колеђата или „од ријеке" (Santa Maria Collegiata / de Flumine) и налази се уз северне бедеме града, дуж тока реке Шкурде (немамо сазнања да су називи њеног локалитета из наших текстова, Црногорска врата и Парило, посведочени у средњем веку). Реч је о ранохришћанској базилици, која је у свом садашњем облику као романичка црква обновљена у време Стефана Немањића – 1221 (Jovan J. Martinović, „Najstarije sakralne građevine u Kotoru", u: *Dvanaest vjekova Bokeljske mornarice*, ur. Jovan J. Martinović, Kotor 2010, 202; укратко о цркви: Valentina Živković, „Kotor, Crkva Sv. Marije Koleđate", u: *Leksikon likovne umjetnosti Crne Gore* 1/I, ur. Niko Martinović, Podgorica 2021, 443–444). За Цркву Св. Луке, подигнуту 1195, види: *Црква Св. Луке кроз вјекове*. Зборник радова, ур. Војислав Корађ, Котор 1997.

[35] Сам Стефан Немањић у *Житију Св. Симеона* приповеда како је његов отац Котор „утврдио" и у њега „пренео свој двор": Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, прир. Љиљана Јухас-Георгиевска и Томислав Јовановић, Београд 1999, 39–40 (издање и превод).

се белешка о овери „русовола" по наредби милешевског игумана Василија у договору са сабором.

Већ овај сумарни преглед садржаја двеју верзија Стефанове „хрисовуље" уверава нас да ту не може бити речи о верно пренетом тексту неког средњовековног документа. Чак су и њихови дипломатички (или боље речено квазидипломатички) делови тешко уклопиви у општу слику документарне праксе српских владара.[36] У оба примерка инвокација је вербална (у ЦЉ нешто опширнија), док интитулација „првовенчаног краља" не садржи географске одреднице, већ истиче Стефанове сроднике: оца Симеона Немању и брата Саву.[37] Уобичајене делове есхатокола (санкција, кородорација, потпис) „замењују" завршне белешке преписивача: у ЦЉ оне донекле и наликују на формуле у том делу средњовековне повеље (ред 50–55), док се у ЕЦ истиче само потврда „цара Стефана" (ред 35–37). Датација старијег примерка на самом крају текста не одговара времену Стефановог краљевања, али барем годину наводи на уобичајени начин и „технички" исправно: 6720 (=1211/12). С друге стране, ЕЦ формулу датума доноси на два места, и то речима, а не бројним вредностима слова: на крају диспозиције у оштећеном 26. реду може се прочитати само њен део, а потпуна је у 35. реду, и то у немогућем облику „на лето 675".[38]

---

[36] Можемо узети у обзир само општу слику, пошто је у време Стефана Немањића документарна пракса још у зачетку, а од овог ауктора је у најбољем случају сачувано само шест исправа, које се типолошки и по традицији међусобно веома разликују (*Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника* I, прир. Владимир Мошин, Сима Ћирковић и Душан Синдик, Београд 2011, бр. 12–16, 21). Уп. о документарној пракси немањићких краљева Небојша Порчић, „Немањићки успон на краљевство у светлости дипломатичких и дипломатских сведочанстава", у: *Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића*, ур. Љубомир Максимовић и Срђан Пириватрић, Београд 2019, 221–230, као и српских средњовековних владара уопште, Žarko Vujošević, Nebojša Porčić, „Die Urkundenproduktion im mittelalterlichen Serbien: Ein Zusammenspiel westlicher, byzantinischer und einheimischer Traditionen", in: *Documents and Chanceries between West and East* (Proceedings of the 16th congress of the Commission internationale de diplomatique), eds. Andrea Stieldorf, Frédéric Bauden & Adam Kosto, *Archiv für Diplomatik Beiheft* 20 (2024) – у штампи.

[37] У јединoм познатом Стефановом документу са вербалном инвокацијом ова формула је сведена: „у име Оца и Сина и Светога Духа" (Небојша Порчић, *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: доба Немањића*, Београд 2017, 134 – заклетва Дубровчанима, коју је ауктор издао као велики жупан). Једина Стефанова краљевска повеља у интитулацији набраја земље чији је ауктор „намесни господар" (исто, 136 – повеља манастиру Св. Марије на Мљету). Формула „првовенчани краљ" присутна је само у тзв. Првој жичкој повељи, сачуваној као натпис на северном зиду испод кулезвоника манастирске цркве (додуше, у облику „венчани први краљ": *Зборник*, 91).

[38] Овде је можда преписивач услед неразумевања и лошег читања погрешно пренео годину која се налази у ЦЉ – .ѯ҃ѕ.ѱ.к҃. – и то тако што је „препознао" бројеве 6 и 70 (иако је .ѱ. = 700), а уместо броја 20 (.к.) „прочитао" 5 (.е.). Баловићев препис је на овом месту

Јасно је, дакле, да имамо посла са једном кривотворином, која би се с правом могла назвати „ноторном", с обзиром на то да у нашој новијој науци није ни узимана у обзир.[39] Према садржају и структури цетињски текстови подсећају на тзв. модерне фалсификате (настале углавном у новом веку), каквих готово да нема, или нису познати, у домаћој документарној традицији, али у западној дипломатици представљају значајан и добро истражен феномен, коме се у едиторским пројектима придаје све већа пажња.[40] У битнија обележја модерних фалсификата спадају (фиктивна) историјска нарација, чија сврха није историографски извештај, већ доказивање предметних права и привилегија, као и начелно већи број хронолошких података него у аутентичним средњовековним повељама – елементи који су у већој или мањој мери присутни у текстовима којима се овде бавимо.[41] Тако се и у њима описују догађаји без непосредног додира са правним чином, али везани за ауторитет наводног ауктора Стефана Немањића, делом у одговарајућем општем хронолошком контексту (види нап. 34, 35 о црквама Св. Богородице и Св. Луке и градњи двора), а делом из перспективе сећања на првовенчаног краља и његове потомке. Ако из текстова уклонимо ове „наносе", уз претпоставку да су настали током преписивања изворника у постсредњовековном периоду, могли бисмо закључити да је једини састојак у обе верзије Стефанове „повеље" који можда представља траг средњовековног документа заправо диспозиција (ЦЉ, ред 21–24, 27–34; ЕЦ, ред 14–15, 19–25). А она се односи на манастире Св. арханђела Михаила на Превлаци и Св. Ђорђа код Пераста, набрајајући њима додељена села. С друге стране, град Котор се помиње само у неверодостојној историјској нарацији и никако се не

можда „прецизнији", када наводи годину 6770 (=1261/62) – види издање које преноси З. Бојовић, „Милешева у старим летописима", 89.

[39] Тако нпр. није уврштена међу повеље Стефана Немањића у *Зборнику* из 2011 (види нап. 36).

[40] Види нпр. издања „spuria moderna" у едицији повеља цара Лудвига Побожног: *Die Urkunden Ludwigs des Frommen* II (*MGH Diplomata Karolinorum* II), hgg. von Theo Kölzer, Wiesbaden 2016, 1232–1241. У српској средини, модерним фалсификатом би се можда могао назвати текст наводне повеље Стефана Немање за Студеницу, сачуван у зборнику названом *Студенички типик – Царославник манастира Студенице* из 17. века (издање и кратак коментар са старијом литературом: *Зборник*, 61–62).

[41] Види између осталог Reinhard Härtel, „Klöstergründungen und historische Erinnerung", *Annali dell'Istituto storico italo-germanico in Trento* 26 (2000) 419–421 (о историјској нарацији која са правном радњом обично нема непосредне везе) и isti, „Historisches Denken bei mittelalterlichen Fälschern", in: *Falsos y falsificaciones de documentos diplomáticos en la Edad Media*, ed. Angel Canellas López, Zaragoza 1991, 105–107, 111 (о истом феномену у позносредњовековним фалсификатима и његовој улози у оснаживању „доказа" о наводној правној радњи, уз неколико примера).

може сматрати дестинатарем неке даровне исправе, која је, уколико је постојала, преписивачима служила као предложак.

Тако већ пажљиво читање текстова из цетињских зборника показује да документ чији садржај преносе уопште није био намењен Котору. Другим речима, чак и када би дипломатичар тим текстовима поклонио поверење, морао би да закључи како се ту не ради о остацима повеље за поменути град, већ о остацима једне или више повеља за две монашке обитељи у његовој околини.[42] Међутим, у вези са овом темом намећу се и нека тежа питања, којима ћемо се позабавити у даљем излагању. Да ли је заиста постојао документ (или документи) Стефана Немањића за Св. арханђела Михаила и Св. Ђорђа? Каква је његова веза са манастиром Милешевом, који се помиње у обе верзије цетињских рукописа? Када и под којим околностима су настајали поједини слојеви „повеље", у 18. веку склопљени у целину каква нам је позната из зборника ЦЉ и ЕЦ?

У данашњој науци чини се влада неподељено мишљење да је манастир Св. арханђела Михаила на Превлаци (у новије време познатој као Острво цвећа) у Кртољском архипелагу Боке которске од почетка био седиште новоосноване Зетске епископије Српске цркве.[43] Иако писани извори из 13. и 14. века сведоче само о посвети новог катедралног храма, али не и о његовом тачном положају, док први познати помен (православног) манастира Св. Михаила на том месту потиче из 1247, у историографији је усвојен закључак да је у вези са организацијом Српске архиепископије око 1220. седиште Зетске епархије било смештено управо на Превлаку.[44] Мишљење историчара по свој прилици потврђују

[42] Да је реч заправо о повељи за Св. арханђела Михаила, и то фалсификованој, сматрао је још Павел Ровинскій, *Черногорія въ ея прошломъ и настоящемъ* I, Санктпетербургъ 1888, 435 (манастир Св. Ђорђа не помиње). Аутор не наводи у који примерак је имао увид, али према подацима које је пренео из садржаја (помен „патријарха" Арсенија и белешке о овери печатом у Милешеви, коју је он разумео као штампање „монахами въ ихъ собственной типографіи") јасно је да се радило о препису из ЕЦ, који је сам још раније кратко описао у раду исти, „О данашњем стању писаних споменика у Црној Гори", у: *Записи о Црној Гори*, прир. Драго Ћупић, Подгорица 2001, 439 (превод текста први пут објављеног у Павел Аполлонович Ровинский, „О современном состоянии письменных памятников в Черногории", *Журнал Министерства Народного Просвещения*, Пятое десятилетие, ч. 229, 1883, Сентябрь, 56–65), оставивши том приликом о нашој повељи само белешку – „сумњиво поријекло".

[43] Ивана Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016, 287; Милена Мартиновић, *Рукописне књиге манастира Рођења Пресвете Богородице на Цетињу*, Цетиње 2023, 23–24, са литературом.

[44] Архиепископ Данило у *Житију архиепископа Јевстатија* помиње „манастир арханђела Михаила", где се будући архијерej замонашио средином 13. века, као „славну епископију", наводећи да се она налази „у зетској земљи" и „у зетском крају": Данило

археолошка истраживања, која су тамо била нарочито интензивна крајем прошлог и почетком овог века. Сумарни приказ њихових резултата гласио би да је на месту некадашњег бенедиктинског манастира, запустелог током 11. столећа, подигнута нова катедрална црква.[45] Тако би помен локалитета *tumba sancti Archangeli* у повељи которског бискупа Урсација из 1124. требало да се односи на рушевине раносредњовековног манастира, на чијим је темељима „морала бити сграђена" саборна црква Зетске епископије, и то „убрзо након изградње архиепископске цркве у Жичи, дакле, након 1220. године".[46] Поставља се питање да ли је Стефан Немањић овом храму у то време издао оснивачку повељу.

Истраживачи су већ констатовали да та „оснивачка повеља" није сачувана, а још одавно је истакнуто како нема сазнања „о повластицама метохије Св. Михаила".[47] Да ли је део диспозиције у верзијама нашег фалсификата можда траг тог изгубљеног документа? Чини се да не постоји довољно индиција чак ни за хипотетички позитиван одговор. У веродостојним изворима, колико нам је познато, нема података о боравку Стефана Немањића у Котору и његовом заливу.[48] Штавише, новија разматрања показују да је око 1220. и касније краљ у Зети био

Други, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, прир. Гордон Мак Данијел и Дамњан Петровић, Београд 1988, 195, 201. Преглед извора и вишедеценијске дискусије о локацији новооснованe катедралне цркве, окончане око средине прошлог столећа „у корист" Михољске превлаке, даје Марија Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 163–169. За први помен манастира и његове метохије од успостављања немањићке власти у Зети види: Душан Синдик, „Понтификал которске бискупије у Лењинграду", *Историјски часопис* 31 (1984) 61.

[45] За резултате новијих археолошких ископавања види: Vojislav Korać, „Ostaci manastira Sv. Arhanđela Mihaila na Prevlaci", *Starinar* 51 (2001) 135–170; Mladen Zagarčanin, „O nekim rezultatima novih arheoloških istraživanja na Prevlaci kod Tivta", *Istorijski zapisi* 89/3–4 (2016) 45–85; Владан М. Здравковић, „Црква Светог арханђела Михаила на Превлаци код Тивта. Архитектонска студија", *Саопштења* 52 (2020) 25–46.

[46] В. М. Здравковић, „Црква Светог арханђела Михаила", 26; 38–40. О развоју Михољске превлаке као култног места, пореклу назива „Тумба" и култу св. арханђела код Јужних Словена: Иван Божић, „Превлака – Tumba", *Зборник Филозофског факултета у Београду* 7/1 (1963) 197–211 (уп. V. Korać, „Ostaci manastira Sv. Arhanđela Mihaila", 145).

[47] В. М. Здравковић, „Црква Светог арханђела Михаила", 27; Иван Божић, „Село Богдашићи у средњем веку", *Историски часопис* 7 (1957) 92.

[48] О Стефановом бављењу у приморју, али нешто западније, требало би да сведочи његова краљевска повеља манастиру Св. Марије на острву Мљету: Н. Порчић, *Документи*, 26; 135–137 (издање и коментар). Додуше, изворни подаци о итинерару Стефана Немањића су крајње оскудни, тако да одсуство вести о његовом боравку у Котору у овом контексту треба узети више као констатацију него као аргумент.

његов син Радослав.[49] Рекли бисмо и да у српском дипломатичком фонду нема јаких доказа о неком систематском раду који би подразумевао издавање оснивачких повеља за нова (и стара) епархијска седишта, у то време укључена у састав Архиепископије. Документ те врсте, додуше у специфичном облику, сачуван је једино за Жичу (види нап. 37), док наводна „хрисовуља" Стефана Немањића и његовог брата Саве, позната (ваљда у изводу) према препису из средине 15. века, представља списак постојећих дијецеза, без података о њиховим властелинствима и привилегијама.[50] Тако од претпостављених 11 епархијских седишта из око 1220. године још само три поседују повеље немањићких владара, али су оне издате касније, и то у раздобљу између средине 13. и првих деценија 14. века.[51] С тим у вези би се организација епископске мреже Српске цркве могла разумети као постепен и дуготрајан процес, који по правилу није морао бити праћен формалним актима у виду оснивачких повеља – модел какав је већ потврђен и у другим деловима средњовековне Европе.[52] Уз

---

[49] Ђорђе Бубало, *Српска земља и поморска у доба владавине Немањића* I, *Од Сабора у Расу до Сабора у Дежеву*, Београд 2016, 88; 91. Опширније о тумачењу аката которских већа из 1221. и 1227, где се Радослав помиње као господар тог града, види: исти, „Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав били савладари?", *Зборник радова Византолошког института* 46 (2009) 210–213. То је можда и разлог што је један од тзв. которских фалсификата, којима ћемо се вратити касније, приписан управо њему (а ниједан Стефану).

[50] *Зборник*, 97, бр. 16. О овом документу, у науци званом „српска епископска нотиција", уз дискусију о броју, рангу и устројству епископских седишта Српске цркве у време оснивања Архиепископије види М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 23–31 и И. Коматина, *Црква и држава*, 279–291.

[51] То су повеље краља Уроша Стонској епископији (Црква Св. Богородице) из око 1252. (*Зборник*, 195–198, бр. 54), краља Милутина Липљанској епископији (манастир Грачаница) из 1315. или 1321. (исто, 499–504, бр. 137) и краља Стефана Дечанског Призренској епископији (Богородица Љевишка) из 1326. (Синиша Мишић, „Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији", *Стари српски архив* 8 (2009) 11–36). Наводе из Стонске и Грачаничке повеље, који се тумаче као помени изгубљених оснивачких аката Стефана Немањића за Хумску и Липљанску епархију, свакако не треба прихватати као сигурне потврде да су такви акти заиста и постојали (у првој ауктор каже да је „разумео повеље" свога оца и „исправио чин епископије хумске" – *Зборник*, 99, бр. 17; уп. Војислав Корać, „Седишта двеју западних Савиних епископија: Стон и Превлака", у: *Свети Сава у српској историји и традицији*, ур. Сима Ћирковић, Београд 1998, 85–86; у другој се уопштено помињу „хрисовуље прародитеља и родитеља Светој Богородици Грачаничкој, епископији липљанској" – *Зборник*, 103, бр. 19).

[52] У том смислу поучна су разматрања о формирању дијецеза у Саксонији током 8. и 9. века, која показују да је процес „правног" утемељења нових епископија након више деценија окончан тек крајем 9. столећа, до када су настале оригиналне или фалсификоване повеље којима се регулише њихов статус. О томе између осталог види: Theo Kölzer,

претходно изнете околности, овакво становиште нас доводи до закључка да Стефан Немањић, по свој прилици, не само да није издао документ за Котор, већ ни за манастир Св. арханђела Михаила на Превлаци.

Језгро фалсификата приписаног првовенчаном краљу чини део диспозиције у коме се набрајају села метохије Св. Михаила, сва распоређена у непосредној близини манастира. Према ЦЉ то су Луштица, Кртоле, Љешевићи, Богдашићи и Кавач; ЕЦ Кавач „додељује" Св. Ђорђу, док уместо њега наводи Брда.[53] Манастирски посед на овом подручју, са мање-више истим селима у свом саставу, реконструисан је и на основу старијих извора.[54] Међутим, у том погледу је посебно занимљив документ познат као „Књига привилегија пет села Збора Св. Михаила", који је њиховим представницима издао которски кнез и капетан 9. фебруара 1452, када су признали врховну власт Венеције.[55] У њему се наводе тачно она села која налазимо у попису из примерка ЕЦ.

„Књига привилегија" настала је на крају бурног раздобља у историји Котора и његове околине, када су се у том подручју дешавале крупне политичке промене. Током вишедеценијских превирања, праћених честим

„Die Anfänge der sächsischen Diözesen in der Karolingerzeit", *Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde* 61 (2015) 11–37 (уп. Жарко Вујошевић, „Дипломатика и историографија: пројекат едиције повеља цара Лудвига Побожног и његови резултати", *Иницијал. Часопис за средњовековне студије* 6 (2018) 210).

[53] В. М. Здравковић, „Црква Светог арханђела Михаила", 27, даје квалитетну карту на којој се може видети положај свих наведених места, осим Кавача – насеља које и данас постоји на око 5 км источно од Михољске превлаке. Назив Луштица, који данас означава полуострво на улазу у Боку которску, у овом списку везује се за село, као што је случај и у другим средњовековним изворима које ћемо поменути.

[54] Тако Невенка Богојевић-Глушчевић, „Правни режим на непокретностима манастира Св. Михаила на Превлаци у XIV вијеку", *Бока* : *зборник радова из науке, културе и умјетности* 25 (2005) 147, према которским нотарским књигама закључује да је метохија у 14. веку обухватала Пасиглав, Брда, Богдашиће, Љешевиће, Луштицу и острво Страдиоте (поред Превлаке, данас познато као Св. Марко, некада као Св. Габријел). Иван Божић, *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979, 83–84 помиње Луштицу, Љешевиће, Богдашиће „и део Грбаљског поља око Превлаке", не наводећи извор (цитирани рад први пут је објављен у: исти, „О пропасти манастира Св. Михаила на Превлаци", *Анали Филолошког факултета* 7 (1967) 75–82). За сумарни преглед података о поседима Зетске епископије (од средине 14. века митрополије), тј. њеног седишта у манастиру Св. арханђела Михаила, види: М. Мартиновић, *Рукописне књиге*, 24–25.

[55] „Књига привилегија" сачувана је у препису из 1620, а њен текст у преводу са латинског и италијанског, уз крађи коментар, даје Петар Д. Шеровић, „Књига привилегија 'пет села Збора Св. Михаила' на Превлаци", *Историски записи* 8, књ. 11/1–2 (1955) 362–369. И. Божић, *Немирно Поморје*, 84–85, објашњава да је у препису погрешно наведена година 1450, те да је акт могао бити састављен једино у фебруару 1452, када је зетски господар Стефан Црнојевић признао млетачку власт и подстакао становнике Светомихољске метохије да јој се и сами потчине.

сменама власти и оружаним сукобима, у којима су учествовали Которани, зетски господари Балшићи и Црнојевићи, српски деспоти Стефан Лазаревић и Ђурађ Бранковић и Венеција, Котор је признао врховну власт Млетачке републике (1420), пре и после тога постепено овладавши Луштицом, Превлаком и околним подручјем.[56] Сматра се да су с тим у вези између краја 14. века и 1420. године настали тзв. которски фалсификати, којима је ова комуна настојала да новим господарима „докаже" своје право на управу заузетим областима. Реч је о четири документа приписана српским владарима краљу Радославу, цару Душану (два) и цару Урошу, од којих су три сачувана на италијанском, а један (Душанов) на српском језику.[57] У овим исправама се границе Светомихољске метохије не наводе детаљно, али је у свим италијанским верзијама наглашено да се Луштица са околином, као посед „Цркве Св. арханђела", додељује, тј. потврђује Котору (у српској су само наведени „Црква Архангелова", Луштица, Пасиглав и Кртоле), и то на основу старијих привилегија, међу њима и једне зетског краља Ђорђа. У групи которских фалсификата, дакле, нема помена повеље Стефана Немањића.

Према томе, ова кривотворина могла је настати једино у манастиру Св. Михаила, вероватно као одговор на покушаје Которана да њиме овладају. У то време обитељ на Превлаци је постепено пропадала, да би између 1430. и 1440. коначно запустела.[58] У борби за опстанак и

---

[56] Детаљније о овим сукобима и политичким променама: И. Божић, „Село Богдашићи", 86–91 и исти, *Немирно Поморје*, 87–88.

[57] Издања: *Зборник*, 119–121, бр. 24 (Радослав; посебну расправу о овом документу, сачуваном у два примерка са датумима 1230. и 1250, објавио је Милош Антоновић, „Повеља краља Радослава и манастир Св. Михаила на Превлаци", у: *Краљ Владислав и Србија XIII века*, ур. Тибор Живковић, Београд 2003, 107–114); Сима Ћирковић, „Повеља цара Стефана Душана о границама Котора", *Стари српски архив* 10 (2011) 37–59 (Душан 1351, документ на италијанском у два примерка; издање уз дипломатички коментар); Franz Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Wien 1858, 149–152 (Душан 1351, документ на српском); Franjo Rački, „Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina", *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 1 (1867) 146–148 (цар Урош 1355). О которским фалсификатима писао је још С. Станојевић, „Студије XXV", 26–32 (помиње само документе Стефана Немањића и Душана). О времену и околностима настанка ових исправа види: Милош Антоновић, *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Београд 2003, 208, Ђ. Бубало, „Стефан Првовенчани и Радослав", 211 и С. Ћирковић, „Повеља цара Стефана Душана", 49, 52.

[58] Историју пропадања Св. арханђела Михаила расветлио је И. Божић, *Немирно Поморје*, 87–90, аргументовано одбацивши легенду о тровању манастирске сабраће и млетачком рушењу 1452 (исто, 83–84). Вероватно у вези са кризом обитељи на Превлаци, седиште Зетске митрополије пренето је око 1400. године у манастир Пречисте Крајинске на Скадарском језеру: Марија Јанковић, „Саборне цркве зетске епископије и митрополије у средњем веку", *Историјски часопис* 31 (1984) 200–202; иста, *Епископије и митрополије*,

очување самосталности састављен је фалсификат који је ауторитетом првог немањићког краља, уз потврду цара Душана изричито поменуту у верзији ЕЦ, требало да заштити постојећу манастирску метохију – исту ону која 1452. наступа у „Књизи привилегија", тада већ као „збор" који коначно долази под управу Котора. Као *terminus post quem* за настанак тог документа требало би узети годину 1396, када су Которани први пут овладали Луштицом и Превлаком, што се уклапа и у налаз Ивана Божића према коме се село Богдашићи, поменуто у обе верзије текста у ЦЉ и ЕЦ, у которској грађи под тим именом јавља тек крајем 14. века.[59] *Terminus ante quem* била би трећа или четврта деценија 15. столећа, када је манастир престао да постоји. Фалсификатори су притом у време тобожњег ауктора Стефана Немањића пројектовали њима савремено стање у виду састава манастирске метохије, а можда и помена његовог старешине Арсенија, у позним преписима представљеног као „архијерej" (ЦЉ, ред 20) и чак „патријарх" (ЕЦ, ред 13), с обзиром на то да је једини средњовековни зетски владика (од средине 14. века као митрополит) са тим именом у изворима посведочен управо почетком 15. столећа.[60]

Тежи је случај са тумачењем дипломатичког и хронолошког контекста дела диспозиције који се односи на манастир Св. Ђорђа код Пераста и његов посед. У обе верзије нашег фалсификата истиче се да је Стефан Немањић основао и ту обитељ, доделио јој поседе и обавезао Пераштане да их чувају. ЦЉ наводи осам села углавном у ближем приобаљу Тиватског, Рисанског и Которског залива (ред 28–31): то су најпре на западној страни Бијела, Јошица, Доњи Мориљ, Липци и вероватно Барна (према ЕЦ Бабиња), затим на северу Леденице изнад Рисна и коначно Столив и Мрчевац на полуострву Врмац. У ЕЦ (ред 20–24) налазимо списак са истим редоследом топонима, уз додатак села Кавач и Тиват на крајњем југу и западу Врмца.[61] Из историје опатије, коју

96–97, 169. Закључке историчара о судбини Св. Михаила потврђују и археолошки налази. Захваљујући њима се међу узроке пропадања, поред нестабилне политичке ситуације, могу убројати и земљотреси који су крајем 14. и у првој половини 15. века у више наврата погодили ово подручје. О томе види В. М. Здравковић, „Црква Светог арханђела Михаила", 41–44.

[59] И. Божић, „Село Богдашићи", 83, 86–88.

[60] М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 133–139 (уп. М. Мартиновић, *Рукописне књиге*, 25–28). На основу изворних података може се закључити да је најшири могући хронолошки оквир Арсенијевог столовања био између 1396. и 1417. године.

[61] Сва ова насеља, осим једног, постоје и данас и могу се лако убицирати (нека од њих приказана су на карти у В. М. Здравковић, „Црква Светог арханђела Михаила", 27). Непозната је једино Барна/Бабиња, која се, судећи по редоследу набрајања, вероватно налазила уз северозападну обалу Рисанског залива.

на основу изворног материјала претежно из Котора и Пераста детаљно приказује Павао Буторац, тешко је реконструисати њен посед у средњем веку. У сваком случају, не постоји веродостојна грађа која би потврдила спискове села из ЦЉ и ЕЦ.[62]

Према расположивим подацима манастир Св. Ђорђа (заправо његов опат) први пут је поменут 1166. године, приликом посвете катедралне цркве у Котору. Том граду су током средњег века припадали и опатија и општина Пераст.[63] Фалсификат приписан Стефану Немањићу Павао Буторац доводи у везу са знатно каснијим настојањима Пераштана да се заједно са манастиром ослободе которског патроната. Закључује да су управо они саставили ову кривотворину за потребе парнице пред млетачким властима из 1633/34. године, у којој је и пресуђено у њихову корист. Документ је коришћен и средином 18. века током спора око земљишта близу Столива, овог пута без успеха. Том приликом је сачињен и један од италијанских превода (види нап. 15).[64]

Наведени подаци и тумачења требало би да значе да део диспозитива о Св. Ђорђу нашег документа можда уопште не потиче из средњег века. Поставља се питање када и како је дошло до спајања двеју лажних исправа о Св. арханђелу Михаилу на Превлаци и Св. Ђорђу код Пераста. То се могло догодити тако што је познији фалсификат настао и придодат ранијем током 16. века у бокељској средини. На такав опрезан закључак прећутно упућује чињеница да се ова компилација не налази у старијем *Цетињском љетопису* (данас чуваном у Одеси), датованом управо у то столеће, где би се, с обзиром на хронолошке оквире грађе, њено присуство очекивало пре него у зборнику истог назива из 18. века, у коме је нашла своје место (види нап. 2). Заједнички фалсификат је најкасније у првим деценијама 17. века доспео у манастир Милешеву, где је послужио као предложак за нови документ, познат у две верзије сачуване у цетињским

---

[62] Историја манастира објављена је у три наставка: P. Butorac, „Opatija sv. Jurja", *Bogoslovska smotra* 16/2–4 (1928). У свесци 4 на стр. 401–402 (нап. 303) и стр. 407–408 (нап. 335) наведени су поседи из година 1689. и 1745. Од тамо поменутих топонима само је мањи број (по четири) познат из спискова ЦЉ и ЕЦ.

[63] О оснивању опатије и њеној раној историји: P. Butorac, „Opatija sv. Jurja", *Bogoslovska smotra* 16/2, 162–168; о которској управи током 15. века од успостављања врховне власти Венеције: исто, 180–192.

[64] О околностима настанка фалсификата и његовом коришћењу у парницама: P. Butorac, „Opatija sv. Jurja", *Bogoslovska smotra* 16/2, 164–166 (аутор је анализирао документ према препису Трифона Смећа из 1806 – види нап. 15 и 17); детаљно о спору из 1633/34, током којег су се Пераштани између осталог позивали на тобожњу повељу Стефана Немањића, а Которани на један од фалсификата приписаних цару Душану: исто, *Bogoslovska smotra* 16/3, 293–300. У исходу парнице патронат над опатијом преузео је млетачки сенат.

зборницима ЦЉ и ЕЦ. Новонастала милешевска компилација излаже и кратку историју ове немањићке задужбине, наводећи да се у њој налазе повеље за два приморска манастира. Исказ је у ЦЉ нешто јаснији (ред 45–53): преписивач је нашао повељу (повеље?) за Св. Михаила и Св. Ђорђа, коју је „свети краљ Стефан" (првобитно) предао „Архиепископији на Превлаци". У ЕЦ ове околности нису наведене (после кратке лакуне у 32. реду помиње се само „Црква Св. Ђорђа"), али се наглашава да је „то све" потврдио цар Стефан (ред 35–36) и на крају додаје да је „русовол" оверен („печаћен") по налогу милешевског игумана Василија.

Живе везе манастира Милешеве са Зетом и њеним приморјем потврђене су изворном грађом у више наврата и континуирано, нарочито у доба османске власти на тим подручјима. Тако су у кризним периодима делови милешевске ризнице преношени на југ, посебно након 1688, када је ова обитељ „уништена", а њене драгоцености „дефинитивно размештене", неке од њих у Савину и Цетињски манастир.[65] Чини се да наши фалсификати представљају додатну потврду тих веза, нарочито са Перастом и Св. Ђорђем с обзиром на поменуту улогу фабрикованог документа у спору са Котором из 1633/34, чију је доказну снагу требало да потврди милешевски печат.[66] По свој прилици је у то време сачињена исправа коју смо назвали милешевском компилацијом. Пренета у ЕЦ, она је садржала наводну потврду цара Душана ранијих повеља Стефана Немањића за Св. Михаила и Св. Ђорђа, уз додатке у виду историјске нарације.

Сигуран *terminus ante quem*, а можда чак и година настанка милешевске компилације, може се одредити на основу белешке о овери тог „русовола" (ЕЦ, ред 38–41) у време игумана Василија. Познат је манастирски старешина тог имена са титулом архимандрита, који је службовао у два наврата: од 1632. до 1635. и од 1638. до 1652.[67] Раније

[65] Дејан Медаковић, „Ризница манастира Милешеве. Прилог реконструкцији", у: *Милешева у историји српског народа*, ур. Војислав Ј. Ђурић, Београд 1987, 225, 227, 229. У току Морејског рата (1684–1699) страдао је и манастир Тврдош, у који су у међувремену пренети неки артефакти из милешевске ризнице. Међу њима и повеље краља Уроша I и деспота Стефана Лазаревића, које су тада доспеле у Савину: Ђорђе Бубало, „Средњовековне повеље у архиву манастира Савине", *Историјски часопис* 49 (2002) 114.

[66] Аутентичност тог печата истицана је и током парнице из 1754 (P. Butorac, „Opatija sv. Jurja", *Bogoslovska smotra* 16/2, 165–166). Уп. и могућу одредбу о узајамним обавезама двају манастира, пренету у препису ЈБ (види нап. 31).

[67] Драган Р. Николић, „Игумани и архимандрити манастира Милешеве од 13. до 19. века", *Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића* 25 (Пријепоље 2011) 76–77. Податак о боравку архимандрита Василија 1647. године у Русији, где је са неколицином сабраће тражио материјалну помоћ за свој манастир: *Грађа за српску историју из руских архива*

смо напоменули да су уз ову белешку сачувани и неки хронолошки подаци (види нап. 33). Уз препис у ЕЦ другом оловком (у новије време?) уписана је година 7206, погрешно преведена у 1694 (треба 1698), док се у препису ТС каже да је документ „ваобразио" (= уобличио, саставио) „игуман милешевски Василије јеромонах" 13. јуна 1633.[68] Управо се тај датум може довести у везу са спором између Пераштана и Которана, када су ови први венецијанским властима као доказ поднели фалсификат, чија је „аутентичност" наводно потврђена у Милешеви.[69] Ови подаци дозвољавају претпоставку о настанку милешевске компилације за потребе поменуте парнице, при чему разлике у познатим преписима (ЈБ, ТС, ЕЦ, ЦЉ) упућују на закључак да је после (а можда и пре) 1633. постојало више примерака овог документа.[70]

Иако је саставио фиктивни документ Стефана Немањића за манастире Св. Михаила и Св. Ђорђа, преписивач из Милешеве оставио је драгоцен податак о једној стварној, али у међувремену изгубљеној исправи. То је оснивачка повеља ктитора Владислава Немањића за његову задужбину, чије је постојање стицајем околности изричито поменуто само у нашој компилацији.[71] Она наглашава и да је ауктор Милешеви даровао „70 села", пописаних „у царском хрисовуљу са границама" (ЦЉ,

и библиотека, прир. Стеван М. Димитријевић, *Споменик Српске краљевске академије* 53 (1922) 157–158.

[68] Уз наведени датум дати су и следећи хронолошки елементи: индикт (тачно), Сунчев круг (нетачно), Месечев круг (тачно), епакте (без бројне вредности). У препису ЈБ такође је наведена 1633. година (додуше, преведена из 7142, док у ТС стоји 7141, која одговара датуму 13. јуни).

[69] P. Butorac, „Opatija sv. Jurja", *Bogoslovska smotra* 16/2, 164–165.

[70] Тако Андрија Змајевић у свом делу познатом под називом *Љетопис црковни* из 1675. истиче да у „Милошевском манастиру" постоје „књиге" Стефана Немањића, из којих се „види" да је он подигао Цркву Св. Ђорђа (З. Бојовић, „Милешева у старим летописима", 86–87). Јулије Баловић око 1742. изгледа сведочи о само једном примерку (исто, 89), док је податак о парници из 1754 (види нап. 66) последња позната вест о присуству компилације о Св. Михаилу на Превлаци и Св. Ђорђу код Пераста у манастиру Милешеви.

[71] Старија и новија тумачења о времену градње и осликавања Милешеве, према којима је Владислав цркву подигао као удеони господар области у средњем Полимљу, а за живота свог брата краља Радослава, преноси Ђ. Бубало, *Српска земља и поморска*, 135–136. „Хрисовуља краља Стефана Владислава манастиру Милешеви" уврштена је у *Зборник*, 169, бр. 42, као изгубљени документ, и то на основу наводног помена у повељи краља Уроша I манастиру Св. Николе у Хвосну из 1276/77(?). Ипак, рекли бисмо да се овде у најбољем случају ради само о посредном помену, пошто се у редовима 14 и 15 Урошевог документа каже да „храм Вазнесења на месту званом Милешева... украшен божанственим красотама и селима и Власима" ктитор предаје њему на старање. За разлику од овог уопштеног исказа, састављач милешевске компилације наводи конкретан документ и обавештава о делу његовог садржаја.

ред 42–45). И док ЕЦ само помиње „русовол" за Милешеву (као и попис 70 села, ред 30–31), редактор верзије сачуване у ЦЉ наглашава да ту (оснивачку) повељу није нашао (ред 45).[72] Ова околност нас уверава да ЕЦ преноси старије варијанте фалсификата, оне које су настале пре 1688, када је манастир претрпео најтеже страдање и најкасније том приликом уништен и оригинал Владислављеве повеље.[73] С друге стране, млађа верзија компилације, у којој се констатује одсуство милешевске исправе, нашла се у ЦЉ.

Најмлађи слој компилацији је додао архимандрит и владика Василије Петровић Његош, када ју је средином 18. века преписао у ЦЉ. У том примерку постоје три пасажа којих нема у ЕЦ: тврдња да је Стефан Немањић у Котору подигао и трећу цркву (Св. Луке), као и утврђења и палате (ред 14–17); исказ о Стефановом упокојењу и његовим моштима (ред 34–38); тврдња да је Стефан своју повељу (повеље?) предао „Цркви архистратига Михаила", уз завршне формуле у виду наредбе о чувању и апрекације (ред 51–55). Не можемо са сигурношћу рећи да сва три додатка потичу од Василија Петровића, али за један од њих то је веома извесно. Реч је о краткој нарацији о Стефановој смрти, употпуњеној обавештењем „и данас му свете мошти почивају у Студеници". Управо околност да се ради о „најчешће преношеној и пресељаваној српској реликвији" (Даница Поповић) пружа могућност да се одреди хронолошки оквир у коме је настала ова белешка.[74] Први пут од 13. столећа мошти су се у Студеници поново нашле крајем 17. или почетком 18. века и тамо остале до 1790. године, што је и период коме припада Василијево „данас".[75]

---

[72] Додуше, у ЕЦ одмах после исказа о пописаних 70 села следи оштећено место које се (делом?) може реконструисати само на основу издања преписа ЈБ. Ипак, чини нам се да је лакуна у тексту премала да би у њу стала изјава слична оној из ЦЉ.

[73] О страдањима манастира у више наврата, почев од 1594, види: Д. Медаковић, „Ризница манастира Милешеве", 223, 225, 228. Временски однос између предложака ЦЉ и ЕЦ можда би се могао утврдити и на основу хронологије појаве микротопонима којима је у преписима означен положај Богородичине цркве у Котору: „Црногорска врата" (ЦЉ, ред 14) и „Парило" (ЕЦ, ред 10).

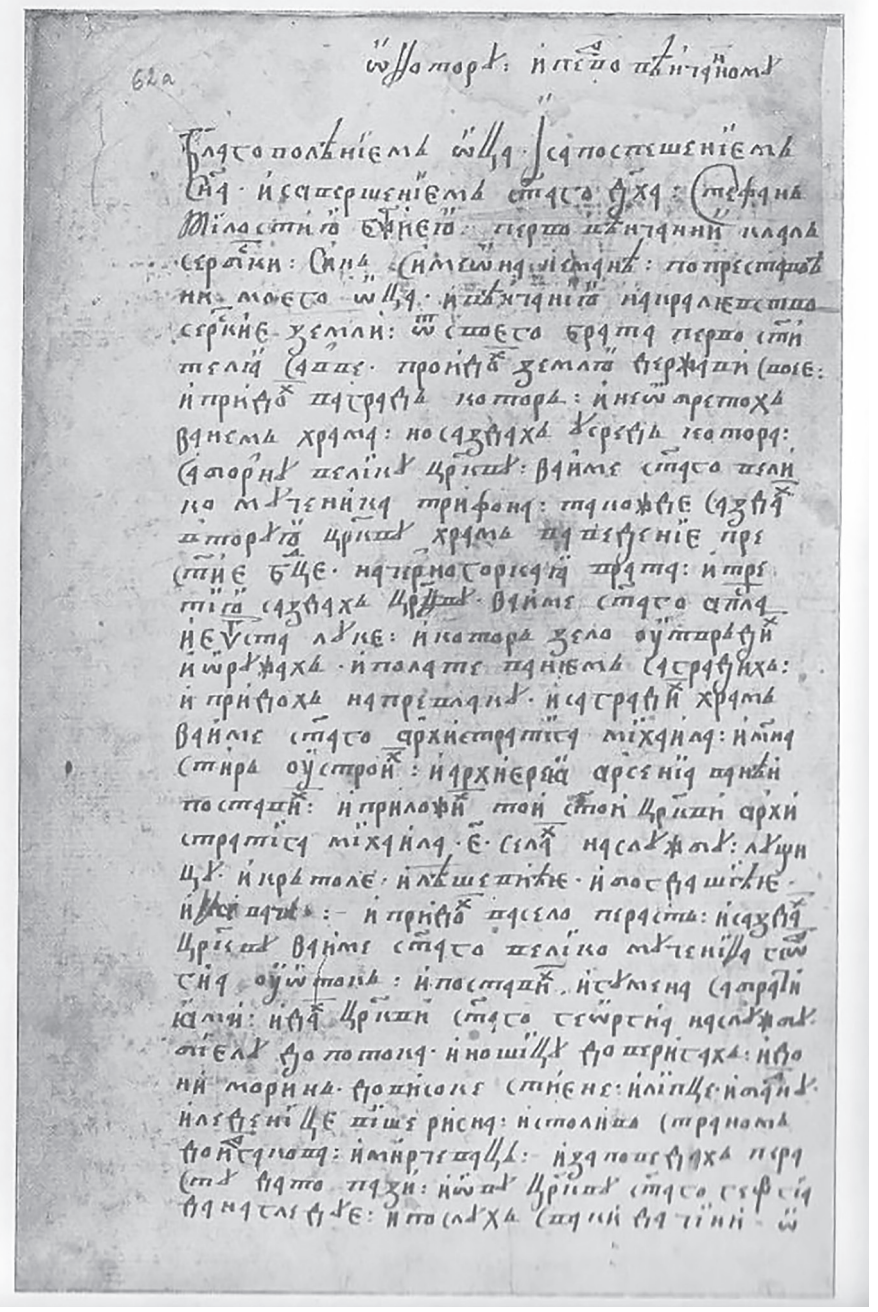
[74] О култу Стефана Првовенчаног види: Даница Поповић, „Када је краљ Стефан Првовенчани уврштен у светитеље? Прилог проучавању владарске 'канонизације' у средњовековној Србији", *Зборник радова Византолошког института* 50/2 (2013) 573–585 (за литературу о историји преноса моштију: исто, 574, нап. 2).

[75] Леонтије Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца (Историјско-етнографска расправа)*, Смедерево 1965, 53–54, наводи да су мошти враћене у Студеницу 1701, док Мирјана Шакота, *Студеничка ризница*, Београд 1988, 68, сматра да се то догодило 1696. године (о новом пресељењу 1790. исто, 74–75). Иако у литератури није забележено да је Василије на својим путовањима посетио и Милешеву, можда не би требало искључити ни ту могућност (посета Милешеви могла се догодити 1750, када је изгледа преко османске

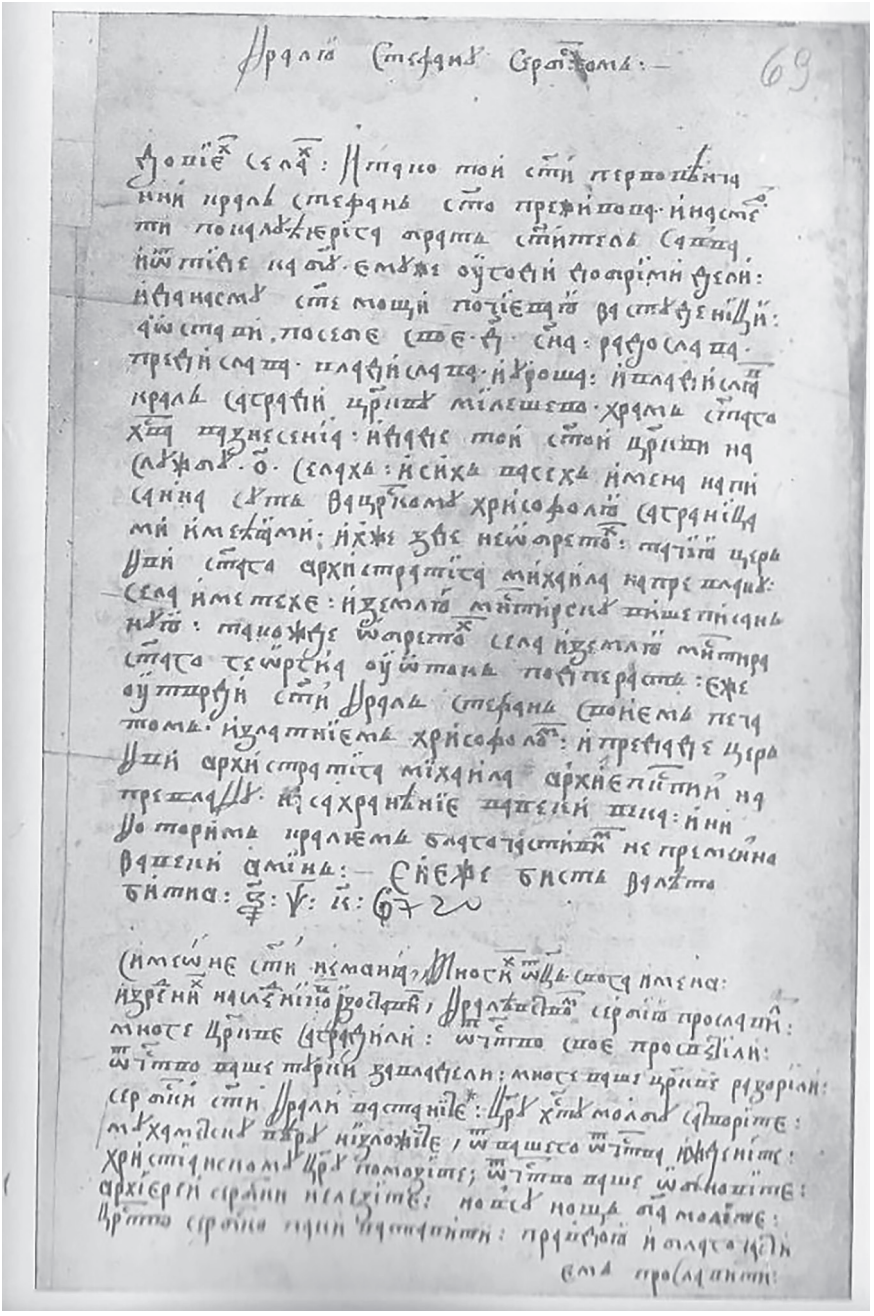
*

У завршном осврту на анализу преписа наводне повеље Стефана Немањића у цетињским зборницима ЦЉ и ЕЦ можемо рећи да нам је она донела неколико занимљивих налаза, као и закључака изнетих са различитим степеном сигурности. Првовенчани краљ није издао повељу за град Котор, а по свој прилици то није учинио ни за манастир Св. арханђела Михаила на Превлаци, нити за манастир Св. Ђорђа код Пераста. Њему приписани фалсификати за ове две обитељи настали су у различито време и са различитим мотивима. Светомихољска кривотворина би требало да потиче с краја 14. или из првих деценија 15. столећа, када је овај манастир настојао да сачува сопствену и самосталност своје метохије од (на крају успелих) настојања Которана да њима овладају. Фабрикат о Св. Ђорђу вероватно је настао касније, изгледа током 16. и најкасније првих деценија 17. века, када је, уклопљен у заједнички фалсификат за оба манастира, доспео у Милешеву. Тамо је 1633. године, у вези са парницом између Пераста и Котора, настао документ који смо назвали милешевском компилацијом. Он је током наредног периода био преписан у више верзија. Текстови у цетињским зборницима преносе најстарију, која се у виду наводне потврде цара Душана нашла у ЕЦ, и најмлађу, која је коначно уобличена тек у 18. веку, када ју је Василије Петровић Његош унео у ЦЉ.

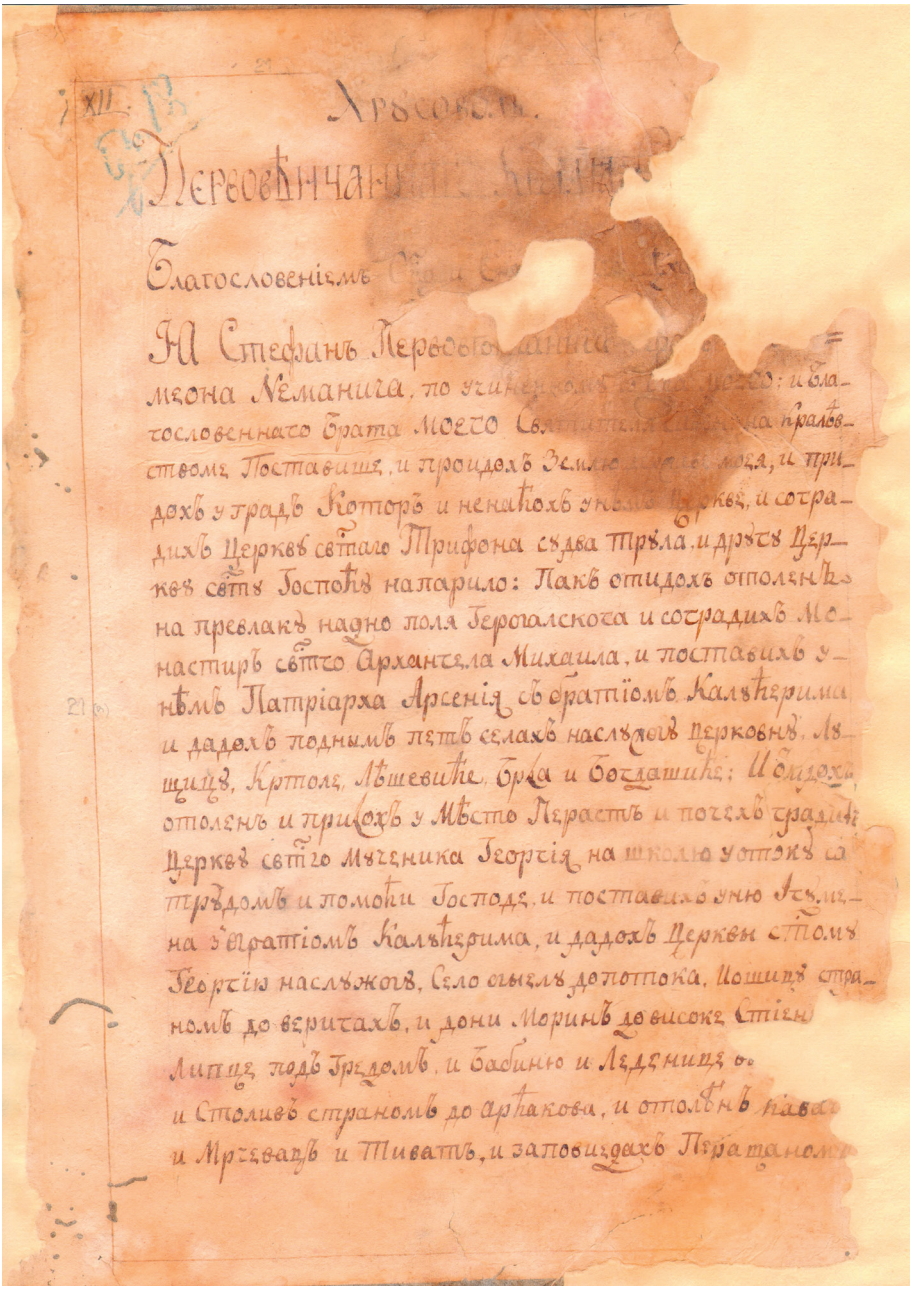
територије ишао у Срем – уп. Г. Станојевић, *Митрополит Василије*, 97). У том случају, од њега би могла да потиче и белешка да у манастиру „није нашао" Владислављеву оснивачку повељу (о обнови и новим страдањима ове обитељи током 18. века види: Д. Медаковић, „Ризница манастира Милешеве", 223).

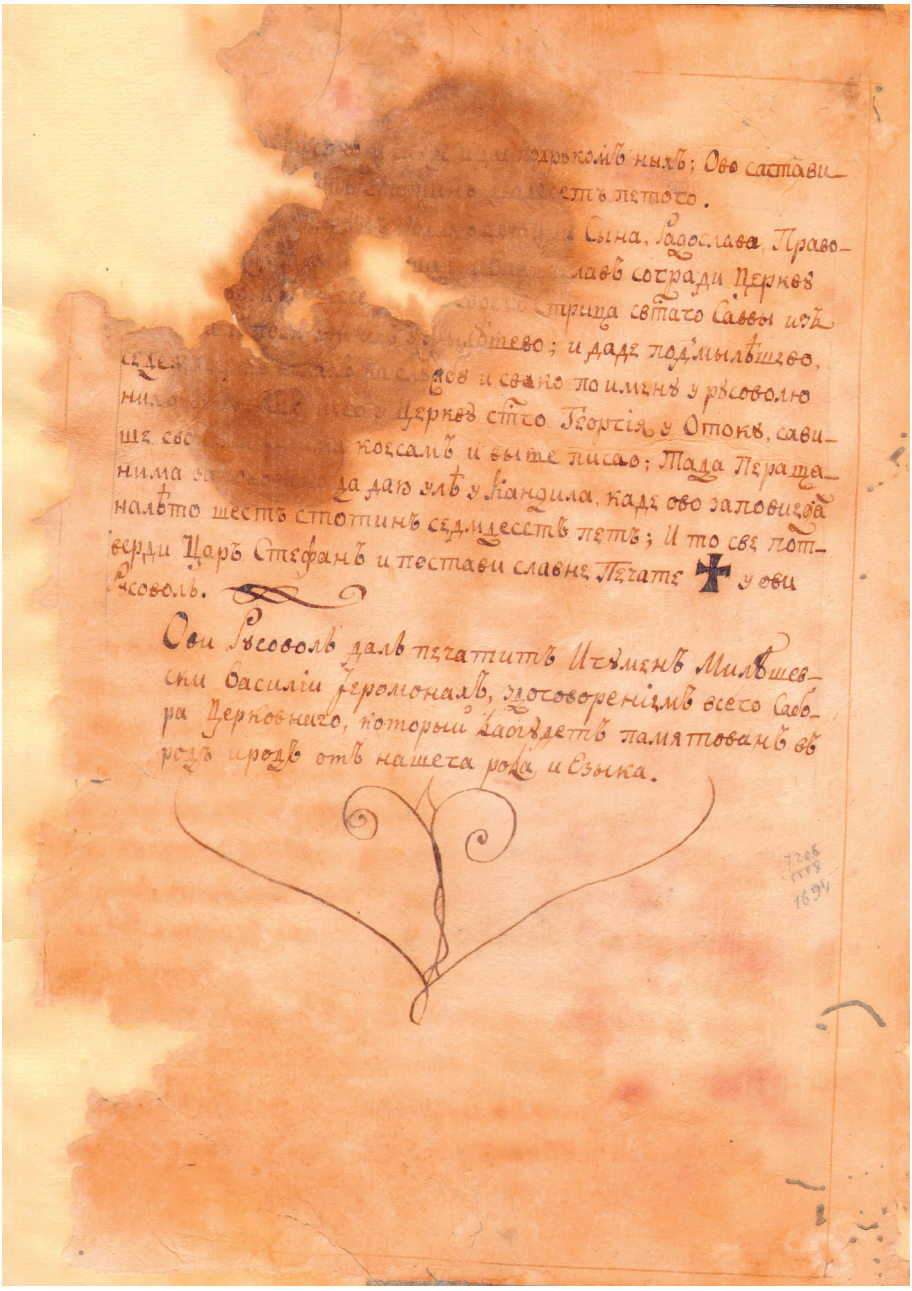
Слика 1а. Текст из *Цетињског љетописа*
(снимак из публикације *Цетињски љетопис*, прир. Нико С. Мартиновић, Цетиње 1962).

Слика 1б. Текст из *Цетињског љетописа*
(снимак из публикације *Цетињски љетопис*, прир. Нико С. Мартиновић, Цетиње 1962).

Слика 2а. Текст из копијалне књиге *Епоха Црнојевића* (снимак АБО НМЦГ)

Слика 2б. Текст из копијалне књиге *Епоха Црнојевића* (снимак АБО НМЦГ)

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Објављени извори – Published Primary Sources

Crnogorski anali ili Cetinjski ljetopis, prir. Božidar Šekularac, Cetinje 1996.

Die Urkunden Ludwigs des Frommen II (*MGH Diplomata Karolinorum* II), hgg. von Theo Kölzer, Wiesbaden 2016.

Miklosich, Franz, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Wien 1858.

Rački, Franjo, „Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina", *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 1 (1867) 124–163.

Аналисти, хроничари, биографи. Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека, књ. 10, прир. Милош Милошевић, Цетиње 1996. [*Analisti, hroničari, biografi. Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka*, knj. 10, prir. Miloš Milošević, Cetinje 1996]

Вујошевић, Жарко, „Повеља престолонаследника Стефана Уроша (Дечанског) манастиру Врањини", *Иницијал. Часопис за средњовековне студије* 11 (2023) 191–213. [Vujošević, Žarko, „Povelja prestolonaslednika Stefana Uroša (Dečanskog) manastiru Vranjini, *Inicijal. Časopis za srednjovekovne studije* 11 (2023) 191–213]

Грађа за српску историју из руских архива и библиотека, прир. Стеван М. Димитријевић, *Споменик Српске краљевске академије* 53 (1922) 1–329. [*Građa za srpsku istoriju iz ruskih arhiva i biblioteka*, prir. Stevan M. Dimitrijević, *Spomenik Srpske kraljevske akademije* 53 (1922) 1–329]

Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, прир. Гордон Мак Данијел и Дамњан Петровић, Београд 1988. [Danilo Drugi, *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih. Službe*, prir. Gordon Mak Danijel i Damnjan Petrović, Beograd 1988]

Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I, прир. Владимир Мошин, Сима Ћирковић и Душан Синдик, Београд 2011. [*Zbornik srednjovekovnih ćiriličkih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika* I, prir. Vladimir Mošin, Sima Ćirković i Dušan Sindik, Beograd 2011]

Мартиновић, Милена, „Један рукопис из збирке докумената *Епоха Црнојевића* Народног музеја Црне Горе на Цетињу", *Археографски прилози* 41 (2019) 87–130. [Martinović, Milena, „Jedan rukopis iz zbirke dokumenata *Epoha Crnojevića* Narodnog muzeja Crne Gore na Cetinju", *Arheografski prilozi* 41 (2019) 87–130]

Мартиновић, Милена, *Рукописне књиге манастира Рођења Пресвете Богородице на Цетињу*, Цетиње 2023. [Martinović, Milena, *Rukopisne knjige manastira Rođenja Presvete Bogorodice na Cetinju*, Cetinje 2023]

Мишић, Синиша, „Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији”, *Стари српски архив* 8 (2009) 11–36. [Mišić, Siniša, „Hrisovulja kralja Stefana Uroša III Prizrenskoj episkopiji”, *Stari srpski arhiv* 8 (2009) 11–36]

Порчић, Небојша, *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: доба Немањића*, Београд 2017. [Porčić, Nebojša, *Dokumenti srpskih srednjovekovnih vladara u dubrovačkim zbirkama: doba Nemanjića*, Beograd 2017]

Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, прир. Љиљана Јухас-Георгиевска и Томислав Јовановић, Београд 1999. [Stefan Prvovenčani, *Sabrana dela*, prir. Ljiljana Juhas-Georgievska i Tomislav Jovanović, Beograd 1999]

Ћирковић, Сима, „Повеља цара Стефана Душана о границама Котора”, *Стари српски архив* 10 (2011) 37–59. [Ćirković, Sima, „Povelja cara Stefana Dušana o granicama Kotora”, *Stari srpski arhiv* 10 (2011) 37–59]

Цетињски љетопис, прир. Нико С. Мартиновић, Цетиње 1962. [*Cetinjski ljetopis*, prir. Niko S. Martinović, Cetinje 1962] (увод уз фототипско издање доступан је и на веб-страници: https://www.rastko.rs/rastko-cg/povijest/nmartinovic-letopis_c.html)

Цетињски љетопис, прир. Божидар Шекуларац, Цетиње 1993. [*Cetinjski ljetopis*, prir. Božidar Šekularac, Cetinje 1993]

Шекуларац, Божидар, *Дукљанско-зетске повеље*, Титоград 1987. [Šekularac, Božidar, *Dukljansko-zetske povelje*, Titograd 1987]

Шеровић, Петар Д., „Књига привилегија ’пет села Збора св. Михаила’ на Превлаци”, *Историски записи* 8, књ. 11/1–2 (1955) 362–369. [Šerović, Petar D., „Knjiga privilegija, ’pet sela Zbora sv. Mihaila’ na Prevlaci”, *Istoriski zapisi* 8, knj. 11/1–2 (1955) 362–369]

Литература – Secondary Works

Butorac, Pavao, „Opatija sv. Jurja kod Perasta”, *Bogoslovska smotra* 16/2–4 (1928) 161–192; 273–304; 401–430.

Čanak-Medić, Milka i Zorica Čubrović, *Katedrala Svetog Tripuna u Kotoru. Istorija, arhitektura, arhitektonska plastika i liturgijski nameštaj*, Kotor 2010.

Gelcich, Giuseppe, *Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro*, Zara 1880.

Härtel, Reinhard, „Historisches Denken bei mittelalterlichen Fälschern”, in: *Falsos y falsificaciones de documentos diplomáticos en la Edad Media*, ed. Angel Canellas López, Zaragoza 1991, 87–121.

Härtel, Reinhard, „Klöstergründungen und historische Erinnerung”, *Annali dell’Istituto storico italo-germanico in Trento* 26 (2000) 409–426.

Kölzer, Theo, „Die Anfänge der sächsischen Diözesen in der Karolingerzeit”, *Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde* 61 (2015) 11–37.

Korać, Vojislav, „Ostaci manastira Sv. Arhanđela Mihaila na Prevlaci”, *Starinar* 51 (2001) 135–170.

Martinović, Jovan J., „Najstarije sakralne građevine u Kotoru", u: *Dvanaest vjekova Bokeljske mornarice*, ur. Jovan J. Martinović, Kotor 2010, 191–202.

Stjepčević, Ivo, *Katedrala Sv. Tripuna u Kotoru*, Split 1938 – прештампано као прилог у часопису *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 51 (Split 1930–1934) 1940. и у: isti, *Arhivska istraživanja Boke Kotorske*, Perast 2003, 11–105.

Vujošević, Žarko i Nebojša Porčić, „Die Urkundenproduktion im mittelalterlichen Serbien: Ein Zusammenspiel westlicher, byzantinischer und einheimischer Traditionen", in: *Documents and Chanceries between West and East* (Proceedings of the 16th congress of the Commission internationale de diplomatique), eds. Andrea Stieldorf, Frédéric Bauden & Adam Kosto, *Archiv für Diplomatik Beiheft* 20 (2024) – у штампи.

Zagarčanin, Mladen, „O nekim rezultatima novih arheoloških istraživanja na Prevlaci kod Tivta", *Istorijski zapisi* 89/3–4 (2016) 45–85.

Živković, Valentina, „Kotor, Crkva Sv. Marije Koleđate", u: *Leksikon likovne umjetnosti Crne Gore* 1/I, ur. Niko Martinović, Podgorica 2021.

Антоновић, Милош, *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Београд 2003. [Antonović, Miloš, *Grad i župa u Zetskom primorju i severnoj Albaniji u XIV i XV veku*, Beograd 2003]

Антоновић, Милош, „Повеља краља Радослава и манастир Св. Михаила на Превлаци", у: *Краљ Владислав и Србија XIII века*, ур. Тибор Живковић, Београд 2003, 107–114. [Antonović, Miloš, „Povelja kralja Radoslava i manastir Sv. Mihaila na Prevlaci", u: *Kralj Vladislav i Srbija XIII veka*, ur. Tibor Živković, Beograd 2003, 107–114]

Богојевић-Глушчевић, Невенка, „Правни режим на непокретностима манастира Св. Михаила на Превлаци у XIV вијеку", *Бока* : *зборник радова из науке, културе и умјетности* 25 (2005) 147–163. [Bogojević-Gluščević, Nevenka, „Pravni režim na nepokretnostima manastira Sv. Mihaila na Prevlaci u XIV vijeku", *Boka: zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti* 25 (2005) 147–163]

Божић, Иван, *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979. [Božić, Ivan, *Nemirno Pomorje XV veka*, Beograd 1979]

Божић, Иван, „Превлака – Tumba", *Зборник Филозофског факултета у Београду* 7/1 (1963) 197–211. [Božić, Ivan, „Prevlaka – Tumba", *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu* 7/1 (1963) 197–211)]

Божић, Иван, „Село Богдашићи у средњем веку", *Историски часопис* 7 (1957) 83–121. [Božić, Ivan, „Selo Bogdašići u srednjem veku", *Istoriski časopis* 7 (1957) 83–121]

Бојовић, Злата, „Милешева у старим летописима и хроникама", у: *Осам векова манастира Милешеве*. Зборник радова II, ур. Петар Влаховић, Милешева–Београд 2013, 81–91. [Bojović, Zlata, „Mileševa u starim letopisima i hronikama", u: *Osam vekova manastira Mileševe. Zbornik radova* II, ur. Petar Vlahović, Mileševa–Beograd 2013, 81–91]

Бубало, Ђорђе, „Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав били савладари?", *Зборник радова Византолошког института* 46 (2009) 201–229. [Bubalo,

Ђорђе, „Da li su kralj Stefan Prvovenčani i njegov sin Radoslav bili savladari?", *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 46 (2009) 201–229]

Бубало, Ђорђе, „Још једном о години смрти краља Стефана Првовенчаног", у: *Стефан Првовенчани и његово доба*, ур. Ивана Коматина, Београд 2020, 99–118. [Bubalo, Đorđe, „Još jednom o godini smrti kralja Stefana Prvovenčanog", u: *Stefan Prvovenčani i njegovo doba*, ur. Ivana Komatina, Beograd 2020, 99–118]

Бубало, Ђорђе, „Средњовековне повеље у архиву манастира Савине", *Историјски часопис* 49 (2002) 93–122. [Bubalo, Đorđe, „Srednjovekovne povelje u arhivu manastira Savine", *Istorijski časopis* 49 (2002) 93–122]

Бубало, Ђорђе, *Српска земља и поморска у доба владавине Немањића* I, *Од Сабора у Расу до Сабора у Дежеву*, Београд 2016 [Bubalo, Đorđe, *Srpska zemlja i pomorska u doba vladavine Nemanjića* I, *Od Sabora u Rasu do Sabora u Deževu*, Beograd 2016]

Вујошевић, Жарко, „Дипломатика и историографија: пројекат едиције повеља цара Лудвига Побожног и његови резултати", *Иницијал. Часопис за средњовековне студије* 6 (2018) 203–211. [Vujošević, Žarko, „Diplomatika i istoriografija: projekat edicije povelja cara Ludviga Pobožnog i njegovi rezultati", *Inicijal. Časopis za srednjovekovne studije* 6 (2018) 203–211]

Здравковић, Владан М., „Црква Светог арханђела Михаила на Превлаци код Тивта. Архитектонска студија", *Саопштења* 52 (2020) 25–46. [Zdravković, Vladan M., „Crkva Svetog arhanđela Mihaila na Prevlaci kod Tivta. Arhitektonska studija", *Saopštenja* 52 (2020) 25–46]

Јанковић, Марија, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985. [Janković, Marija, *Episkopije i mitropolije Srpske crkve u srednjem veku*, Beograd 1985]

Јанковић, Марија, „Саборне цркве зетске епископије и митрополије у средњем веку", *Историјски часопис* 31 (1984) 199–204. [Janković, Marija, „Saborne crkve zetske episkopije i mitropolije u srednjem veku", *Istorijski časopis* 31 (1984) 199–204]

Коматина, Ивана, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016. [Komatina, Ivana, *Crkva i država u srpskim zemljama od XI do XIII veka*, Beograd 2016]

Корać, Војислав, „Седишта двеју западних Савиних епископија: Стон и Превлака", у: *Свети Сава у српској историји и традицији*, ур. Сима Ћирковић, Београд 1998, 85–91. [Korać, Vojislav, „Sedišta dveju zapadnih Savinih episkopija: Ston i Prevlaka", u: *Sveti Sava u srpskoj istoriji i tradiciji*, ur. Sima Ćirković, Beograd 1998, 85–91]

Мартиновић, Милена, „Два Цетињска љетописа", у: *Зетски господари Црнојевићи и везири Бушатлије (XIV вијек – 1830. г.)*, ур. Васиљ Јововић, Цетиње 2019, 345–356 [Martinović, Milena, „Dva Cetinjska ljetopisa", u: *Zetski gospodari Crnojevići i veziri Bušatlije (XIV vijek – 1830. g.)*, ur. Vasilj Jovović, Cetinje 2019, 345–356]

Медаковић, Дејан, „Ризница манастира Милешеве. Прилог реконструкцији", у: *Милешева у историји српског народа*, ур. Војислав Ј. Ђурић, Београд 1987, 221–229. [Medaković,

Dejan, „Riznica manastira Mileševe. Prilog rekonstrukciji", u: *Mileševa u istoriji srpskog naroda*, ur. Vojislav J. Đurić, Beograd 1987, 221–229]

Милићевић, Јован и Новица Ракочевић, „Време владика Саве и Василија (1735–1766)", у: *Историја српског народа* IV-1, ур. Славко Гавриловић, Београд 1994², 498–510. [Milićević, Jovan i Novica Rakočević, „Vreme vladika Save i Vasilija (1735–1766)", u: *Istorija srpskog naroda* IV-1, ur. Slavko Gavrilović, Beograd 1994², 498–510]

Николић, Драган Р., „Игумани и архимандрити манастира Милешеве од 13. до 19. века", *Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића* 25 (Пријепоље 2011) 69–86 [Nikolić, Dragan R., „Igumani i arhimandriti manastira Mileševe od 13. do 19. veka", *Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića* 25 (Prijepolje 2011) 69–86]

Павловић, Леонтије, *Култови лица код Срба и Македонаца (Историјско-етнографска расправа)*, Смедерево 1965 [Pavlović, Leontije, *Kultovi lica kod Srba i Makedonaca (Istorijsko-etnografska rasprava)*, Smederevo 1965]

Поповић, Даница, „Када је краљ Стефан Првовенчани уврштен у светитеље? Прилог проучавању владарске 'канонизације' у средњовековној Србији", *Зборник радова Византолошког института* 50/2 (2013) 573–585. [Popović, Danica, „Kada je kralj Stefan Prvovenčani uvršten u svetitelje? Prilog proučavanju vladarske 'kanonizacije' u srednjovekovnoj Srbiji", *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 50/2 (2013) 573–585]

Порчић, Небојша, „Немањићки успон на краљевство у светлости дипломатичких и дипломатских сведочанстава", у: *Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића*, ур. Љубомир Максимовић и Срђан Пириватрић, Београд 2019, 219–244. [Porčić, Nebojša, „Nemanjićki uspon na kraljevstvo u svetlosti diplomatičkih i diplomatskih svedočanstava", u: *Kraljevstvo i arhiepiskopija u srpskim i pomorskim zemljama Nemanjića*, ur. Ljubomir Maksimović i Srđan Pirivatrić, Beograd 2019, 219–244]

Ровински, Павел Аполонович, „О данашњем стању писаних споменика у Црној Гори", у: *Записи о Црној Гори*, прир. Драго Ћупић, Подгорица 2001, 431–439. [Rovinski, Pavel Apolonovič, „O današnjem stanju pisanih spomenika u Crnoj Gori", u: *Zapisi o Crnoj Gori*, prir. Drago Ćupić, Podgorica 2001, 431–439]

Ровинскій, Павел, *Черногорія въ ея прошломъ и настоящемъ* I, Санктпетербургъ 1888. [Rovinskij, Pavel, *Černogorija v eja prošlom i nastojaščem* I, Sanktpeterburg 1888]

Синдик, Душан, „Понтификал которске бискупије у Лењинграду", *Историјски часопис* 31 (1984) 53–66. [Sindik, Dušan, „Pontifikal kotorske biskupije u Lenjingradu", *Istorijski časopis* 31 (1984) 53–66]

Станојевић, Глигор, *Митрополит Василије и његово доба*, Београд 1979. [Stanojević, Gligor, *Mitropolit Vasilije i njegovo doba*, Beograd 1979]

Станојевић, Станоје, „Студије о српској дипломатици I–XXVIII", *Глас Српске краљевске академије* 90–169 (1912–1935) [Stanojević, Stanoje, „Studije o srpskoj diplomatici I–XXVIII", *Glas Srpske kraljevske akademije* 90–169 (1912–1935)]

Стевовић, Иван, „Котор у раном средњем веку: Ауторитет традиције или маглине историје?”, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 45 (2017) 55–70. [Stevović, Ivan, „Kotor u ranom srednjem veku: Autoritet tradicije ili magline istorije?”, *Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti* 45 (2017) 55–70]

Црква Св. Луке кроз вјекове. Зборник радова, ур. Војислав Корађ, Котор 1997. [*Crkva Sv. Luke kroz vjekove. Zbornik radova*, ur. Vojislav Korać, Kotor 1997]

Шакота, Мирјана, *Студеничка ризница*, Београд 1988. [Šakota, Mirjana, *Studenička riznica*, Beograd 1988]

Žarko Vujošević

THE ALLEGED CHARTER OF KING STEFAN NEMANJIĆ FOR CATTARO – A CONTRIBUTION TO THE TRADITION OF TRANSCRIPTIONS PRESERVED IN CETINJE COLLECTIONS

Summary

The paper examines two textual witnesses, intending to present a charter of Serbian king Stefan Nemanjić (1217–23, grand župan from 1196), which was recognised in previous research as a forgery addressed to the municipality of Cattaro (Kotor). Both versions are preserved in the 18th-century manuscripts from Cetinje: one in the historical-diplomatic compilation called "Cetinjski ljetopis" ("Annals of Cetinje", kept in the Cetinje monastery) and the other in the cartulary nowadays known as "Epoha Crnojevića" (kept in the Archival and Library Department of the National Museum of Montenegro). The diplomatic analysis indicates that the present texts cannot be considered a charter of Stefan Nemanjić for Cattaro due to the simple fact that it is actually not named as the recipient. Moreover, with both the historical content full of inconsistencies and the "undiplomatic" formulary referring to a spurious template, they cannot even be recognised as any credible transmitted medieval document. Both transcriptions, slightly differing from each other, in fact contain one or two alleged charters of Stefan Nemanjić for the monasteries of St. Michael (on the archipelago of Cartolle) and St. George (on the island in front of Perasto) in the Bay of Cattaro, through which the mentioned recipients were granted five respectively eight (or ten) villages, and the latter was placed under the protection of the municipality of Perasto. The historical analysis showed that the first king of the Nemanjić dinasty most probably did not issue any charter to those monasteries, even if the first one is considered a see of the new established diocese of Zeta of the Serbian Church about 1220.

The "charter text" is framed with a historical narration that first describes Stefan's visit to Cattaro and the construction of its (already existing) churches as well as fortifications and palaces, and then his visit to the mentioned two monasteries, allegedly being also established by himself. The frame concludes with the words about Stefan's age and death, mentioning his sons, of whom the second, king Vladislav, built the monastery of Mileševa and issued its founding charter (which is the only clear reference to this lost document in written sources). The dating clause in the version from the "Annals of Cetinje" quotes the year 6720 (=1211/12), which does not correspond to Stefan's royal

title, while the other version contains two datation notes: the first only partially readable and the second mentioning the year 675 (possibly misinterpreting the quotation given in the former).

Both forgeries for St. Michael and St. George had seemingly been merged in one document during the 16th and at latest in the first decades of the 17th century when they reached the monastery of Mileševa, where the final version had been formed (and accordingly may be named the "compilation of Mileševa"). The terminus ante quem, or even the exact year of its creation can be determined with precision owing to indications given by the concluding notice of the versions from the cartulary "Epoha Crnojevića" and the single copies from 1742 and 1806. According to the first, the text was probably transcribed from a version "authenticated" in Mileševa by the decision of hegumenos Vasilije (1632–35; 1638–52) in consultation with the "whole church synod". The single copies, also mentioning the hegumenos, are dated with the year 1633, which corresponds also with other sources, reporting about the dispute between Cattaro and Perasto, when the latter used a forgery attributed to Serbian king Stefan Nemanjić.

There were obviously several drafts of the forgery, of which few transcriptions and translations into Italian are also known as single copies. Actually, one can speak about the continuing "transmission chain", which produced more versions, the last forms of which are set down in both collections of Cetinje. The oldest layer of the forgery might have been an alleged charter of Stefan Nemanjić to St. Michael (according to the transcription in "Epoha Crnojevića" as a confirmation by Serbian emperor Stefan Dušan). The time of composition of this spurium could be the first three decades of the 15th century, when it was used to strengthen the position of the monastery while struggling to keep its own independence against the municipality of Cattaro. The part of the dispositio about St. George was created later and incorporated in the document, a version of which is today known according to the transcription in the cartulary "Epoha Crnojevića". The final redaction of the forgery was made by metropolitan of Cetinje Vasilije Petrović Njegoš, who in the mid-18th century included it into the compilation "Cetinjski ljetopis" (copying or composing also other texts contained therein), with his own insertions into the historical narration.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31. 3. 2024.
Коначно прихваћен за објављивање: 13. 9. 2024.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXXIII (2024) 47–65
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXXIII (2024) 47–65
УДК: 327(439:497.11)“133“:355.48
DOI: 10.34298/IC2473047K

Ивана КОМАТИНА[*]
Историјски институт
Београд
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9281-3345

УГАРСКИ НАПАДИ НА СРБИЈУ У ПРЕДВЕЧЕРЈЕ ВИШЕГРАДСКОГ СПОРАЗУМА

Апстракт: У раду се разматрају догађаји и околности који су претходили нападу угарског краља Карла Роберта на Србију у првим годинама владавине краља Душана и довели до тог напада. Такође, закључује се да су то била два похода, а разматра се и њихово место у вишегодишњим напорима три средњоевропске краљевине – Угарске, Чешке и Пољске да створе савез, односно „вечити мир”, који је реализован у Вишеграду 1335. године, и данас је познат као Вишеградски споразум.

Кључне речи: краљ Душан, Карло Роберт, угарски поход, Византија, Вишеградски споразум.

Abstract**:** The paper discusses the events and circumstances that preceded and led to the campaign of Hungarian king Charles Robert in Serbia in the first years of the reign of king Dušan. Also, it is concluded that there were two campaigns in question, and we discussed their place in the efforts of the three Central European kingdoms of Hungary, Czechia and Poland to create an alliance or “eternal peace” which took many years and was realised in Visegrad in 1335, known today as the Visegrad Agreement.

Keywords: King Dušan, Charles Robert, Hungarian campaign, Byzantium, Visegrad Agreement.

Промене на српском и угарском престолу крајем 13. и почетком 14. века, колико год биле изненадне и бурне, чини се да једино нису реметиле „сталност” угарско-српских међусобица. Наиме, након повлачења и препуштања престола брату Милутину, Драгутин је задржао делове централне Србије, руднички крај, Ариље и крај око Лима. Две

[*] ivana.komatina@iib.ac.rs

године касније од своје таште, краљице Јелисавете, добија на управу Мачву, Београд и североисточну Босну.[1] Међутим, грађански рат који се водио између браће није ометао Драгутина да предузме поход на угарску територију Овостраног Срема и то, како су недавна истраживања показала, октобра 1307. године, против новог угарског краља Карла Роберта (1301–1342).[2] Након смрти краља Драгутина, Милутин је убрзо присвојио територије Драгутиновог наследника Владислава II, а споменута превирања угарски краљ је одмах искористио и напао Србију. Током похода 1317. и 1319. Угри су завладали Мачвом и Колубаром,[3] а посведочени су и сукоби *шизматичког краља* Уроша Милутина и Угара у нешто познијој грађи.[4] Угри и Срби су се сукобили и за време Милутиновог наследника Стефана Дечанског на реци Обни код Ваљева.[5] Дакле, без обзира на унутрашња политичка превирања у обе државе, Србији и суседној Угарској, међусобни напади и походи били су, чини се, неизоставни.

С доласком Стефана Душана на власт традиција угарско-српских сукоба, према сведочанствима извора, настављена је. Након смиривања побуне у Зети, коју је, по свој прилици, организовала незадовољна властела, Душан је одмах предузео поход на југ. На чело војске поставио је византијског одметника Сиргијана који је, крајем 1333. или почетком

---

[1] Михаило Динић, „Област краља Драгутина после Дежева", у: исти, *Српске земље у средњем веку*, прир. Сима Ћирковић, Београд 1978, 123–147; Aleksandar Krstić, „The rival and the vassal of Charles Robert of Anjou: king Vladislav II Nemanjić", *Banatica* 26–2 (2016) 37, са старијом литературом. Уп. Ивана Коматина, „*Rex Serviae* у угарској краљевској титулатури од 1202. до 1402. године", *Ниш и Византија* 16 (2017) 59; иста, „Владарска титула краља Драгутина у Даниловом зборнику", *Зборник Матице српске за историју* 107/1 (2023) 46–47.

[2] A. Krstić, „The rival and the vassal", 42–43; У повељи из 1310. године се наводи да је приставица краља Драгутина ратовао у partes regni nostri de Sirmia, тј. у Срему, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, t. 8, ed. Tadija Smičiklas, Zagreb 1910, 260; И. Коматина, „*Rex Serviae* у угарској краљевској титулатури", 60.

[3] Đura Hardi, *Drugeti. Povest o usponu i padu porodice pratilaca anžujskih kraljeva*, Novi Sad 2012, 127–131; A. Krstić, „The rival and the vassal", 48; И. Коматина, „*Rex Serviae* у угарској краљевској титулатури", 60, нап. 60.

[4] У питању су нешто познији акти из 1322. и 1329. године, који су сведочанства о ранијим сукобима, György Györffy, „Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez", *Történelmi szemle* 7 (1964) 1–25, 549, 551–552. Уп. детаљно, Александар Узелац, *Србија, Бугарска и Татари у другој половини XIII века*, Београд 2012 (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2012) 277–281.

[5] „... contra Schismaticos versus Rasciam validum…", Wertner Mór, „Adalékok a XIV századbeli magyar világi archonologiához", *Történelmio tár* 8 (1907) 23; „... noster versus partes Rasciae contra Vrosium…", *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. 9/1, ed. Georgius Fejér, Budae 1833, 85–90; Сима Ћирковић, „Београд под краљем Душаном?", *Зборник Историјског музеја Србије* 17–18 (1981) 43–44.

1334, пронашао уточиште у Србији, након што је побегао из Цариграда, где је требало да му суде за издају.[6] Према византијском писцу Нићифору Григори, краљ Душан је „већ одавно знао гласе о њему и сматрао зато његов долазак као неочекивани добитак". И, чини се, добро је српски краљ проценио ситуацију, будући да му је Сиргијан, како пише Григора, обећао потчинити ромејску област у Македонији, а он је њему заузврат обећао помоћ „да завлада Ромејима".[7] Нешто познији писац Јован Кантакузин такође наводи да је територија Македоније била услов за помоћ краља Душана у свргавању цара Андроника III.[8] Заједничка офанзива у Македонији споменутог Сиргијана и краља Душана отпочела је највероватније у пролеће 1334,[9] те је, уз војничко искуство споменутог византијског војсковође, Душан заузео важне византијске градове, попут Охрида, Прилепа, Костура.[10] Сиргијан је потом „непосредно наступао на Солун", а како Григора пише, „усред лета краљ је са својим војним снагама следио Сиргијана, а њима су се лако прикључивали градови и пределе који су лежали на путу".[11] Међутим, њихов напад на Солун је осујећен, како сведоче Нићифор Григора и Јован Кантакузин, услед завере коју су сковали цар Андроник III и византијски војсковођа Сфранцес Палеолог. Наиме, Сфранцес Палеолог је намерно прешао у српски логор претварајући се да се окренуо против византијског цара и потом захваљујући тој превари намамио Сиргијана да напусти логор

---

[6] Сиргијан је оптужен за издају пошто је ковао заверу с царицом Маријом. Након царичине смрти крајем 1333. завера је разоткривена и Сиргијан је ухапшен и одведен у Цариград, *Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, t. 1, ed. Ludovic Schopen, Bonnae 1829 (Corpus Scriptorum Historiae Byzantine), 488–490; *Византијски извори за историју народа Југославије*, т. 6, ур. Фрањо Баришић и Божидар Ферјанчић, Београд 1986, 215–217; John Julius Norwich, *Byzantium: The Decline and Fall*, New York 1996, 283–284; О времену доласка Сиргијана у Србију у зиму 1333/1334. године, *Византијски извори за историју народа Југославије*, т. 6, 215–217, посебно нап. 125.

[7] *Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, 490; *Византијски извори за историју народа Југославије*, т. 6, 217.

[8] *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum*, libri IV, ed. Ludovicus Chopen. Bonnae 1828 (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae), 450–451; *Византијски извори за историју народа Југославије*, т. 6, 340–341.

[9] *Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, 495–496; *Византијски извори за историју народа Југославије*, т. 6, 216, нап. 125.

[10] *Византијски извори за историју народа Југославије*, т. 6, 217–221; *Животи краљева и архиепископа српских*, написао архиепископ Данило II, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 224–226.

[11] *Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, 497–501; *Византијски извори за историју народа Југославије*, т. 6, 219–220.

и убио га.[12] Тачан датум Сиргијанове погибије не дају ни Григора нити Кантакузин, те је дуго у науци било неразјашњено то питање, односно време његовог одметништва. Међутим, у једној солунској краткој хроници пише да се погибија догодила у „уторак, на дан Св. Лупа, 23. августа", што у хронолошким оквирима који су изложени допушта само 1334.[13] Ниħифор Григора потом пише: „краљ је следећег дана запавши у очај склопио мир који је цар тражио", и додаје, „тиме се та година завршила".[14] Кантакузин такође наводи да је краљ „упутио цару посланство и углавио с њим мир и савезништво".[15] Међутим, Кантакузин додаје и следеће наводе: „некако у то време владалац Угара (ὁ τῶν Οὔγκρων ἄρχων) који се на латинском зове рекс (ῥῆγα), завојштио је с великом војском против краља (ἐπὶ Κράλην) због спора око границе земље. Бојећи се да неће бити кадар да се одбрани од њега, упути цару посланство тражећи савезничку помоћ (συμμαχίαν). Цар се обрадовао због посланства и одабрао је добру и бројну војску и послао је краљу као помоћ (εἰς Κράλην συμμαχίαν)".[16] Након што је истакао добру намеру цара Андроника III да пружи војну помоћ краљу Душану, византијски историчар додаје и важне детаље у вези с угарским походом. Наиме, како пише Кантакузин: „краљ Угарске (ὁ ῥὴξ δὲ Οὐγκρίας), који је већ био у граничном подручју између *своје државе и државе Трибала*, вратио се у своју земљу пре но што се упустио у ратовање. Говорило се да се вратио кад је сазнао да од цара долази помоћ. Да ли је било због тога или нечег другог остаје неразјашњено."[17] Српски краљ је, пише потом византијски историчар, мислио да се „из тог разлога вратио рига (ῥῆγα), веома је захваљивао цару и заповедницима је заједно с војском на достојан начин даровима исказао благонаклоност и радосне их послао кући".[18]

Тај, немали екскурс о походу краља Угарске на Србију обилује многобројним детаљима, али без прецизног хронолошког податка који

[12] *Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, 497–501; *Византијски извори за историју народа Југославије*, т. 6, 219–221, 340–345.

[13] Peter Schreiner, „La chronique brève de 1352. Texte, traduction et commentaire. Troisiéme partie: de 1342 à 1348", *Orientalia Christiana historica* 31 (1965) 351; *Византијски извори за историју народа Југославије*, т. 6, 221, нап. 133.

[14] *Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, 501; *Византијски извори за историју народа Југославије*, т. 6, 221.

[15] *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum*, 457; *Византијски извори за историју народа Југославије*, т. 6, 345.

[16] *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum*, 458; *Византијски извори за историју народа Југославије*, т. 6, 346.

[17] *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum*, 457–458; *Византијски извори за историју народа Југославије*, т. 6, 347.

[18] *Византијски извори за историју народа Југославије*, т. 6, 347, 347.

би нам указао када је дошло до сукоба Србије и њеног северног суседа. Кантакузин завршава вешћу, која може бити од значаја за прецизније датирање похода, да је „цар те године презимио у Солуну".[19]

Опис српско-византијских, а потом и српско-угарских борби налазимо и у Душановој биографији, која је део *Даниловог зборника*. Додуше, састављач Душанове биографије ниједном речју не спомиње Сиргијана, већ као разлог Душановог војевања против Византије наводи то што је Андроник Млађи разрушио мир с „родитељем овога благочастивога цара због некога злохвалнога разлога", а тај разлог је заправо „једнодушно савеђање [бугарског цара, прим. аут.] са (овим) грчким царом", тј. његова помоћ у важној бици између Бугара и Срба код Велбужда.[20] Аутор Душанове биографије, највероватније настављач архиепископа Данила II, наводи да је цар зажелео мир „када је чуо да се сва земља грчке државе и сви градови и сви силни земље те предају у руке благочестивога краља Стефана и сам видећи се у великој скрби и жалости, и прибегавши у град Солун, поче слати своје посланике ка овом благочестивом краљу", у намери да се, како то у складу са жанром описује биограф, „измири са српским краљем".[21] Краљ је потом сачинио „савеђање са силнима отачаства својега"... и тако „учинише састанак под славним градом Солуном месеца августа 26. дан, *у дан петак*".[22] Затим биограф наводи који су градови били предмет преговора о разграничењу.[23] Краљев биограф опет пружа нешто другачију слику преговора у односу на византијске писце, чини се тенденциозно, с циљем грађења позитивне слике о српском краљу. Те две слике, упркос споменутој тенденциозности у појединостима и једне и друге стране, сагласне су о питању кључних вести: да су византијски цар и српски краљ склопили мир након ратовања у Македонији под Солуном. Српски писац доноси и тачан датум и дан, док византијски наводи и важан детаљ да је те године цар презимио у Солуну. Управо је тај податак Даниловог настављача додатно оснажио вести из солунске кратке хронике, на основу које се и Сиргијанова смрт датира у 1334, будући да у њој пише да је Сиргијан убијен 23. августа у уторак. У односу на остале изворе о животном путу византијског војсковође и одметника, у науци се његова смрт смешта у 1334. годину. Душанов биограф не спомиње Сиргијанову погибију, али зато доноси прецизан

[19] Исто, 347.
[20] *Животи краљева и архиепископа српских*, написао архиепископ Данило II, 221–223.
[21] Исто, 223.
[22] Исто, 224.
[23] Исто, 224–226.

датум преговора цара и краља под Солуном, те наводи 26. август и дан петак, што се свакако односи на исту 1334. годину.

Дакле, два независна податка из солунске кратке хронике и из Душанове биографије идеално узајамно потврђују годину у којој су се догађаји које описују догодили.[24] Такође, као и код Кантакузина, и у Душановој биографији након описа састанка под Солуном следи опис угарског похода на Србију. Наиме, Данилов настављач наводи да „пошто је овај благоверни краљ Стефан Божјом помоћу добро победио све своје непријатеље... и не задуго времена, по наговору старога начелника злобе ђавола, би завист од угарскога краља Карла против овога благочастивога краља и на државу отачаства његова". „Јер беху [Карлу, прим. аут.] јавили, говорећи да овај христољубиви краљ [Душан, прим. аут.] изиђе са својим силама у далека царства народа, хотећи их завојевати, а отачаство његово нико не чува".[25] Угарски краљ је, пише биограф, у томе видео прилику да нападне Србију, „мислећи да нема ко ће се противити његовим силама... и узевши у помоћ себи околне краљеве и других народа, и сјединивши многе њихове војске... подиже рат...", затим опет додаје већ речено запажање, „мислећи безумни [Карло], да овај благоверни [Душан] није у држави отачаства својега".[26]

Дакле, о угарском походу на Србију, захваљујући Душановом биографу, сазнајемо да је угарска војска прешла Дунав, али и да је то краљу јављено, због чега је он одмах сабрао војску и призвао велможе.[27] Душан је потом дошао са својим војницима до места званога Жича, где се поклонио светињама, а угарски краљ је чуо како долази „господин краљ и како греде против њих".[28] Све је то изазвало велику пометеност угарске војске, те је Божја сила гонила непријатеље, који су „дошли на реку Саву", али како нису имали никакве спреме како да пређу реку, доста њих је страдало, према биографу, опет „промишљу Божјом".[29] Тек после страдања непријатеља краљ Душан је отишао у „пределе државе своје и њих утврдивши и уразумивши... вратио се ка престолу своме".[30] Описом тог догађаја биограф изненада и прекида Душанову биографију.

Византијски и српски писац пружају прилично детаљан опис угарског похода, једино што Кантакузин успешан исход по Србе приписује

[24] Исто, 224; P. Schreiner, „La chronique brève", 351.
[25] *Животи краљева и архиепископа српских*, написао архиепископ Данило II, 227–228.
[26] Исто.
[27] Исто, 228.
[28] Исто, 229.
[29] Исто, 230.
[30] Исто, 231.

помоћи која је дошла од византијског цара, док је према српском писцу краљ Душан имао искључиво божју помоћ. Ни један ни други писац не наводе прецизне временске одреднице када се поход догодио, осим посредних да је цар Андроник III *те зиме презимио у Солуну*, односно да је поход уследио по склапању српско-византијског мира у Солуну 26. августа 1334.[31] Српски писац такође пише да се угарски краљ осмелио на интервенцију „мислећи да нема ко ће се противити његовим силама...", односно „мислећи безумни [Карло], да овај благоверни [Душан] није у држави отачаства својега", док византијски наводи да је краљ Душан „упутио цару посланство тражећи савезничку помоћ", што је цара веома обрадовало. Међутим, како се види, споменути искази не противрече један другоме. Српски биограф јасно указује на то да угарски краљ није добро проценио да се српски краљ вратио у отаџбину после састанка, што потврђује и Кантакузин сведочанством да је краљ упутио цару посланство како би тражио помоћ.

Дакле, споменути наративни извори нам показују да поход није могао бити пре јесени 1334. године. Од велике помоћи за такво датирање били су нам, како смо видели, разрешење дугогодишње дилеме о времену Сиргијанове погибије (23. август, у уторак), те наводи Даниловог настављача да је мир склопљен у Солуну (26. август, у петак), што у датим временским оквирима допушта само 1334. годину.

У домаћој историографији је до сада, чини се, заслужена пажња посвећена времену датирања угарског похода на Србију, који описују византијски историчар и српски биограф, свакако уз узимање у обзир дипломатичке грађе. Међутим, поход се на основу наведених извора различито датира: у лето 1334,[32] у зиму 1334/1335,[33] или пак у лето 1335.[34]

---

[31] *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum*, 458; *Византијски извори за историју народа Југославије*, т. 6, 347; *Животи краљева и архиепископа српских*, написао архиепископ Данило II, 224–225.

[32] Сима Ћирковић и Божидар Ферјанчић, *Стефан Душан*, Београд 2005, 93–94.

[33] *Византијски извори за историју народа Југославије*, т. 6, 347, нап. 161; Борис Стојковски и Александар Крстић, „Просопографија угарских великаша – учесника у сукобима са краљем и царем Стефаном Душаном", у: *Царство и патријаршија у српским и грчким земљама*, ур. Љубомир Максимовић и Срђан Пириватрић, Београд 2024, [у штампи.]

[34] Иларион Руварац, „О првим годинама Душановог краљевања у хронолошком погледу", у: *Зборник Илариона Руварца*, Београд 1934, 44; Петар Марковић, „Одношаји између Србије и Угарске (1331–1355)", *Летопис Матице српске* 221 (1903) 10–26; Јован Радонић, „Споразум у Тати и српско-угарски односи од XIII до XVI века", *Глас Српске краљевске академије* 187 (1941) 129–131; Божидар Ферјанчић, „Освајачка политика краља Душана", у: *Историја српског народа*, књ. 1, ур. Сима Ћирковић, Београд 1981, 514–515; Јованка Калић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 72–73.

Нама се, међутим, чини да управо дипломатичка грађа допушта хронолошки прецизан увид у дешавања на српско-угарској граници с јесени 1334. године, односно пролећа/лета 1335. године, те да не оставља неколико могућности када се поход може датирати.[35] Први упут да се угарски поход одиграо, како нам индиректно наративни извори указују, у касну јесен између новембра 1334. и јануара 1335. године, налазимо у једној повељи из 1335. године која се тиче спора око имања, вођеног између Михаила, сина Чака, и синова Рејнолда против Николе, сина Кемена, око поседа који је он држао под хипотеком, а који је водио државни судија Павле. Документ је, иако се тиче правног спора око земљишног поседа, од интереса за нашу тему, јер се између осталог парница супротстављених страна, заказује за две недеље по истеку две недеље након распуштања војске која је покренута versus partes Seruiae, а које је проглашено на Богојављење („... in quindenis quindenarum residentiae exercitus regis ad diem Epiphaniae Domini proclamatae...").[36] На овом месту ваља објаснити важну синтагму residentia exercitus regis, која се јавља у наведеном документу. Наиме, у питању је метод датирања који није примењиван нигде другде у Европи, већ само у Угарској током 13. и 14. века.[37] Синтагма је била важна, јер означава дан распуштања војске, а нови датуми судских спорова обустављених због краљевских војних похода били су одређени након распуштања, после којег су странке морале да се појаве пред судом.[38] Дакле, споменута парница се заказује за неколико недеља од 6. јануара 1335. године, када је распуштена војска која је покренута против Србије. Следећи документ, сведочанство о парници коју је водио исти државни судија Павле, датиран је у Вишеграду decimo et septimo die quindenarum residencie exercitus regii. Парница се тицала пресуде за поседе које је споменути судија додељивао магистру Петру, сину Јовановом, а у документу се наводи да је парница одложена ad

[35] С. Ћирковић, „Београд под краљем Душаном?", 43–45.

[36] „... debenti tertiam partem nomine hereditario requirentes superfacto ipsius tertiae partis in quindenas quindenarum residentiae exercitus regis, versus partes Seruiae moti, instrumenta exhibere debuissent, ipsis quindenis quindenarum residentiae exercitus regis ad diem Epiphaniae Domini proclamatae occurrentibus...", *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. 8/4, ed. Georgius Fejér, Budae 1832, 143.

[37] Tibor Almàsi, „Az 1329. évi 'residentia exercitus regis'", *Acta Universitatis Szegediensis* : *Acta Historica* 119 (2004) 47–56; Ferenc Piti, „Királyi hadoszlások Károly Róbert uralkodása idején", *Hadtörténelmi Közlemények* 2 (2016) 381–392.

[38] Истраживачи споменуте синтагме указали су да дан када је проглашено распуштање не мора у пракси да се поклапа с даном реализације, што донекле отежава овај метод датирања, T. Almàsi, „Az 1329. évi 'residentia exercitus regis'", 47–56; F. Piti „Királyi hadoszlások Károly Róbert uralkodása idején", 381–392.

quindenas residencie regalis exercitus pro reprimendo insultu scimaticorum gentis Seruie, а након истека те две недеље након Богојављења, споменути процес се наставља. Дакле, у још једном документу из 1335. године спомиње се борба против „шизматичког рода" – Срба.[39] Обе наведене исправе су сведочанства о томе када је војска краља Карла Роберта против Срба распуштена – о Богојављењу 1335. године. Детаљније податке о томе када је сукоб отпочео сазнајемо из једног познијег документа, од 20. фебруара 1347. године, који се тиче поделе поседа породица Гуткелед и Батори. Исправа између осталог такође говори о парничном процесу који је отпочео, како ће се из документа видети 1334. године, али је због војне започете осмог дана од Свих светих он одложен за петнаест дана након распуштања војске (ab eisdemque octavis festi Omnium Sanctorum prelibatus dominus Wyllermus palatinus ipsam causam de mandato domini nostri regis ad quindenas residencie *exercitus* regalis *tunc habiti*...).[40] Међутим, када су се парничне стране појавиле на заказани датум ad quindenas residencie exercitus regalis, судија је донео одлуку да се процес настави за једанаест година (...ad undecimam revolucionem annualem quindenarum festi Epiphaniarum domini iuxta continenciam literarum suarum duxisset prorogandam; tandem ipsa undecima revolucione annuali quindenarum festi Epiphaniarum domini prediccarum in anno domini MCCCX quinto transactarum occurrente...), будући да су учесници спора тада и даље били малолетни.[41] Управо нам податак да се процес наставља петнаест

[39] „... Adiudicaret, ut nullus deinceps de dictis possessionibus per Judiciarium processum posset aliquod Jus sibi vendicare, ad quindenas residencie Regalis exercitus pro reprimendo Insultu Scismaticorum gentis Seruie, habiti, in quindenis festi Epiphanye Domini celebratas contra ipsum magistrum Petrum filium Johannis ut per literas iamdicti Capituli Scepsiensis informabamur publice tercia vice proclamari, fecissemus…", *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeő*, t. 1, ed. Imre Nagy, István Nagy & Dezső Veghely, Budapest 1871, 443–447, spec. 446; Lajos Thallóczy & Antal Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526*, Budapest 1907, 11; *Византијски извори за историју народа Југославије*, т. 6, 346–347, нап. 161.

Магистар Павле је доносио различите пресуде током јануара 1335, Gyula Kristó & Ferenc Makk, *Anjou–kori Oklevéltár*, *XIX*, *1335*, Budapest–Szeged 2004, 10, 11, 19, 21–27, 32–33, 35–36, 40, 43, 108, о томе детаљније Б. Стојковски и А. Крстић, „Просопографија угарских великаша", [у штампи].

[40] *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*, t. 5, *(1347–1352)*, ed. Imre Nagy, Budapest 1887, 14–19, посебно 15.

[41] „... prelibato domino Wyllermo palatino nutu divine pietatis ante predictum terminum viam universe carnis ingresso, nobisque honore palatinatus adepto, quia prelibatus Benedictus filius Leukus coram nobis personaliter comparendo adhuc in tenera etate constitutus fore apparuerat, ipse vero Petrus frater eiusdem similiter in tenera etate existens ultra partes maritimas in studio literali existebat*) absque ipsorumque interessencia super facto prenotato Johannes filius

дана након Богојављења 1345. године указује да је дошла једанаеста годишњица од започетог спора, односно од датума када је он одложен услед чињенице да учесници још нису били пунолетни. Претходна два документа недвосмислена су сведочанства о томе да је на Богојављење 1335. године распуштена војска која је била у походу против Срба,[42] те нема сумње да је првобитно процес био одложен за петнаест дана након Богојављења 1335. године. За нашу тему је у том смислу од изузетног значаја податак да је угарска војска била у походу осми дан након обележавања Свих светих, тј. 8. новембра 1334.

Дакле, један познији документ из 1347. године у коме је донет историјат раније парнице, као и два документа која непосредно сведоче о походу угарске војске против Срба, те о распуштању угарске војске о Богојављењу 1335, узајамно се допуњавају и дозвољавају нам да почетак угарског похода против Срба сместимо пре 8. новембра 1334, а његов крај био је 6. јануара 1335. Дипломатичка грађа очигледно није у супротности с наводима Даниловог настављача и Кантакузина, по којима се поход морао одиграти после августа 1334. године, а до зиме 1335, јер је цар Андроник III те зиме био у Солуну. Такође, наративни извори наводе негативан исход војне. По Даниловом настављачу угарско повлачење наступило је услед помоћи божје, а по Кантакузину до њега је дошло услед помоћи коју је послао цар Андроник III. Угарска дипломатичка грађа додуше не доноси никакву вест о исходу похода, већ само да је он окончан у јануару 1335. године. Да донесемо закључак да је исход био лош по Угре, те да споменути наративни и дипломатички извори описују исти поход допушта нам један дубровачки документ.

У питању је одлука дубровачког већа од 8. априла 1335. којом се рудничка царинарница поверава Јунију Ђорђићу и додаје значајна констатација „да уколико угарски краљ лично са својом војском упадне у Рашку и дође до Рудника (да не да Бог), остаје одлука да поменути Јуније чува царинарницу".[43] Дакле, увек добро обавештени Дубровчани

Pangracii pro dicto magistro Johanne filio Briccii . . comparendo eundem respondere non posse allegarat, nec eorumdem filiorum Leukus etas ad tantum se maturarat...", *Anjoukori okmánytár*, 15–16.

[42] *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. 8/4, 143; *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*, 443–447, spec. 446.

[43] „... Die Sabbati VIII. Aprilis. De mandato domini Nicolai Falletri, honorabilis comitis Ragusii, incantata fuit doana maior comunis . . . et deliberata ad incantum in publico parlamento, sono campane more solito congregato, Junio de Georgio pro x м у͠рр͠. pro uno anno proximo . . . hoc addito, quod si in medietate dominus rex Ungarie personaliter cum suo exercitu intraverit regnum Raxie, et venerit usque Rudinicum, quod Deus avertat, remaneat arbitrio domini Junii

у акту из априла 1335. године дају упутства о чувању царинарнице у случају да угарски краљ стигне до Рудника. Нема сумње да су Дубровчани имали информације о угарским војним плановима због заштите својих трговачких интереса на територији Србије, односно мало је вероватно да нису били обавештени да је угарска војска у походу који је предузела на Србију распуштена 6. јануара 1335. године. Споменути документ допушта нам да помислимо да је угарска војска припремала нови поход против Србије, а да је до њега заиста дошло потврђује акт папе Бенедикта XII од 5. августа 1335, на који је указала Ј. Калић, а у коме се изричито наводи како папа хвали *победу* коју је угарски краљ однео над непријатељима „вере хришћанске у овим прошлим временима", а у тим наводима се у науци с правом препознаје победа над Србима.[44]

Дакле, први поход Угара против Срба збио се 1334/1335. године и био је, по сведочанству наративних извора, неуспешан. Да је дошло до новог похода угарске војске наговештава нам дубровачки акт у коме се наводи потенцијална опасност – напад Угара на Србију, а да је до њега заиста дошло и да је овог пута био успешан потврђује нам папски акт од 5. августа 1335.

---

tenendi dictam doanam. . . satisfaciendo pro tempore, quo tenuisset earn. Ursus, filius Nichifori de Bodaza, electus scribanus doane...", *Monumenta Ragusina: Libri reformationum*, t. 2, *A. 1347–1352. 1356–1360. Additamentum a. 1301–1305, 1318, 1325–1336*, ed. Franjo Rački, Zagrabiae 1882, 356.

„.. Reynoldi, debenti tertiam partem nomine hereditario requirentes superfacto ipsius tertiae partis in quindenas quindenarum residentiae exercitus regis, versus partes Seruiae moti, instrumenta exhibere debuissent, ipsis quindenis quindenarum residentiae exercitus regis ad diem Epiphaniae Domini proclamatae occurrentibus, praefati Michael, filius Chiak, Andreas et Iacobus, fily Reynoldi, pro praefato Nicolao, filio Kemen, pro se personaliter…", *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. 8/4, 143; Jozef Novàk, „Residentia exercitus regis, speciálny spősob datovania v. Uhorsku", *Historické stúdie* 1 (1955) 205–234.

[44] „... audita victoria quam tibi adversus hostes fidei christiane altissimus de celo hiis temporibus preteris continuit....", *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, t. 1, ed. Augustin Theiner, Romae 1859, 605, пише папа Бенедикт XII угарском краљу 5. августа 1335; Јованка Калић, *Београд у средњем веку*, 72–73, нап. 1. Да се писмо односи на „шизматичке" Србе или Босанце, Alexandrescu-Dersca, Maria Mathilde, „L'expédition d'Umur Beg d'Aydin aux bouches du Danube (1337 ou 1338)", *Studia et Acta Orientalia* 2 (1959) 7, f. 6; Peter Jackson, *The Mongols and the West, 1221–1410*, London – New York 2014, 212; Марко Гавриловић, „Срби у делима аустријског хроничара Томаса Ебендорфера", *Зборник Матице српске за историју* 98/2 (2018) 13.

***

Још једна појединост заслужује пажњу у вези с угарским походима против Србије, а тиче се навода Даниловог настављача при опису неуспешног угарског похода. Наиме, српски писац наводи да је угарски краљ „узео у помоћ себи околне краљеве и других народа, и сјединивши многе њихове војске са својим силама подиже рат на овога благочастивога [Душана, прим. И. К.]...".[45] Уз свест да Данилов настављач, како је примећено, „уобичајено претерује" када описује бројност војске,[46] не може се заобићи навод да су угарском краљу у помоћ притекли околни краљеви, свакако чешки и пољски. Вишегодишње ривалство краљевина Чешке и Пољске обустављено је 1333, након смрти пољског краља Владислава Локјетка, иначе таста угарског краља Карла Роберта, будући да је његов наследник Казимир Велики био спреман да се помири с чешким краљем Јованом Луксембуршким. Угарском краљу, који је до тада активно учествовао у споменутим сукобима две краљевине, такође је одговарало помирење. Први значајнији корак направљен је 28. маја 1335, када је Казимир Велики потписао једногодишње примирје са сином Јована Луксембуршког, чешким престолонаследником Карлом, а уговор је укључивао и угарског краља Карла Роберта. У августу исте године одржан је још један састанак чешких и пољских делегата, да би потом једна делегација била послата у Вишеград како би споразум потписао и угарски краљ. Коначно, у новембру 1335. три краља су се срела у Вишеграду и потписала чувени Вишеградски споразум, којим су се стекли услови за мир и пријатељство три краљевства, али и за војну сарадњу.[47] У вези с нашом темом намеће се питање да ли је Данилов настављач ипак под утиском тих преговора и њихових резултата донео дух времена у коме је састављао Душанову биографију, те навео да су околни краљеви помагали угарском краљу Карлу Роберту, или су они заиста били учесници једног од два похода против Србије. Наравно, Срби су већ искусили нападе споменутих савезника не тако давне 1319, када је угарски краљ, заједно с

[45] *Животи краљева и архиепископа српских*, написао архиепископ Данило II, 228.

[46] *Византијски извори за историју народа Југославије*, т. 6, 347, нап. 162.

[47] Споразум је подразумевао војну сарадњу против немачког цара и аустријског војводе. Јован Луксембуршки се одрекао права на пољски трон, а Казимир Велики Шлезије. Померанија је остала у поседу тевтонског реда. Донете су и мере да се избегне царина у Бечу, те да се укину царине на угарску робу за јужне делове Немачке, а на тај начин је Аустрија губила у транзитној трговини. Градови Будим и Брно добили су право складиштења робе, György Rácz, „The Conress of Visegrád in 1335: Diplomacy and Representation", *The Hungarian Historical Review* 2/2 (2013) 261–287.

чешким и пољским краљем, напао Мачву.[48] Из неког разлога чини нам се да је настављачу архиепископа Данила II било важно да истакне бројност војске, али и савезништво које је било на помолу. Истакли смо да он описује неуспешан поход из 1334/1335, те би наводи о војскама свакако били анахрони, али је могуће да су при другом угарском походу током лета „околни краљеви" заиста били савезници. У сваком случају, овај навод из Даниловог зборника још једном нас подсећа колико је тумачење и разумевање текстова вековима удаљених од данашњице комплексно. Сматрам да у споменутим редовима можемо препознати обавештеност настављача Душанове биографије, који је у опису похода који се завршио неуспешно по Угре донео обрисе међународно значајног Вишеградског споразума. Чињеница да је о њему био обавештен наводи на помисао да је знао и за исход другог угарског похода, а разлози због којих тај поход, који се догодио свега неколико месеци након првог, није навео у Душановој биографији више су него јасни.

[48] Константин Јиречек, *Историја Срба*, књ. 1, Београд 1952², 201, нап. 76, управо позив папе Јована XXII чешком и пољском краљу да притекну у помоћ угарском краљу против шизматика довео је у везу с извештајем угарског краља Карла Роберта да је упао у Мачву септембра 1319. године. Уп. и С. Ћирковић, „Београд под краљем Душаном", 38.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Објављени извори – Published Primary Sources

A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeő, t. 1, ed. *Imre* Nagy, István Nagy & Dezső Veghely, Budapest 1871.

Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis, t. 5, *(1347–1352)*, ed. Imre Nagy, Budapest 1887.

Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, t. 8, ed. Tadija Smičiklas, Zagreb 1910.

Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, t. 8/4, ed. Georgius Fejér, Budae 1832.

Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, t. 9/1, ed. Georgius Fejér, Budae 1833.

Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum, libri IV, ed. Ludovicus Chopen, Bonnae 1828. (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae)

Kristó, Gyula & Ferenc Makk, *Anjou–kori Oklevéltár* XIX, *1335*, Budapest–Szeged 2004.

Monumenta Ragusina: Libri reformationum, t. 2, *A. 1347–1352. 1356–1360. Additamentum a. 1301–1305, 1318, 1325–1336*, ed. Franjo Rački, Zagrabiae 1882.

Nicephori Gregorae Byzantina Historia, t. 1, ed. Ludovic Schopen, Bonnae 1829 (Corpus Scriptorum Historiae Byzantine)

Schreiner, Peter, „La chronique brève de 1352. Texte, traduction et commentaire. Troisiéme partie: de 1342 à 1348", *Orientalia Christiana historica* 31 (1965) 336–373.

Thallóczy, Lajos & Antal Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526*, Budapest 1907.

Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia, t. 1, ed. Augustin Theiner, Romae 1859.

Византијски извори за историју народа Југославије, т. 6, ур. Фрањо Баришић и Божидар Ферјанчић, Београд 1986. [*Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, t. 6, ur. Franjo Barišić i Božidar Ferjančić, Beograd 1986]

Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило II, изд. Ђура Даничић, Загреб 1866. [*Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih*, napisao arhiepiskop Danilo II, izd. Đura Daničić, Zagreb 1866]

Литература – Secondary Works

Alexandrescu-Dersca & Maria Mathilde, „L'expédition d'Umur Beg d'Aydin aux bouches du Danube (1337 ou 1338)", *Studia et Acta Orientalia* 2 (1959) 3–23.

Almàsi, Tibor „Az 1329. évi 'residentia exercitus regis'", *Acta Universitatis Szegediensis : Acta Historica* 119 (2004) 47–56.

Györffy, György, „Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez", *Történelmi szemle* 7 (1964) 1–25, 537–568.

Hardi, Đura, *Drugeti. Povest o usponu i padu porodice pratilaca anžujskih kraljeva*, Novi Sad 2012.

Jackson, Peter, *The Mongols and the West*, *1221–1410*, London – New York 2014.

Krstić, Aleksandar, „The rival and the vassal of Charles Robert of Anjou: king Vladislav II Nemanjić", *Banatica* 26–2 (2016) 33–51.

Norwich, John Julius, *Byzantium: The Decline and Fall*, New York 1996.

Novàk, Jozef, „Residentia exercitus regis, speciálny spősob datovania v. Uhorsku", *Historické stúdie* 1 (1955) 205–234.

Piti, Ferenc, „Királyi hadoszlások Károly Róbert uralkodása idején", *Hadtörténelmi Közlemények* 2 (2016) 381–392.

Rácz, György, „The Conress of Visegrád in 1335: Diplomacy and Representation", *The Hungarian Historical Review* 2/2 (2013) 261–287.

Wertner, Mór, „Adalékok a XIV századbeli magyar világi archonologiához", *Történelmio tár* 8 (1907) 1–69.

Гавриловић, Марко, „Срби у делима аустријског хроничара Томаса Ебендорфера", *Зборник Матице српске за историју* 98/2 (2018) 7–29. [Gavrilović, Marko, „Srbi u delima austrijskog hroničara Tomasa Ebendorfera", *Zbornik Matice srpske za istoriju* 98/2 (2018) 7–29]

Динић, Михаило „Област краља Драгутина после Дежева", у: исти, *Српске земље у средњем веку*, прир. Сима Ћирковић, Београд 1978, 123–147. [Dinić, Mihailo, „Oblast kralja Dragutina posle Deževa", u: isti, *Srpske zemlje u srednjem veku*, prir. Sima Ćirković, Beograd 1978, 123–147]

Јиречек, Константин, *Историја Срба*, књ. 1, Београд 1952[2]. [Jireček, Konstantin, *Istorija Srba*, knj. 1, 1952[2]]

Калић, Јованка, *Београд у средњем веку*, Београд 1967. [Kalić, Jovanka, *Beograd u srednjem veku*, Beograd 1967]

Коматина, Ивана, „Владарска титула краља Драгутина у Даниловом зборнику", *Зборник Матице српске за историју* 107/1 (2023) 33–47. [Komatina, Ivana, „Vladarska titula kralja Dragutina u Danilovom zborniku", *Zbornik Matice srpske za istoriju* 107/1 (2023) 33–47]

Коматина, Ивана, „*Rex Serviae* у угарској краљевској титулатури од 1202. до 1402. године", *Ниш и Византија* 16 (2017) 51–66. [Komatina, Ivana, „*Rex Serviae* u ugarskoj kraljevskoj titulaturi od 1202. do 1402. godine", *Niš i Vizantija* 16 (2017) 51–66]

Марковић, Петар, „Одношаји између Србије и Угарске (1331–1355)", *Летопис Матице српске* 221 (1903) 1–26. [Marković, Petar, „Odnošaji između Srbije i Ugarske (1331–1355)", *Letopis Matice srpske* 221 (1903) 1–26]

Радонић, Јован „Споразум у Тати и српско-угарски односи од XIII до XVI века", *Глас Српске краљевске академије* 187 (1941) 129–136. [Radonić, Jovan, „Sporazum u Tati i srpsko-ugarski odnosi od XIII do XVI veka, *Glas Srpske kraljevske akademije* 187 (1941) 129–136]

Руварац, Иларион, „О првим годинама Душановог краљевања у хронолошком погледу", у: *Зборник Илариона Руварца*, Београд 1934, 41–52. [Ruvarac, Ilarion, „O prvim godinama Dušanovog kraljevanja u hronološkom pogledu, u: *Zbornik Ilariona Ruvarca*, Beograd 1934, 41–52]

Стојковски, Борис и Александар Крстић, „Просопографија угарских великаша – учесника у сукобима са краљем и царем Стефаном Душаном", у: *Царство и патријаршија у српским и грчким земљама*, ур. Љубомир Максимовић и Срђан Пириватрић, Београд 2024, [у штампи]. [Stojkovski, Boris i Aleksandar Krstić, „Prosopografija ugarskih velikaša – učesnika u sukobima sa kraljem i carem Dušanom", u: *Carstvo i patrijaršija u srpskim i grčkim zemljama*, ur. Ljubomir Maksimović i Srđan Pirivatrić, Beograd 2024]

Ћирковић, Сима, „Београд под краљем Душаном?", *Зборник Историјског музеја Србије* 17–18 (1981) 37–45. [Ćirković, Sima, „Beograd pod kraljem Dušanom?", *Zbornik Istorijskog muzeja Srbije* 17–18 (1981) 37–45]

Ћирковић, Сима и Божидар Ферјанчић, *Стефан Душан*, Београд 2005. [Ćirković, Sima i Božidar Ferjančić, *Stefan Dušan*, Beograd 2005]

Ферјанчић, Божидар, „Освајачка политика краља Душана", у: *Историја српског народа*, књ. 1, ур. Сима Ћирковић, Београд 1981, 511–523. [Ferjančić, Božidar, „Osvajačka politika kralja Dušana", u: *Istorija srpskog naroda*, knj. 1, ur. Sima Ćirković, Beograd 1981]

Ivana Komatina

HUNGARIAN ATTACKS ON SERBIA ON THE EVE OF THE VISEGRAD AGREEMENT

Summary

During the Middle Ages, Serbia and its northern neighbour Hungary were often in conflict over border territories, and these conflicts were so frequent that numerous campaigns are still a research challenge today. With Stefan Dušan's coming to power, the "tradition" of Hungarian-Serbian conflicts continued, as the sources testify. The campaign of Hungarian king Charles Robert towards Serbia is described in Byzantine, Hungarian and Serbian sources. Byzantine historian John Kantakouzenos and the Serbian compiler of Dušan's biography in *The Lives* by Archbishop Danilo II provide numerous details about what preceded the Hungarian attack, and thus Kantakouzenos, together with Nicephorus Gregoras, first describes the struggles of Dušan and the Byzantines in Macedonia, with the conclusion as to how much defector Syrgiannes Palaiologos helped the Serbian king. Dušan's biographer also describes the conflicts, but does not mention Syrgiannes. The death of Syrgiannes, a few days before the conclusion of the peace in Thessaloniki between the warring parties, is also the *terminus ante quem non* for the Hungarian campaign that is described in the mentioned sources and placed after the conclusion of the peace in Thessaloniki. The Serbian writer, on the other hand, gives the exact date of the conclusion of peace – Friday, 26 August, which ideally confirms the news from Byzantine sources about the death of Syrgiannes. The mentioned narrative sources also testify that the Hungarians retreated and that the campaign was unsuccessful. The first hint at the time when the Hungarian campaign took place exactly, that is – in the late autumn between November 1334 and January 1335, we find in a charter from 1335 in which, among other things, the court case is scheduled for a fortnight after the expiration of a fortnight after the disbandment of the army which was initiated *versus partes Seruiae*, which was proclaimed on Epiphany ("...in quindenis quindenarum residentiae exercitus regis ad diem Epiphaniae Domini proclamatae..."). In domestic historiography, it seems that fair attention is paid to the dating of the Hungarian campaign towards Serbia described by Byzantine historians and the Serbian biographer, certainly taking into account the diplomatic materials. However, based on the mentioned

sources, the expedition is dated differently: in the summer of 1334, in the winter 1134/1335, or in the summer of 1335.

One more document from 1335 testifies that king Charles Robert's army against the Serbs was disbanded – on Epiphany, and that another court case was postponed again for fifteen days from then. We learn more detailed information about when the conflict began from a later document dated 20 February 1347, which also talks about the court process that began in 1334, but it was, due to the start of the military campaign *on the eighth day of All Saints' Day*, postponed for fifteen days after the disbandment of the army, i.e. after Epiphany in 1335. However, when the parties to dispute appeared on the scheduled date, it was noticed that the participants were still minors, and the process was postponed for eleven years, i.e. until adulthood. For our topic, the fact that the Hungarian army was on the campaign on the eighth day after the celebration of All Saints, i.e. 8 November 1334, is extremely important.

What then confused the Serbian researchers to date the campaign differently since it was made clear that it started in the fall of 1334, and the army was disbanded on Epiphany in 1335 after an unsuccessful campaign? In question is the decision of the Ragusan city council from 8 April 1335, from which it can be seen that the people of Ragusa gave instructions on guarding the customs office in case the Hungarian king reached Rudnik (northern Serbia at the time). There is no doubt that the people of Ragusa had information about Hungarian military plans in order to protect their commercial interests in the territory of Serbia, that is, it is unlikely that they were not informed that the Hungarian army was disbanded on 6 January 1335 during the campaign they undertook against Serbia. The mentioned document allows us to think that the Hungarian army was preparing a new campaign against Serbia, and that it really happened is confirmed by the act of Pope Benedict XII dated 5 August 1335, which was pointed out by J. Kalić, and in which it is expressly stated that the pope praises the victory that the Hungarian king won over the enemies of "the Christian faith in these past times". Therefore, the first campaign of the Hungarians against the Serbs took place in 1334/1335 and was, according to the testimony of narrative sources, unsuccessful. The fact that there was a new campaign of the Hungarian army is pointed out by the act of Ragusa, which mentions a potential danger – an attack by the Hungarians on Serbia, and that it did happen, but that it was successful this time, is confirmed by the papal act of 5 August 1335.

In this paper, attention was also paid to the statements of Danilo's successor that the Hungarian king "took the surrounding kings", certainly

Czech and Polish, to help him. This data is considered a reflection of the internationally important Visegrad Agreement.

Оригиналан научни рад

Примљен: 1. 3. 2024.
Коначно прихваћен за објављивање: 10. 7. 2024.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXXIII (2024) 67–104
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXXIII (2024) 67–104
УДК: 348.73:81’373.21(494.11)“13“
DOI: 10.34298/IC2473067R

Дејан С. РАДИСАВЉЕВИЋ*
Београд
ORCID: https://orcid.org/0009-0004-8761-1425

Милан ВОЈНОВИЋ
Београд
ORCID: https://orcid.org/0009-0009-8955-25074

ВЛАСТЕЛИНСТВО МАНАСТИРА ВАВЕДЕЊА ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ У ДРЕНЧИ

Апстракт: У раду се разматра проблем убикације топонима забележених у повељи манастира Ваведења Пресвете Богородице у Дренчи из 1382. године, на основу српских средњовековних, али и османских писаних извора, као и података из картографске грађе и ауторових теренских истраживања. У складу с тим, предлажу се нове убикације појединих насеља властелинства манастира у Дренчи у Расини, Загрлати и Браничеву.

Кључне речи: манастир Ваведења Пресвете Богородице, Дренча, манастирско властелинство, историјска географија, топонимија, село, Расина, Загрлата, Браничево.

Abstract: The paper examines the issue of the location of toponyms recorded in the charter of the Monastery of the Presentation of the Most Holy Mother of God in Drenča from 1382, based on Serbian medieval and Ottoman written sources, as well as data from cartographic materials and the author’s field research. In accordance with that, new locations for certain settlements of the Drenča estate in the regions of Rasina, Zagrlata and Braničevo are proposed.

Keywords: Monastery of the Presentation of the Most Holy Mother of God, Drenča, monastery estate, historical geography, toponymy, village, Rasina, Zagrlata, Braničevo.

* dejanradisavljevicanthro@gmail.com

Повељом издатом у Жичи 2. марта 1382. године (сл. 1)[1] монах Доротеј, бивши деспот,[2] са сином јеромонахом Данилом, приложио је својој задужбини, манастиру Ваведења Пресвете Богородице у Дренчи,[3]

[1] Оригинал повеље, писан на пергаменту, димензија 530 x 330 мм, чува се данас у манастиру Светог Пантелејмона на Светој гори под инвентарским бројем 56: Paul Lemerle, Gilbert Dagron & Sima Ćirković, *Actes de Saint–Pantéléèmôn: Texte*, *Archives de L'Athos* XII, Paris 1982, 177; Александар Младеновић, *Повеље кнеза Лазара: текст, коментари, снимци*, Београд 2015[2], 179.

[2] О питању световне личности ктитора манастира у Дренчи, односно монаха Доротеја, види: Радослав Грујић, „Светогорски азили за српске владаоце и властелу после Косовске битке", *Гласник Скопског научног друштва* XI (1932) 76; исти, „Који је српски деспот умро као великосхимник Јован Каливит?", *Гласник Скопског научног друштва* XI (1932) 233–237; Ђорђе Радојичић, „Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара", *Гласник Скопског научног друштва* XXI (1940) 80; Владимир Петковић, „Ко је био оснивач манастира Дренче", *Старинар* (н. с.) II (1951) 57–58; Ђорђе Стричевић, „Хронологија раних споменика моравске школе", *Старинар* (н. с.) V–VI (1954–1955) 1956, 120; Бранислав Вуловић, „Резултати радова на конзервацији рушевина Дренче", *Зборник заштите споменика културе* VI–VII (1955–1956) 1956, 229; Бранислав Вуловић, „Раваница, њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља", *Саопштења* VII (1966) 16; Милош Благојевић, „Манастирски поседи крушевачког краја", у: *Крушевац кроз векове. Зборник реферата са симпозијума одржаног од 4. до 9. октобра 1971. у Крушевцу*, ур. Адам Стошић и др., Крушевац 1972, 37–38; Душан Кашић, „Црква у крушевачком крају до Првог српског устанка", у: *Крушевац кроз векове. Зборник реферата са симпозијума одржаног од 4. до 9. октобра 1971. у Крушевцу*, ур. Адам Стошић и др., Крушевац 1972, 98; Бранислав Вуловић, „Проблем рестаурације манастира Дренче", *Зборник за ликовне уметности* 14 (1978) 214–221; Радомир Николић и Доброслав Павловић, „Конзерваторско-рестаураторски радови Републичког завода за заштиту споменика културе на непокретним културним добрима 1947–1982", у: *Културно наслеђе Србије – Тридесет и пет година рада и развоја Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду*, ур. Стојан Ћелић, Београд 1982, 54; Надежда Катанић, *Декоративна камена пластика моравске школе*, Београд 1988, 223; Владислав Ристић, *Моравска архитектура*, Крушевац 1996, 44–45; Марко Шуица, *Немирно доба српског средњег века – властела српских обласних господара*, Београд–Ужице 2000, 93–94; Гордана Тошић и Дејан Булић, „Прилог проучавању манастира Дренча", *Гласник Друштва конзерватора Србије* 27 (2003) 74; исти, „Нови прилози проучавању манастира Дренча", *Жупски зборник* 1 (2006) 46; Дејан Радичевић и Дејан Булић, „Прилог проучавању властеоске сахране у моравској Србији", у: *Власт и моћ, властела моравске Србије од 1365. до 1402. године*, ур. Синиша Мишић, Крушевац–Београд 2014, 118; Владимир Алексић, „Српски деспот, монах Доротеј – великосхимник Јован Каливит", *Натписи и записи* 1 (2015) 131–139; Гордана Гаврић и Мирко Ковачевић, *Манастир Дренча – од рушевине до храма*, Краљево 2015, 22, 36–37.

[3] Црква у Дренчи позната је на простору Жупе и под називом *Душманица*: Михаило Валтровић, „Манастир Дренча", *Српске илустроване новине за забаву, поуку, уметност и књижевност*, бр. 17, 15. март 1882, 69; Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 719; Владимир Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 108; Иван Здравковић, „Манастир Дренча – Душманица", *Старинар* (н. с.) II (1951) 245; Феликс Каниц, *Србија, земља и становништво: од римског доба до краја XIX века*, књ. 2, Београд 1985[2], 80; Н. Катанић, *Декоративна камена пластика*, 223; Татјана

уз допуштење кнеза Лазара (1365–1389) и патријарха Спиридона (1380–1389), бројне поседе у Расини, Загрлати и Браничеву, као и годишњи прилог од 50 литара (16,86 кг) сребра из Новог Брда.[4]

Међу прилозима, распоређеним у четири заокружене географске групе, наводе се села и заселци, али и мање предеоне целине, које су обухватале већи број насеља, означене у повељи терминима *река* и *блато са свим селима, заселцима и међама*. Дренчином манастирском властелинству припадала су и два трга и један речни прелаз, као и једна стално настањена влашка заједница. Такође, у досадашњим проучавањима манастирски поседи Дренче у Браничеву, Расини и Загрлати углавном су разматрани према областима којима припадају, а готово никада као јединствена целина, што се овом приликом исправља.

Поседи манастира Дренче предмет су интересовања појединих истраживача српске средњовековне прошлости већ скоро пуних 150 година. Први је на њих скренуо пажњу заслужни Стојан Новаковић приликом утврђивања положаја средњовековне жупе Загрлате.[5] Миодраг Ал. Пурковић уврстио је у свој преглед средњовековних села и она која су припадала поседу манастира у Дренчи.[6] Питањем насеља Дренчиног властелинства бавио се и Михаило Динић.[7] Милош Благојевић посветио је пажњу Дренчиним поседима у широј околини Крушевца,[8] а Андрија Веселиновић онима у Браничеву.[9] Такође, нашли су своје место и у монографији о цркви манастира у Дренчи, као и у коментарима последњег издања повеља кнеза Лазара.[10] У новије време предмет истраживања

Стародубцев, „Писани извори о црквама и манастирима подизаним или обнављаним у областима Лазаревића и Бранковића, II повеље", *Саопштења* XLVI (2014) 110–111; Г. Гавриљ и М. Ковачевић, *Манастир Дренча*, 23.

[4] Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912, 761–764; Paul Lemerle, Gilbert Dagron & Sima Ćirković, *Actes de Saint–Pantéléèmôn: Album*, *Archives de L'Athos* XII, Paris 1982, Pl. LII; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 177–188.

[5] Стојан Новаковић, „Земљиште радње Немањине", *Годишњица Николе Чупића* 1 (1877) 229.

[6] Миодраг Ал. Пурковић, „Попис села у средњовековној Србији", *Годишњак Скопског филозофског факултета* 4 (1939–1940) 1940, 53–160.

[7] Михаило Динић, „Југозападна Србија у средњем веку", у: исти, *Српске земље у средњем веку, историјско–географске студије*, прир. Сима Ћирковић, Београд 1978, 74; исти, „Браничево у средњем веку", у: исти, *Српске земље у средњем веку, историјско–географске студије*, прир. Сима Ћирковић, Београд 1978, 85.

[8] М. Благојевић, „Манастирски поседи", 37–39.

[9] Андрија Веселиновић, „Североисточна Србија у средњем веку", *Историјски гласник* 1–2 (1987) 45.

[10] А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 177–178; Г. Гавриљ и М. Ковачевић, *Манастир Дренча*, 22, сл. 13.

Александра Крстића били су манастирски поседи Дренче у Браничеву, Синише Мишића у Загрлати и Дејана Радисављевића у Расини.[11] Међутим, поједини топоними споменути у повељи, и поред дугогодишњих истраживања, остали су неубицирани, док је известан број њих погрешно лоциран. Такође, када је реч о убикацији насеља на манастирском поседу у Расини и Загрлати, биће по први пут коришћени и подаци из османских пописа насталих у 15. и 16. веку.[12]

Манастирски комплекс у Дренчи, с црквом посвећеном празнику Ваведења Пресвете Богородице (сл. 2), триконхосом развијене варијанте уписаног крста, смештен је у истоименом селу, на левој обали Дреначке реке, око четири километра северно од Александровца.[13] У непосредној околини манастира (Карта 1) седиште Дренчиног поседа обухватало је „**рѣкоу дрѣнчоу съ всеми сели и заселци и мегїами и правинами мѣста того. Село Рьжаницоу съ всеми мегїами. рѣкоу Тоулешоу съ всеми сели и заселци и правинами мѣста того**".[14]

[11] Александар Крстић, „Поседи манастира Дренче и Ждрела у Браничеву из времена кнеза Лазара", *Историјски часопис* 53 (2006) 124–131; исти, „Проблем убикације средњовековних насеља у Браничеву", у: *Браничево кроз војну и културну историју Србије* II, св. 4, ур. Јасмина Николић, Пожаревац 2007, 63; Синиша Мишић и Небојша Ђокић, „Капија Поморавља у историјској и војно стратегијској географији", у: *Капија Поморавља*, ур. Владимир Стојанчевић и др., Варварин–Крушевац 2011, 118–119; Дејан Радисављевић, „Средњовековна Врбница и велики челник Радич Поступовић", *Београдски историјски гласник* 11 (2020) 85–86; Дејан Радисављевић, „Жупа Расина и њене границе – Кратка студија из историјске географије", *Љубостињска приношења* 9 (2024) 96–100, 107, Карта 1.

[12] У раду су коришћени подаци из пописа области Крушевца, Топлице и Дубочице из 1444/45. године, вилајета Браничево из 1467. године и Смедеревског санџака из 1476/78. године, као и дефтера Крушевачког санџака из 1516. и 1536. године: *İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi* [=BOA], *Defterhāne-i Āmire Tahrīr Defterleri [=TD*], *16*, *179*; Олга Зиројевић и Исмаил Ерен, „Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444–1446)", *Врањски гласник* 4 (1968) 382–405; Momčilo Stojaković, *Braničevski tefter – Poimenični popis pokrajine Braničevo iz 1467. godine*, Beograd 1987, 35–289; Ема Миљковић и Александар Крстић, *Браничево у XV веку – Историјско–географска студија*, Пожаревац 2007, 100–199; Драгана Амедоски, *Сумарни дефтер Крушевачког санџака из 1516. године*, Београд 2023, 123–590. Срдачно се захваљујемо др Драгани Амедоски из Историјског института у Београду на уступљеним подацима из споменутих непубликованих османских дефтера Крушевачког санџака, које смо користили у овом раду.

[13] Детаљније о цркви манастира у Дренчи и њеној каменој пластици, са старијом литературом види: Г. Гаврић и М. Ковачевић, *Манастир Дренча*, 53–96; Дејан Радисављевић, „Прилог познавању камене пластике манастира Дренче", *Саопштења* LIII (2021) 163–177.

[14] С. Новаковић, *Законски споменици*, 761–764; P. Lemerle, G. Dagron & S. Ćirković, *Actes de Saint–Pantéléèmôn*, Pl. LII; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 177–188. За досадашњу убикацију топонима у ближој околини манастира у Дренчи види: М. Благојевић, „Манастирски поседи крушевачког краја", у: *Крушевац кроз векове: зборник реферата*

Данас су дуж Дреначке реке смештена села Вељa Глава, Дренча и Тржац. О старости ових насеља посредно сведочи и њихов помен у раним османским дефтерима из средине 15. и почетка 16. века. Тржац, око четири и по километра североисточно од Александровца, спомиње се први пут у попису из 1444–1445. године као мезра,[15] док је 1516. године пописан у нахији Козник као село с 10 кућа и двојицом неожењених. Село Велика Глава (данас Вељa Глава), у нахији Козник, око 6,4 км северозападно од Александровца, било је 1516. године настањено власима, док је у Дренчи, око 2,9 км северно од споменутог града, уписано 30 кућа, осам неожењених и пет удовичких домаћинстава.[16]

Река Тулеша, данас Тулешка (Мала) река, и Велика (Вратарица, Трнавачка) река образују код Горњег Ступња реку Пепељушу, десну притоку Западне Мораве. У сливу Тулешке реке налазе се сада заселак Пуношевиће[17] у селу Рићевштици, као и села Братићи,[18] Тулеш[19] са заселком Срњане,[20] Горње Ратаје,[21] Доње Ратаје[22] и Дашница.[23] Такође, све до краја 19. века постојале су у долини Тулешке реке и три данас напуштене пољане, Врановац,[24] Мала Крушевица[25] и Бабице.[26] Како се сва побројана насеља бележе као села у османском попису Крушевачког санџака из 1516. године, то посредно може бити сведочанство о њиховом постојању и у доба српске самосталности. Село Горња Дашница, другог имена Ратаје, у нахији Козник, бројало је тада 45 домова, десет неожењених и три удовичка домаћинства, док су Братићи имали девет

са симпозијума одржаног од 4. до 9. октобра 1971. у Крушевцу, ур. Адам Стошић и др., Крушевац 1972, 37–38; P. Lemerle, G. Dagron & S. Ćirković, *Actes de Saint–Pantéléèmôn: Texte*, 179; Милош Ивановић, „Средњовековни властеоски поседи у крушевачком крају", *Жупски зборник* 8 (2009) 9; Г. Гаврић и М. Ковачевић, *Манастир Дренча*, 22–23; Д. Радисављевић, „Средњовековна Врбница", 85–86.

[15] О. Зиројевић и И. Ерен, „Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице", 386. Мезра је означавала обрадиво земљиште с познатим границама и именом, као и старо селиште, напуштено или расељено село: Д. Амедоски, *Сумарни дефтер Крушевачког санџака*, 679.

[16] Исто, 389, 391, 399.

[17] Данас заселак Пуношевиће у селу Рићевштица, око 7,5 км северно од Александровца.

[18] Данас село Братићи, око 7 км северно од Александровца.

[19] Данас село Тулеш, око 9,3 км североисточно од Александровца.

[20] Данас заселак Срњане у селу Тулеш, око 11 км североисточно од Александровца.

[21] Данас село Горње Ратаје, око 8,3 км североисточно од Александровца.

[22] Данас село Доње Ратаје, око 8,4 км североисточно од Александровца.

[23] Данас село Дашница, око 9 км источно од Александровца.

[24] Данас потес Врановац у селу Братићи, око 5,5 км северно од Александровца.

[25] Данас потес Крушевица (Мала Крушевица) у селу Тулеш, око 4,5 км северно од Александровца.

[26] Данас потес Бабице у селу Тулеш, око 9 км североисточно од Александровца.

домова, једну удовичку кућу и једног неожењеног. У селу Дубовце, чије је друго име Тулиша (данас Тулеш), пописано је 13 кућа, тројица неожењених и један удовички дом.[27] Село Пуношевиће (у дефтеру Путошевци) наводи се с пет кућа, двојицом неожењених и три удовичка домаћинства, док је у Срњанима уписано осам домова, двојица неожењених и две удовичке куће. Село Врановац, другим именом Драновац, имало је седам домова и једно удовичко домаћинство, а Крушевица (сада потес Мала Крушевица) девет кућа и два неожењена. У селу Бабице било је 18 кућа, четворица неожењених и једно удовичко домаћинство, а у селу Доња Дашница (данас Дашница) у нахији Крушевац 20 кућа, пет неожењених и четири баштине. [28]

Село Ржаница лежи око 6 км северно од Александровца,[29] на југоисточној падини Ржаничког брда (Чикер, 758 м), које представља развође Дреначке и Братицке реке, десне притоке Тулешке реке. Село Ржаница у нахији Козник 1516. године имало је девет кућа и четири неожењена.[30]

Другу групу чинили су манастирски поседи на реци Расини, као и јужно и југоисточно од Крушевца (Карта 1): „**И на Расине село Пѫгѣле, и село Лѫкаре, и дворь ѕ Неѫпаре съ п[р]идворицомь· и рѣкѫ Ломницѫ съ в'семи сели и заселци и мѣгѣми· село Староноге, село Сезем'че на Модрои· и село Слатинѫ· и село Магкре на Срьпскои**."[31]

Село Наупаре (у повељи Неупаре) налази се око 12 километара јужно од Крушевца. У њему је био смештен Доротејев двор с *придворицом*,[32] под којом се у овом случају највероватније подразумева

---

[27] Под термином удовица подразумевала се посебна пореска категорија, која се искључиво односила на сиромашну удовицу без земље, која се издржавала најамним радом: Д. Амедоски, *Сумарни дефтер Крушевачког санџака*, 682.

[28] Исто, 366, 369, 386, 394, 395, 396, 397, 561, 562.

[29] М. Благојевић, „Манастирски поседи", 38; Милисав Лутовац, „Жупа александровачка: антропогеографска испитивања", у: *Српски етнографски зборник* 93, *Насеља и порекло становништва* 43, Београд 1980, 18–19; P. Lemerle, G. Dagron & S. Ćirković, *Actes de Saint–Pantéléèmôn: Texte*, 179; М. Ивановић, „Средњовековни властеоски поседи", 9.

[30] Д. Амедоски, *Сумарни дефтер Крушевачког санџака*, 561.

[31] P. Lemerle, G. Dagron & S. Ćirković, *Actes de Saint–Pantéléèmôn*, Pl. LII; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 181. Арх. Леонид, „Стара српска писма из руског манастира св. Пантелеимона у Светој Гори", *Гласник Српског ученог друштва* VII, св. (с. р.) XXIV (1868), 264 име села **Пѫгѣле** читао је као **Ноуѓѣле**, а **Магкре** као **Магквь**, што је прихватила и већина каснијих истраживача.

[32] *Придворци* су у средњовековној Србији представљали категорију зависног становништва с посебним статусом и задужењима, настањеног у селу које је било најближе *двору*, под којим се подразумева економски центар властелинства. Термин *придворица* најчешће се тумачи као црква у оквиру властеоског двора. Међутим, израз *придворица*

придворна црква (данас црква манастира Наупаре) или придворско село.[33] Године 1516. село Наупаре у нахији Крушевац имало је 29 кућа, пет неожењених, једну баштину и две куће муслимана.[34] Такође, у истом дефтеру јавља се у нахији Крушевац и село Придворица, с 26 кућа, шест неожењених, три удовичка домаћинства и једном муслиманском кућом, које се можда налазило у близини Наупаре.[35] Године 1536. село Придворица бројало је осам кућа, једног неожењеног и једну муслиманску кућу, као и једно удовичко домаћинство.[36]

Села Пуђале и Лукаре[37] више не постоје, док се траг о њима није сачувао ни у локалној топономастици. Такође, нису забележена ни у доцнијим османским пописима из 15. и 16. века, па су очигледно напуштена већ током претходног столећа. Међутим, с обзиром на то да се у повељи манастирски прилози набрајају одређеним географским редом, може се претпоставити да су се наведена села највероватније налазила на реци Расини, узводно од данашње Наупаре.

може се односити и на место у коме су настањени *придворци*, односно придворско село: Милош Благојевић, „Придворци", у: *Лексикон српског средњег века*, прир. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд 1999, 572; Марија Копривица, „*Придворци* у средњовековној Србији", у: *Између Подунавља и Средоземља: Тематски зборник посвећен проф. др Синиши Мишићу поводом његовог 60. рођендана*, ур. Катарина Митровић и Александар Узелац, Пожаревац–Ниш 2021, 173–183.

[33] М. Благојевић, „Манастирски поседи", 37–38; Д. Кашић, „Црква у крушевачком крају", 98; P. Lemerle, G. Dagron & S. Ćirković, *Actes de Saint–Pantéléèmôn: Texte*, 178; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 189; М. Ивановић, „Средњовековни властеоски поседи", 9; Т. Стародубцев, „Писани извори о црквама и манастирима", 114–115; М. Копривица, „*Придворци*", 182. Детаљније о историји и архитектури цркве манастира Наупаре, са старијом литературом види: Светлана Поповић и Слободан Ћурчић, *Наупара, Корпус сакралне архитектуре Србије у касном средњем веку (1355–1459)*, том I, Београд 2000.

[34] Д. Амедоски, *Сумарни дефтер Крушевачког санџака*, 364.

[35] Исто, 368. М. Копривица, „*Придворци*", 182, доводи у везу цркву у Наупари са селом Придворицом на јужним падинама Великог Јастрепца, око 8 км североисточно од Блаца. Међутим, ово село налазило се у нахији Прокупље, те се не може поистоветити с *придворицом* код Наупаре. Године 1516. имало је девет кућа, двојицу неожењених, једно удовичко домаћинство и једну баштину: Д. Амедоски, *Сумарни дефтер Крушевачког санџака*, 444.

[36] BOA, *TD 179*, 140.

[37] М. Пурковић, „Попис села", 63, 122, село Пуђале није убицирао, док је Лукаре погрешно поистоветио са селом Лукар код Јагодине. У дефтеру из 1516. године наводи се у нахији Крушевац село Крушева Лука с три куће, два неожењена и једном баштином: Д. Амедоски, *Сумарни дефтер Крушевачког санџака*, 355. Међутим, није га могуће поуздано идентификовати са селом Лукаре из Доротејеве повеље (1382).

Река Ломница извире на северозападним падинама Јастрепца и представља десну притоку Расине,[38] у коју се улива насупрот села Доњи Степош, око 8 км јужно од Крушевца. Дуж њеног тока смештена су данас села Велика Ломница и Буци, удаљена око 11 км, односно 13 км јужно од Крушевца. Такође, на њеном горњем току налазило се сада ишчезло село Равниште, на истоименом потесу, око 22 км јужно од споменутог града. У османском попису из 1444–1445. године бележи се село Ломница с 34 дома и седам удовичких домаћинстава, као и Доња Ломница, без података о броју кућа.[39] Према дефтеру из 1516. године село Буци у нахији Крушевац имало је 23 влашка дома, 51 табију[40] и три рataја,[41] с примићуром Хераком, сином Михачевим, на челу, а село Равниште пет кућа и осам табија под примићуром Радоом, сином Рајичевим.[42]

Село Слатина лежи на Слатинској реци (сл. 3), око 13 км југоисточно од Крушевца, док се око 1,5 км према североистоку налазе данашња села Горња и Доња Сеземча на Сеземачкој (Трмчарској) реци.[43] Низводно од села Трмчаре ова река прима с десне стране своју највећу притоку Модричку реку, која је преузела средњовековни назив, река Модра.[44] Године 1516. село Слатина у нахији Крушевац бројало је 13 влашких кућа, 30 табија, једног рataја и једно удовичко домаћинство, као и једну баштину, с примићуром Петреом, сином Ђурђевим, на челу. Село Сизефче (данас Горња и Доња Сеземча) (сл. 4) у истој нахији имало

---

[38] М. Благојевић, „Манастирски поседи", 38; P. Lemerle, G. Dagron & S. Ćirković, *Actes de Saint–Pantéléèmôn: Texte*, 179; М. Ивановић „Средњовековни властеоски поседи", 10; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 177.

[39] О. Зиројевић и И. Ерен, „Попис области Крушевца", 389.

[40] Термин табија означава особу која негде припада, односно штићеника или следбеника: Д. Амедоски, *Сумарни дефтер Крушевачког санџака*, 681.

[41] Рataји су представљали беземљаше који су обрађивали земљу кнеза или примићура, и за то плаћали дажбине својим старешинама: Д. Амедоски, *Сумарни дефтер Крушевачког санџака*, 680.

[42] Исто, 328.

[43] М. Благојевић, „Манастирски поседи", 38; P. Lemerle, G. Dagron & S. Ćirković, *Actes de Saint–Pantéléèmôn: Texte*, 179; М. Ивановић, „Средњовековни властеоски поседи", 10; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 177. О етимологији топонима Сеземче види: Александар Лома, „На именословним врелима – Осврт на нова издања средњовековних дипломатичких извора", *Ономатолошки прилози* XVII (2004) 474.

[44] У дефтеру из 1516. године пописана су у нахији Крушевац села Горња Модра са шест кућа, једним неожењеним и једним удовичким домом, као и Доња Модра с 13 кућа, тројицом неожењених и једним удовичким домаћинством: Д. Амедоски, *Сумарни дефтер Крушевачког санџака*, 361, 378. Села Горња и Доња Модра налазиле су се на месту данашњег села Модрице, око 8 км јужно од Крушевца.

је тада шест влашких кућа, 11 табија, један удовички дом и једног ратаја под примићуром Ђурђем, сином Селаковим.[45]

У повељи се, после реке Ломнице са свим селима и заселцима, а пре Сеземче, бележи ишчезло село Староноге, за које се уз извесну дозу опреза може претпоставити да се налазило на месту данашњих Трмчара,[46] око 10 км јужно од Крушевца. Према дефтеру из 1516. године село Староноге у нахији Крушевац имало је 11 влашких кућа, 24 табије и два ратаја, на чијем је челу стајао примићур Радич, син Михаљев.[47] Године 1536. улазило је у састав нахије Загрлате и бројало је пет домова, четири неожењена и једног старца.[48]

Милош Благојевић убицирао је село Мађере у предео око данашње Велике Ломнице и Сеземче.[49] На другој страни, Александар Младеновић поистовећује Мађере с истоименим селом, смештеним око 4,5 км северозападно од Ражња.[50] Међутим, сматрамо да оваква убикација није одржива, с обзиром на то да се Дренчино село Мађере у повељи наводи након Слатине, а пре Влаха Шиљеговаца (данас села Велики и Мали Шиљеговац), те би га требало тражити у околини споменутих места. За то је индикативан податак да се у атару села Буковице, око 10 км јужно од Крушевца, налази речица Сурбија, мања десна притока Расине, која би могла бити Српска река из манастирске повеље.[51] Село Мађере не јавља се у османским пописима нахије Крушевац из 16. столећа, па се може претпоставити да је ишчезло током претходног раздобља.

Монах Доротеј приложио је манастиру у Дренчи, као трећу целину (Карта 2): **„И Влахе Шилкговьце, сь засел'ци и мегїами, и ѯ Загрьлатои трьгь на Мшраве и сь бродомь. и село Брьл'ниць· и село Брѣзи. и село Битино. и рѣкѯ Пѣшьчаниць· Блато … Бїглѣ сь всеми сели и заселци и мѣгїами. и село Любешѯ· више Зарве.** ”[52]

У тренутку издавања повеље Власи Шиљеговци били су седентаризовани, те се бележе са заселцима и међама. У долини Рибарске

---

[45] Д. Амедоски, *Сумарни дефтер Крушевачког санџака*, 336, 337.

[46] Село Трмчаре се под овим именом не бележи ни у једном познатом османском попису нахије Крушевац из 16. столећа.

[47] Д. Амедоски, *Сумарни дефтер Крушевачког санџака*, 329.

[48] BOA, *TD 179*, 169.

[49] М. Благојевић, „Манастирски поседи”, 38–39.

[50] А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 178. Село Врпчин, другим именом Мађер, у нахији Петруш, имало је 1516. године 40 кућа, седам неожењених и једно удовичко домаћинство: Д. Амедоски, *Сумарни дефтер Крушевачког санџака*, 423.

[51] *Topografska karta 1:25 000, Kuršumlija 2–1 (Naupara), br. lista 581–2–1*, Beograd 1971.

[52] P. Lemerle, G. Dagron & S. Ćirković, *Actes de Saint–Pantéléèmôn*, Pl. LII; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 181.

реке, око 20 км југоисточно од Крушевца, налазимо данас село Велики Шиљеговац (сл. 5), док село Мали Шиљеговац лежи на брдовитом терену, изнад леве обале Гагловске реке, десне притоке Расине, око 11 километара источно од споменутог града.[53] У дефтеру из 1516. године уписано је село Шиљеговце (данас Велики Шиљеговац), у нахији Крушевац, с 46 кућа, 11 неожењених и пет удовичких домаћинстава, као и Доње Шиљеговце (сада Мали Шиљеговац) с 34 куће, осам неожењених и два удовичка дома.[54]

О убикацији *трга на Морави са бродом* изнета су до сада различита мишљења. На основу локалног предања о постојању вароши и одржавању великих панађура, Михаило Ст. Ризнић сматрао је да се споменути трг налазио у селу Ђунис, око 17 км источно од Крушевца, односно у равници источно од ушћа Рибарске реке, у ближој околини железничке станице, а брод на Морави на месту тадашње скеле преко Јужне Мораве.[55] Трг и прелаз на Јужној Морави Душица Минић убицирала је поред остатака средњовековног утврђења на локалитету Градиште (Јеринин град) у Трубареву,[56] око 22 км од Крушевца на исток. На другој страни, Синиша Мишић и Небојша Ђокић смештају трг западно од Рибарске реке, покрај данашње Цркве Светог Пантелејмона на ђуниском гробљу, док у непосредну везу с њим доводе споменуту тврђаву у Трубареву, у чијем подножју лоцирају *брод* преко Јужне Мораве.[57] Међутим, важно је скренути пажњу да се у османском дефтеру из 1516. године бележи село Брод у нахији Крушевац, чија локација није позната, с 33 куће, два неожењена, једним удовичким домаћинством и прелазом преко реке.[58] Исте године у селу Ђунис пописано је 60 кућа, 10 неожењених и 19 удовичких домова, а у селу Турбаровце (данас Трубарево) 31 кућа, осам неожењених, три удовичка домаћинства и једна баштина,[59] док се прелази на Јужној Морави код ових места не спомињу. Нешто доцније, у османском попису из 1536. године, бележи се село Тешаница у нахији

[53] М. Пурковић, „Попис села", 159; М. Благојевић, „Манастирски поседи", 39; С. Мишић и Н. Ђокић, „Капија Поморавља", 118; М. Ивановић, „Средњовековни властеоски поседи", 10; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 177.

[54] У границама наведених села обрађивали су земљу и власи, за шта су давали ушур господарима тимара: Д. Амедоски, *Сумарни дефтер Крушевачког санџака*, 352, 366.

[55] Михаило Ст. Ризнић, „Старине у планини Мојсињи и околини", *Старинар Српског археолошког друштва* VIII (1891) 52–54.

[56] Душица Минић, „Средњовековно утврђење у Трубареву", *Гласник Српског археолошког друштва* 6 (1990) 143.

[57] С. Мишић и Н. Ђокић, „Капија Поморавља", 118–119.

[58] Д. Амедоски, *Сумарни дефтер Крушевачког санџака*, 355. Село Брод не спомиње се у каснијим османским пописима нахија Крушевац и Загрлата из 16. века.

[59] Д. Амедоски, *Сумарни дефтер Крушевачког санџака*, 376, 378.

Крушевац, с 12 кућа и тројицом неожењених, као и с прелазом преко Мораве.[60] Реч је о данашњем селу Тешица, које лежи на левој обали Јужне Мораве, око 50 км југоисточно од Крушевца. Прелаз са скелом код овог места највероватније је користио 1433. године бургундски племић Бертрандон де ла Брокијер на свом путу од Ниша до Крушевца:[61] „А по одласку из Ниша, пројахах кроз врло леп крај низ ту реку (Нишава, *прим. Д. Р.*) и прђох речену реку (Јужна Морава, *прим. Д. Р*.) на једној скели и наиђох опет на врло леп крај, раван и густо насељен људима и селима (Загрлата, *прим. Д. Р.*). Затим напустих речену реку и тај раван крај и прођох кроз врло велику шуму која је у планинама не много високим ни тешким за прелаз, него пошумљеним (највероватније јужни огранци Мојсињских планина између Каоника и Гаглова, *прим Д. Р.*).[62] И стигох у варош коју зову Корсебеш (Крушевац, *прим. Д. Р.*).”[63] С обзиром на то да се у повељи убицирани манастирски поседи у Загрлати ређају од југа према северу, као потенцијалну локацију Дренчиног *трга на Морави са бродом* требало би узети и село Тешицу, с прелазом на Јужној Морави. Наведени прелаз код Тешице (Tesniza) коришћен је и током 18. века, што потврђује и карта Е. Брифоа (E. Briffaut), настала највероватније 1738. или коју годину доцније (сл. 6).[64]

Већина аутора Дренчино село Врлницу поистовећује са садашњом Рлицом,[65] смештеном на североисточним обронцима Великог Јастрепца,

---

[60] BOA, *TD 179*, 109.

[61] Душан Рашковић, „Рановизантијски археолошки локалитети и комуникације у ширем крушевачком окружју”, у: *Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац, 10–13. мај 2000*, ур. Љубомир Максимовић, Београд–Крушевац 2002, 61 предложио је неколико могућих праваца кретања Бертрандона де ла Брокијера од прелаза на Јужној Морави до Крушевца: од прелаза код Тешице уз реку Туријy, од Житковца и Прћиловице уз Сухотнички поток, од Кормана уз Пешчаничку реку, као и преко превоја Кревет, источно од Каоника, у долину Рибарске реке.

[62] О постојању овог пута сведоче дербенџијска села Горња Гаглова и Стразинце, другим именом Гаглова, забележена у османском дефтеру Крушевачког санџака из 1516. године: Д. Амедоски, *Сумарни дефтер Крушевачког санџака*, 332, 356.

[63] Bertrandon de la Brokijer, *Putovanje preko mora*, Beograd 1950, 106, nap. 184.

[64] *Theatre de la Guerre en Hongrie, Bosnie, Servie, et Tartarie Crimee, en il Grandes Feuilles dedie à S.E. Monsieur le Comte de Bathiany Feldmarechal Lieutenant et Colonel du Regiment de Dragons... Le très humble et très obeissant serviteur E. Briffaut Libraire de l’Universite*, https://mapy.mzk.cz/en/mzk03/001/052/101/2619316405/ (прегледано 2. 11. 2023).

[65] С. Новаковић, „Земљиште радње Немањине”, 229; М. Пурковић, „Попис села”, 76; М. Динић, „Југозападна Србија у средњем веку”, 74; С. Мишић и Н. Ђокић, „Капија Поморавља”, 119; М. Ивановић, „Средњовековни властеоски поседи”, 10; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 177–178. М. Благојевић, „Манастирски поседи”, 39, није убицирао село Врлницу, већ констатује да се овај назив није очувао у топономастици слива Рибарске реке и ближе околине.

око 22 км југоисточно од Крушевца. Међутим, Павле Ивић показао је лингвистичке слабости овакве убикације, с обзиром на то да је данашњи назив Рлица изведен од првобитног облика Хрлица, састављеног од придева *хрл* у значењу брз, хитар и суфикса *–ица*, карактеристичног наставка у именима река и потока, нарочито на подручју сливова трију Морава (нпр. Јошаница, Сребрница, Белица, Црница, Бистрица, Мутница). У косовско-ресавском дијалекту, којим се сада говори у Рлици, средњовековни назив Врлница дао би облик Вроница, а у суседном јужноморавском дијалекту Враница. Такође, у секвенци *врлн* очекивало би се испадање сугласника л пред вокалом, а никако сугласника н, док у српскохрватским дијалектима није уобичајено ни губљење почетног сугласника в испред вокалног р.[66] На основу тога, П. Ивић лоцирао је село Врлницу[67] покрај водотока Врле реке, која се код села Кулине, око 38 км југоисточно од Крушевца, улива с десне стране у реку Туријy.[68] Потврду Ивићеве лингвистичке анализе, која не допушта изједначавање Врлнице с данашњом Рлицом, налазимо и у османском дефтеру из 1516. године, у коме се бележи село Хрлница у нахији Крушевац, с девет влашких кућа, 20 табија и једним ратајем, с примићуром Вукашином, сином Радивојевим, на челу.[69]

Село Брези данас не постоји.[70] Такође, ни османски пописивачи током 15. и 16. столећа не наводе село с овим или сличним именом, што посредно може указивати да је нестало или пак променило свој назив у претходном периоду. Постоји, међутим, извесна могућност, коју би

---

[66] Pavle Ivić, „Iz toponomastike Srbije, današnje i srednjovekovne", in: *Sonderdruck Serta Slavica, in memoriam Aloisii Schmaus*, vor. Rudolf Trofenik, München 1971, 313–315.

[67] У османском дефтеру из 1516. године наводи се село Кирлинце, у нахији Крушевац, с 15 кућа, два неожењена, једним удовичким домаћинством, једном муслиманском кућом и три баштине. Поред овог села налазио се и неименовани манастир: Д. Амедоски, *Сумарни дефтер Крушевачког санџака*, 371. Село Кирлинце није за сада могуће убицирати. Међутим, с обзиром на то да се османска слова к и в слично пишу, постоји извесна могућност да се иза исквареног назива Кирлинце можда крије топоним Вирлинце, односно средњовековно село Врлница.

[68] Pavle Ivić, „Iz toponomastike Srbije", 314–315. Такође, постоји и потес Врла Страна, смештен између села Сушице и Великог Шиљеговца, око 18 км југоисточно од Крушевца: *Ђенералштабна карта 1:75 000, 3.7. Алексинац*, Београд 1898. Међутим, чини се мало вероватним да се Дренчино село Врлница налазило на овом месту, с обзиром на то да је подно Врле Стране било смештено данас ишчезло село Липовац, другог назива Крубовац (данас потеси Липовац и Грабујевац). Године 1516. имало је 24 куће, шест неожењених и два удовичка домаћинства: Д. Амедоски, *Сумарни дефтер Крушевачког санџака*, 378.

[69] Д. Амедоски, *Сумарни дефтер Крушевачког санџака*, 334.

[70] М. Пурковић, „Попис села", 66; М. Благојевић, „Манастирски поседи", 39; С. Мишић и Н. Ђокић, „Капија Поморавља", 119.

требало проверити неким будућим археолошким рекогносцирањем, да се село Брези налазило на потесу Бреза, подно брда Велика Бреза, односно Анатема (1093 м), у изворишном делу Вукањске (Велике) реке, недалеко од села Вукање, око 34 км југоисточно од Крушевца.[71]

Село Битино било је смештено на истоименом потесу покрај леве обале Јужне Мораве,[72] око 2,5 км северно од Доњег Адровца, односно око 37 км југоисточно од Крушевца.[73]

Под реком Пешчаницом у манастирској повељи подразумева се мања предеона целина у долини раније истоимене реке, леве притоке Јужне Мораве.[74] Крајем 19. века овај назив односио се искључиво на део њеног водотока низводно од села Горње (Велике) Пешчанице.[75] Данас, према именима села кроз која протиче, ова притока Јужне Мораве мења своје име у Росичка, Јаковљачка и Радевачка река.[76] На обалама раније Пешчаничке реке, почев од њеног ушћа у Јужну Мораву, смештена су сада села Доња Пешчаница,[77] Горња Пешчаница са заселком Дреновак,[78]

---

[71] *Ђенералштабна карта 1:75 000, 3.7. Алексинац*, Београд 1898; *Topografska karta 1:25 000 Niš 1–1 (Ribare), br. lista 582–1–1*, Beograd 1971.

[72] *Topografska karta 1:25 000 Aleksinac 3–4 (Aleksinac), br. lista 532–3–4*, Beograd 1971; С. Мишић и Н. Ђокић, „Капија Поморавља", 118.

[73] У дефтеру из 1516. године пописано је у нахији Крушевац село Средња Петина, другим именом Богатице, са 17 влашких кућа, двојицом ратаја и 40 табија, с примићуром Вуком, сином Божидаревим, на челу; село Средња Петина, с 95 кућа, 21 неожењеним и шест удовичких домаћинстава; село Доња Петина, с 43 куће, петорицом неожењених и четири удовичка дома, као и мезра Горња Петина, другог имена Јогашинце: Д. Амедоски, *Сумарни дефтер Крушевачког санџака*, 338, 352, 354, 361. У дефтеру из 1536. године бележе се у нахији Крушевац села Доња Петина, с 18 кућа и двојицом неожењених, и Средња Петина, другог имена Хадеровце, с 22 куће и четири неожењена, као и село Средња Петина, чије је друго име Богинце, у нахији Загрлата, с 12 кућа и пет неожењених: ВОА, *TD 179*, 106, 125, 173. Судећи према другом имену Средње Петине у нахији Крушевац, реч је о данашњим селима Горњи и Доњи Адровац, око 38 км, односно око 36 км југоисточно од Крушевца. Назив Петина у османским дефтерима највероватније представља погрешно забележен средњовековни топоним Битино, који се преко истоименог потеса у атару Доњег Адровца одржао до наших дана.

[74] С. Новаковић, „Земљиште радње Немањине", 229; М. Благојевић, „Манастирски поседи", 39; М. Динић, „Југозападна Србија у средњем веку", 74; С. Мишић и Н. Ђокић, „Капија Поморавља", 118; М. Ивановић, „Средњовековни властеоски поседи", 10; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 178.

[75] *Ђенералштабна карта 1:75 000, 3.7. Алексинац*, Београд 1894.

[76] *Topografska karta 1:25 000, Aleksinac 3–3 (Đunis), br. lista 532–3–3*, Beograd 1971; *Topografska karta 1:25 000, Aleksinac 3–4 (Aleksinac), br. lista 532–3–4*, Beograd 1971; *Topografska karta 1:25 000 Niš 1–1 (Ribare), br. lista 582–1–1*, Beograd 1971.

[77] Око 29 км источно од Крушевца.

[78] Око 29 км источно од Крушевца.

Гредетин са заселком Луке,[79] Радевце,[80] Јаковље[81] и Росица,[82] док на њеној десној притоци Крушјанској (Лозначкој) реци леже села Крушје,[83] Лознац[84] и Каменица.[85]

На старост наведених насеља посредно указује и њихов спомен у османском попису нахије Крушевац из 1516. године. Село Горња Пешчаница имало је тада 47 кућа, 11 неожењених, два удовичка дома и три баштине, а село Доња Пешчаница 52 куће, 12 неожењених, пет удовичких домаћинстава, једну муслиманску кућу и три баштине. У селу Грдетин (данас Гредетин) уписане су 22 куће, као и пет неожењених, једно удовичко домаћинство и једна баштина. Село Радејовце (данас Радевце) налазило се у рукама кнеза Радосава, сина Божидаревог. Имало је шест влашких кућа, једну баштину, 11 рataја, једног теклића и 45 табија. Село Јаковље бројало је 48 кућа, осам неожењених, девет удовичких домова, три баштине и једну муслиманску кућу. Село Росица, поред пет рајинских кућа, имало је и 15 влашких домова, две баштине, два рataја и 27 табија под примићуром Николом, сином Владковим, док је у селу Крушју пописано 15 муслиманских кућа. У селу Каманица (данас Каменица) наводи се 10 влашких кућа, један ратај и 18 табија, с примићуром Радоњом, сином Стојковим, на челу, али и 35 рајинских домова, осам неожењених и три удовичка домаћинства. Село Ложнатац (сада Лознац) имало је 20 влашких кућа, три рataја и 61 табију, под примићуром Радоњом, сином Рахичевим.[86]

„**Блато**…**Бїглѣ съ всеми сели и заселци и мѣгїами**" највероватније је обухватало мочварни предео, с великим бројем бара и мртваја,[87] дуж леве обале Јужне Мораве, између доњих токова Пешчаничке (Радевачке) реке и Срезовачке реке.[88] На западном ободу плавног подручја Јужне Мораве, односно на издигнутој старој моравској речној тераси, распоређена су

[79] Око 29 км југоисточно од Крушевца.
[80] Око 32 км југоисточно од Крушевца.
[81] Око 33 км југоисточно од Крушевца.
[82] Око 31 км југоисточно од Крушевца.
[83] Око 30 км југоисточно од Крушевца.
[84] Око 32 км југоисточно од Крушевца.
[85] Око 33,5 км југоисточно од Крушевца.
[86] Д. Амедоски, *Сумарни дефтер Крушевачког санџака*, 332, 333, 335, 358, 363, 370, 372, 374.
[87] У средњем веку под термином *блато* подразумевало се језеро или већа мртваја, попут Ресавчине, настале променом водотока Велике Мораве, на потезу од ушћа реке Ресаве на југу до села Лучице на северу: Синиша Мишић, „Блато", у: *Лексикон српског средњег века*, прир. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд 1999, 49–50.
[88] *Topografska karta 1:25 000, Aleksinac 3–3 (Đunis), br. lista 532–3–3*, Beograd 1971; С. Мишић и Н. Ђокић, „Капија Поморавља", 118.

данас села Корман, Горњи Љубеш и Срезовац. Међутим, мора се имати у виду да је на *Ђенералштабној карти* из 1894. године село Горњи Љубеш уцртано покрај Доњег Љубеша, односно северно од Срезовачке реке,[89] а не на његовој садашњој локацији, између Кормана и Срезовца. Такође, не може се искључити ни могућност да се на овом простору налазило још неко од села, забележених у османским пописима нахија Крушевац и Загрлата током 16. столећа, које до сада није ближе убицирано. Године 1516. у селу Корам (сада Корман)[90] било је 12 муслиманских кућа, док је село Стрезовце (данас Срезовац)[91] бројало 22 влашке куће, три рataја, једног теклића и 52 табије, на чијем је челу стајао примићур Радо, син Радичев.[92]

Од средњовековног Љубеша настала су данашња села Горњи Љубеш и Доњи Љубеш,[93] удаљена око 29 км, односно 27 км источно од Крушевца. Према османском попису нахије Крушевац из 1516. године, село Горње Љубеше (данас Горњи Љубеш) имало је 91 кућу, 24 неожењена, три удовичка домаћинства, једну баштину и три куће муслимана, а село Доње Љубеше (сада Доњи Љубеш) 66 кућа, 16 неожењених, 18 удовичких домова и шест баштина.[94]

Топоним Зарва[95] није се одржао до наших дана, али би га на основу садржаја повеље свакако требало тражити у пределу око Јужне Мораве, низводно од данашњих села Горњег и Доњег Љубеша. Извесну помоћ у убикацији овог топонима могла би пружити његова етимолошка анализа. У повељи деспота Јована Угљеше манастиру Хиландару на Светој гори (1370/71) бележи се влашки катун Зарвинце,[96] чији је назив изведен од старосрпског глагола *зарьвати* у значењу „повредити", па би антропонимско **Зарва* имало значење „насилник, кавгаџија". На

---

[89] *Ђенералштабна карта 1:75 000, 3.7. Алексинац*, Београд 1894.

[90] Село Коман удаљено је око 31 км од Крушевца на исток.

[91] Село Срезовац налази се око 28 км источно од Крушевца.

[92] Д. Амедоски, *Сумарни дефтер Крушевачког санџака*, 333, 358.

[93] С. Новаковић, „Земљиште радње Немањине", 229; М. Пурковић, „Попис села", 114; М. Благојевић, „Манастирски поседи", 39; М. Динић, „Југозападна Србија у средњем веку", 74; С. Мишић и Н. Ђокић, „Капија Поморавља", 118; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 178.

[94] Д. Амедоски, *Сумарни дефтер Крушевачког санџака*, 346, 352.

[95] Интересантно је да топоним Зарва срећемо и у близини Дренчиних поседа у Браничеву, између Раброва и села Макце, око 22 км источно од Малог Црнића: *Topografska karta 1:25 000, Veliko Gradište 3–3 (Rabrovo), br. lista 432–3–3*, Beograd 1971.

[96] Станоје Бојанин, „Повеље деспота Јована Угљеше о даровању села Акротир и катуна Зарвинце манастиру Хиландару (1. септембар 1370. – 31. август 1371. године)", *Стари српски архив* 7 (2008) 101–102.

другој страни, када је реч о *Зарви* у Доротејевој повељи, требало би најпре кренути од корена глагола *рити*, *изровати*, *рвати се*, односно старословенског *рꙋвати* „чупати”, из ког је изведена и именица *zárva* ’јаруга’ у чешком језику.[97] На основу тога сматрамо да се под Зарвом највероватније подразумевала данашња Сталаћка клисура, низводно од Горњег и Доњег Љубеша, између Трубарева и села Град Сталаћ. Међутим, не може се у потпуности искључити ни могућност да се иза овог имена можда крије какво значајно, а почетком девете деценије 14. столећа добро познато место, попут средњовековне тврђаве у Трубареву.[98]

Четврту групу манастирских поседа чинила су насеља у удаљеном Браничеву (Карта 3): „**на рѣцѣ Вителнице село Дражанꙋ· Село Бѣгꙋновци Трьгь Кꙋла. Село Хмелꙗци двои. Село Жрьновницꙋ· село Ѧлтоманце. Село Кобилꙋ, село Дльбоки. село Бꙋнеи. село Драголꙋвьц. село Бꙋковьч· село Гарове, село Лачни**.”[99] Такође, овој скупини највероватније би требало придодати и „**Село Градиꙗе. сел**[**о Чаемова**…?]”,[100] која су накнадно уписана на крају четрдесет осмог реда повеље.

Река Вителница, убележена у повељи, свакако је данашња река Витовница, десна притока Млаве.[101]

Село Бегуновци више не постоји, а налазило се на потесу Бегуновац,[102] покрај леве обале реке Витовнице, недалеко од села Куле, око 11 км југоисточно од Малог Црнића. Према османском дефтеру из

---

[97] Овом приликом најсрдачније се захваљујемо проф. др Александру Ломи на пруженој помоћи у етимолошкој анализи топонима Зарва.

[98] Првобитни назив утврђења у Трубареву није нам познат. У османском дефтеру из 1536. године, као сеҗалиште села Трубаровче (данас Трубарево), у нахији Крушевац, наводи се мезра Бељина *на месту где се налази тврђава*: BOA, *TD 179*, 151, што отвара могућност да се иза овог имена можда крије и првобитно име споменутог утврђења.

[99] P. Lemerle, G. Dagron & S. Ćirković, *Actes de Saint–Pantéléèmôn*, Pl. LII; A. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 181.

[100] P. Lemerle, G. Dagron & S. Ćirković, *Actes de Saint–Pantéléèmôn*, Pl. LII; A. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 181. С. Новаковић, *Законски споменици*, 764, овај део текста повеље чита као: „**село Градиште, село Чрѣмокамча**”, док је Арх. Леонид, „Стара српска писма”, 265, име другог села ишчитао као „**Чаемова мала**.” О етимологији топонима Чремокамча види: А. Лома, „На именословним врелима”, 473.

[101] М. Динић, „Браничево у средњем веку”, 85; А. Веселиновић, „Североисточна Србија у средњем веку”, 46; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 178.

[102] *Topografska karta 1:25 000, Požarevac 4–3 (Malo Crniće), br. lista 431–4–3*, Beograd 1971; А. Крстић, „Поседи манастира Дренче и Ждрела”, 126–127; исти, „Проблем убикације”, 63; Синиша Мишић и Гордан Бојковић, *Браничевска земља у средњем веку*, Пожаревац–Београд 2024, 133.

1467. године село Бегуновци у нахији Лучица имало је 14 кућа, а 1476. године 30 домова.[103]

Трг Кула, центар Дренчиног властелинства у Браничеву, поуздано се може идентификовати с данашњим истоименим селом,[104] смештеним око 10 км југоисточно од Малог Црнића. Кула у нахији Ждрело бележи се у османском попису из 1467. године као пазарно место с 41 домаћинством, док је 1476. године имало 64 куће, три удовичка домаћинства и један дом настањен муслиманима.[105]

Села **Хмелѣаци двои**, највероватније Горњи и Доњи или Велики и Мали, налазила су се на потесу Мељак код села Божевца, покрај десне обале истоименог потока, десне притоке Витовнице,[106] око 14 км југоисточно од Малог Црнића.

Село Кобиље и данас носи исти назив, а лежи око 17 км југоисточно од Малог Црнића.[107] Године 1467. село Кобиље (Кобиљево)[108] у нахији Лучица имало је 19 рајинских домова, 6 војнука и 11 јамака, док је 1476. године било настањено власима и бројало 16 домова с 11 придружених чланова.[109]

---

[103] M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 222–223; Е. Миљковић и А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 138–139.

[104] М. Динић, „Браничево у средњем веку", 85; А. Веселиновић, „Североисточна Србија у средњем веку", 46; А. Крстић, „Поседи манастира Дренче и Ждрела", 126–127; исти, „Проблем убикације", 63; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 178, 190; С. Мишић и Г. Бојковић, *Браничевска земља у средњем веку*, 133.

[105] M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 116–117; Е. Миљковић и А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 147–148.

[106] А. Крстић, „Поседи манастира Дренче и Ждрела", 126; исти, „Проблем убикације", 63; С. Мишић и Г. Бојковић, *Браничевска земља*, 133. М. Пурковић, „Попис села", 153; М. Динић, „Браничево у средњем веку", 85; А. Веселиновић, „Североисточна Србија у средњем веку", 46 и А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 178, погрешно поистовећују села Хмељаци двои са селом Мелницом, око 11 км источно од Петровца на Млави. Међутим, могуће је да су Дренчини Хмељаци идентични са селом Смиљак, у нахији Лучица, у којем је 1476. године пописано осам влашких домаћинстава и седам придружених чланова, а за које се наводи да је „у близини Куле". Године 1467. постојала је и мезра Смиљак, која се обрађивала извана, док су 1476. године на њој живела три рајинска домаћинства: M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 246; Е. Миљковић и А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 139.

[107] М. Пурковић, „Попис села", 102; М. Динић, „Браничево у средњем веку", 85; А. Веселиновић, „Североисточна Србија у средњем веку", 46; А. Крстић, „Поседи манастира Дренче и Ждрела", 126–127; С. Мишић и Г. Бојковић, *Браничевска земља*, 133.

[108] У дефтеру из 1467. године бележи се и мезра Кобиље у нахији Пек с приходом од 320 акчи: M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 204.

[109] M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 146–147, 266–267; Е. Миљковић и А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 131.

Према мишљењу Александра Крстића, Синише Мишића и Гордана Бојковића, село Длбоки било је највероватније смештено на потесу Дубока, покрај леве обале потока Мељак, између данашњих села Куле и Божевца,[110] око 11 км југоисточно од Малог Црнића. Међутим, не може се у потпуности одбацити ни могућност да се ово село првобитно налазило на Дубоком потоку, између Забреге и Малог Градишта, око 14 км од Малог Црнића према североистоку.[111] Према османским пописима из 1467. и 1476. године, село Дубока[112] у Пеку имало је четири рајинске куће, два војнука и пет јамака.[113]

Село Драгољевац лежало је на потесу Драгољево (Драгуљево), у изворишном делу Драгуљевског (Драгаљевског) потока, западно од села Макце,[114] око 15 км источно од Малог Црнића. Године 1467. у селу Драгољевцу, у нахији Пек, живела су два војнука и четири јамака, док су сеоску мезру обрађивала двојица хришћана тимарника. Према дефтеру из 1476. године, имало је девет војнучких кућа и три рајинска домаћинства.[115]

Село Гарове је данашње Гарево,[116] око 21 км од Малог Црнића на североисток. У попису из 1467. године бележи се као мезра Гарево (Гари) у нахији Пек, док је 1476. године уписана као село са 16 кућа.[117]

---

[110] *Ђенералштабна карта 1:75 000, 3.3. Петровац*, Београд 1898; А. Крстић, „Поседи манастира Дренче и Ждрела", 127–128; исти, „Проблем убикације", 60, 63; Е. Миљковић и А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 149; С. Мишић и Г. Бојковић, *Браничевска земља*, 133–134. М. Пурковић, „Попис села", 85 и А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 178, идентификују село Длбоки с Дубоком у Звижду, око 13,5 км североисточно од Кучева.

[111] *Topografska karta 1:25 000, Požarevac 4–4 (Voževac), br. lista 431–4–4*, Beograd 1971.

[112] Поред споменутог, постојало је и село Дубока у нахији Ждрело. Године 1467. имало је 13 кућа, а 1476. године 20 домова и два удовичка домаћинства: M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 123–124; Е. Миљковић и А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 149.

[113] M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 246, 288; Е. Миљковић и А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 111.

[114] *Ђенералштабна карта 1:75 000, 3.2. Велико Градиште*, 1898; *Topografska karta 1:25 000, Požarevac 4–4 (Voževac), br. lista 431–4–4*, Beograd 1971; А. Крстић, „Поседи манастира Дренче и Ждрела", 127; Е. Миљковић и А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 112; А. Крстић, „Проблем убикације", 60, 63; С. Мишић и Г. Бојковић, *Браничевска земља*, 133. М. Пурковић, „Попис села", 89 и А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 178, сматрају да је Драгољевац истоветан са селом Драговац, око 6,7 км западно од Пожаревца.

[115] M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 211, 287; Е. Миљковић и А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 112–113.

[116] М. Пурковић, „Попис села", 77; *Topografska karta 1:25 000, Požarevac 4–4 (Voževac), br. lista 431–4–4*, Beograd 1971; А. Крстић, „Поседи манастира Дренче и Ждрела", 127; Е. Миљковић и А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 110; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 178; С. Мишић и Г. Бојковић, *Браничевска земља*, 133.

[117] M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 210; Е. Миљковић и А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 110.

Старији истраживачи читали су име села Лачни као Лазни, што је навело М. Пурковића да ово место погрешно идентификује са селом Лазницом у Хомољу,[118] око 5,4 км северно од Жагубице. Међутим, западно од данашњег села Гарева, према Малом Градишту, око 20 км североисточно од Малог Црнића, налази се потес Влачина,[119] који према називу, али и према месту навођења села Лачни у повељи, одговара његовом првобитном географском положају.

Село Буковач (Буковче, Буковица), у нахији Лучица,[120] према османском дефтеру из 1467. године имало је 28 рајинских кућа и три војнучка дома, док је 1476. године бројало 45 рајинских кућа.[121] Александар Крстић, Синиша Мишић и Гордан Бојковић сматрају да се село Буковач највероватније налазило на потесу Буковац и потоку Буковчић у атару данашњег села Крављи Дол,[122] око 7,6 км западно од Малог Црнића. Међутим, мора се узети у обзир, како смо више пута поновили, да се манастирски поседи набрајају јасним географским редом, па би у складу с тим положај ишчезлог села Буковче требало тражити на простору између данашњих села Макце, Дољашнице, Гарева, Мале Градишке и Забреге, а никако западно од реке Млаве, далеко од осталих поседа манастира Дренче у Браничеву.

Дренчина села Дражање, Жрновница, Алтоманце и Бунеи нису забележена у османским дефтерима из 1467. и 1476. године, док се траг о њима није сачувао ни у локалној топономастици,[123] те се на основу тога

---

[118] М. Пурковић, „Попис села", 109.

[119] *Topografska karta 1:25 000, Požarevac 4–4 (Boževac), br. lista 431–4–4*, Beograd 1971. У дефтеру из 1467. године спомиње се село Влашинци у нахији Лучица с једном кућом. Према попису из 1476. године налазило се „у близини Куле" и било је празно. Постојала је у истој нахији и мезра Влашица. Такође, заједно са селом Влашки Дол (данас село Влашки До, око 16 км јужно од Пожаревца), бележи се и мезра Лахина, која је била празна, те се сејала извана: M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 163, 216, 243–244; Е. Миљковић и А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 136–137, 195, 199. Међутим, иако се чини могућим, ниједан од ових топонима није могуће довести у поуздану везу с Дренчиним селом Лачни, односно потесом Влачина.

[120] У нахији Лучица бележи се и село Буковник. Године 1467. имало је 20, а 1476. године 28 домова: Е. Миљковић и А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 139.

[121] Е. Миљковић и А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 140; А. Крстић, „Поседи манастира Дренче и Ждрела", 127.

[122] А. Крстић, „Поседи манастира Дренче и Ждрела", 128; С. Мишић и Г. Бојковић, *Браничевска земља*, 134. М. Пурковић, „Попис села", 70, сматрао је да је Буковач идентичан са селом Буковска у Звижду, око 11,7 км јужно од Кучева.

[123] Е. Миљковић и А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 149, 190; А. Крстић, „Поседи манастира Дренче и Ждрела у Браничеву", 128.

може претпоставити да су напуштена или променила своје раније називе пре седме деценије 15. столећа.

Међутим, судећи према месту навођења у повељи, село Дражање било је највероватније смештено на реци Витовници, низводно од потеса Бегуновац, односно на подручју данашњих села Батуше и Калишта,[124] око 5 до 6 км југоисточно од Малог Црнића.[125]

Када је реч о убикацији села Жрновнице, ваља скренути пажњу да се у повељи кнеза Лазара манастиру Раваници, из 1378. или 1381. године, као међник раваничког метоха у Пеку, који су сачињавала села Крушевац, Житковица, Гудречи и Војинце, бележи два пута топоним Жрновница („**ѡ Жрьновнице на храковачкы кладенць…И подѣлним пѫтемь междѫ Вооинце, и междѫ Воилово на Жрьнов[ни]цѫ**”).[126] Гудречи су данашње село Кудреш,[127] око 6 км југозападно од Голупца. У дефтерима из 1467. и 1476. године уписано је као мезра у нахији Пек.[128] Село Крушевац данас не постоји, а судећи према подацима из Раваничке повеље, налазило се у близини данашњих села Кудреша и Житковице. Ишчезло је пре друге половине 15. века, а траг о њему није сачуван ни у локалној топонимији.[129] Село Војинце, које се налазило у суседству Војилова, такође се не спомиње у османским пописима из 15. и 16. столећа, те је свакако напуштено у претходном раздобљу.[130] Село Житковица носи и сада исти назив и смештено је око 9,4 км југозападно од Голупца.[131] Према дефтеру из 1467. године Житковица у нахији Пек имала је 15 кућа, а 1476. године 24 дома и једну удовичку кућу.[132] Село Војилово лежи око 5 км од Голупца према југозападу.[133] Године 1467. Војиловце (данас Војилово), у нахији Пек, имало је осам рајинских домова, као и два војнука и шест јамака, док је 1476. године у њему пописано 12 рајинских кућа и једно

[124] А. Крстић, „Поседи манастира Дренче и Ждрела”, 129; Е. Миљковић и А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 148; С. Мишић и Г. Бојковић, *Браничевска земља*, 133.

[125] Е. Миљковић и А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 148.

[126] А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 54.

[127] Гавро Шкриванић, „Раваничко властелинство”, *Историјски часопис* 16–17 (1966–1967) 1970, 248; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 79.

[128] Е. Миљковић и А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 104.

[129] Исто, 104–105. Г. Шкриванић, „Раваничко властелинство”, 248 и А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 79, мишљења су да је реч о данашњем селу Доња Крушевица, око 12 км северозападно од Голупца, што се не може прихватити.

[130] Е. Миљковић и А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 104; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 79. Г. Шкриванић, „Раваничко властелинство”, 248–249, погрешно је идентификовао село Војинце са селом Винце на Дунаву, око 7,8 км северно од Голупца.

[131] Г. Шкриванић, „Раваничко властелинство”, 248; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 79.

[132] M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 182; Е. Миљковић и А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 107.

[133] Г. Шкриванић, „Раваничко властелинство”, 249; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 79.

удовичко домаћинство, али и девет војнука и јамака.[134] Село Хра(н)ковце је у међувремену ишчезло, али како се храковачки кладенац спомиње као међник раваничког метоха у Пеку, може се закључити да се налазило у околини Кудреша, Житковице и Војилова, југозападно од Голупца. Године 1467. било је у њему пет рајинских кућа, шест војнука и 19 соколара, док је 1476. године имало 22 куће бивших соколара.[135]

Жрновница, наведена као међник у Раваничкој повељи, у досадашњим истраживањима идентификована је као село у близини данашњег Барича и Војилова,[136] око 7,5 км југозападно од Голупца. Међутим, судећи према географском распореду познатих међника раваничког метоха у Пеку, сматрамо да се под Жрновницом не крије име насеља, већ је највероватније реч о старијем називу данашње Туманске реке, десне притоке Дунава. У складу с тим, раваничку Жрновницу не би требало поистовећивати с истоименим селом, споменутим у повељи манастира у Дренчи, које се највероватније налазило на простору између потеса Мељак код села Божевца на западу и села Кобиља на истоку. Дренчино село Жрновница свакако је напуштено пре седме деценије 15. столећа, пошто се не бележи у османским пописима из 1467. и 1476. године.[137]

У четрдесет осмом реду повеље, како смо већ указали, после податка о дарованој количини сребра из Новог Брда, накнадно су као прилози манастиру у Дренчи уписана села Градиште и Чајемова (Чаемова, Чајемова Мала, Чремокамча),[138] за која се не наводи припадајућа област. Међутим, како су побројана села забележена након манастирских поседа у Браничеву, може се претпоставити да су се и она налазила у истој области.[139] У том смеру, село Градиште могло би се идентификовати с данашњим Малим Градиштем, у суседству раније убицираних Дренчиних села Гарове (данас село Гарево) и можда Лачни (данас потес Влачина?), око 17 км североисточно од Малог Црнића.[140] Према османском попису из 1467. године, село Градиште (данас Мало Градиште), у нахији Пек, имало

---

[134] M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 188–189, 284–285; Е. Миљковић и А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 103–104.

[135] Е. Миљковић и А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 104.

[136] А. Крстић, „Поседи манастира Дренче и Ждрела", 129; Е. Миљковић и А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 105; С. Мишић и Г. Бојковић, *Браничевска земља*, 134.

[137] Е. Миљковић и А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 105; С. Мишић и Г. Бојковић, *Браничевска земља*, 134.

[138] А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 179, 181, 185, 188.

[139] М. Благојевић, „Манастирски поседи", 37.

[140] *Topografska karta 1:25 000, Požarevac 4–4 (Boževac), br. lista 431–4–4*, Beograd 1971.

је четири куће, а 1476. године шест домова, док су његови становници обрађивали и мезру Крњачу.[141]

Село Чаемова (Чајемова, Чаемова Мала или Чремокамча) није пописано у османским дефтерима Браничева из 1467. и 1476. године ни под једним од наведених назива.[142] Такође, траг о њему није се очувао ни у локалној топонимији у широј околини данашњег Малог Градишта, те га за сада, уколико је његов назив добро ишчитан, није могуће ближе лоцирати.

На основу поуздано убицираних топонима из повеље, може се изнети претпоставка да је посед манастира Дренче у Браничеву представљао заокружену и компактну целину, која се у луку протезала од Малог Градишта и Гарева на северу до Кобиља и потеса Мељак на југу, а затим низводно реком Витовницом готово до њеног ушћа у Млаву. На северној страни, код села Гарове и Градишта, Дренчино властелинство граничило се с поседом манастира Раваница, односно са селом Љубиње,[143] смештеним око 21 км североисточно од Малог Црнића.

*

Властелинство манастира у Дренчи чиниле су четири заокружене целине, односно групе насеља у Расини, Загрлати и Браничеву. У његов састав, поред двадесет шест поименично побројаних села и једне седентаризоване влашке заједнице, улазило је и пет мањих предеоних целина, с већим бројем насеља у Расини и Загрлати, одређених у повељи

[141] M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 201–202; Е. Миљковић и А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 108–109.

[142] У османским дефтерима из друге половине 15. века бележи се село Црљине или Чељине у нахији Пек, које је највероватније било лоцирано покрај потока Церљенац код села Десине, око 28 км североисточно од Малог Црнића, односно око 5 км северно од Малог Градишта. Године 1467. имало је 12 кућа, а 1476. године 19 домова. Такође, постојало је у истој нахији и село Чумиовце, које се за сада не може ближе убицирати. Према дефтеру из 1467. године бројало је осам кућа, док се 1476. године у њему бележи 14 кућа и један самац. У нахији Пек налазило се и село Чешљева Бара, у суседству Гарева, око 21 км североисточно од Малог Црнића. Године 1467. у њему су била два дома, док је 1476. године имало само једну кућу: M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 155–156, 208; Е. Миљковић и А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 107, 108, 110. Међутим, ниједно од споменутих села није могуће поуздано довести у везу с несигурно ишчитаним називом Чајемова (Чаемова, Чаемова Мала или Чремокамча) из повеље манастира у Дренчи.

[143] Г. Шкриванић, „Раваничко властелинство", 247; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 78. Село Љубиње имало је 1467. године 14, а 1476. године 20 кућа и једно удовичко домаћинство, док је мезра Обро(в)чић била његово сеалиште: M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 142; Е. Миљковић и А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 103.

терминима *река* и *блато са свим селима, заселцима и међама*. Поред тога, монах Доротеј приложио је својој задужбини и два трга, у Загрлати и Браничеву, као и прелаз на Јужној Морави, источно или југоисточно од Крушевца. Такође, манастиру је, поред ранијег Доротејевог властеоског двора с *придворицом* (придворном црквом или селом) код Неупаре (данас Наупара) у близини Крушевца, завештано и 50 литара (16,86 кг) сребра из Новог Брда.

Дренчино манастирско властелинство није било дугог века. После турског освајања Крушевца и његове шире околине 1428. године,[144] села која су му припадала у Расини и Загрлати издељена су у тимаре новим господарима, о чему сведочи помен неких од њих у делимично сачуваном османском дефтеру из 1444–1445. године.[145] Највероватније је исте године пострадао и сам манастир Ваведења Пресвете Богородице у Дренчи,[146] који је коначно обновљен тек у новије време, односно 2005. године.[147]

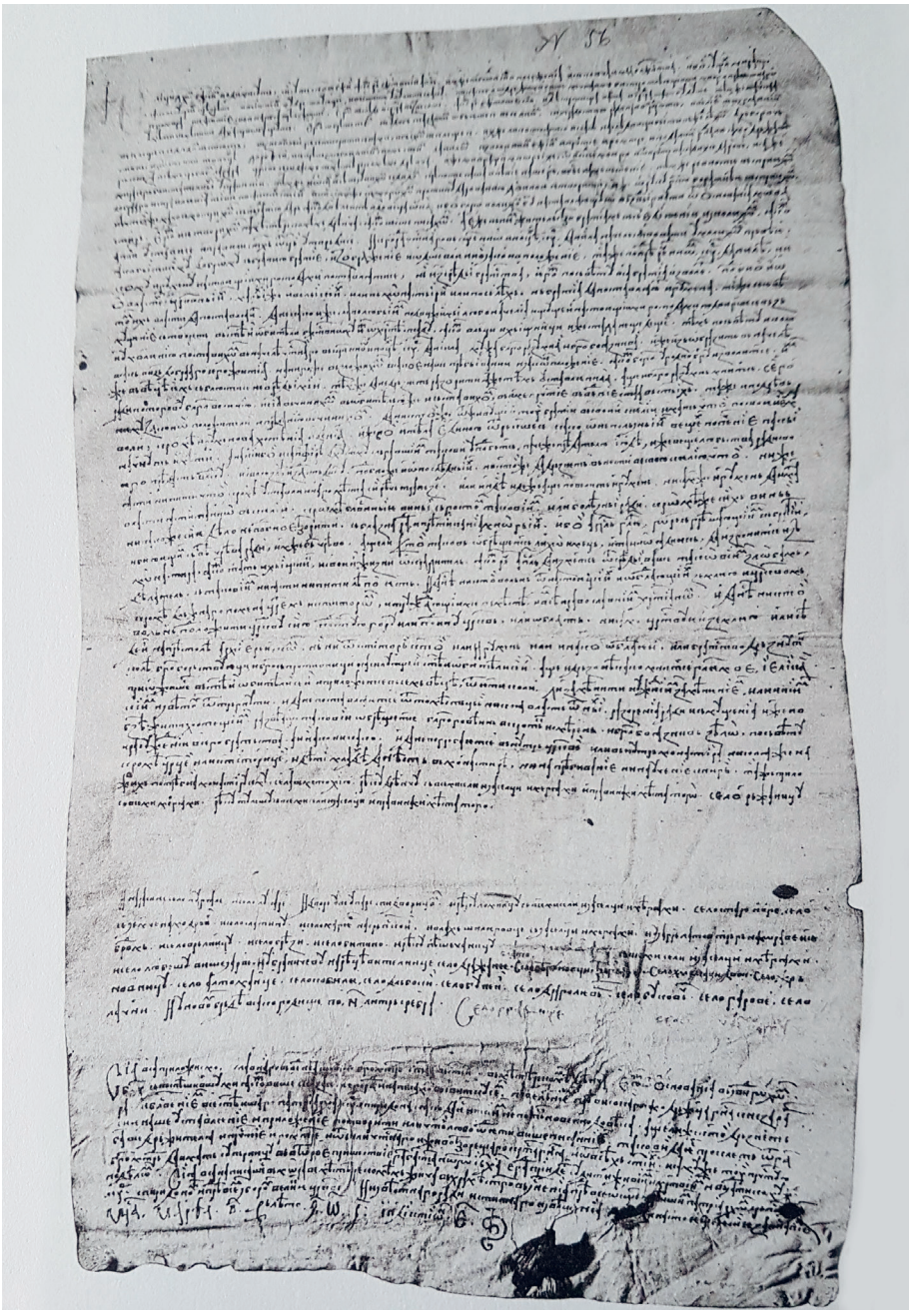
---

[144] Момчило Спремић, „Почетак владавине Ђурђа Бранковића", у: *Историја српског народа – Доба борби за очување и обнову државе (1371–1537)* 2, ур. Јованка Калић, Београд 1982, 222–224.

[145] У дефтеру из 1444–1445. године пописана су села Ломница, Горња Ломница, Б(е)шаница (данас Горња и Доња Пешчаница), Душаница (сада Дашница), као и мезра Тржац, која су раније улазила у састав властелинства манастира у Дренчи: О. Зиројевић и И. Ерен, „Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице", 386, 389, 391, 401.

[146] О кратком животу манастира сведочанство је и танак културни слој евидентиран приликом археолошких ископавања, спроведених током прве деценије 21. века од Завода за заштиту споменика културе у Краљеву, под руководством Гордане Гаврић. Такође, том приликом је констатовано да манастирска црква никада није била живописана: Г. Гаврић и М. Ковачевић, *Манастир Дренча*, 41–51. Манастир код села Дренче у нахији Козник, под именом Калугер или Калуђер, јавља се у османским пописима из 16. века, али без монаха, што је јасан доказ да је у то време био напуштен. Према дефтеру из 1536. године притежавао га је извесни Мехмед и убирао ушур од воћа у износу од 10 акчи, док је манастирско имање било у рукама становника села Дренче. У попису из 1570. године бележи се само ушур од воћа, такође од 10 акчи, док је 1585. године износио 12 акчи: BOA, *TD 179*, 279; Олга Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984, 96.

[147] Г. Гаврић и М. Ковачевић, *Манастир Дренча*, 128.

Сл. 1 . Оригинална повеља монаха Доротеја манастиру Ваведења Пресвете Богородице у Дренч

Сл. 2. Црква манастира Ваведења Пресвете Богородице у Дренчи, поглед са југоистока (фото Д. Радисављевић).

Сл. 3. Надгробник са средњовековне некрополе на локалитету Подинска коса у Слатини код Крушевца (фото Д. Радисављевић).

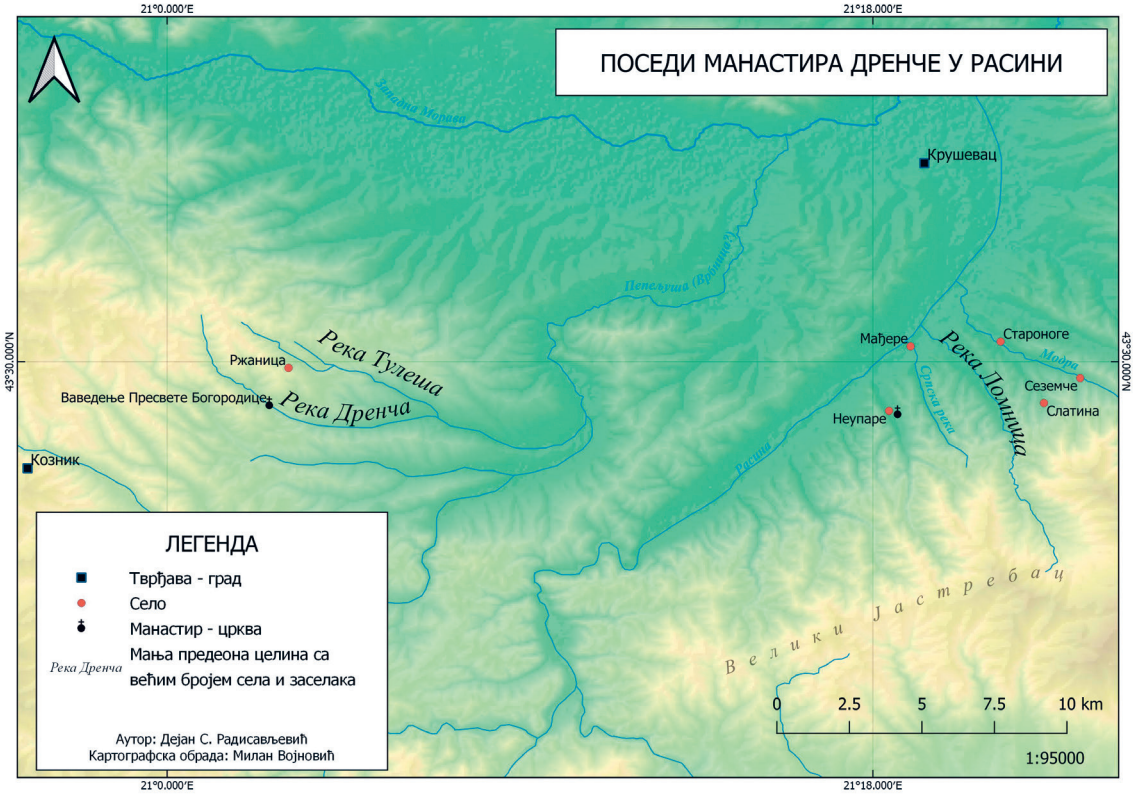
Сл. 4. Надгробник са средњовековне некрополе Циганско гробље у селу Доње Сеземче код Крушевца (фото Д. Радисављевић).

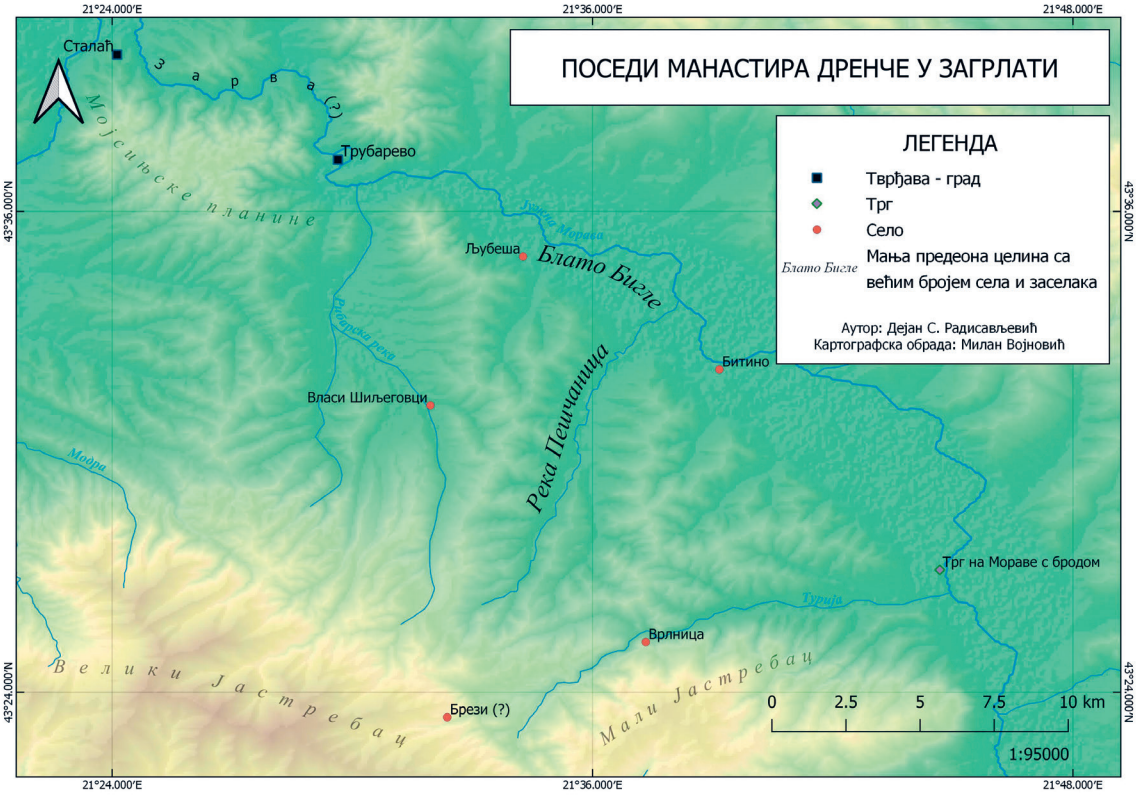
Сл. 5. Део средњовековне некрополе Цидовско гробље на брду Ћуковац у Великом Шиљеговцу код Крушевца (фото Д. Радисављевић).

Сл. 6. Село Тешица са прелазом на Јужној Морави и пут до Крушевца (детаљ из карте E. Briffaut, *Theatre de la Guerre en Hongrie*, Bosnie, Servie, et Tartarie Crimee...).

Карта 1. Поседи манастира Дренче у Расини
(аутор Д. Радисављевић, карт. обр. М. Војновић).

Карта 2. Поседи манастира Дренче у Загрлати
(аутор Д. Радисављевић, карт. обр. М. Војновић).

Карта 3. Поседи манастира Дренче у Браничеву (аутор Д. Радисављевић, карт. обр. М. Војновић).

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi [=BOA]
Defterhāne-i Āmire Tahrīr Defterleri [=TD] 16, *179*.

Објављени извори – Published Primary Sources

Brokijer, Bertrandon de la, *Putovanje preko mora*, Beograd 1950.

Lemerle, Paul, Gilbert Dagron & Sima Ćirković, *Actes de Saint–Pantéléèmôn: Album*, *Archives de L'Athos* XII, Paris 1982.

Lemerle, Paul, Gilbert Dagron & Sima Ćirković*, Actes de Saint–Pantéléèmôn: Texte*, *Archives de L'Athos* XII, Paris 1982.

Stojaković, Momčilo, *Braničevski tefter – Poimenični popis pokrajine Braničevo iz 1467. godine*, Beograd 1987.

Амедоски, Драгана, *Сумарни дефтер Крушевачког санџака из 1516. године*, Београд 2023. [Amedoski, Dragana, *Sumarni defter Kruševačkog sandžaka iz 1516. godine*, Beograd 2023]

Арх. Леонид, „Стара српска писма из руског манастира св. Пантелеимона у Светој Гори", *Гласник Српског ученог друштва* VII, св. (с. р.) XXIV (1868) 231–295. [Arh. Leonid, „Stara srpska pisma iz ruskog manastira sv. Panteleimona u Svetoj Gori", *Glasnik Srpskog učenog društva* VII, sv. (s. r.) XXIV (1868) 231–295]

Зиројевић, Олга и Исмаил Ерен, „Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444–1446)", *Врањски гласник* 4 (1968) 377–416. [Zirojević, Olga i Ismail Eren, „Popis oblasti Kruševca, Toplice i Dubočice u vreme prve vladavine Mehmeda II (1444–1446)", *Vranjski glasnik* 4 (1968) 377–416]

Младеновић, Александар, *Повеље кнеза Лазара: текст, коментари, снимци*, Београд 2015[2]. [Mladenović, Aleksandar, *Povelje kneza Lazara: tekst, komentari, snimci*, Beograd 2015[2]]

Новаковић, Стојан, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912. [Novaković, Stojan, *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, Beograd 1912]

Литература – Secondary Works

Ivić, Pavle, „Iz toponomastike Srbije, današnje i srednjovekovne", in: *Sonderdruck Serta Slavica, in memoriam Aloisii Schmaus*, vor. Rudolf Trofenik, München 1971, 309–315.

Алексић, Владимир, „Српски деспот, монах Доротеј – великосхимник Јован Каливит", *Натписи и записи* 1 (2015) 131–139. [Aleksić, Vladimir, „Srpski despot, monah Dorotej – velikoshimnik Jovan Kalivit", *Natpisi i zapisi* 1 (2015) 131–139]

Благојевић, Милош, „Манастирски поседи крушевачког краја", у: *Крушевац кроз векове: зборник реферата са симпозијума одржаног од 4. до 9. октобра 1971. у Крушевцу*, ур. Адам Стошић и др., Крушевац 1972, 25–48. [Blagojević, Miloš, „Manastirski posedi kruševačkog kraja", u: *Kruševac kroz vekove: zbornik referata sa simpozijuma održanog od 4. do 9. oktobra 1971. u Kruševcu*, ur Adam Stošić i dr., Kruševac 1972, 25–48]

Благојевић, Милош, „Придворци", у: *Лексикон српског средњег века*, прир. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд 1999, 572. [Blagojević, Miloš, „Pridvorci", u: *Leksikon srpskog srednjeg veka*, prir. Sima Ćirković i Rade Mihaljčić, Beograd 1999, 572]

Бојанин, Станоје, „Повеље деспота Јована Угљеше о даровању села Акротир и катуна Зарвинце манастиру Хиландару (1. септембар 1370 – 31. август 1371. године)", *Стари српски архив* 7 (2008) 99–112. [Bojanin, Stanoje, „Povelje despota Jovana Uglješe o darovanju sela Akrotir i katuna Zarvince manastiru Hilandaru (1. septembar 1370 – 31. avgust 1371. godine)", *Stari srpski arhiv* 7 (2008) 99–112]

Валтровић, Михаило, „Манастир Дренча", *Српске илустроване новине за забаву, поуку, уметност и књижевност*, бр. 17, 15. март 1882, 69–70. [Valtrović, Mihailo, „Manastir Drenča", *Srpske ilustrovane novine za zabavu, pouku, umetnost i književnost*, br. 17, 15. mart 1882, 69–70]

Веселиновић, Андрија, „Североисточна Србија у средњем веку", *Историјски гласник* 1–2 (1987) 44–74. [Veselinović, Andrija, „Severoistočna Srbija u srenjem veku, *Istorijski glasnik* 1–2 (1987) 44–74]

Вуловић, Бранислав, „Проблем рестаурације манастира Дренче", *Зборник за ликовне уметности* 14 (1978) 213–234. [Vulović, Branislav, „Problem restauracije manastira Drenče", *Zbornik za likovne umetnosti* 14 (1978) 213–234]

Вуловић, Бранислав, „Раваница, њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља", *Саопштења* VII (1966) 1–213. [Vulović, Branislav, „Ravanica, njeno mesto i njena uloga u sakralnoj arhitekturi Pomoravlja", *Saopštenja* VII (1966) 1–213]

Вуловић, Бранислав, „Резултати радова на конзервацији рушевина Дренче", *Зборник заштите споменика културе* VI–VII (1955–1956) 1956, 227–242. [Vulović, Branislav, „Rezultati radova na konzervaciji ruševina Drenče", *Zbornik zaštite spomenika kulture* VI–VII (1955–1956) 1956, 227–242]

Гаврић, Гордана и Мирко Ковачевић, *Манастир Дренча – од рушевине до храма*, Краљево 2015. [Gavrić, Gordana i Mirko Kovačević, *Manastir Drenča – od ruševine do hrama*, Kraljevo 2015]

Грујић, Радослав, „Светогорски азили за српске владаоце и властелу после Косовске битке", *Гласник Скопског научног друштва* XI (1932) 65–96. [Grujić, Radoslav,

„Svetogorski azili za srpske vladaoce i vlastelu posle Kosovske bitke", *Glasnik Skopskog naučnog društva* XI (1932) 65–96]

Грујић, Радослав, „Који је српски деспот умро као великосхимник Јован Каливит?", *Гласник Скопског научног друштва* XI (1932) 233–237. [Grujić, Radoslav, „Koji je srpski despot umro kao velikoshimnik Jovan Kalivit?", *Glasnik Skopskog naučnog društva* XI (1932) 233–237]

Динић, Михаило, „Браничево у средњем веку", у: исти, *Српске земље у средњем веку, историјско–географске студије*, прир. Сима Ћирковић, Београд 1978, 84–112. [Dinić, Mihailo, „Braničevo u srednjem veku", u: isti, *Srpske zemlje u srednjem veku, istorijsko–geografske studije*, prir. Sima Ćirković, Beograd 1978, 84–112]

Динић, Михаило, „Југозападна Србија у средњем веку", у: исти, *Српске земље у средњем веку, историјско–географске студије*, прир. Сима Ћирковић, Београд 1978, 68–83. [Dinić, Mihailo, „Jugozapadna Srbija u srednjem veku", u: isti, *Srpske zemlje u srednjem veku, istorijsko–geografske studije*, prir. Sima Ćirković, Beograd 1978, 68–83]

Здравковић, Иван, „Манастир Дренча – Душманица", *Старинар* (н. с.) II (1951) 245–249. [Zdravković, Ivan, „Manastir Drenča – Dušmanica, *Starinar* (n. s.) II (1951) 245–249]

Зиројевић, Олга, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984. [Zirojević, Olga, *Crkve i manastiri na području Pećke patrijaršije do 1684. godine*, Beograd 1984]

Ивановић, Милош, „Средњовековни властеоски поседи у крушевачком крају", *Жупски зборник* 8 (2009) 7–22. [Ivanović, Miloš, „Srednjovekovni vlasteoski posedi u kruševačkom kraju", *Župski zbornik* 8 (2009) 7–22]

Каниц, Феликс, *Србија, земља и становништво: од римског доба до краја XIX века*, књ. 2, Београд 1985². [Kanic, Feliks, *Srbija, zemlja i stanovništvo: od rimskog doba do kraja XIX veka*, knj. 2, Beograd 1985²]

Катанић, Надежда, *Декоративна камена пластика моравске школе*, Београд 1988. [Katanić, Nadežda, *Dekorativna kamena plastika moravske škole*, Beograd 1988]

Кашић, Душан, „Црква у крушевачком крају до Првог српског устанка", у: *Крушевац кроз векове, зборник реферата са симпозијума одржаног од 4. до 9. октобра 1971. у Крушевцу*, ур. Адам Стошић и др., Крушевац 1972, 93–109. [Kašić, Dušan, „Crkva u kruševačkom kraju do Prvog srpskog ustanka", u: *Kruševac kroz vekove. Zbornik referata sa simpozijuma održanog od 4. do 9. oktobra 1971. u Kruševcu*, ur. Adam Stošić i dr., Kruševac 1972, 93–109]

Копривица, Марија, „*Придворци* у средњовековној Србији", у: *Између Подунавља и Средоземља: Тематски зборник посвећен проф. др Синиши Мишићу поводом његовог 60. рођендана*, ур. Катарина Митровић и Александар Узелац, Пожаревац–Ниш 2021, 173–186. [Koprivica, Marija, „*Pridvorci* u srednjovekovnoj Srbiji", u: *Između Podunavlja i Sredozemlja: Tematski zbornik posvećen prof. dr Siniši Mišiću povodom njegovog 60. rođendana*, ur. Katarina Mitrović i Aleksandar Uzelac, Požarevac–Niš 2021, 173–186]

Крстић, Александар, „Поседи манастира Дренче и Ждрела у Браничеву из времена кнеза Лазара", *Историјски часопис* 53 (2006) 123–144. [Krstić, Aleksandar, „Posedi manastira Drenče i Ždrela u Braničevu iz vremena kneza Lazara", *Istorijski časopis* 53 (2006) 123–144]

Крстић, Александар, „Проблем убикације средњовековних насеља у Браничеву", у: *Браничево кроз војну и културну историју Србије* II, св. 4, ур. Јасмина Николић, Пожаревац 2007, 57–66. [Krstić, Aleksandar, „Problem ubikacije srednjovekovnih naselja u Braničevu", u: *Braničevo kroz vojnu i kulturnu istoriju Srbije* II, sv. 4, ur. Jasmina Nikolić, Požarevac 2007, 57–66]

Лома, Александар, „На именословним врелима – Осврт на нова издања средњовековних дипломатичких извора", *Ономатолошки прилози* XVII (2004) 459–474. [Loma, Aleksandar, „Na imenoslovnim vrelima – Osvrt na nova izdanja srednjovekovnih diplomatičkih izvora", *Onomatološki prilozi* XVII (2004) 459–474]

Лутовац, Милисав, „Жупа александровачка: антропогеографска испитивања", у: *Српски етнографски зборник* 93, *Насеља и порекло становништва* 43, Београд 1980, 1–114. [Lutovac, Milisav, „Župa aleksandrovačka: antropogeografska ispitivanja", u: *Srpski etnografski zbornik* 93, *Naselja i poreklo stanovništva* 43, Beograd 1980, 1–114]

Милићевић, Милан Ђ., *Кнежевина Србија*, Београд 1876. [Milićević, Milan Đ., *Kneževina Srbija*, Beograd 1876]

Миљковић, Ема и Александар Крстић, *Браничево у XV веку – Историјско–географска студија*, Пожаревац 2007. [Miljković, Ema i Aleksandar Krstić, *Braničevo u XV veku – Istorijsko–geografska studija*, Požarevac 2007]

Минић, Душица, „Средњовековно утврђење у Трубареву", *Гласник Српског археолошког друштва* 6 (1990) 140–145. [Minić, Dušica, „Srednjovekovno utvrđenje u Trubarevu", *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 6 (1990) 140–145]

Мишић, Синиша, „Блато", у: *Лексикон српског средњег века*, прир. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд 1999, 49–50. [Mišić, Siniša, „Blato", u: *Leksikon srpskog srednjeg veka*, prir. Sima Ćirković i Rade Mihaljčić, Beograd 1999, 49–50]

Мишић, Синиша и Гордан Бојковић, *Браничевска земља у средњем веку*, Пожаревац–Београд 2024. [Mišić, Siniša i Gordan Bojković, *Braničevska zemlja u srednjem veku*, Požarevac–Beograd 2024]

Мишић, Синиша и Небојша Ђокић, „Капија Поморавља у историјској и војно стратегијској географији", у: *Капија Поморавља*, ур. Владимир Стојанчевић и др., Варварин–Крушевац 2011, 109–152. [Mišić, Siniša i Nebojša Đokić, „Kapija Pomoravlja u istorijskoj i vojno strategijskoj geografiji", u: *Kapija Pomoravlja*, ur. Vladimir Stojančević i dr., Varvarin–Kruševac 2011, 109–152]

Николић, Радомир и Доброслав Павловић, „Конзерваторско-рестаураторски радови Републичког завода за заштиту споменика културе на непокретним културним добрима 1947–1982", у: *Културно наслеђе Србије – Тридесет и пет година рада и*

развоја Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду, ур. Стојан Ћелић, Београд 1982, 37–158. [Nikolić, Radomir i Dobroslav Pavlović, „Konzervatorsko-restauratorski radovi Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture na nepokretnim kulturnim dobrima 1947–1982", u: *Kulturno nasleđe Srbije – Trideset i pet godina rada i razvoja Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Beogradu*, ur. Stojan Ćelić, Beograd 1982, 37–158]

Новаковић, Стојан, „Земљиште радње Немањине", *Годишњица Николе Чупића* 1 (1877) 163–243. [Novaković, Stojan, „Zemljište radnje Nemanjine", *Godišnjica Nikole Čupića* 1 (1877) 163–243]

Петковић, Владимир, „Ко је био оснивач манастира Дренче", *Старинар* (н. с.) II (1951) 57–58. [Petković, Vladimir, „Ko je osnivač manastira Drenče", *Starinar* (n. s.) II (1951) 57–58]

Петковић, Владимир, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950. [Petković, Vladimir, *Pregled crkvenih spomenika kroz povesnicu srpskog naroda*, Beograd 1950]

Поповић, Светлана и Слободан Ћурчић, *Наупара, Корпус сакралне архитектуре Србије у касном средњем веку (1355–1459)*, том I, Београд 2000. [Popović, Svetlana i Slobodan Ćurčić, *Naupara, Korpus sakralne arhitekture Srbije u kasnom srednjem veku (1355–1459)*, tom I, Beograd 2000]

Пурковић, Миодраг Ал., „Попис села у средњовековној Србији", *Годишњак Скопског филозофског факултета* 4 (1939–1940) 1940, 53–160. [Purković, Miodrag Al., „Popis sela u srednjovekovnoj Srbiji", *Godišnjak Skopskog filozofskog fakulteta* 4 (1939–1940) 1940, 53–160]

Радисављевић, Дејан, „Жупа Расина и њене границе – Кратка студија из историјске географије", *Љубостињска приношења* 9 (2024) 91–112. [Radisavljević, Dejan, „Župa Rasina i njene granice – Kratka studija iz istorijske geografije", *Ljubostinjska prinošenja* 9 (2024) 91–112]

Радисављевић, Дејан, „Прилог познавању камене пластике манастира Дренче", *Саопштења* LIII (2021) 163–182. [Radisavljević, Dejan, „Prilog poznavanju kamene plastike manastira Drenče", *Saopštenja* LIII (2021) 163–182]

Радисављевић, Дејан, „Средњовековна Врбница и велики челник Радич Поступовић", *Београдски историјски гласник* 11 (2020) 73–97. [Radisavljević, Dejan, „Srednjovekovna Vrbnica i veliki čelnik Radič Postupović", *Beogradski istorijski glasnik* 11 (2020) 73–97]

Радичевић, Дејан и Дејан Булић, „Прилог проучавању властеоске сахране у моравској Србији", у: *Власт и моћ, властела моравске Србије од 1365. до 1402. године*, ур. Синиша Мишић, Крушевац–Београд 2014, 113–133. [Radičević, Dejan i Dejan Bulić, „Prilog poznavanju vlasteoske sahrane u moravskoj Srbiji", u: *Vlast i moć, vlastela moravske Srbije od 1365. do 1402. godine*, ur. Siniša Mišić, Kruševac–Beograd 2014, 113–133]

Радојичић, Ђорђе, „Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара", *Гласник Скопског научног друштва* XXI (1940) 33–80. [Radojičić, Đorđe, „Izbor patrijarha Danila III i kanonizacija kneza Lazara", *Glasnik Skopskog naučnog društva* XXI (1940) 33–80]

Рашковић, Душан, „Рановизантијски археолошки локалитети и комуникације у ширем крушевачком окружју", у: *Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац, 10–13. мај 2000*, ур. Љубомир Максимовић, Београд–Крушевац 2002, 29–73. [Rašković, Dušan, „Ranovizantijski arheološki lokaliteti i komunikacije u širem kruševačkom okružju", u: *Treća jugoslovenska konferencija vizantologa, Kruševac, 10–13. maj 2000*, ur. Ljubomir Maksimović, Beograd–Kruševac 2002, 29–73]

Ризнић, Ст. Михаило, „Старине у планини Мојсињи и околини", *Старинар Српског археолошког друштва* VIII (1891) 44–64, 69–91. [Riznić, Mihailo St., „Starine u planini Mojsinji i okolini", *Starinar Srpskog arheološkog društva* VII (1891) 44–64, 69–91]

Ристић, Владислав, *Моравска архитектура*, Крушевац 1996. [Ristić, Vladislav, *Moravska arhitektura*, Kruševac 1996]

Спремић, Момчило, „Почетак владавине Ђурђа Бранковића", у: *Историја српског народа – Доба борби за очување и обнову државе (1371–1537)* 2, ур. Јованка Калић, Београд 1982, 218–229. [Spremić, Momčilo, „Početak vladavine Đurđa Brankovića", u: *Istorija srpskog naroda – Doba borbi za očuvanje i obnovu države (1371–1537)* 2, ur. Jovanka Kalić, Beograd 1982, 218–229]

Стародубцев, Татјана, „Писани извори о црквама и манастирима подизаним или обнављаним у областима Лазаревића и Бранковића, II повеље", *Саопштења* XLVI (2014) 107–123. [Starodubcev, Tatjana, „Pisani izvori o crkvama i manastirima podizanim ili obnavljanim u oblastima Lazarevića i Brankovića, II povelje", *Saopštenja* XLVI (2014) 107–123]

Стричевић, Ђорђе, „Хронологија раних споменика моравске школе", *Старинар* (н. с.) V–VI (1954–1955) 1956, 115–128. [Stričević, Đorđe, „Hronologija ranih spomenika moravske škole", *Starinar* (n. s.) V–VI (1954–1955) 1956, 115–128]

Тошић, Гордана и Дејан Булић, „Нови прилози проучавању манастира Дренча", *Жупски зборник* 1 (2006) 45–64. [Tošić, Gordana i Dejan Bulić, „Novi prilozi proučavanju manastira Drenča", *Župski zbornik* 1 (2006) 45–64]

Тошић, Гордана и Дејан Булић, „Прилог проучавању манастира Дренча", *Гласник Друштва конзерватора Србије* 27 (2003) 74–77. [Tošić, Gordana i Dejan Bulić, „Prilog proučavanju manastira Drenča", *Glasnik Društva konzervatora Srbije* 27 (2003) 74–77]

Шкриванић, Гавро, „Раваничко властелинство", *Историјски часопис* 16–17 (1966–1967) 1970, 235–254. [Škrivanić, Gavro, „Ravaničko vlastelinstvo", *Istorijski časopis* 16–17 (1966–1967) 1970, 235–254]

Шуица, Марко, *Немирно доба српског средњег века – властела српских обласних господара*, Београд–Ужице 2000. [Šuica, Marko, *Nemirno doba srpskog srednjeg veka – vlastela srpskih oblasnih gospodara*, Beograd–Užice 2000]

Карте – Maps

Theatre de la Guerre en Hongrie, Bosnie, Servie, et Tartarie Crimee, en il Grandes Feuilles dedie à S.E. Monsieur le Comte de Bathiany Feldmarechal Lieutenant et Colonel du Regiment de Dragons. Ayant Plusiers Obligations A. Votre Ecell, Ieme suis Fait un Devoir de Donner au Puplic Le Theatre de la Guerre en Hongrie sous ses Auspices et Iespere Quelle Voudra bien le Proteger et suis Auec un tres profond respect de V.E.; Cette Carte Originale est très Utiles non Seulement aux Officiers Generaux Mais même a tous ceux qui suivent le Parti des Armes elle Contient depuis Ratisbonne Ius'qua Constantinople. Bender. Oczakow et Tartarie Crimee avec Toutes les Marches et Contre marches de la Campagne de 1737 depuis Belgrade Ius'qua Nissa et de Nissa a Usitza Sapatz et de Vipalanka a Barakin de Nissa a Vidin et Orsova, la Marche et Contre Marche du Feu Prince Eugene dans la Bosnie Pour l'Execution du Seraglio la Marche de 1737 a Banialuka et il y a vne petite Carie Curieuse qui fait voir l'Etendue de l'Ancien Royaume d'Hongrie avant Turcs Yeussent faits leurs Conquetes les Postes, Grand Chemin et les Relais si Trouvent aussi 1738. Le très humble et très obeissant serviteur E. Briffaut Libraire de l'Universite, https://mapy.mzk.cz/en/mzk03/001/052/101/2619316405/ (прегледано 2. 11. 2023)

Topografska karta 1:25 000, Aleksinac 3–3 (Đunis), br. lista 532–3–3, Beograd 1971.

Topografska karta 1:25 000, Aleksinac 3–4 (Aleksinac), br. lista 532–3–4, Beograd 1971.

Topografska karta 1:25 000, Veliko Gradište 3–3 (Rabrovo), br. lista 432–3–3, Beograd 1971.

Topografska karta 1:25 000, Kuršumlija 2–1 (Naupara), br. lista 581–2–1, Beograd 1971.

Topografska karta 1:25 000 Niš 1–1 (Ribare), br. lista 582–1–1, Beograd 1971.

Topografska karta 1:25 000, Požarevac 4–3 (Malo Crniće), br. lista 431–4–3, Beograd 1971.

Topografska karta 1:25 000, Požarevac 4–4 (Voževac), br. lista 431–4–4, Beograd 1971.

Ђенералштабна карта 1:75 000, *3.2. Велико Градиште*, *3.3. Петровац*, *3.7. Алексинац*, Београд 1898. [*Đeneralštabna karta 1:75 000, 3.2. Veliko Gradište, 3.3. Petrovac, 3.7. Aleksinac*, Beograd 1898]

Dejan S. Radisavljević
Milan Vojnović

THE ESTATE OF THE MONASTERY OF THE PRESENTATION OF THE MOST HOLY MOTHER OF GOD IN DRENČA

Summary

With the charter issued in Žiča on 2 March 1382, monk Dorotej, a former despot, with his son hieromonk Danilo, donated to his endowment of the Monastery of the Presentation of the Most Holy Mother of God in Drenča, with the permission of Prince Lazar (1365–1389) and Patriarch Spiridon (1380–1389), numerous land estates in Rasina, Zagrlata and Braničevo, as well as an annual contribution of 50 *litres* (16.86 kg) of silver from Novo Brdo.

The estate of the monastery in Drenča consisted of four groups of settlements in Rasina, Zagrlata and Braničevo. Its composition, in addition to twenty-six villages listed by name and one sedentarised Vlach community, also included five smaller regional units with a larger number of settlements in Rasina and Zagrlata, defined in the charter as *reka* and *blato* with all villages, hamlets and borders. Monk Dorotej also donated to his endowment two market places, in Zagrlata and Braničevo, as well as a river crossing on the South Morava, east or southeast of Kruševac, and his earlier feudal court with the court church or village near Neupara (today Naupara), around 12 km south of Kruševac.

The estate of the monastery in Drenča did not last long. With the Turkish conquest of Kruševac and its wider surroundings in 1428, the villages that belonged to the monastery, located in Rasina and Zagrlata, were divided into *timars* among the new masters, as evidenced in the partially preserved Ottoman defter from 1444–1445. Most likely, the Monastery of the Presentation of the Most Holy Mother of God in Drenča was partially damaged and abandoned during the first decades of the 15th century, and was finally restored only recently, i.e. in 2005.

Оригиналан научни рад

Примљен: 27. 12. 2023.
Коначно прихваћен за објављивање: 16. 6. 2024.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXXIII (2024) 105–127
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXXIII (2024) 105–127

UDC: 622(497.11+560)"14/15"
DOI: 10.34298/IC24730105K

Srđan KATIĆ[*]
Institute of History
Belgrade
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2412-0851

*ŞAFAR*S IN MEDIEVAL SERBIAN AND OTTOMAN MINING[**]

Abstract: The paper deals with *şafar*s – supervisors responsible for the operation of mines, smelteries and charcoal and wood supply operations. Analysing numerous unpublished Ottoman archival sources on mining and metallurgy, as well as on farming the imperial revenues, the emergence of *şafar*s is shown from the time when they were temporarily engaged and poorly paid by the owners of *çah*s and smelteries, to the time when they became civil servants and permanent members of mining administrations. The paper presents all types of *şafar*s, their number and duties in Balkan mines, as well as in large mints and salt mines. Special attention is paid to the entrepreneurial role of *şafar*s in buying shares in mines and smelteries and farming the imperial revenue. A part of the paper concerns Serbian mining and smelting experts, who were opening and restoring mines in Anatolia, establishing in them the supervisory services of *şafar*s.

Keywords: mine, smeltery, consumables, *şafar*iye, leases, Skopje mining superintendence.

Апстракт: Рад се бави шафарима надзорницима задуженим за рад рудника, топионица и послова опскрбе ћумуром и дрветом. Анализирајући бројне необјављене османске архивске изворе о рударству и металургији, као и закупима царских прихода, приказана је генеза шафара од времена када су их власници цехова и топионица привремено упошљавали и слабо плаћали, до времена када су постали државни службеници и стални чланови рударских управа. У раду су приказане све врсте шафара, њихова бројност и дужност у балканским рудницима, као и у великим ковницама новца и соланама. Посебна пажња посвећена је предузетничкој улози шафара, од власничких удела у рудницима и топионицама до закупа царских прихода. Део рада односи се на српске рударске и топионичарске стручњаке, који су отварали и обнављали руднике у Анадолији, успостављајући у њима надзорничке службе шафара.

Кључне речи: рудник, топионица, потрошни материјали, шафарија, закупи, Скопско рударско надзорништво.

---

[*] srdjan.katic@iib.ac.rs

[**] This paper is the result of the bilateral cooperation project with the Scientific and Technological Research Council of Türkiye (TÜBİTAK) titled: *In Search of Gold and Silver: Early Modern Era Entrepreneurs in Mining Settlements of the Ottoman Balkans (15–16th Centuries)*.

The term *şafar* was used in Tyrol as early as the 12th century, and was brought to Serbia by Saxon miners. It originates from the Old German word *Schaffer*, equivalent to the modern term *Schaffner*, meaning a manager, supervisor.[1] *Şafar*s were supervisors in charge of mines, smelteries and the supply of consumables, who over time gained an important role in mining administrations and imperial revenue leases. Despite their obvious importance, *şafar*s have not been a topic of separate works, while monographs on Ottoman mining mention them only in the context of a general overview of mining occupations. Due to scarce sources and a radical change in status, authors were not able to communicate even basic information about them.[2] This, as well as the abundance of information about *şafar*s from various Ottoman archival series and collections, were the motive for writing this paper.

In the Law on Mines of Despot Stefan Lazarević, as well as in the earliest Ottoman translations of Serbian mining laws, *şafar*s are not mentioned, while other representatives of administrative-supervisory services, the *urbarar*s and the *hutman*s, are mentioned in numerous legal articles.[3] In the mines of the Serbian medieval state, the service of *şafar*s certainly existed, as otherwise that Saxon institution could not have survived until the establishment of Ottoman rule. This can also be seen from Lukarević's book of debts, in which, in the 1430s, in Novo Brdo and the surrounding area, one *urbarar*s, nine *hutman*s, and seven *şafar*s are recorded as debtors.[4]

---

[1] Joseph von Sperges, *Tyrolishe Bergwerksgeschichte, mit alten Urkurden, und einem Anhange, worinn des Bergwerk zu Schwariz beschrieben wird*, Vienne 1765, 263; Josef Jungmann, *Slovník česko-německý*, Díl IV., *S–U*, Vydání první, Praha 1838, 41.

[2] Robert Anhegger, *Beitraege zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich* I, *Europaeische Türkei*, Bd. 1, 2, Istanbul 1943–1944, Zürich – New York 1945, 264; Nicoară Beldiceanu, *Les Actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothéque natıonale à Paris* I–II, Paris – La Haye 1960–1964, 112; Fehim Spaho, "Turski rudarski zakoni", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 1–2 (1913) 133–150; 151–194; Skender Rizaj, *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva od XV do XVII veka*, Priština 1968, 212–122; Владислав Скарић, *Старо рударско право и техника у Србији и Босни*, Београд 1939, 17–18; Ахмед Шериф, *Рударство во Македонија во време на османлиското владеење*, Скопје 2001, 58–60.

[3] Никола Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962; Биљана Марковић, „Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића", *Споменик* CXXVI, Одељење друштвених наука 24 (1985) 1–64; Сима Ћирковић, *Латинички препис Рударског законика деспота Стефана Лазаревића*, Београд 2005; N. Beldiceanu, *Les Actes* II, 243–254; S. Rizaj, *Rudarstvo Kosova*, 209–214; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukî tahlilleri* II, *Bâyezid devri kanunnâmeleri*, Istanbul 1990, 546–551; Андреја Катанчевић, "Институт урбарара у средњовековној Србији", *Баштина* 51 (2000) 263–279; idem, "Хутмани средњовековног рударског права", *Анали Правног факултета у Београду* 70/2 (2022) 497–510.

[4] Михаило Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* II, Београд 1962 83–84.

*Şafar*s were not mentioned in the above mining laws because their work duties, choice and method of financing were not permanently defined. The specific mining legislation also contributed to this, due to which their status differed from one mine to another. In the early period of Ottoman rule, the situation in mines was not changed, and neither was the position of *şafar*s. Ottoman mining laws from the second half of the 15th century are an important testimony of that time. They are highly specific as they consist of the reports of expert commissions sent to around fifteen most important mines in the European part of the Ottoman Empire. Upon arrival in a mining centre, a mining expert and a *kadı* recorded detailed data on the method of production, the most important articles of law, customs, as well as local specificities, including the status of *şafar*s. The report indicates that *şafar*s who supervised the operation of the mine were originally entitled to a share in the ore. In the Sidrekapsï mine, they received a large leather sack of ore from each shaft every week, which was used to bring the ore to the surface, while in Plana and Zaplana they received an annual share of the ore. As this changed in time, the daily wages of three or four *akçe*s were paid to miners in these mines. In Belasica, mining *şafar*s who supervised exploration pits received only two *akçe*s, and when ore was found in them, they were paid in kind. In the Jarkovac mine, the previous payment in ore was prohibited, and a mining *şafar* was paid 30 *akçe*s per week. In some mines, mining *şafar*s were paid by *çah*s owners, and in some by state revenue lessees, which caused jurisdiction-related disputes. Smeltery *şafar*s were always paid by the owners of smelteries, but unevenly – for example, in Trepča they received 37 *akçe*s per week (more than five *akçe*s per day), while in Belasica the daily wage was only two *akçe*s.[5]

The status of *şafar*s was regulated differently in the Kratovo mine. In that large mine, the mining legislation was worked out in most detail, and there were also some duties and customs that were only applied there. Among them were two customary duties related to administrative and supervisory services in the mine, which were called the *urbarariye* and *şafariye* or *şafarlik*. The urbarariye was a tax for measuring ore fields, of which two-thirds went to the state and one-third to the *urbarar*s. State revenue from the *urbarariye* was leased, as evidenced by lease and debt books from the last decades of the 15th and the first decades of the 16th century.[6]

---

[5] N. Beldiceanu, *Les Actes* II, 184, 200, 206, 228; S. Rizaj, *Rudarstvo Kosova*, 223, 228, 234; A. Akgündüz, *Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukî tahlilleri*, *Osmanlı hukukuna giriş ve Fatih devri kanunnâmeleri* I, Istanbul 1990, 519; A. Akgündüz, *Osmanlı kanunnâmeleri* II, 362, 535, 562, 566.

[6] Kâmil Kepeci Tasnifi [=KK] 2411, s. 54.

According to the mining law for Kratovo from 1488, *şafariye* was collected by first separating a tenth from the manufactured ore for the state, then a ninth for the owners of trenches, and then a fifteenth for blacksmiths, and the thirtieth part of the remaining ore would constitute *şafariye*.[7] It was intended to finance the necessary number of *şafar*s in charge of overseeing mines and smelteries, as well as supply and transport operations, which significantly improved Kratovo's operations.

The lease books and books of debts of lessees in Rumelia and the Sanjak of Kyustendil, show that *şafariye* existed in Kratovo before. It was not only collected during the 1470s, but judging by its name – it was a customary *şafariye* (*âdet-i şafariye*) – it is clear that it was a tax existing for a long time.[8] The original *şafariye*, calculated to ensure three-year daily wages for six to eight *şafar*s and lessees' profit of 10% to 15%, probably amounted to 30,000 to 35,000 *akçe*s. When in 1478 a certain Skender took over the lease of *şafariye* from Strahinja for 40,000 *akçe*s, new rich deposits of ore were discovered in Kratovo and enormous expansion of production began, thanks to which the amount of *şafariye* increased eightfold by 1494.[9] The share that belonged to *şafar*s was slightly increased, due to the engagement of two or three more *şafar*s, and the duty became the subject of competition among numerous business people. Some of them, expecting quick profit, offered unrealistic amounts and went bankrupt.[10] In the late 15th century and the first decades of the 16th century, manufacturing in Kratovo declined, leading to a fall in the value of *şafariye*.[11] Although *şafariye* provided permanent financing for *şafar*s, tying its amount to a share in the ore clearly proved to be an unstable solution, which may be the reason why it was not applied in other mines.

Differences in the position of *şafar*s in Balkan mines were also visible in the first decades of the 16th century. Only after the great crisis of Ottoman mining and the mining reforms of Sultan Suleiman the Magnificent (1520–1566) in 1536, the position of *şafar*s was permanently established and was

---

7 N. Beldiceanu, *Les Actes* II, 193; S. Rizaj, *Rudarstvo Kosova*, 244; A. Akgündüz, *Osmanlı kanunnâmeleri* II, 445.

8 Başbakanlık Osmanlı Arşivi [=BOA], Maliyeden Müdevver Defterleri Tasnifi [=MAD] d. 149, s. 34–35; MAD 176, s. 382; BOA, Kamil Kepeci Tasnifi d. 2411, s. 54.

9 MAD. d. 176, s. 382. The lease of Skender's son Haji Ahmed from 1481 equalled 101,400 *akçe*s, the lease of Peja, the son of Staniša, from 1491 was 283,920 *akçe*s, and the lease of Petrija's son Marko from 1494 equalled 324,480 *akçe*s. MAD. d. 149, s. 34–35.

10 Around a half of all *şafariye* lessees ended their leases with debt. Some of them were paid off by warrantors, while three ended up in an Istanbul dungeon. Đurko, the son of Todor, was soon released, Vuja, the son of Ivaniš, was imprisoned for more than 15 years, while Bojčin died in prison. A certain Haji Ahmed had other debts as well, so he was hanged. MAD. d. 149, s. 34–35.

11 Ibidem.

valid for all mines in the Empire. *Şafar*s became civil servants, whose daily wages were paid from state revenues generated by mine leases, so they became personally interested in the betterment of mines and smelteries. Together with the *emîn* and scribes, they constituted the administration of the mine with clearly defined duties, which will be discussed in more detail later, when we will shed light on particular types of *şafar*s.

***

The *şafar* in charge of supervising the underground works was called the *jol şafar* (German *Jol*) – according to the bottom of the ditch connected to the shaft. *Jol şafar*s were most often in charge of one mine, but depending on the size, they could also serve two smaller ones, or a part of one large mine. It was a mine in its basic sense, i.e. a large ore deposit, with numerous *çah*s, of which each had one, often two, and sometimes three shafts with ramified underground exploitation. Each such mine had its own established mining district, and when a new ore deposit was discovered outside it, a separate mine was formed at that place, also with established boundaries. In this way, four, five and even six mines operated in the largest mining centres, among which the one that was opened the first was often called Stari (Old – *Atik*). The following mines operated in Novo Brdo: Stari, Veliki (Large – *Büzürg*), Glama, Plavica and Kosovica.[12]

Janjevo is a good example of the engagement of *jol şafar*s in a large mining centre, where five mines operated in the second half of the 16th century. In the Janjevo mine, the first that was opened and the largest in terms of the volume of operations, two *jol şafar*s were employed, in the Glava mine one, while for the two smaller mines Kazan and Novi Ceh another one – the fourth *jol şafar*, was in charge.[13] A *jol şafar* is not mentioned in relation to the smallest mine of Slavinje, but only the mine scribe, who most likely performed both duties, which was often the case with mines of that size.[14]

[12] BOA, Maden Mukâta'ası Kalemi Defterleri [=D.MMK.] d. 22700, s.10–13; D.MMK. d. 22705, s. 13. In Majdanpek, the largest copper mine in the European part of the Ottoman Empire, the following mines operated: Stari, Šuplja Glava, Surekanlik and Karaoglan. Срђан Катић, *Рудник Мајданпек XVI–XVIII век, Османски документи о руднику Мајданпек*, Мајданпек 2009, 150–161.

[13] D.MMK. d. 22704, s. 11–15. It happened rarely that one *jol şafar* served two mines from the neighbouring mining centres; such example existed in the case of Kavala and Pravište. D.MMK. d. 22698, s. 2.

[14] D.MMK. d. 22704, s. 8. In Žežna, the positions and responsibilities of *jol şafar*s changed depending on the production in mines. Three or four *jol şafar*s were reported in five mines: Žežna, Crnac, Leskova Glava, Lipovo and Orahovo. Bâb-ı Defteri, Başmuhâsebe Kalemi Defteri

In Sidrekapsï, in by far the largest mine of Kestenje, in the first half of the 16th century, two *jol şafar*s were employed, and three decades later – four, which was also the largest number of *jol şafar*s recorded in a single mine.[15]

A *jol şafar* was in charge of overseeing the work of around ten *çah*s with scaled ore fields. He visited the shafts in *çah*s every working day, in order to determine the regularity of workers' arrivals, their engagement at digging sites and their performance. He recorded all changes in the work log, based on which he and the mine scribe compiled weekly reports for the Saturday assembly, at which the mines were inspected in the presence of the mine management, the *kadı*, *çah*s owners and all those engaged. He was also obliged to immediately inform the mine manager – the *emîn* and the *kadı* – of all extraordinary changes in the mine.[16]

*Jol şafar*s also supervised the deployment of workers, who came in shifts from the village of the mine's *hâ*ss. The residents of those tax-privileged villages were mostly producers of charcoal (*kömürcü*s), while other villages sent one day labourer per every 15 households to work in the mine. *Jol şafar*s could transfer those workers from one *çah* to another, as well as bring new diggers to vacant positions.[17] They had much less influence on miners in a business relationship with *çah* owners, who could work for a share in ownership or a part of the ore, or be paid according to the contracted number of mined fathoms. They could probably be only warned or reported about in case of gross misconduct.

The so-called *şafar*s of lagums – horizontal trenches, used to drain water from the shaft, also belonged among mining *şafar*s. Lagum *şafar*s are mentioned in documents much less often than *jol şafar*s, primarily in large and old mines with a highly ramified underground structure, such as Novo Brdo and Žežna.[18]

Mining *jol şafar*s also supervised test excavations in shafts in which ore had not yet been found, and they were called *pavun* or *paun* (German *bau*). In the kanun-name of the Jarkovac mine near Novo Brdo, from the end of reign of Sultan Bayezid II (1481–1512), it is stated that per every ten shafts in which ore had not yet been found, one *şafar* was designated to supervise the work day and night. In the case of neglecting work or abandoning the shaft, the *şafar* informed the *emîn*, who invited the owners to continue the work, and if they did

[=DBŞM.] d. 94; Срђан Катић, "Закупи рудника и хасова Жежне из 1585/6. и 1591/2. године", *Мешовита грађа (Miscellanea)* 34 (2013) 97–98.

15 D.MMK. d. 22692, s. 3; BOA, İbnülemin Tasnifi, Maden [=IE.MDN.] 1/10, s. 4.

16 Владислав Скарић, *Старо рударско право и техника у Србији и Босни*, 16–18. F. Spaho, *Turski rudarski* zakoni, 37.

17 BOA, Bâb-ı Defterî Evâmir-i Mâliye Kalemi Defter Tasnifi *[*=D.EVM] d. 26278, s.154.

18 MAD. d. 21960, s. 14; D.MMK. d. 22705, s. 13.

not do so, the shaft was given to new owners.[19] Among the members of mining administrations, special paun *şafar*s are also mentioned in the Sidrekapsï mine.[20]

Mining *şafar*s were also responsible for mining ore from river sediments after heavy rainfall. The ore extracted in this way was separately sorted and sold, and was named *potok* (*stream*) after the place of mining. Potok *şafar*s were also in charge of supervising ore washing in *plakaonice* (*plakaniçe*), which were called *potok* in the law for Novo Brdo from 1488. This is also indicated by the above Jarkovac kanun-name, according to which all extracted ore had to be washed under the *şafar*s' supervision. In the second half of the eighties and the early nineties of the 16th century, as many as three potok *şafar*s were engaged in Novo Brdo, one of whom was in charge of the Plavica stream.[21]

Christians were often *jol şafar*s, while among Muslims they were most often converts, or descendants of converts, who came from the local community.[22]

The daily wages of *jol şafar*s were most often five, and less often four *akçe*s. This was less compared to the daily wages of the *hutman*s, *çah* supervisors, who received six or seven *akçe*s.[23] Although *jol şafar*s and the *hutman*s were supervisors of miners and mining operations, their responsibilities did not overlap. As already stated, *jol şafar*s were part of the mining administration, while the *hutman*s were elected and paid by the share owners of *çah*. *Jol şafar*s were accountable to the *emîn* and the *kadı*, and the *hutman*s to their employers, and they were also obliged to inform the *emîn* about changes in ownership and business relations in the *çah*. First of all, the *jol şafar* had to ensure that in all four shifts in the mine the digging positions were filled with workers and that all of them met the working standards, while the *hutman*s took care of the ownership shares in the *çah*, contractual obligations of employers and miners, all repairs in the *çah*, except those under the jurisdiction of blacksmiths, and he also represented the *çah* in disputes with other ownership groups regarding demarcation, ventilation, water drainage etc.

The *jol şafar* and the *hutman*s had to cooperate in solving various problems. When, for instance, owners were not able to pay diggers or to compensate the amount by pledging ownership shares, the *hutman*s and the *şafar* reached for the mined ore to settle the debt and ensure the continuation of

[19] N. Beldiceanu, *Les Actes* II, 270; S. Rizaj, *Rudarstvo Kosova*, 215–216; A. Akgündüz, *Osmanlı kanunnâmeleri* II, 561–563.

[20] D.MMK. d. 22692, s. 3.

[21] D.MMK. d. 22700, s.10–13; D.MMK. d. 22705, s. 13.

[22] D.BŞM. d. 61; D.BŞM. d. 79; D.BŞM. d. 94; D.MMK. d. 22704.

[23] BOA, Bab-ı Defteri Baş Mukataa Kalemi [=D.BMK.] ÜSM. 1 (13), s. 2–6.

production.[24] The law also stipulated that the *hutman*s and *şafar*s should jointly solve problems apparently unrelated to their activities. When the owners of canals for water supply to *plakaoniçe* neglected them, all *çah* that used them had to participate in the repair, paying four *akçe*s per *plakaonica* per week for this service. The repairs were carried out under the supervision of *jol şafar*s and the *hutman*s, who later paid for the costs of the canal restoration with the free use of *plakaonice*.[25]

***

After washing, sorting and weighing, the ore was sold to the owners of smelteries. This is when smeltery *şafar*s became responsible, by recording the quantities of purchased ore. When necessary, sulphide ores were first roasted (*roşt* from the German *rost*) – in order to remove unnecessary and toxic ingredients. Only in the mines of Žežna and Novo Brdo in the late 16th century are *şafar*s in charge of roasting mentioned.[26] At the end of that process, the ore was measured again in the presence of *roşt şafar*s and the scribe, and transferred to smelteries.

Smelteries consisted of a mill wheel driven by the power of water and a building in which its shaft as transmission enabled the inflation of the smeltery bellows. In Saxon smelteries, there were usually 12 bellows, two for each of the six furnaces, in which they fanned the fire to the temperature needed to smelt the ore.[27] In order to create a smeltery, three conditions had to be fulfilled: the existence of a strong water flow throughout the year, the proximity of places where charcoal could be made, and the possibility of building a road. When opening a mine, the same importance was assigned to these conditions as to the solidity of the terrain and the quality of the ore.[28]

In the Middle Ages, the Serbian name *kolo* was used for smelteries in Balkan mines. It was a synonym for a wheel, while the German word *hütte* referred to the smeltery building. In the Ottoman mining terminology, the smeltery was also called after the wheel, but instead of the Serbian word, the Persian word *çarh* was used, after which smeltery *şafar*s were also called *çarh şafar*s.

---

[24] F. Spaho, *Turski rudarski zakoni*, 58–59.

[25] Ownership of the water supply canal was lost only when it was neglected to such an extent that a branch of one arşın grew out of it. F. Spaho, *Turski rudarski zakoni*, 59.

[26] D.MMK. d. 22705, s. 19, 50.

[27] G. Agricola, *De Re Metalica*, Translated from the first Latin edition of 1556 by Herbert Clark Hoover and Lou Henry Hoover, New York 1950, 355. According to Agricola, it rarely happened that there were more than six furnaces in the smeltery, and more often there were fewer.

[28] MAD. d. 21960, s. 139–142.

Smelteries were often built in deserted areas, so settlements of smelters arose around them. Around twenty villages sprang up in the vicinity of Novo Brdo, containing the word *kolo* in their name, such as Hajnovo *kolo*, Stanimirovo *kolo*, Rajkovo *kolo*, Nikšino *kolo*, Brajkovo *kolo*, Crkveno *kolo*, Kalojanovo *kolo*, Evrenosovo *kolo* and others.[29]

As the number and arrangement of smelteries are very rarely mentioned in sources, historiography did not deal with this topic. In the Rudnik mine, opened by the Saxons back in the late 13th century, smelteries were located in two areas near Rudnik and Majdan, as evidenced by numerous slag deposits.[30] In 1516, in the vicinity of Rudnik, near the village of Jarmarovac (present-day Jarmenovci) on the upper flow of the Jasenica river and its tributaries, 15 smelteries were recorded, 13 of which were in use, and there was one more in the village of Ravne.[31] The second group of smelteries was located on the Krasojevačka and Majdanska rivers, near the Grasovac (Majdan) mine. In the village of Gornji Grasovac (Krasojevci) there were four smelteries, three of which were in use[32] and near the village of Kolarica, named after the wheel, there were three more.[33] At that time, *şafar* Pava from the village of Jarmarovac was in charge of supervising all mine smelteries, and in later sources only one *çarh şafar* was recorded among the Rudnik *şafar*s.[34]

The number of smelteries and the number of *çarh şafar*s are also stated for the neighbouring mines of Plana and Zaplana, which constituted one mining area and were always stated together in mining laws and leases. According to the census of the Sanjak of Kruševac from 1516, there were 13 smelteries in Plana, 14 in Zaplana, 13 in the settlement of the former Brzeće mine, five in the village of Duboka, and one in the village of Ravnište.[35] According to the mining law for the Plana and Zaplana mines, published a quarter of a century earlier, in each of those mines, as well as in Brzeće, one *çarh şafar* was employed.[36]

---

[29] Т. Катић, „Топионице – језгра нових насеља у рударским областима Вучитрнског санџака“, *Историјски часопис* 73 (2024) 123–144.

[30] Владислав Симић, “Рударска прошлост рудничке планине у Шумадији” I–IV, *Рударски гласник* 1 (1971) 11.

[31] BOA, Tapu Tahrir defterleri [=TT] d. 1007, s. 51, 53.

[32] A. Aličić translated the *çarh* as *samokovi*, reading the name of the village as Gornji Grabovac, assuming that it was Grabovac near Knić. Ахмед Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије XV и XVI век* I, Чачак 1984, 289.

[33] TT. d. 1007, s. 52–53. In the mid-16th century, the village of Kolarica was renamed into Donji Krasojevac, TT. d. 316, s. 48.

[34] D.BŞM. d. 94; D.MMK. d. 22705, s. 13, 16; TT. d. 1007, s. 51; MAD 21959, s. 30.

[35] TT. 55, s. 1–3.

[36] N. Beldiceanu read the former mine of Brzeće as Zirnič, which was taken from him by S. Rizaj and later A. Акgündüz. N. Beldiceanu, *Les Actes* II, 206; S. Rizaj, *Rudarstvo Kosova*, 228; A. Акgündüz, *Osmanlı kanunnâmeleri* II, 341.

Probably over 100 smelteries operated in the vicinity of the largest mines such as Sidrekapsï. According to Pierre Belon, a French naturalist who visited Sidrekapsï in 1547, the ore from that mine was smelted in 500–600 furnaces.[37] This is close to the mentioned number of smelteries, whose number could only be higher in the following period.

At the time of Belon's arrival, the *çarh*s of Sidrekapsï were concentrated in the areas of: Pijavica, Dunav, Koporište, Lizažde and Braskovica, and one *çarh şafar* was in charge of each of them.[38] In the following decades, two more smelting areas, Orašnica and Pavlovo, are mentioned in the vicinity of Sidrekapsï. All the mentioned names, as well as the vast majority of other local toponyms, were of South Slavic origin.[39]

The above examples show that one *çarh şafar* was in charge of supervising 15 to 20 smelteries. One *çarh şafar* could supervise the operation of smelteries in two, even three smaller smelting areas. For instance, in smaller mines such as Grebna near Kratovo or Kozja Glava and Lištje on Kopaonik, due to the limited scope of work, the *çarh şafar* also performed the duty of the mine scribe.[40] There were also examples of the unification of the duties of the *çarh şafar* and the *şafar* in charge of supplying the mine, which will be discussed in more detail hereinafter.

In the early period of the Ottoman rule, *çarh şafar*s gave permissions to the owners of smelteries to smelt ore and build refineries, making them a schedule for ore smelting. They supervised the smelting process, particularly the final stage, in which silver was removed from the furnace, weighed and sent to the mint. A kanun from the end of reign of Sultan Bayezid II (1481–1512) states that the lessee of state revenues did not decide on the engagement and dismissals of *çarh şafar*s, which means that they were still elected and paid by the owners of smelteries, to whom they were at their service.[41]

After the Ottoman mining crisis during the twenties and the first half of the thirties of the 16th century, Sultan Suleiman the Magnificent (1520–1566) introduced a series of reform measures in 1536, among which was the codification of Saxon legislation. The Sultan's confidential emissaries pointed out a series of omissions in the organisation of work of mines and smelteries. In particular, they highlighted the status of *çarh şafar*s, who, as the only ones

[37] *Pierre Belon*, *Les observations de plusieurs singularitez et choses memorables trouvées en Grèce*, *Asie*, *Judée*, *Egypte*, *Arabie et autres pays étrangèrs*, Paris 1555.

[38] D.MMK. d. 22692, s. 3.

[39] D.MMK. d. 22698, s. 10–12; IE. MDN, 1/10, s. 4.

[40] MAD. d. 654, s. 206; MAD. d. 21960, s. 154.

[41] N. Beldiceanu, *Les Actes* II, 270; S. Rizaj, *Rudarstvo Kosova*, 216; A. Akgündüz, *Osmanlı kanunnâmeleri* II, 562–563.

responsible for melting silver, abused that authority, and even produced silver intended for smuggling in distant smelteries. Investigators were obviously surprised by the negligence and the failure to act and "put an end to this excessive deficiency", as they stated.[42]

It was therefore decided that in the future the permission to build a refinery and smelt ore would be obtained from the *emîn* in the presence of the scribe and the *şafar*, and that the smelting process, in addition to the *şafar*, would be monitored by the *emîn* or his representative, the mine scribe and the mint lessee. The *emîn* measured the obtained silver, which was then taken to the court in tied leather bags, sealed with the seals of the *şafar* and the scribe. There, silver was measured again, and all data were recorded in the *sicil* and a special defter.[43]

As already stated, after the mining reforms of Sultan Suleiman the Magnificent, *şafar*s became civil servants, who were paid with money from the lease of the ruler's revenues in mines. Thus, they became part of the mining administration, which they formed together with the *emîn* and scribes. From the mid-16th century, it happened increasingly frequently in mining administrations organised in such way, only to become commonplace later, that lessees, during the lease, performed some of the mentioned administrative duties. In time, the lessee's warrantors also gained an important role, so in the future, the selection of administration members increasingly depended on them.

*Çarh şafar*s had the best insight into the production of silver and lead, so the lessees most often chose to perform that service, while less often opting for the services of the *emîn* or chief scribe of the mine. In mines that had more than one smelting area, lessees always chose the one with the largest number of smelteries. Thus, in the Kučajna mine, opened in the mid-16th century, lessees with the service of *çarh şafar*s first chose smelteries near Rakova Bara, then those near Melnica, while showing no interest in smaller groups of smelteries near Crvenica, Slatina and Vrelo.[44]

In the last decades of the 16th century, in almost all silver mines in the Skopje mining superintendence (*nezaret*), among which were the largest ones in the Empire, such as Novo Brdo, Janjevo, Trepča, Žežna, Belasica, Zagrađe, Zaplana and others, lessees were *çarh şafar*s.[45] In copper mines, lessees more often opted for the services of the *emîn* and chief scribe, so of around fifteen

[42] F. Spaho, *Turski rudarski zakoni*, 36 [170].
[43] Ibidem. В. Скарић, *Старо рударско право и техника у Србији и Босни*, 18.
[44] D.BŞM. d. 61; MAD. d. 654, s. 273, 275–277. In the newly formed urban settlement of the Kučajna mine, one of the first urban *mahalle*s bore the name of *şafar* Mihajlo. TT. 316, s.108.
[45] D.MMK. d. 22705.

lessees of Majdanpek from the second half of the 16th century, only two Jewish lessees were *çarh şafar*s.[46]

It happened that the lessee with the service of a *çarh şafar* also leased the neighbouring mine or mines or leases of other state revenues. For instance, in the 1590s, the *şafar* of the Kremkovica mine near Sofia, leased the revenues of the Kremkovica mine, the mining *hâsse*s and the mint in Sofia.[47] There were very rare cases when distant *mukâṭaʾa*s were unified in the same lease. The most striking such example were the leases of the Čemerno mine in the south of the Smederevo Sanjak with the Avala and Rudište mines near Belgrade or the Morović *hâss* north of Valjevo.[48]

Smelting and mining experts and miners from central Balkan mines were sent to Anatolia, in order to open new mines, or enhance the work of the existing ones. There they applied mining laws, technology, business organisation and terminology from their homeland. That is how *şafar* services became common in Anatolian mines. In the early 1570s, dozens of miners and smelters of all profiles went from Novo Brdo and Kratovo to the İnegöl silver mine near Bursa.[49] Among them was Sava, who served for years as a *sahib-i ayâr* in İnegöl, i.e. an appraiser of the purity of silver and gold, receiving a daily wage of ten *akçe*s.[50] In 1578, Sava became the lessee of the İnegöl mine, taking a three-year lease for one million *akçe*s, under the condition of performing the service of the *çarh şafar*.[51]

Sava's example is very important as it also shows that being a *çarh şafar* was not a profession, but a time-limited service that could be performed by various experts from the smelting industry.

Members of all three confessions, the majority of whom were Muslims, performed the tasks of *çarh şafar*s. The daily wages of *çarh şafar*s were five or six *akçe*s,[52] with the exception of *çarh şafar*s who were mine lessees and whose income were usually significantly higher. Thus, in the late 16th and early 17th century, the daily wage of lessee *çarh şafar*s in Kremkovica was five *akçe*s, while

[46] С. Катић, *Османски документи*, 28–86; D.BŞM. d. 67, s. 9–10; IE., Maliye, 27/2633, s. 10.
[47] D.MMK, d. 22705, II, s. 12.
[48] Срђан Катић, "Рударство Чемерна и Троглава (16–17. век)", *Наша прошлост* 16 (2015) 15–16.
[49] KK. d. 67, s. 242a, 567a.
[50] BOA, Bursa Mukâtaası Kalem Defterleri [=D.BRM.] d. 24252, s. 7.
[51] Ibidem, 2. BOA, Muhimme Defteri 41, s. 173. One of Sava's two warrantors was Andrijaš, the *emîn* of the İnegöl mine.
[52] In the annual reports of the Kučajna mine from the sixties and seventies of the 16th century, the daily wages of *çarh şafars* were mentioned 37 times – 20 times a daily wage of six *akçe*s, 14 times a daily wage of five *akçe*s and, which is very rare, three times a daily wage of four *akçes*. D.BŞM. d. 00.

in Novo Brdo, Janjevo, Žežna, Belasica, Zaplana and Plana it was ten *akçe*s, in Trepča 13, and in Zagrađe near Priština 15 *akçe*s. The differences in daily wages reflected different lease agreements regarding the increase of the lease amount, the merging or splitting of the *mukâṭa'a*s, the warranty amount etc.[53]

***

The largest part of the labour force, including *şafar*s, was engaged outside mines and smelteries – they were preparing and transporting fuel and other consumables. Huge amounts of wood were needed for the operation of a single mine. Pits and trenches were supported with beams and planks, and auxiliary structures were built. Most of the wood was used to make charcoal, which was used in all stages of ore smelting and metal processing. Wood was used as fuel during the roasting of sulphide ores (*roşt*) and in the smelting process as an addition to charcoal. Fire clay was also needed for the operation of smelteries and was used to coat furnaces and make various types of moulds.[54]

Officers responsible for overseeing these activities were constantly on the move. In early spring, before the beginning of the growing season, they often went to very remote and inaccessible places to supervise the cutting of wood. After the processing and drying period, they followed the work of a large number of *kömürhâne*, of which there were hundreds in forests around large mines. The produced charcoal was packed in large sacks, with two making up horse load.[55] In the medieval Serbian state, the use of horses for the supply of mines with consumables and for putting mining plants in operation was called *konjuh*, as evidenced by the eponymous toponyms near the mines of Brskovo, Janjevo, Kratovo, Olovo and others. Even in the Ottoman period, entire load was carried by pack horses, and since *şafar*s also performed their service on horseback, they were called horsemen *şafar*s. In the mines of the central and western Balkans, the Persian word *süvârî* was most often used for this type of *şafar*s,[56] and more rarely the Turkish word *atlu*.[57] In the mines in

[53] D.MMK 22705; С. Катић, *Закупи рудника и хасова Жежне*, 95.

[54] Срђан Катић, "Потрошни материјали у османском рударству и металургији", *Историјски часопис* 58 (2009) 197–207.

[55] Ibidem.

[56] D.BŞM. d. 61, s. 1–88; D.BŞM. d. 94, s 2–8; D.MMK. d. 22694, s. 12–16; D.MMK. d. 27000, s. 10–13; D.MMK. d. 22704, s. 1–23; D.MMK. d. 22705.

[57] MAD. d. 6148. The presence of the form of this word depended on the use in the field, but also on the origin and education of the scribe. For instance, it happened that the scribe in the same document used both forms on one page, and on the next page, for the previously mentioned *şafar*s, he used only the Persian name. D.MMK. d. 22700, s. 12–1).

the territory of today's Greece, in the nezaret of Sidrekapsï and the nezaret of Kavala and Pravište, *şafar*s in charge of these activities were called charcoal *şafar*s – *şafar*s-*i engişt*.[58]

Horsemen *şafar*s in silver mines, regardless of size, usually made up a half of the total number of engaged *şafar*s. The Sidrekapsï and Novo Brdo mines were an exception. In Sidrekapsï, a mine with large production, numerous mines and smelting areas, mining and smelting *şafar*s had the priority, so in the 1540s, of a total of 17 *şafar*s, only six were horsemen. Three decades later, there were still six horsemen *şafar*s in service, although a total of 19 *şafar*s were recorded at the time, the largest number of *şafar*s in a single mine ever.[59] The situation in Novo Brdo was quite different. After long-lasting exploitation, the ore was mined at great depths, so many shafts were abandoned due to considerable costs. Novo Brdo, however, still owned large workers' *hâsse*s, whose population, under the supervision of horsemen *şafar*s, continued to make charcoal, which was sold to the surrounding mines. In 1588, a total of 15 *şafar*s worked in Novo Brdo, of which nine were horsemen, and in 1596, one more horseman *şafar* was engaged, so in total they were 16 *şafar*s.[60]

While in large silver mines there were usually around six horsemen *şafar*s, in medium-sized mines there were around three, and in small ones one. A horseman *şafar* was most often in charge of one mine or one area that belonged to the mine's *hâss*. Depending on the scope of work, they could also supervise the activities related to two smaller mines or areas, and rarely more. In 1583, the largest number of responsibilities was taken over by a horseman *şafar*, who undertook to supply as many as four smaller mines under the lease of the Žežna mine.[61]

Horsemen *şafar*s with multiple duties most often performed tasks within a single mining region, and when this was not the case, those were neighbouring mining areas. It very rarely happened that due to the insufficient volume of work, the *şafar* in charge of supply also took over a part of duties of the *jol* or *çarh şafar*. In the mentioned lease of Žežna, in addition to two independent horsemen *şafar*s and two independent *jol şafar*s, there was also a *şafar* who combined the services of the horseman *şafar* of the Crnac (Çrniçe) mine and the *jol şafar* of the Žežna mine.[62] This unification of services occurred due to the crisis in the Žežna mine. When the crisis was overcome and silver

[58] D.MMK. d. 22692, s. 2–3; D.MMK. d. 22698, s. 1, 12; D.MMK. d. 22705, s. 62.
[59] D.MMK. d. 22698, s. 10–12; IE. MDN, 1/10, s. 4.
[60] D.MMK. d. 27000, s. 10–13; D.MMK. d. 27005, s. 49–50.
[61] D.BŞM. d. 94, s. 1.
[62] Ibidem, s. 1–3.

production was restored to its earlier levels, 12 *şafar*s were re-engaged in the mine, six of whom were horsemen *şafar*s and three *jol şafar*s.[63]

In the late 16th century, in the joint lease of the superintendence – the *nezaret* of Serres and the *nezaret*s of Kavala and Pravište, two *şafar*s were mentioned who, in addition to the procurement of charcoal, were also in charge of supervising smelteries. One served in the smelteries of the Sengil mine, and the other in the Kavala and Pravište smelteries.[64]

In large iron mines such as Samokov and Vlasina, one or two *şafar*s were in charge of delivering charcoal.[65] In copper mines, however, due to the relatively easy solubility of copper ore, there was a significantly smaller need for this fuel. This is also the reason why horsemen *şafar*s were not regular members of mining administrations even in the largest copper mines such as Majdanpek.[66]

Mine lessees very rarely chose to perform the service of horsemen *şafar*s, and only in iron mines. Thus, in the 1590s, in the Vlasina iron mine, a lessee took a six-year lease, on the condition to be a horseman *şafar*.[67]

Horsemen *şafar*s were also employed outside mines. In the largest mints in Sidrekapsï and Novo Brdo, one horseman *şafar* was employed each. In Sidrekapsï he was called the charcoal *şafar*, and in Novo Brdo both names were used.[68] In a document from 1590, the *şafar* in the mint in Novo Brdo was recorded as the *şafar* for charcoal and fire clay (*şafar*s-*i engişt ve hakister*), which determined their scope of work even more precisely.[69]

Horsemen *şafar*s played a particularly important role in Gornja and Donja Tuzla salt mines. The production in these salt mines was based on boiling water from salty springs. Huge amounts of wood were needed to stoke up fire in a large number of wide, shallow pans day and night, so in Ottoman documents those salt mines were called wood salt mines (*memlahâ-i çob*).[70]

Two horsemen *şafar*s were engaged to supply the salt mines with wood, one for Gornja and the other for Donja Tuzla. They visited the villages that were assigned to the salt mines as a *hâss* and organised the cutting and delivery of wood. In the salt mines in Tuzla, in addition to the name horseman *şafar*,

---

63 D.MMK. d. 22705, s. 19.
64 D.MMK. d. 22705, s. 62.
65 MAD. d. 654, s. 56–57, 208–209.
66 С. Катић, *Рудник Мајданпек*, 20–86.
67 MAD. d. 5581, s. 92.
68 D.MMK. d. 22694, s. 1; D.MMK. d. 22698, s. 12; MAD 654.
69 D.MMK. d. 22705, s. 13.
70 Ahmed Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo 1975, 232; A. Akgündüz, *Osmanlı kanunnâmeleri* II, 119.

the name wood *şafar* (*şafar*s-*i hîme*) was also used for the same profession.[71] The fact that lessees often chose to perform this particular duty also testifies to the importance of horsemen *şafar*s for the operation of Tuzla salt mines. From the list of members of the administration of the *mukâṭa'a* of Rumelia, it can be seen that in the second half of the sixties and during the seventies of the 16th century, four consecutive leases of Tuzla salt mines were held by *şafar*s.[72] The lease book contains more information about the third of them, in which it is recorded that on 16 February 1572 Nikola, the son of Luka and Pasko, the son of Jorge, took over the three-year lease of the salt mines. In that lease, Nikola was the *şafar* for the wood of Gornja Tuzla, and Pasko for the wood of Donja Tuzla.[73]

In addition to *şafar*s in charge of supplying one or two areas, there was a *şafar* who served all the mines belonging to the Skopje mining superintendence. It was a special "iron tool" *şafar*, who in the last decades of the 16th century was on the payroll of mines and the mint in Novo Brdo.[74] He ordered tools in the Gvostanica iron mine, which in medieval Serbian and Ottoman sources is also called Gvočanica, Gvozčanica and Gvoščanica. That mine was famous for iron with the natural properties of steel, from which local blacksmiths made extremely high-quality mining tools.[75] *Şafar*s supplied around fifteen mines with those tools, among which Novo Brdo, Janjevo, Trepča and Žežna were among the largest in the Empire.[76] The daily wages of horsemen *şafar*s usually amounted to five *akçe*s, and this service was almost exclusively performed by Muslims.

***

Within the profession, *şafar*s had administrative and supervisory bodies. In the largest mines such as Novo Brdo, Kratovo and Janjevo, with a large number of *şafar*s, there was a duty of the chief *şafar* (*ser şafarân*). Chosen for this service were highly skilled persons who had rich experience and were

---

71 A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, 228; in the registers, scribes used to call the same person during the same service as a horseman *şafar* and a wood (*çob*) *şafar*, which clearly proves that they were performing the same duty for which two different names were used.

72 MAD. d. 654 s. 195, 242.

73 D.BŞM. d. 67, s. 2.

74 D.MMK. d. 22694, s. 2.

75 Ibidem; Срђан *Катић* и Татјана *Катић*, "Насеља и становништво Гокчанице у средњем и раном новом веку", *Гласник Етнографског института САНУ* LXV/2 (2020) 403–419.

76 D.MMK. d. 22694, s. 2.

familiar with all phases of mining and smelting production, as well as supply operations. For instance, in 1589, in the Novo Brdo mine, the chief *şafar* with a daily wage of ten *akçe*s was in charge of the work of 15 *şafar*s.[77]

In the Skopje mining superintendence there was a special supervisor, who controlled the work of all *jol* and *çarh şafar*s. According to data from 1585, the supervisor of *şafar*s oversaw their work in the mines of Janjevo, Novo Brdo, Trepča, Belasica, Priština (Zagrađe), Zaplana, Žežna, Železnik (Ćiprovci) and Medna (Vraca). The supervisor's daily wage was 20 *akçe*s, and at that time it was paid from the income of the Janjevo mine.[78]

After three years, and perhaps at the end of the lease, the payment of the supervisor of *şafar*s was transferred to the jurisdiction of another mine from the Skopje mining superintendence. In 1595, the Žežna mine was in charge of this. In the meantime, probably due to the number and distance of the mines, which were located in as many as four sanjaks (Vučitrn, Kruševac, Prizren and Sofia), two *şafar*s supervisors were engaged for the same daily wage of 20 *akçe*s – one received 14 *akçe*s, and the other, probably his assistant, six *akçe*s.[79]

The appointment of the *şafar* supervisor was proposed by the chief supervisor – the nazır of the Skopje mining superintendence and the *kadı müfetiş* – inspector.[80] The supervision did not apply to horsemen *şafar*s. The reason is that the duties of *jol* and *çarh şafar*s required much greater expertise and responsibility. Therefore, the supervisor was obliged to evaluate the ability and performance of each of these *şafar*s, which had an impact on their appointment to a new position.

It is also possible that the office of a *şafar* supervisor was created because, during the second half of the 16th century, the choice of *şafar*s increasingly depended on the amount of warranty they could offer in a new lease, which meant that their expertise was not always at the forefront. Problems with uncollectible lease arrears resulted in the situation when large warranties were demanded from potential lessees and their partners. In the lease agreement, the warrantor's name, the amount of the warranty and the

[77] Ibidem. d. 22705, s. 13. Over time, due to inflation or differences in the lease agreement, its amount increased, so in 1602, the daily wage of the chief *şafar* in Kratovo was 13 *akçe*s, and a few years later in Novo Brdo 15 *akçe*s. Ali Emîrî Tasnifi [=AE], SAMD I, 7/606/2; IE., Darbhane, 1/3.

[78] D.MMK. d. 22704, s. 9.

[79] On 4 March 1595, Pir Mehmed, the son of Hamid, replaced Christian Lazar in the position of the supervisor of *şafar*s with a daily wage of 14 *akçe*s. Two days earlier, Pir Ali was appointed in place of Hasan as the supervisor of *şafar*s with a daily wage of six *akçe*s. D.MMK. d. 22705, s. 43.

[80] D.MMK. d. 22704 s. 9; D.MMK. d. 22705, s. 43.

service, whose obtainment they conditioned, were recorded. *Şafar*s' warrantees usually ranged between 10,000 to 20,000 *akçe*s.[81] Thus, warrantors assumed joint responsibility for a potential business failure, while at the same time receiving the desired services and a share in profit. On the other hand, even in the case of leases that were not expressly based on a warranty, lessees often defined the choice of *şafar*s as a condition.[82]

Even much earlier, *şafar*s invested money in various activities, as evidenced by the data from the first half of the 15th century, recorded in Lukarević's book of debts. In the mining centres there were numerous business opportunities, which *şafar*s took advantage of, including even those that were considered to be forbidden to them. In a kanun from the end of reign of Sultan Bayezid II (1481–1512) it is stated that *şafar*s were forbidden to become share owners in *çah*s, which is uncritically stated in historiography as a blanket ban.[83] However, it did not refer to everyone, but only to the *çah*s in the mine where *şafar*s performed their service. This is also confirmed by data from the second half of the 15th century from the census of share owners of 58 exploration *çah*s. Among them were a dozen *şafar*s, who owned two, three or four ownership shares out of a total of 64.[84] Among the owners there were certainly also many of those who used to perform the service of *şafar*s.

An in-depth analysis of the role of *şafar*s in Ottoman mining in the later period, starting from the 20s and 30s of the 17th century, is almost impossible. At that time, mining production was already on a sharp decline, and the administration seemed to have stopped dealing with mining personnel. In the mine annual reports, in the part where data about the members of the mining administration and their daily wages used to be recorded, the daily wages of religious officials of local mosques and masjids were recorded, and only the total amount intended for the members of the mining administration was stated.[85] At the time, lessees were increasingly becoming *nazır*s, prominent courtiers, military commanders and local magnates, who were not interested in performing the service of *şafar*s. Since then, the number of *şafar*s was declining, as well as their participation in entrepreneurial activities.

---

[81] D.MMK. d. 22700, s. 8; D.MMK. d. 22705, s. 50.

[82] This did not only happen in large mines with numerous *şafar*s but also in smaller ones. Thus, for example, in 1546, two lessees of the Kozja Glava and Ličtje mines and their workers' *hâss* took over the services of the *emîn* and the scribe, and, in addition to the amount of their daily wages, they also requested to propose the *jol şafar* themselves. MAD. d. 21959, s. 78–79.

[83] N. Beldiceanu, *Les Actes* II, 112; S. Rizaj, *Rudarstvo Kosova*, 121; А. Шериф, *Рударство во Македонија*, 59.

[84] Topkapi Saray Arşivi d. 5337/1.

[85] TS. d. 6877/1; MAD. d. 15214.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Başbakanlık Osmanlı Arşivi [=BOA]
Ali Emîrî Tasnifi [=AE], SAMD I, 7/606/2
Bab-ı Defteri Baş Mukataa Kalemi Defteri [=D.BMK.] ÜSM. 1 (13), s. 2–6
Bâb-ı Defteri, Başmuhâsebe Kalemi Defteri [=D.BŞM.]: d. 20, d. 61, d. 94
Bâb-ı Defterî, Evâmir-i Mâliye Kalemi Defteri [=D.EVM] d. 26278
Bursa Mukâtaası Kalem Defterleri [=D.BRM.] d. 24252
Maden Mukâta'ası Kalemi Defterleri [=D.MMK.]: d. 21959; d. 21960; d. 22692; d. 22694; d. 22698; d. 22700; d. 22704; d. 22705
İbnülemin Tasnifi [=IE.]: Darbhane, 1/3; Maden [=IE. MDN.], 1/10; Maliye, 27/2633, s. 10
Kâmil Kepeci Tasnifi [=KK] d. 2411
Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi [=MAD]: d. 149; d. 176; d. 468; d. 656; d. 5581; d. 6148; d. 15214; d. 18016
Mühimme defteri d. 41
Tapu Tahrir defterleri [=TT]: d. 55; d. 316; d. 1007.
Topkapi Saray Arşivi: d. 5337/1; d. 6877/1.

Објављени извори – Published Primary Sources

Agricola, Georgius, *De Re Metalica*, Translated from the first Latin edition of 1556 by Herbert Clark Hoover and Lou Henry Hoover, New York 1950.
Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukî tahlilleri* II, *Bâyezid devri kanunnâmeleri*, İstanbul 1990.
Beldiceanu, Nicoarâ, *Les Actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque nationale a Paris* I–II, Paris – La Haye 1960–1964.
Spaho, Fehim, „Turski rudarski zakoni", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 1–2 (1913) 133–194.
Sperges, Joseph von, *Tyrolishe Bergwerksgeschichte, mit alten Urkurden, und einem Anhange, worinn des Bergwerk zu Schwariz beschrieben wird*, Vienne 1765.
Аличић, Ахмед, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије XV и XVI век* I, Чачак 1984. [Aličić, Ahmed, *Turski katastarski popisi nekih područja zapadne Srbije XV i XVI vek* I, Čačak 1984]

Катић, Срђан, „Закупи рудника и хасова Жежне из 1585/6. и 1591/2. године", *Мешовита грађа (Miscellanea)* 34 (2013) 85–102 [Katić, Srđan, „Zakupi rudnika i hasova Žežne iz 1585/6. i 1591/2. godine", *Mešovita građa (Miscellanea)* 34 (2013) 85–102]

Катић, Срђан, *Рудник Мајданпек XVI–XVIII век, Османски документи о руднику Мајданпек*, Мајданпек 2009. [Katić, Srđan, *Rudnik Majdanpek XVI–XVIII vek, Osmanski dokumenti o rudniku Majdanpek*, Majdanpek 2009]

Марковић, Биљана, „Закон о рудницима Деспота Стефана Лазаревића", *Споменик* CXXVI, Одељење друштвених наука 24 (1985) 1–64. [Marković, Biljana, „Zakon o rudnicima Despota Stefana Lazarevića", *Spomenik* CXXXVI, Odeljenje društvenih nauka 24 (1985) 1–64]

Радојчић. Никола, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962. [Radojčić. Nikola, *Zakon o rudnicima despota Stefana Lazarevića*, Beograd 1962]

Ћирковић, Сима, *Латинички препис Рударског законика деспота Стефана Лазаревића*, Београд 2005. [Ćirković, Sima, *Latinički prepis Rudarskog zakonika despota Stefana Lazarevića*, Beograd 2005]

Литература – Secondary Sources

Anhegger, Robert, *Beitraege zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich* I, *Europaeische Türkei*, Bd. 1, 2, Istanbul 1943–1944, Zürich – New York 1945.

Handžić, Ahmed, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo 1975.

Jungmann, Josef, *Slovník česko-německý*, Díl IV., *S–U*, Vydání první, Praha 1838.

Rizaj, Skender, *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva od XV do XVII veka*, Priština 1968.

Динић, Михаило, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* II, Београд 1962. [Dinić, Mihailo, *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni* II, Beograd 1962]

Катанчевић, Андреја, „Институт урбарара у средњовековној Србији", *Баштина* 51(2000) 263–279. [Katančević Andreja, „Institut urbarara u srednjovekovnoj Srbiji", *Baština* 51(2000) 263–279]

Катанчевић, Андреја, „Хутмани средњовековног рударског права", *Анали Правног факултета у Београду* 70/2 (2022) 497–510. [Katančević Andreja, „Hutmani srednjovekovnog rudarskog prava", *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 70/2 (2022) 497–510]

Катић, Срђан, „Потрошни материјали у османском рударству и металургији", *Историјски часопис* 58 (2009) 197–207. [Katić Srđan, "Potrošni materijali u osmanskom rudarstvu i metalurgiji", *Istorijski časopis* 58 (2009) 197–207]

Катић, Срђан, „Рударство Чемерна и Троглава (16–17. век)", *Наша прошлост* 16 (2015) 9–24. [Katić Srđan, "Rudarstvo Čemerna i Troglava (16–17. vek)", *Naša prošlost* 16 (2015) 9–24]

Катић, Срђан и *Татјана Катић*, „Насеља и становништво Гокчанице у средњем и раном новом веку”, *Гласник Етнографског института САНУ* LXV/2 (2020) 403–419. [Katić, Srđan i Tatjana Katić, „Naselja i stanovništvo Gokčanice u srednjem i ranom novom veku”, *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXV/2 (2020) 403–419]

Катић, Татјана, „Топионице – језгра нових насеља у рударским областима Вучитрнског санџака“, *Историјски часопис* 73 (2024) [Katić, Tatjana, „Topionice – jezgra novih naselja u rudarskim oblastima Vučitrnskog sandžaka“, *Istorijski časopis* 73 (2024) 123–144]

Симић, Владислав, „Рударска прошлост рудничке планине у Шумадији” I–IV, *Рударски гласник* 1 (1971) 1–17 [Simić, Vladislav, „Rudarska prošlost rudničke planine u Šumadiji” I–IV, *Rudarski glasnik* 1 (1971) 1–17]

Скарић, Владислав, *Старо рударско право и техника у Србији и Босни*, Београд 1939. [Skarić, Vladislav, *Staro rudarsko pravo i tehnika u Srbiji i Bosni*, Beograd 1939]

Шериф, Ахмед, *Рударство во Македонија во време на османлиското владеење*, Скопје 2001. [Šerif, Ahmed, *Rudarstvo vo Makedonija vo vreme na osmanliskoto vladeenje*, Skopje 2001]

Срђан Катић

ШАФАРИ У СРЕДЊОВЕКОВНОМ СРПСКОМ И ОСМАНСКОМ РУДАРСТВУ

Резиме

Термин шафар донели су у српске руднике саски рудари. Он потиче од старонемачке речи *Schaffer* и значи управник, надзорник. Шафари нису били тема посебних радова, а у монографијама о рударству њихова улога није објашњена. У српској средњовековној држави и раном периоду османске власти радне обавезе шафара, њихов избор и начин финансирања нису били трајно утврђени и разликовали су се од рудника до рудника. Из тог периода ипак се могу извући одређени закључци о шафарима, а то је да су им послодавци најчешће били власници цехова и топионица, да се временом уместо у руди исплаћивани у новцу, као и да је први покушај решавања њиховог статуса учињен у руднику Кратово, увођењем посебне дажбине шафарије. Тек после рударских реформи султана Сулејмана Величанственог 1536. године сви шафари постали су чланови рударских управа и заједно с емином и писарима и исплаћивани су новцем од закупа државних прихода у рудницима.

Постојале су три основне врсте шафара, који су надзирали рад рудника, топионица и опскрбе потрошним материјалима. Шафар задужен за надзор подземних радова називан је жолски по жолу (од нем. *Jol*), дну штолне. У највећим рударским средиштима било је по четири, пет, па и шест одвојених рудника. Жолски шафари су најчешће били задужени за један такав рудник, али су у зависности од величине могли да опслужују и два мања, или део једног великог рудника. Као посебне врсте рудничких шафара који се помињу само у ретким рудницима били су шафари истражних радова - пауна, хоризонталних поткопа – штолни и испиралишта руде - плакаоница. Шафари топионица називани су по воденим колима колски шафари или персијски чарх шафари. Они су били задужени за надзор 15 до 20 топионица. У највећим рударским регијама попут Сидрекапсе било је пет шафара задужених за пет топионичарских области. Шафари опскрбе називани су и шафари коњаници, а у Грчкој шафари ћумура. Они су били најбројнији и обично су чинили половину укупног броја шафара. Поред рудника и топионица опскрбљивали су и највеће ковнице новца, као и тузланске солане.

Закупци царских прихода у рудницима сребра најчешће су бирали да током закупа обављају службу шафара чархова, а ређе емина или главног писара, док је то у рудницима бакра било супротно. Закупци рудника гвожђа и сланих извора у Горњој и Доњој Тузли најчешће су били шафари коњаници, због велике потребе за ћумуром и дрветом. Временом су службе шафара све више преузимали и закупникови јемци, што је све више доводило у питање њихову стручност.

То је вероватно и довело до стварања службе главног шафара у највећим рудницима, као и службе надзорника шафара у Скопском рударском назорништву, задуженом за петнастак рудника у санџацима Вучитрн, Крушевац, Софија и Призрен. У том надзорништву постојао је и посебан шафар гвозденог алата, који је набављао у руднику Гошчаница, чије је гвожђе имало природна својства челика и њиме снабдевао све руднике у надзорништву.

Службу шафара српски рудари пренели су у Анадолију. Један од њих био је топионичарски стручњак Сава, који је почетком седамдесетих година 16. века с десетинама рудара из Новог Брда и Кратова учествовао у отварању рудника сребра Инегол код Бурсе. Сава је годинама у Инеголу био проценитељ чистоће сребра и злата, а 1578. године постао закупац рудника Инегол, обављајући управо службу шафара чархова.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31. 3. 2024.
Коначно прихваћен за објављивање: 22. 8. 2024.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXXIII (2024) 129–150
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXXIII (2024) 129–150

УДК: 622:669(497.11)“14/15“
DOI: 10.34298/IC2473129K

Татјана КАТИЋ[*]
Историјски институт
Београд
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1339-7305

ТОПИОНИЦЕ – ЈЕЗГРА НОВИХ НАСЕЉА У РУДАРСКИМ ОБЛАСТИМА ВУЧИТРНСКОГ САНЏАКА (15–16. ВЕК)[**]

Апстракт: Рад се бави топионицама и њиховом улогом у насељавању подручја средњовековног рудника Ново Брдо у санџаку Вучитрн. Циљ му је да утврди број топионичарских села и сагледа њихову динамику, нарочито у контексту успона и пада рударске производње. На основу анализе тапу тахрир дефтера наведене области из 15. и 16. века биће показано да је број таквих села био много већи него што се дâ закључити на основу резултата досадашњих истраживања. Топионичарска насеља су била груписана у веома мале нахије, које су формиране у складу с металуршком производњом, а не према географским одликама датог простора, као што је било уобичајено. Њихови становници су често били различитог етничког порекла и верског опредељења.

Кључне речи: Османски тапу тахрир дефтери, средњовековно и рановековно балканско рударство, Ново Брдо, топионичарска села, османска нахија.

Abstract: The paper focuses on smelteries as a factor influencing settlement in a region of the medieval mine of Novo Brdo in the *sancak* of Vučitrn (*Vılçitrn*). It aims to determine the number of smelters' villages and to analyse their dynamics, especially in the context of the rise and fall of mining production. Based on an analysis of the 15th and 16th-century *tapu tahrir defter*s of the abovementioned area, it will be shown that the number of smelters' villages was much larger than would appear from an examination of previous studies. They were assembled in very small *nahiye*s created in accordance with the metallurgical production, not the geographical features of the territory concerned, as was usual. Their inhabitants were more often than not of diverse ethnic origins and religious affiliations.

Keywords: Ottoman *tapu tahrir defter*s, medieval and early modern Balkan mining, Novo Brdo, smelters' villages, Ottoman *nahıye*.

---

[*] tatjana.katic@iib.ac.rs

[**] Овај чланак је резултат рада на пројекту „У потрази за златом и сребром: Рановековни предузетници у рударским насељима османског Балкана (15–16. век)”, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије и Савет за научна и технолошка истраживања Турске (01. 07. 2021 – 30. 06. 2024).

Историја средњовековног и рановековног балканског рударства већ дуго привлачи научну пажњу.[1] Резултат је богата литература о појединим рудокопима и њиховом утицају на природно окружење, друштвени пејзаж и моделе насељавања.[2] Улога рудника, посебно оних највећих, у формирању и развоју градских насеља, нарочито је добро обрађена. Међутим, утицај малих и изолованих металуршких објеката у дивљим планинским пределима на формирање сеоских насеља потпуно је запостављен. У појединим средњовековним изворима, пре свега у манастирским повељама српских владара, спомињу се села с топионицама – колима; реч коло се чак и налази у имену неких села. Књига дуговања дубровачког трговца Михаила Лукаревића, који је тридесетих година 15. века пословао у рударским областима Новог Брда, Приштине и Јањева, садржи нешто више имена села и заселака која се састоје од речи *коло* и имена њихових власника: Никшино Коло, Хајново Коло, Рајково Коло итд. То наводи на закључак да је изградња топионице претходила формирању истоименог насеља. Османски катастарски пописи 15. и 16. века наведених рударских области које су припадале Вучитрнском санџаку нуде богат материјал за проучавање ове теме. У њима је регистрован приличан број села која у свом имену садрже реч *коло*, а такође су пописани њихови становници и пореске дажбине. На основу тих података у прилици смо да утврдимо да је највећи број топионичарских насеља настао још у предтурском периоду, а да их је свега неколико засновано

[1] Види на пример библиографију у: Сима Ћирковић, Десанка Ковачевић-Којић и Ружа Ћук, *Старо српско рударство*, Београд 2002.

[2] Осим радова наведених у: С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић и Р. Ћук, *Старо српско рударство*, за оне објављене после 2002. године види: Војислав С. Јовановић и Сима Ћирковић, уред., *Ново Брдо*, Београд 2004; Десанка Ковачевић-Којић, *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек)*, Београд 2007; Срђан Катић, „Рудник под османском влашћу у XV и XVI веку", *Историјски часопис* 55 (2007) 133–155; исти, „Рударство Чемерна и Троглава (16–17. век)", *Наша прошлост* 16 (2015) 9–24; isti, „Rudarska naselja u Smederevskom sandžaku, primer funkcionisanja etnički i verski mešovitih sredina na Balkanu", u: Nimetullah Hafiz hazırl., *IV Uluslararası Güney. Doğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumu Bildirileri (03-07 Aralık 2007, Zagrep)*, Prizren 2011, 461–468; Срђан Катић и Татјана Катић, „Рудник Жежна и рударство Рогозне и Подбуковика у 16. веку", *Историјски часопис* 59 (2010) 197–224; Nerantzis Nerantzis, „Pillars of Power: Silver and Steel of the Ottoman Empire", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 9/2 (2009) 71–85; Elias Kolovos, „Mines and the Environment in Halkidiki: A Story from the Ottoman Past", *Balkan Studies* 50 (2015) 71–94; Dragana Amedoski & Vladeta Petrović, „Mining in Dubočica in the 16th Century", *TEME* 42/4 (2018) 1125–1140; Eyüp Kul, *Alacahisar, Köstendil, Üsküp ve Vulçıtrın Sancaklarında Madencilik (Üsküp Nezareti, Lon Kuyucuları ve Lonik Bedeli)*, Istanbul 2019; Mirko Vranić, „Uticaj srednjovekovnog rudarstva na životnu sredinu centralnog Balkana", *Етноантрополошки проблеми* 16/3 (2021) 723–738; Božidar V. Zarković, „Mining Marketplaces: Exponents of Urban Development", *Collection of Papers of the Faculty of Philosophy* 51/3 (2021) 71–91.

касније. Поједине од њих основали су османски крајишки заповедници који су се, судећи према дубровачким архивским документима, укључили у рударске послове крајем 14. или почетком 15. века.

Топионичарска кола су подизана обично даље од места где се копала руда, у подручјима богатим дрветом које се, у том облику или као ћумур, користило за ложење топионичарских пећи.[3] Зграде у којима су се пећи налазиле грађене су у близини речних токова, будући да је снага воде била неопходна за покретање великог дрвеног точка (срп. *коло*; тур. *çarh*), који је био постављен на зиду топионице. Точак је служио за окретање вретена, које је покретало мехове за убацивање ваздуха у топионичарске пећи и по њему је цео топионичарски објекат добио назив коло, односно чарх. У сваком колу, тј. топионици, налазиле су се пећи у којима се топила руда и издвајали се метали, обично шест, ретко више, а чешће мање од тог броја.[4] Из средњег и раног новог века у Србији није сачувано ниједно коло, нити топионичарска пећ, па не можемо са сигурношћу говорити о њиховом изгледу и величини. Међутим, како је у то време на Балкану примењивана технологија топљења руде коју су донели саски рудари и поједини власници топионица сигурно су били Саси,/саси[5] извесно је да су топионичарски објекти одговарали онима у немачким земљама 15. и 16. века, детаљно описаним код Георгија Агриколе.[6]

Топионичарски поступак добијања племенитих метала из руде укључивао је, како специјализоване раднике, тако и просту радну снагу: оне који су прво пекли руду изван топионице – роштаре, затим оне који су испечену руду топили у пећима – топионичаре, проценитеље садржаја сребра у узорцима испечене руде, раднике на рафинацији сребра (чистиљи), градитеље пећи, раднике на меховима, писаре и надзорнике, који су због природе технолошког поступка и обима посла морали да живе у близини топионице. Такође су у топионици радили људи из шире околине. Неки су били задужени да брину о безбедности објекта, посебно

---

[3] Пјер Белон који је средином 16. века боравио у великом руднику сребра на Халкидикију, Сидрекапси, пише да се ћумур користио за топљење галенита, односно олово-сулфида, а да се дрво користило за сепарацију сребра из оловне руде. E. Kolovos, „Mines and the Environment in Halkidiki", 78.

[4] Georgius Agricola, *De Re Metalica*, translated from the first Latin edition of 1556 by Herbert Clark Hoover & Lou Henry Hoover, New York 1950, 355.

[5] О значењу појма Сас/сас детаљније Александра Фостиков, „Утицај Саса на развој занатства у средњовековној Србији", у: *Између Подунавља и Средоземља: тематски зборник посвећен проф. др Синиши Мишићу поводом његовог 60. рођендана*, Ниш–Пожаревац 2021, 153–171.

[6] G. Agricola, *De Re Metalica*, 355–366. Такође види: Владислав Скарић, *Старо рударско право и техника у Србији и Босни*, Београд 1939, 83–84.

у време производње и превоза сребра, док су други имали обавезу да секу дрва, праве ћумур и допремају их у топионицу. Ови последњи су били врло бројни, јер је за рад топионичарских пећи била неопходна велика количина горива. Стога су читаве групе околних села биле ангажоване на овом послу, а њихови становници, често у специјалном статусу ћумурџија, уживали су због тога одређене пореске олакшице.[7]

О броју топионица у рударским областима српске средњовековне државе, изван великих рударских центара, може се само нагађати. У ретким сачуваним изворима спомињу се кола која су током 14. века приложили својим задужбинама владари Милутин, Стефан Дечански и Душан: у Глухој Васи (Глухавица код Новог Пазара), у области Алтина и негде у околини Призрена. У 15. веку спомињу се кола у селима Трнава и Патеи у Труповштици, која су била дар Ђурђа Бранковића манастиру Св. Павла на Атосу, као и у селу Каменици на Руднику, дар челника Радича манастирима Кастамониту и Св. Ђорђа у Врањевштици.[8] Село Каменица у подножју Рудника и данас постоји. За споменуту Трнаву се претпоставља да је идентична данашњој Трнави крај Лаба, јужно од Подујева, а да Патеи одговара данашњем селу Пантино код Вучитрна.[9] Ниједна од ове две претпоставке није исправна, јер се ради о различитим селима која су упоредо постојала у исто време.[10] Област Труповштице није идентификована.

У Књизи дуговања дубровачког трговца Михаила Лукаревића, састављеној тридесетих година 15. века, у широј околини Новог Брда

---

[7] Држава је такође обичном становништву забрањивала сечу дрвета у близини рудника и топионица, на пример у планинама око Сидрекапсе, осим ако није у функцији рудника и металуршких постројења. E. Kolovos, „Mines and the Environment in Halkidiki", 83. Према William John Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia: with some account of their antiquities and geology* 1–2, London 1842, који је прошао турском црноморском регијом, било је потребно 260 тона дрвета и 65 тона ћумура да би се истопило 1,8 тона олова (0,01–2% сребра) и добило 15 кг сребра и 2,2 кг злата. Kutlu Aslihan Yener, *The Domestication of Metals: The Rise of Complex Metal Industries in Anatolia*, Leiden–Boston–Köln 2000, 78.

[8] Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912, 530, 549.

[9] Cyril Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts from Mount Athos 1230–1734*, Sofia 2018, 171.

[10] Трнава јужно од Подујева налази се на подручју где није било рудника, па самим тим ни топионица. Осим тога припадала је нахији Лаб док је друга Трнава с колом, која је дарована манастиру Св. Павла, припадала Труповштици. (Види обе Трнаве: *167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530)*, II, Ankara 2004, 325, 361.) Село Пантино, у пописима 15. и 16. века Горња и Доња Пантина, припадало је нахији Вучитрн, док је село Патеи у исто време припадало нахији Труповштици. Види Горњу и Доњу Пантину и Патеи, на пример, у попису Вучитрнског санџака из 1571. године Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Tapu Arşivi, Ankara, *Tapu Tahrir defterleri* (hereafter TKGM, *TTd*) nu. *124*, 42a, 221a–b.

спомиње се више села која у називу имају реч коло.[11] То су: Никшино Коло,[12] Рајково Коло,[13] Хајново Коло,[14] Миловце Коло, Станче Коло, Липојевци Коло, Калуђерско Коло, Ђушино Коло, Сирче Коло и Коло Сесаровић. Осим прва три, за остала насеља није утврђено где су се налазила.

Османски пописи новобрдске области, нарочито они из 15. века, омогућавају да се ближе одреди положај појединих топионичарских села, као и да се утврди како су рударско-топионичарске регије организоване у предтурском периоду. Наиме, Османлије су по освајању пописивале заузете територије и имена насеља и њихову припадност одређеној мањој области бележили су онако како им је то саопштило локално становништво. Они нису, барем не у првим деценијама своје власти, а ретко и касније, мењали затечене територијално-управне целине – жупе, односно нахије, које су имале своју логику настанка: најчешће су то биле географске одлике простора или су, што је био ређи случај, представљале надтериторијалне групе људи посебног статуса – влахе на пример, или, као у овом случају, рудна лежишта и природне ресурсе неопходне за рударско-металуршку производњу. Стога, територијална подела великог султановог домена у Вучитрнском санџаку – рудне регије Новог Брда, представља заправо предтурску организацију области, баш као што и турски закони за поједине руднике представљају само више или мање верне преводе средњовековних законодавних правила која су до тада била на снази.

Најстарији сачувани попис наведене рудне регије чији је управни центар (*nefs*) био град Ново Брдо, из 1498. године, бележи на овом не тако великом простору неочекивано велики број нахија, чак осамнаест.[15] Оне су, за разлику од стандардних нахија, које су имале по више десетина, па и

---

[11] Михаило Динић, *Из Дубровачког архива*, књ. 1, Београд 1957, 39, 54, 72, 74, 76, 79–81, 85, 87–89.

[12] Данас топографски назив Нишино коло у атару села Маревца, северно од Новог Брда. Атанасије Урошевић, *Новобрдска Крива Река: антропогеографска испитивања*, Београд 1950, 77.

[13] Рајко-коло, топографски назив у атару Маревца. А. Урошевић, *Новобрдска Крива Река*, 77.

[14] Данас Ајновце, општина Косовска Каменица. Михаило Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, II део, Београд 1962, 28.

[15] Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, Istanbul [=BOA], *Tapu Tahrir Defteri* [=*TT*] nu. *28*. Територија рударске области Новог Брда покривала је Ново Брдо и Јањево с њиховом широм околином, подручје североисточно од Приштине, планину Гољак и њене северне падине, до Медвеђе отприлике. На истоку је обухватала поречје Кременатске реке а на југу северне падине Скопске Црне Горе.

стотина села и заселака, бројале од свега пет до 26 села.[16] Ако пажљивије анализирамо једну од нахија, за коју располажемо с више изворне грађе, разумећемо принцип према коме су, у средњем веку, формиране ове рударске микрообласти. У свакој од њих постојао је неки већи или мањи рудник, неколико топионица и одговарајући број села неопходних за њихово функционисање; свака је представљала заокружену радну, не нужно и територијалну, целину у којој су обавезе и права становништва били у функцији рударске и/или топионичарске производње. Управни органи ових рударских округа имали су одређену аутономију у односу на представнике власти у суседству, који су били надлежни за остало, нерударско становништво. У османском периоду више насеља која су чинила један рударско-топионичарски округ имала су статус „радничког домена", тур. *işçi hâs*.[17]

Нахија Островица је, на пример, у целости била домен, тј. хас, тамошњег рудника сребра Јарковац. На основу дефтера из 1498. године[18] и закона за рудник Јарковац из отприлике истог времена,[19] знамо да ју је чинило укупно 21 насеље: Рупљани, Војнуговци, Хријековци, Ретко Церје, Озриковци, Петриља Арбанашка, Опороштица, Калуђерци, Островица, Дујић, Тулари, Бошкова Петриља, Гонце, Липојевци, Губавац, Станче,

[16] Нахије Мучибаба и Криљева су имале по пет села, Јасеновик и Објаст по шест, Глама осам, Дебрчан и Сутеска по девет, Лесковица и Морава по петнаест (треба напоменути да је у Вучитрнском санџаку, изван рударске области, постојала и класична нахија Морава која је бројала близу 200 села), Богарина/Бугарина, Крива Река, Труповштица и Бања по шеснаест, Сирче осамнаест, Старо Село деветнаест, Островица 21, Каратонлу 23 и Кременат 26 села.

[17] Детаљније о радничком хасу у: С. Катић, „Рударство Чемерна и Троглава", 12–14.

[18] BOA, *TT 28*, 156–175.

[19] Nicoară Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothéque Nationale á Paris* II, *Règlements miniers 1390–1512*, Paris 1964, 268–270, 326–328. Превод Белдичановог француског издања закона за рудник Јарковац на српски језик види у: Skender Rizaj, *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva od XV do XVII veka*, Priština 1968, 215–216. Рудник Јарковац је иначе добро пословао у другој половини 15. века. Зна се да је у априлу 1494. године издат у трогодишњи закуп за 1.200.000 акчи (N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans*, 244–245, 356–357). У извору је, с обзиром на то да се ради о не баш прецизном препису, рудник уписан једном као Марковце а други пут као Нарковце, док је јемац закупа из села Јарковце. Да је реч о руднику Јарковац претпоставио је још Белдичану. Супротно мишљење о томе има S. Rizaj, *Rudarstvo Kosova*, 164–165, али се на њега не треба осврташи јер исти сматра плакаонице рудника Јарковац у селу Узеркофче (погрешно читање Белдичануа), а заправо островичком селу Озриковце, за посебан рудник; затим изводи потпуно неутемељену етимологију назива Јарковце и непостојеће Узеркофчке и на крају их погрешно убицира у подручје Качаника.

Велика Петриља, Богуновце, Јарковце, Медојевце и Рака/Река.[20] Сва су се налазила северно од Новог Брда, између планине Гољак и ушћа Лепештице и Туларске реке у Јабланицу.[21] Захваљујући Лукаревићу знамо да су топионице постојале у селима Липојевци, Станче, могуће и у Калуђерици,[22] као и у једној од Петриља (*Petrila de Mezo cholo*).[23] Извесно је, међутим, да су топионице постојале и у друге две Петриље, јер управо назив Петриље Средњег Кола указује на то да је Петриља Горња заправо Петриља Горњег Кола, а трећа Петриља, Петриља Доњег Кола.[24] Остала села која нису имала неко од рударско-металуршких постројења била су задужена за производњу ћумура за топионице, одржавање безбедности и давање најамне радне снаге.[25] Количине ћумура које су становници производили биле су толико велике да је држава опорезовала приход који су остваривали његовом продајом власницима кола. Укупно је у тринаест островичких села убирана тзв. такса на ћумур (*resm-i engişt*).[26]

И као што је, због отварања новог рудника и изградње топионица, долазио велики број људи са стране, који су утицали на стварање нових насеља и формирање рударских домена, тако је и престанак рударске производње за последицу имао исељавање људи и нестанак појединих

---

[20] У закону за рудник Јарковац села су наведена другим редоследом и с доста грешака у препису: Дујић, Губавац, Медојевце, Дерберовце уместо Озриковце, Островица, Тулари, Калујере уместо Калуђери, Станче, Богуновце, Релка уместо Рака, Бунци уместо Гонце, Опроштица, Јарковце, Петриља Велика, Петриља Арбанашка, Петриља Душева уместо Бошкова, Војновце уместо Војнуговце, Сресовце уместо Хријековце/Крековце, Ветко Церје уместо Ретко Церје, Дупљани уместо Рупљани и Пипојевце уместо Липојевце. N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans*, 328. Ни Белдичану ни Ризај нису покушали да дешифрују називе села која су припадала хасу рудника Јарковац.

[21] Детаљније о границама нахије Островице види: Tatjana Katić, „On the origin of Konstantin Mihailović, author of the *Turkish Chronicle*", *Косовско-метохијски зборник* 9 (2022) 81–95 (карта у прилогу рада).

[22] Једна Калуђерица је постојала и у рударској нахији Кременат, па се можда на њу односи Лукаревићево *Chalugeri cholo*. М. Динић, *Из Дубровачког архива*, 87.

[23] Лукаревић помиње четрнаест островичких насеља: *Ruplani, Voinegouzi*, *Chrechouzi/Hrechouzj*, *Osruchouzi/Hosruchouzi*, *Chalugerize*, *Ostruviza/Ostruuza*, *Tulari*, *Gonze/Gonzi/Gonzj*, *Lipoeuzi / Lipoieuzi cholo*, *Stanche / Stanche cholo*, *Medoieuzj*/*Medoieuzi*, док се три Петриље наводе као *Petrila Sopra* / *Petrila Gorna*, *Petrila* [Доња] и *Petrila de Mezo* односно *Petrila de Mezo cholo*. 41, 44, 45, 49, 53, 54, 67, 77, 81, 82, 83, 86–88.

[24] Друго име једне од Петриља у турском попису, Бошкова Петриља, могуће да се односи баш на власника постројења, тј. на Бошково коло.

[25] Детаљније о улози локалног становништва у чувању рудника и топионица види у: Срђан Катић, „Стварање мартолоских одреда у копаоничким рудницима Плана, Заплана и Беласица", *Крушевачки зборник* 13 (2009) 73–77 и исти, „Рударство Чемерна и Троглава", 16–17.

[26] BOA, *TT 28*, 159, 161–165, 168, 169, 171–173, 175.

села; нарочито оних у којима је скоро целокупно становништво имало везе с пословањем рудника и топионица. У нахији Островици тешко је утврдити положај некадашњих села, јер њихових остатака на терену више нема, а многа од њих нису оставила траг чак ни у локалној топонимији. Горња, Доња и Средња Петриља, односно Велика, Бошкова и Арбанашка Петриља налазиле су се на месту данашњег села Петриље, југозападно од Медвеђе, на Туларској реци, чија је вода својевремено покретала топоничарска кола. Топоничарска села Липојевци и Станче нису сачувана ни именом. Сигурно је да су се налазила на некој реци, Лепештици, Реткоцерској, Чокотинској, Мркоњској или Медевачкој, али на којој, на то би одговор могли да дају само нови извори и/или археолошка истраживања.[27] Није познат ни тачан положај рудника Јарковац, као ни већине других островичких села која су ишчезла, нека већ у 16. веку, а нека крајем 17. века. Нема рударског села Јарковац, јер је оно за све време рада рудника било врло мало због изричите забране да у њему подиже куће било ко осим власника рударских цехова. У Јарковцу је постојала још и *калхана* за купелацију сребра и омањи трг, пазар на коме су се продавали прехрамбени и занатски производи.[28] Све је то нестало до шездесетих година 16. века, до времена када је започет попис Вучитрнског санџака 1566. године (пописна књига је завршена 1570/1571. године).[29] Село Рупљани, чије име директно сугерише рударење (*рупа*, рударско окно), такође је делило судбину рудника; крајем 15. века и двадесетих година 16. века имало је око педесет пореских обвезника, четрдесетих година је спало на око тридесет, да би у попису из 1570/1571. године било заведено као потпуно напуштено и с једва видљивим траговима некадашњих кућа.[30] Исте, 1570/1571. године, евидентирано је да је, попут Рупљана и Јарковца, у међувремену нестала и Бошкова Петриља. Још једна Петриља, Арбанашка, остала је без становника раних педесетих

[27] Досадашња, врло ограничена теренска истраживања утврдила су постојање наслага згуре у подножју брда Градина, на месту Луке, између села Медевце и Губавце, која указују на некадашњу металуршку активност. Славенка Ерцеговић-Павловић и Десанка Костић, *Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја*, Београд–Лесковац 1988, 92.

[28] N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans*, 269, 327.

[29] У Јарковцу је 1498. године, у време када је рудник добро радио, регистровано свега четрнаест пореских обвезника (BOA, *TT 28*, 173) а 1526. године тринаест (BOA, *TT 133*, 102). У наредне две деценије рудник је очито обуставио производњу будући да су 1544. године у истоименом селу уписане само две хришћанске и једна муслиманска кућа (BOA, *TT 234*, 100). У попису из 1570/1571. године села више нема, тачније унета је белешка да је одавно запустело. TKGM, *TTd 124*, 41b.

[30] BOA, *TT 28*, 157; BOA, *TT 133*, 96; BOA, *TT 234*, 95–96; TKGM, *TTd 124*, 41b.

година 16. века, у време отварања рудника Кучајна у источној Србији.[31] Скоро сви топионичари из Арбанашке Петриље су се преселили у Кучајну, а само су две куће остале и њихови укућани су прешли да живе у Великој Петриљи.[32] Ни село Озриковце, у коме су се налазиле плакаонице за прање јарковачке руде, није опстало као насеље након што је замрла рударска производња. На терену није сачувано ни главно село нахије – Островица – које је запустело нешто касније, по свему судећи тек крајем 17. века, у време Великог бечког рата (1683–1699).[33]

Главна одлика топионичарских насеља била је њихова изразита нестабилност, због чега је већину њих скоро немогуће прецизно лоцирати на терену. На пример, Лукаревићево Ђушино Коло (*Guxino cholo*)[34] нестало је још пре турског пописа из 1498. године, тако да не знамо ни у којој нахији се налазило. Село Мартинце Коло у нахији Крива Река 1498. године имало је уписаних само пет пореских обвезника[35] и касније га више нема у пописима. Село Црквено Коло у нахији Бања, која се простирала јужно од Медвеђе и обухватала шеснаест села, имало је девет пореских обвезника крајем 15. века а ишчезло је шездесетих година 16. века.[36] Отприлике у исто време нестало је и село Ђурђево Коло[37] у нахији Бугарини или Богарини,[38] док је друго топионичарско село исте нахије Ивова/Иванкова/Иванова Кола потрајало још неко време.[39] Средином 16. века

---

[31] О отварању Кучајне детаљно у: Срђан Катић, „Улога Јевреја у отварању и развоју рудника Кучајна и Мајданпек у другој половини XVI века", *Годишњак за друштвену историју* VIII/1–2 (2001) 7–17.

[32] TKGM, *TTd 124*, 38b.

[33] О положају насеља и тврђаве Островице детаљније у: T. Katić, „On the origin of Konstantin Mihailović", 90–91.

[34] М. Динић, *Из Дубровачког архива*, 72.

[35] BOA, *TT 28*, 74.

[36] Године 1489. имало је девет пореских обвезника (BOA, *TT 28*, 128), 1526. године шест (BOA, *TT 133*, 86) а 1544. четири (BOA, *TT 234*, 88). У дефтеру из 1570/1571. године уписано је као празно и у рушевинама (TKGM, *TTd 124*, 22a). Данас постоји Црквена река код села Свирце и у суседству Црквени поток код села Равна Бања, који се уливају у Бањску реку јужно од Сијарине.

[37] Крајем 15. века у селу је уписано осам лица (BOA, *TT 28*, 23) а у првој половини 16. века свега три (BOA, *TT 133*, 38; BOA, *TT 234*, 53). Године 1570/1571. године село је било празно и у рушевинама (TKGM, *TTd 124*, 52a).

[38] Нахија се налазила северозападно од Новог Брда; обухватала је шеснаест села која су се већином налазила у атарима данашњих села Маревце и Злаш.

[39] BOA, *TT 28*, 26; BOA, *TT 133*, 39; BOA, *TT 234*, 54 (овде Иванкова Кола); TKGM, *TTd 124*, 50b (Иванова Кола). Село је било мало, 1498. године имало је тринаест уписаних пореских обвезника (BOA, *TT 28*, 26) а 1570/1571. године само седам (TKGM, *TTd 124*, 50b).

нестало је и село Гостова Кола[40] у нахији Криљева, североисточно од Новог Брда.[41]

Такође је тешко прецизније утврдити положај раније већ споменутих средњовековних топоничарских насеља која су припадала манастиру Св. Павла на Светој гори, Трнаве и Патеија у Труповштици. Ипак, на основу османских пописа, може се ближе одредити област у којој су се налазила, као и додати неки нови детаљи, попут онога да се село Трнава спомиње и под другим именом Илија Коло.[42] Труповштица је имала укупно петнаест насеља, а судећи према онима која смо успели да убицирамо, обухватала је подручје североисточно од Приштине, конкретно атаре села Маковац, Граштица, Радошевац и Шарбан. Према дефтеру из 1498. године, у Труповштици је, поред Трнаве и Патеија, постојало још једно насеље формирано око топионице – Лепојевче/Липојевци Коло,[43] кога у каснијим пописима више нема. Почетком 16. века појављује се у нахији и четврто топоничарско село – Кијевце Коло.[44] Трнава, Патеи и Кијевце трајали су кроз цео 16. век, а вероватно и касније.[45] Данас њихових трагова на терену нема.

У рударској нахији Морави, која је обухватала петнаест села западно и југозападно од Гњилана, постојала су два насеља настала око топионица – Понешкова Кола и Умурова Кола. Понешкова Кола су старије село, познато из средњовековних повеља као Пониша, данас Понеш код Гњилана, док су Умурова Кола, судећи према имену власника топионице, млађе насеље формирано крајем 14. или на почетку 15. века, када су

---

[40] Године 1498. село је имало шеснаест пореских обвезника (BOA, *TT 28*, 100); године 1526. спало је на једанаест (BOA, *TT 133*, 31), а 1544. на свега две куће, једног неожењеног и четири баштине од којих је једна била у заједничком поседу становника села, једна у рукама неког муслимана који вероватно није живео на њој и две баштине уз које су наведена само имена некадашњих власника (BOA, *TT 234*, 26). Гостова кола су потом ишчезла јер у дефтеру из 1570/1571. године стоји примедба да га пописивачи нису могли наћи на терену и да од села није остао ни траг ни име (TKGM, *TTd 124*, 15a).

[41] Ова нахија имала је само пет села: поред Гостовог Кола према попису из 1498. године (BOA, *TT 28*, 97–100) то су била: Криљева и Глоговица, североисточно од Новог Брда, која и данас постоје, Црешња (помиње се у Хиландарској повељи деспота Стефана из 1411. године као и претходна два села) и Пантинце (данас Понтица, заселак Криљеве).

[42] TKGM, *TTd 124*, 44a.

[43] BOA, *TT 28*, 79, 82, 89.

[44] BOA, *Maliyeden Müdevver Defteri 37*, 347. У наредном попису из 1526. године само стоји Кијевце. BOA, *TT 133*, 51.

[45] Уписани су у последњем сачуваном опширном попису Вучитрнског санџака из 1570/1571. године, TKGM, *TTd 124*, 44a–b, 45b.

Турци завладали тим крајевима.[46] Није нам познато ко би могао да буде тај Умур, али је извесно да је био на високом положају и са значајним капиталом, јер су само такви могли да граде топонице и буду у врху рударског пословања. Његово село постојало је и последњих деценија 16. века, а када је нестало и где се тачно налазило не може се утврдити.

Топоничарска насеља чији су локални рудокопи дуже били у функцији свакако су била дуговечнија и оставила су дубљи траг у простору. Села у непосредној близини Новог Брда обично су опстајала вековима; на пример, Лукаревићево Сирче Коло, Сирче (*Sirze, Si(r)ze chollo*) у нахији Сирче[47] живело је кроз цео 15, 16. и 17. век, а вероватно и нешто касније.[48] Топоничарска насеља у нахији Крива Река,[49] изузев већ споменутог Мартинце Кола, трајала су такође дуго, јер су била многољуднија. Рајково Коло је, према дефтеру из 1498. године, имало 43 пореска обвезника,[50] Миловце Коло 42[51] а Никшино Коло 37 обвезника.[52] Сва три насеља су изгубила део становника у првим деценијама 16. века, али су касније до краја века остала стабилна.[53] Миловце Коло данас није сачувано на терену,[54] док трагови друга два села постоје као топографски називи Рајко-коло и Нишино Коло у атару села Маревца, северно од Новог Брда.

Хајново Коло, Хајновци у нахији Кременат (данас Ајновце код Косовске Каменице) опстало је као насеље, не само због близине рудокопа Новог Брда, већ и зато што је успело да привуче становништво чије основно занимање није било у директној вези с радом топонице. Судећи према имену власника топонице (нем. *Hein*, хипокористик од *Heinrich*), насеље су основали саски рудари и металурзи, вероватно већ у првим

---

[46] BOA, *TT 28*, 189, 191; *167 Numaralı Muhâsebe*, 332; TKGM, *TTd 124*, 348a–b.

[47] М. Динић, *Из Дубровачког архива*, 42, 45, 48, 55, 62, 74, 77, 78, 89. Село, у дефтерима бележено као Горње Сирче, налазило се у истоименој нахији која је обухватала осамнаест насеља на подручју између данашње Косовске Каменице и Новог Брда.

[48] Убележено је у попису састављеном 1700. године. BOA, *TT 1081/2*, 124.

[49] Нахија/жупа Крива Река је имала нешто мање од двадесетак села, од којих је већи део с временом нестао. Обухватала је само мали део поречја Криве реке северно од Новог Брда, отприлике од села Модри Поток до Клокоча.

[50] BOA, *TT 28*, 71–72.

[51] Исто, 68–69.

[52] Исто, 66–67.

[53] Према дефтеру 1570/1571. године Рајково Коло је имало 27 уписаних, Никшино Коло 34 и Милоевци Коло 29 лица. TKGM, *TTd 124*, 14a–b.

[54] Могуће да је Миловце Коло идентично селу Милоевци из Хиландарске повеље деспота Стефана Лазаревића из 1411. године. М. Динић, *За историју рударства*, 31.

годинама рада Новог Брда, почетком 14. века.[55] Насеље се, изгледа, брзо увећавало, будући да се налазило на раскрсници важних путева.[56] Такође, географски услови су били такви да су омогућавали делу становништва да се бави земљорадњом, узгојем винове лозе и сточарством. Ипак, опадање рударске производње у првој половини 16. века утицало је и на Хајновце. Године 1526. село је имало упола мање становника него 1498. године, да би четрдесетак година касније чак било регистровано као пусто и запуштено. Међутим, то је очито било привремено стање, будући да име села није заборављено и да исто село постоји и данас.[57] Могуће да се становништво привремено изместило на другу локацију, где их пописивачи нису затекли. На премештање људи могла је да утиче управо топионица са својим отровним испарењима и буком; издужени атар данашњег села Ајновце указивао би управо на удаљавање кућа од *кола* и загађења које је оно стварало.

Топионичарска насеља која смо до сада успели да идентификујемо у османским пописима захваљујући речи *коло* у имену, или на основу података из других извора, била су у односу на остала села сваке појединачне рударске нахије у изразитој мањини, што је и очекивано. У неким нахијама чак није ни било села с речју *коло* у називу, на пример у нахији Старо Село, чији је центар био рудник Јањево. То, наравно, не значи да тамо није било топионица, већ да су топионице изграђене у близини постојећих села, па зато нису иницирале настанак нових насеља. Или су биле подигнуте веома рано и њихова насеља су се развила толико да се реч *коло* у имену с временом једноставно изобичајила.[58]

Међутим, постојала је једна нахија у којој је скоро трећина насеља формирана тек након изградње топионице; код скоро свих је у имену сачувана реч *коло*, претпостављамо зато што су била релативно новијег настанка. То је нахија Каратонлу, која је, према попису из 1498. године,[59]

---

[55] Положај Хајнове топионице је могуће ближе одредити на основу остатака њене активности – наслага шљаке у атару данашњег села Ајновца, на местима Шлакње, Ваљушке и у Кованачком потоку. А. Урошевић, *Новобрдска Крива Река*, 99.

[56] Остаци византијске базилике на локалитету манастира Тамнице у близини Ајновца сведоче о значају овог подручја у средњем веку. Детаљније о томе у: Драган Војводић, „Црква 'Tamnica' код Ајноваца у позном средњем веку", *Косовско-метохијски зборник* 6 (2015) 9–63.

[57] Детаљније у: Татјана Катић, „Село Ајновце и нахија Кременат у турским дефтерима 15. и 16. века", *Косовско-метохијски зборник* 6 (2015) 151–164.

[58] Лукаревић, на пример, у својој Књизи дуговања наводи село Липојевце тринаест пута, од тога само једанпут као Липојевци Коло; Хајновце помиње петнаест пута, од тога само по једанпут у облику Хајновци Коло и Хајново Коло.

[59] ВОА, *ТТ 28*, 193–210.

бројала 23 села, од којих је до тада најмање осам настало око топионица. Рударска регија Каратонлу обухватала је подручје данашње општине Витина, односно села на северним обронцима Скопске Црне Горе: Жегру, Могилу, Летницу, Шашаре, Смиру, Танушевце и друге.

Име нахије које није уобичајено домаће, словенско, већ турско – Каратонлу (*Kara Tonlu*, *Kara Donlu*) и које се први пут јавља у османским хроникама 15. века као име планине у близини Скопља преко које је прешао султан Мурат на путу за Косово, доста је збуњивало истраживаче. Већина је сматрала да је реч о Кратову, односно о Кратовским планинама, а тек понеко да је у питању Скопска Црна Гора (*Karadağ*).[60] Значење речи остало је непознато, као и мотивација за такво именовање области. Према основном, вулгарном значењу речи *don* – гаће, које наводи Глиша Елезовић, *Kara Donlu* би значило „онај који има црне гаће" односно *Црногаћи*, што је прилично бесмислен назив нахије.[61] До решења је дошао Александар Стојановски, који је пронашао и друго значење речи *don* – мантија, украшена одећа, одежда, риза,[62] па је претпоставио да би значење *Kara Tonlu* (*Donlu*) било „онај који носи црну мантију, ризу", тј. *Црноризац*. Стојановски је, такође, утврдио да се Манастир Пресвете Богородице код села Матејче, познат и као Манастир Матејче и Жеглиговски манастир, у дефтерима бележи као „Манастир Кара Тонлу другим именом Богородица",[63] што додатно оснажује исправност превода *црноризац – Манастир црнорисца* или *Манастир црноризаца* а не *Манастир црногаћег*. Мотивација за именовање области у којој су Турци затекли велики број манастира и калуђера и где се, према народној традицији, султан Мурат дивио фрескама Манастира Матејче на путу за Косово, постаје онда сасвим разумљива.[64]

У нахији *Црноризаца* (Каратонлу) налазило се више топоничарских насеља различите старине; већина их је настала пре краја 15. века, а само једно – Равна Кола, у другој деценији 16. века.[65] Село формирано око кола које прво срећемо у изворима, у Књизи дуговања Михаила Лукаревића, јесте Коло Сесаровић (*Cholo Sesarouich in Negrimonto*; *Lazor vaoturach*

[60] Александар Стојановски, „Во кој правец низ Македонија минувал Муратовиот поход на Косово (1389)?", *Гласник* 16/2 (1972) 152–153.

[61] Исто, 154.

[62] Jules Théodore Zenker, *Dictionnaire turc-arabe-persan*, Tome second, Leipzig 1876, 612.

[63] А. Стојановски, „Во кој правец низ Македонија", 154.

[64] Исто, 154–155.

[65] Ово насеље кратког века уписано је први пут 1526. године са четири међусобно родбински повезана домаћинства (BOA, *TT 133*, 121). До пописа из 1544. године формирано је још једно породично домаћинство (BOA, *TT 234*, 110). Село је опустело до 1570/1571. године (TKGM, *TTd 124*, 383a).

de Negri Monti Sasarouich).[66] У дефтеру из 1498. године ово село на обронцима Скопске Црне Горе, које су очито засновали саски металурзи, уписано је као Шашарина[67] а 1526. године као Шашар.[68] Данас је то село Шашаре, за које је давно претпостављено да је у прошлости било рударско насеље, с обзиром на то да су у његовом атару сачувани топографски називи Рудина, Ложиште и Варнице и да поред Игришке реке постоје наноси згуре.[69]

И већина осталих топоничарских насеља нахије Каратонлу основана је пре краја 15. века. Само неколико их је опстало до данас, док су остала давно ишчезла и углавном их је немогуће идентификовати. На пример, није познато где су била села по имену Станимирово Коло,[70] Мартиново Коло[71] и Летовце Коло,[72] која су постојала и у другој половини 16. века. Може се наслутити положај Брајковог Кола, које је већ крајем 15. века било у замирању; у њему су уписана само четири пореска обвезника српско-албанског порекла, од којих су најмање тројица били крвно повезани.[73] Заселак је тада уписан и с другим именом Станинци, што је вероватно назив старијег насеља у близини кога је топионица својевремено била подигнута. У дефтеру из 1544. године Брајково Коло се више не спомиње, само Станинци, другим именом Мали Пожаран, с пет кућа и једним самцем.[74] Године 1570/1571. у нови попис је унета белешка да се на терену одавно не познају трагови овог села и да чак

[66] М. Динић, *Из Дубровачког архива*, 74, 85.

[67] BOA, *TT 28*, 197.

[68] BOA, *TT 133*, 122.

[69] Атанасије Урошевић, *Горња Морава и Изморник*, Београд 1935, 190. Урошевић је такође претпоставио да је име села дошло од Саса.

[70] Оно је крајем 15. века било патуљасто насеље са свега седам пореских обвезника (BOA, *TT 28*, 194–195) да би године 1526. спало на четири (BOA, *TT 133*, 119). У дефтеру из 1544. године уписано је са три куће (BOA, *TT 234*, 109), а у оном из 1570/1571. године са четири куће и једним самцем (TKGM, *TTd 124*, 380b).

[71] Године 1498. у селу је уписано петнаест пореских обвезника (BOA, *TT 28*, 194). У наредних тридесет година број становника је незнатно порастао; 1526. године регистрован је 21 обвезник (BOA, *TT 133*, 207). Број људи је потом остао стабилан током већег дела 16. века (BOA, *TT 234*, 266; TKGM, *TTd 124*, 383b).

[72] Ово је било мешовито словенско-албанско насеље у којем је 1498. године уписано 38 пореских обвезника (BOA, *TT 28*, 201–202). У наредних двадесет година тај број је нагло опао па је 1526. године уписано само 18 лица (BOA, *TT 133*, 121–122). Потом се одржавало на постојећем нивоу (1544. године је уписано 20 лица; BOA, *TT 234*, 111) да би шездесетих година 16. века становници напустили насеље и отишли негде другде. Међутим, не дуго потом, пре него што је шума покрила њиве и трагове насеља, доселило се неколико људи са стране који су наставили да обрађују његову земљу (TKGM, *TTd 124*, 380b).

[73] BOA, *TT 28*, 202.

[74] BOA, *TT 234*, 112.

ни службеници султановог хаса не знају где је био његов атар.[75] Мали Пожаран, односно Станинци, тј. Брајково Коло, највероватније су идентични данашњем потесу Пожаран код села Дебелде, јужно од Витине;[76] искључена је могућност да се односи на Пожарање северно од Витине.[77]

Такође је могуће ближе одредити и положај села Калојаново Коло, иако је оно већ крајем 15. века било скоро сасвим напуштено; у њему су тада уписана само три пореска обвезника.[78] До састављања дефтера из 1526. године село је престало да постоји; заведено је у том и каснијим пописима као селиште чије њиве обрађују становници оближњег дербенџијског села Јастребац.[79] Јастребац је данас назив планинског врха југоисточно од села Гадиш.[80] Дакле, негде на том простору налазило се село Јастребац, које је чувало пут преко планине Жеговца за Скопље.[81] На Жеговцу се иначе налазе лежишта оловно-цинкане и сребрне руде,[82] па је јасно зашто је овде била подигнута топионица и формирано топионичарско насеље. Јужно од врха Јастребац тече поток Колић, који се претвара у Коштанску реку, притоку Церничке реке.[83] Можда се управо на овом водотоку налазило Калојаново Коло, које није било дугог века.

Карактеристично име власника споменутог кола, као и чињеница да је за изградњу топионице и уопште бављење рударско-топионичарским пословима био потребан велики капитал, наводи нас на помисао да је реч о познатом Калојану Русоти, који је живео и радио у Новом Брду. Овај Грк, пореклом с Пелопонеза, у служби деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића, био је закупац новобрдске царине. Спомиње се први пут 1411. године у тестаменту једног Дубровчанина који му је остао дужан извесну количину сребра.[84] То значи да је Калојан био укључен у рударске послове још у првој деценији 15. века, ако не и раније. Из тог времена би

[75] TKGM, *TTd 124*, 383a.

[76] Шири простор око села Дебелдел данас представља, према одлуци Владе Косова из 2008. године, Подручје геолошких истраживања Debellde/Дебелде.

[77] Данашње село Пожарање регистровано је у пописима нахије Каратонлу као Велики Пожаран.

[78] Регистровани су Оливер говедар, Никола Оливер (извесно син говедара Оливера) и Никола Петров. BOA, *TT 28*, 195.

[79] BOA, *TT 133*, 119; BOA, *TT 234*, 109.

[80] Део села Гадиш био је уписан у нахији Каратонлу а део у нахији Морава. BOA, *TT 28*, 187, 199.

[81] TKGM, *TTd 124*, 382b.

[82] Према одлуци Владе Косова из 2008. године, Жеговац је проглашен за подручје геолошких истраживања од посебног интереса.

[83] Види карту 1:50.000 Uroševac 681-2, Vojnogeografski institut, Beograd.

[84] М. Динић, *За историју рударства*, 88.

онда датирала и изградња кола у близини Јастрепца и формирање насеља. Калојан Русота умро је 1438. године. Његови наследници наставили су да послују у Новом Брду још неко време, али се касније не појављују у историјским изворима.[85] Можда су, попут новобрдских Кантакузина, с којима су иначе били у родбинским везама, погубљени 1477. године,[86] или су допали затвора због неиспуњавања неких финансијских обавеза према султану, што је тада био чест случај. То би објаснило кратко време постојања њихове топионице и истоименог села.

Припадници средњовековне властеле били су у другој половини 15. века укључени у најуносније послове у Османском царству, између осталих и у рударство. Новобрдски Кантакузини су држали у закупу Ново Брдо, али су такође имали удео и у закупу осталих рудника у некадашњим земљама Вука Бранковића и Лазара Хребељановића. Скупа с Јоргијем Враном, Томом Кантакузином из Сера и једним Палеологом из Истанбула, они су 1468. године држали све српске руднике.[87] Врло је могуће да је баш споменути Јорги Врана или неко други из његове породице саградио топионицу у нахији Каратонлу која је добила име Врана Коло или Коло Врановић.[88] Ово је, после Сесаровића Кола (Шашара), друго топионичарско насеље Каратонлуа које је опстало током векова – Врнавоколо (Vërnakollë) у општини Витина. Село је разбијеног типа и налази се по брдима око горњег дела Врнавоколског потока, јужно од Биначке Мораве, у коме има остатака згуре.[89]

Треће топионичарско насеље ове области које није потонуло у заборав јесте Евреносово Коло.[90] Власник кола је, без сумње, био чувени османски крајишки заповедник (*uçbeğ*) Евренос, који је, скупа са султаном Муратом, прешао преко Црне Горе на путу за Косово. Он се, заједно с учбегом Јигит-пашом, освајачем Скопља 1391. године и првим заповедником Скопског крајишта, као претходница Муратове војске, сукобио с Лазаревом претходницом у једном кланцу у Каратонлуу. Након тога је с главнином снага кренуо на „сребрни град" (*Gümüş hisar*), Јањево по свој прилици.[91] Османлијама је врло добро било познато рудно богатство Србије; богати рудници сребра и злата били су главни циљ

[85] Исто, 89.

[86] Исто.

[87] Halil Inalcık, „The Ottoman State: Economy and Society 1300–1600", in: Halil Inalcık & Donald Quataert eds., *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300–1914*, Cambridge 1994, 59.

[88] BOA, *TT 28*, 195; BOA, *TT 133*, 121.

[89] А. Урошевић, *Горња Морава и Изморник*, 29.

[90] BOA, *TT 28*, 195–196; BOA, *TT 133*, 122; BOA, *TT 234*, 111; TKGM, *TTd 124*, 380b–381a.

[91] А. Стојановски, „Во кој правец низ Македонија", 149–150, 155–156.

њихових освајања.[92] Успостављањем контроле над јужним деловима српске државе и формирањем Скопског крајишта они су дошли у прилику да се укључе у рударско пословање и преузму део прихода. Познато је да је Јигит-паша, односно паша Јигит (Пашаит бег) то и учинио. Он је, пре 1409. године, скупа с дубровачким трговцем Јунијем Соркочевићем, држао једну топионицу у којој је имао три четвртине удела, а Јуније једну четвртину.[93] И то, вероватно, није било једино место одакле је господар целог Скопског крајишта извлачио добит од рударства. Евренос-бег свакако није заостајао за њим, па је изградио своју топионицу у близини других тада активних топионица у области Каратонлу, кола Сесаровић (Шашаре) и кола грчке породице Врана (Врнавоколо). Данас се некадашње насеље Евренос Коло, односно Евренос, зове Врнез.[94]

Главна карактеристика топионичарских, као и рударских насеља, поред њиховог несталног карактера, који је био у директној вези с експлоатацијом племенитих метала, јесте етнички и верски мешовито становништво. Османски пописи показују да је у топионичарским насељима била заступљена врло разнолика антропонимија, пре свега словенска народна и словенска хришћанска, затим албанска и нешто мало грчка и немачка. Судећи према именима људи, рекли бисмо да је становништво пореклом и језиком било доминантно словенско, пре свега православно, али у знатној мери и римокатоличко, пореклом из Јадранског приморја и његовог залеђа. У крајевима јужно од Новог Брда били су присутни и Албанци, конкретно у нахијама Глама, Крива Река и Каратонлу, где су чинили око 10% уписаних лица. Мешовита албанско-словенска антропонимија у оквиру једног домаћинства (лично име је словенско а патроним албански и обрнуто) сведочи о спонтаном преузимању имена већинског становништва, али и о брачним везама између два народа.[95]

Насеља основана око топионица била су изразито осетљива на сваку промену обима рударске производње; повећавала су се у случају откривања нових рудних жила и обрнуто – уколико би локални рудник замро, и топионица би престала да ради, а становници би се селили на друго место. То би врло брзо довело до нестанка насеља, осим ако насеље није трајало довољно дуго да привуче и људе који су се бавили другим активностима. Тако је један број села насталих услед изградње

---

[92] H. Inalcık, *The Ottoman State: Economy and Society*, 58.

[93] Михаило Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 401.

[94] У Врнезу постоји топоним Ложиште. А. Урошевић, *Горња Морава и Изморник*, 192.

[95] На пример, 1498. године у Брајковом Колу уписани су: Бранко син Ђона, Ђон син Бранка, Петар син Бранка и Нина син Ђеца. BOA, *TT 28*, 202.

топионице опстао до данас. Она која су ишчезла ипак су на одређени начин утицала на оживљавање пустих планинских предела. Наиме, сечењем шума за потребе топионица отварао се простор за другачију употребу крајолика; формирањем путева ради допремања руде и горива и превоза произведеног метала такође је култивисан природни простор, који је као такав последично утицао на досељавање људи и стварање нових села.

Топоничарска насеља новобрдске рударске области 15. и 16. века

село	***нахија***	***село***	***нахија***
Ђушино Коло	непозната	Кијевце Коло	Труповштица
Црквено Коло	Бања	Лепојевче/Липојевци Коло	Труповштица
Ђурђево Коло	Богарина/Бугарина	Патеи Коло	Труповштица
Ивова/Иван(к)ова Кола	Богарина/Бугарина	Трнава или Илијино Коло	Труповштица
Гостова Кола	Криљева	Сирче Коло	Сирче
Мартинце Кола	Крива Река	Понешкова Кола	Морава
Миловце Коло	Крива Река	Умурова Кола	Морава
Никшино Коло	Крива Река	Брајково Коло	Каратонлу
Рајково Коло	Крива Река	Евреносово Коло	Каратонлу
Хајново Коло	Кременат	Калојаново Коло	Каратонлу
Калуђерско Коло	Кременат или Островица	Летовце Коло	Каратонлу
Петриља Арбанашка	Островица	Мартиново Коло	Каратонлу
Петриља Бошкова	Островица	Равна Кола	Каратонлу
Петриља Велика	Островица	Сесаровић Коло	Каратонлу
Липојевци Коло	Островица	Станимирово Коло	Каратонлу
Станче Коло	Островица	Врана (Врановић) Коло	Каратонлу

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, Istanbul [=BOA]

Maliyeden Müdevver Defteri 37.

Tapu Tahrir Defterleri [=*TT*]: *28, 133, 234, 1081/2*.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Tapu Arşivi, Ankara [=TKGM]

Tapu Tahrir defteri [=*TTd*] *124*.

Објављени извори – Published Primary Sources

167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530) II, Ankara 2004.

Agricola, Georgius, *De Re Metalica*, translated from the first Latin edition of 1556 by Herbert Clark Hoover & Lou Henry Hoover, New York 1950.

Beldiceanu, Nicoară, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothéque Nationale á Paris* II, *Règlements miniers 1390–1512*, Paris 1964.

Pavlikianov, Cyril, *Medieval Slavic Acts from Mount Athos 1230–1734*, Sofia 2018.

Динић, Михаило, *Из Дубровачког архива*, књ. 1, Београд 1957. [Dinić, Mihailo, *Iz Dubrovačkog arhiva*, knj. 1, Beograd 1957]

Новаковић, Стојан, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912. [Novaković, Stojan, *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, Beograd 1912]

Литература – Secondary Works

Amedoski, Dragana & Vladeta Petrović, „Mining in Dubočica in the 16th Century", *TEME* 42/4 (2018) 1125–1140.

Hamilton, William John, *Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia: with some account of their antiquities and geology* 1–2, London 1842.

Inalcık, Halil, „The Ottoman State: Economy and Society 1300–1600", in: Halil Inalcık & Donald Quataert eds., *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300–1914*, Cambridge 1994.

Katić, Srđan, „Rudarska naselja u Smederevskom sandžaku, primer funkcionisanja etnički i verski mešovitih sredina na Balkanu", u: Nimetullah Hafiz ed., *IV Uluslararası Güney. Doğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumu Bildirileri (03-07 Aralık 2007, Zagrep)*, Prizren 2011, 461–468.

Katić, Tatjana, „On the origin of Konstantin Mihailović, author of the *Turkish Chronicle*", *Косовско-метохијски зборник* [*Kosovsko-metohijski zbornik*] 9 (2022) 81–95.

Kolovos, Elias, „Mines and the Environment in Halkidiki: A Story from the Ottoman Past", *Balkan Studies* 50 (2015) 71–94.

Kul, Eyüp, *Alacahisar, Köstendil, Üsküp ve Vulçıtrın Sancaklarında Madencilik (Üsküp Nezareti, Lon Kuyucuları ve Lonik Bedeli)*, Istanbul 2019.

Nerantzis, Nerantzis, „Pillars of Power: Silver and Steel of the Ottoman Empire", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 9/2 (2009) 71–85.

Rizaj, Skender, *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva od XV do XVII veka*, Priština 1968.

Vranić, Mirko, „Uticaj srednjovekovnog rudarstva na životnu sredinu centralnog Balkana", *Етноантрополошки проблеми* [*Etnoantropološki problemi*] 16/3 (2021) 723–738.

Yener, Kutlu Aslihan, *The Domestication of Metals: The Rise of Complex Metal Industries in Anatolia*, Leiden–Boston–Köln 2000.

Zarković, Božidar V., „Mining Marketplaces: Exponents of Urban Development", *Collection of Papers of the Faculty of Philosophy* 51/3 (2021) 71–91.

Zenker, Jules Théodore, *Dictionnaire turc-arabe-persan*, Tome second, Leipzig 1876.

Војводић, Драган, „Црква 'Tamnica' код Ајноваца у позном средњем веку", *Косовско-метохијски зборник* 6 (2015) 9–63. [Vojvodić, Dragan, „Crkva 'Tamnica' kod Ajnovaca u poznom srednjem veku", *Kosovsko-metohijski zbornik* 6 (2015) 9–63]

Динић, Михаило, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, II део, Београд 1962. [Dinić, Mihailo, *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni*, II deo, Beograd 1962]

Динић, Михаило, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978. [Dinić, Mihailo, *Srpske zemlje u srednjem veku*, Beograd 1978]

Ерцеговић-Павловић, Славенка и Десанка Костић, *Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја*, Београд–Лесковац 1988. [Ercegović-Pavlović, Slavenka i Desanka Kostić, *Arheološki spomenici i nalazišta leskovačkog kraja*, Beograd–Leskovac 1988]

Јовановић, Војислав С. и Сима Ћирковић, уред., *Ново Брдо*, Београд 2004. [Jovanović, Vojislav S. i Sima Ćirković, ured., *Novo Brdo*, Beograd 2004]

Катић, Срђан, „Рударство Чемерна и Троглава (16–17. век)", *Наша прошлост* 16 (2015) 9–24. [Katić, Srđan, „Rudarstvo Čemerna i Troglava (16.–17. vek)", *Naša prošlost* 16 (2015) 9–24]

Катић, Срђан, „Рудник под османском влашћу у XV и XVI веку", *Историјски часопис* 55 (2007) 133–155. [Katić, Srđan, „Rudnik pod osmanskom vlašću u XV i XVI veku", *Istorijski časopis* 55 (2007) 133–155]

Катић, Срђан, „Стварање мартолоских одреда у копаоничким рудницима Плана, Заплана и Беласица", *Крушевачки зборник* 13 (2009) 73–77. [Katić, Srđan, „Stvaranje martoloskih odreda u kopaoničkim rudnicima Plana, Zaplana i Belasica", *Kruševački zbornik* 13 (2009) 73–77]

Катић, Срђан, „Улога Јевреја у отварању и развоју рудника Кучајна и Мајданпек у другој половини XVI века", *Годишњак за друштвену историју* VIII/1–2 (2001) 7–17. [Katić, Srđan, „Uloga Jevreja u otvaranju i razvoju rudnika Kučajna i Majdanpek u drugoj polovini XVI veka", *Godišnjak za društvenu istoriju* VIII/1–2 (2001) 7–17]

Катић, Срђан и Татјана Катић, „Рудник Жежна и рударство Рогозне и Подбуковика у 16. веку", *Историјски часопис* 59 (2010) 197–224. [Katić, Srđan i Tatjana Katić, „Rudnik Žežna i rudarstvo Rogozne i Podbukovika u 16. veku", *Istorijski časopis* 59 (2010) 197–224]

Катић, Татјана, „Село Ајновце и нахија Кременат у турским дефтерима 15. и 16. века", *Косовско-метохијски зборник* 6 (2015) 151–164. [Katić, Tatjana, „Selo Ajnovce i nahija Kremenat u turskim defterima 15. i 16. veka", *Kosovsko-metohijski zbornik* 6 (2015) 151–164]

Ковачевић-Којић, Десанка, *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек)*, Београд 2007. [Kovačević-Kojić, Desanka, *Gradski život u Srbiji i Bosni (XIV–XV vijek)*, Beograd 2007]

Скарић, Владислав, *Старо рударско право и техника у Србији и Босни*, Београд 1939. [Skarić, Vladislav, *Staro rudarsko pravo i tehnika u Srbiji i Bosni*, Beograd 1939]

Стојановски, Александар, „Во кој правец низ Македонија минувал Муратовиот поход на Косово (1389)?", *Гласник* 16/2 (1972) 147–158. [Stojanovski, Aleksandar, „Vo koj pravec niz Makedonija minuval Muratoviot pohod na Kosovo (1389)?", *Glasnik* 16/2 (1972) 147–158]

Урошевић, Атанасије, *Горња Морава и Изморник*, Београд 1935. [Urošević, Atanasije, *Gornja Morava i Izmornik*, Beograd 1935]

Урошевић, Атанасије, *Новобрдска Крива Река: антропогеографска испитивања*, Београд 1950. [Urošević, Atanasije, *Novobrdska Kriva Reka: antropogeografska ispitivanja*, Beograd 1950]

Фостиков, Александра, „Утицај Саса на развој занатства у средњовековној Србији", у: *Између Подунавља и Средоземља: тематски зборник посвећен проф. др Синиши Мишићу поводом његовог 60. рођендана*, Ниш–Пожаревац 2021, 153–171. [Fostikov, Aleksandra, „Uticaj Sasa na razvoj zanatstva u srednjovekovnoj Srbiji", u: *Između Podunavlja i Sredozemlja: tematski zbornik posvećen prof. dr Siniši Mišiću povodom njegovog 60. rođendana*, Niš–Požarevac 2021, 153–171]

Ћирковић, Сима, Десанка Ковачевић-Којић и Ружа Ћук, *Старо српско рударство*, Београд 2002. [Ćirković, Sima, Desanka Kovačević-Kojić i Ruža Ćuk, *Staro srpsko rudarstvo*, Beograd 2002]

Карте – Maps

1:50.000 Uroševac 681-2, Vojnogeografski institut, Beograd.

Tatjana Katić

SMELTERIES AS NUCLEI OF NEW SETTLEMENTS IN MINING AREAS OF THE VILÇITRN *SANCAK* (15-16TH CENTURIES)

Summary

The history of medieval and early modern Balkan mining has been attracting scholarly attention for a long time. The result is now an impressive list of scientific works dealing with the establishment, development and closure of individual mines, their impact on the economy, the natural habitat and society as a whole, particularly on the population dynamics in mining areas. The role of large mines in the establishment and development of cities in their immediate vicinity has been fairly well researched. However, the impact of small and isolated metallurgical facilities that were located in mountains and wild woodland habitats, on the surrounding rural settlements, or even on the creation of new ones, was completely neglected. The paper, on the basis of several Ottoman censuses, determines how many villages developed from smelteries, as directly indicated by the word *kolo* in the name of the village. It was established that there were at least 30 villages in the territory of the Novo Brdo mining region, which were formed around smelteries and lasted from several decades to several centuries, depending on the operations of the concrete smeltery and the primary activities of the inhabitants of those villages. Smelteries were built near smaller or larger mine pits and most often on rivers. Together with the mine pit and the existing nearby villages, whose population was also in charge of serving smelteries or the mine, they were grouped into smaller territorial-administrative units, mining-smeltery *nahiye*s, of which there were as many as eighteen in the territory of the sultan's hâss of Novo Brdo. All these *nahiye*s were organised in accordance with the needs of the metallurgical process and not in line with the geographical features of the given area, as was usual. The owners of smelteries were persons who possessed considerable capital and generally belonged to the highest strata of society. Identified among them are members of the Byzantine Vranas family, a lessee of the Novo Brdo customs at the time of the Serbian Despotate – Greek Kaloyan Rusota, and famous Ottoman frontier commander Evrenos Bey.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31. 3. 2024.
Коначно прихваћен за објављивање: 7. 7. 2024.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXXIII (2024) 151–189
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXXIII (2024) 151–189

УДК: 615.322:091=163.41”15”
DOI: 10.34298/IC2473151S

Марина ШТЕТИЋ[*]
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
Београд
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0434-0179

НЕКОЛИКО ВРСТА МАНЕ И ЊИХОВА УПОТРЕБА У СПИСИМА ХИЛАНДАРСКОГ МЕДИЦИНСКОГ КОДЕКСА[**]

Апстракт: Предмет рада су лековите врсте мане у виду сахаринске излучевине више врста дрвећа, које се јављају у списима старосрпског лекарског зборника познатог под називом *Хиландарски медицински кодекс* бр. 517 (средина 16. века). Лековите врсте мане присутне су првенствено у списима који потичу из *Канона медицине*, дела чувеног персијског лекара Авицене (980–1037). Ови списи преведени су на старосрпски посредством латинског превода *Канона*, насталог крајем 12. века у Толеду од стране Герарда из Кремоне. Поједине врсте мане спомињу се и у спису о једноставним лековима *ХМК*, који представља превод *Circa Instans*, чувене фармакопеје школе у Салерну из друге половине 12. века. У раду су идентификоване и представљене све врсте мане које се јављају у текстовима *ХМК*, укључујући и њихову примену у оквиру терапија за више болести. Указано је на њихова својства и особине у складу с тадашњим схватањима медицине. Одређена пажња посвећена је и лековима који се јављају у комбинацији с маном.

Кључне речи: мана, терамабин, ширакошт, тамариск, лаодан, *Хиландарски медицински кодекс*, Авицена, *Канон медицине*, старосрпски лекарски списи, 16. век.

Abstract: The subject of the paper is medicinal types of manna in the form of saccharine exudates of various types of trees, which appear in the writings of the Old Serbian medical codex known as the *Hilandar Medical Codex* No. 517 (mid-16th century). Medicinal types of manna primarily appear in the writings from the *Canon of Medicine*, the work of the famous Persian

[*] marina.stetic@f.bg.ac.rs

[**] Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-66/2024-03/200163).

physician Avicenna (980–1037). These treatises were translated into Old Serbian through a Latin translation of the *Canon*, which was created at the end of the 12th century in Toledo, by Gerard of Cremona. Some types of manna are also present in the List of Simple Remedies of the *HMC*, which represents a translation of the *Circa Instans*, the famous pharmacopoeia of the Salerno school from the second half of the 12th century. The paper identifies and presents all types of manna found in the texts of the *HMC*, including their application within therapies for various diseases. Their properties and characteristics are indicated following the understanding of medicine at that time, alongside attention given to remedies that appear combined with manna.

Keywords: manna, tarangabin, siracost, tamarix, ladanum, *Hilandar Medical Codex*, Avicenna, *Canon of Medicine*, Old Serbian medical writings, 16th century.

Назив *мана* (хебр. *mân*; егип. *mnn*, *mannu*, *mennu*; арап. *mann*; хелен. грч. *μάννα*; лат. *manna*; стсрп. **ман'на**, **мана**) има више значења, при чему се најчешће односи на две врсте сахаринских супстанци. Једна се јавља у виду ексудације из грана или лишћа биљака или дрвећа, до које долази под утицајем високих температура, услед убода инсекта или вештачким стварањем реза. Другу категорију представљају излучевине инсеката из рода *Rhynchota* (многи из врсте *Coccina*, сви инсекти врсте *Aleyrodina* и *Pysllina*, као и већина припадника врста *Aphina* и *Cicadina*).[1] Услед високе температуре и нижег степена влажности мана очвршћава. Све врсте биљака које дају ману углавном потичу с простора Старог света. Одређени арапски и персијски средњовековни научници добро су разумели природу мане. Уверење да ова сахаринска излучевина представља неку врсту росе или меда, коју скупљају пчеле или човек, на Западу је важила све до раног модерног периода. Мана је одувек представљала реткост. Користила се као слаткиш или додатак алкохолу, док је у западној и централној Азији све до 6. века, када је прихваћена

[1] Robert Arthur Donkin, *Manna: An Historical Geography*, Hague 1980, 1, 4. Име *мана* односи се и на слатки талус лишаја *Lecanora esculenta* Eversm. – *f. Lecanoraceae* са простора северне Африке, централне и западне Азије. Пошто се шири под утицајем ветра, познат је као *небеска* или *библијска мана* (Драгутин Симоновић, *Ботанички речник: имена биљака*, Београд 1959, 19, 267; R. A. Donkin, *Manna*, 1, 43–54). Маном се називају и одређене гљиве, као и више дивљих житарица, првенствено *Glyceria fluitans* R. Br. – *f. Gramina*, односно *пољска мана* или *мана трава*, благо слаткастог укуса, која се раније сматрала луксузом (Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 217; R. A. Donkin, *Manna*, 1, 98–103). Под утицајем библијске мане, назив је почео да се примењује на разне митолошке или чудесне супстанце. Најкасније од 14. века повезиван је и с гробовима или телима светаца. Термин *мана* користи се и симболички, у значењу хране или чак духовне хране – *manna animae*. Изгледа да је повезиван и са „храном богова", односно амброзијом и нектаром (R. A. Donkin, *Manna*, 2).

шећерна трска, била један од главних заслађивача. Неколико врста служило је пак искључиво или углавном као лек.[2]

Постоји више објашњења порекла речи *мана*. Она можда има неколико корена, укључујући ранохебрејски *mân* у значењу „шта?". У *Другој књизи Мојсијевој*, односно *Изласку* (16: 1–36), каже се да је Бог Израелцима у пустињи Син (између Елима и Синаја) послао ману („ујутру паде роса око окола", „а кад се диже роса, а то по пустињи нешто ситно округло, ситно као слана по земљи"). Будући да су је тада први пут видели, узвикнули су *mân-hû* – „Шта је ово?". Непознату материју назвали су *мана*, говорећи да је бела као зрно коријандерово, да се растапа на сунцу и да има укус медених колача.[3] Арапска реч *mann* тумачена је и као „дар", „дар од Бога" или „дар са неба" (*mann as-samā*), будући да се сматрало да се мана спушта с неба. Једно од мишљења је и да хебрејско *mân*, *mân-hû* или *manah* (сиријски *mânâ-hû*) потиче заправо из арамејског и да је у блиској вези с речју *min* – 'из', у значењу одвајања, елиминације, лучења, што је у складу с природом настајања излучевине мане.[4]

***

Корпус старосрпских лекарских текстова, који је у историографији познат под називом *Хиландарски медицински кодекс*, настао је у шестој деценији 16. века (око 1550–1560), као превод најзначајнијих лекарских списа европске научне медицине, утемељене на учењима и делима античких грчко-римских и средњовековних арапских лекара и филозофа.[5] Открио га је 1952. године Ђорђе Сп. Радојчић у Хиландару, где се и данас чува под бројем 517, иако засигурно није настао у Светој Гори.[6] Неколико деценија касније, овај драгоцени лекарски зборник добио је и своје фототипско

---

[2] R. A. Donkin, *Manna*, 1–3.

[3] *Библија или Свето писмо Старога и Новога завјета*, превео Стари завјет Ђура Даничић, Нови завјет превео Вук Стеф. Караџић, Београд 1981, 66–68; R. A. Donkin, *Manna*, 4.

[4] R. A. Donkin, *Manna*, 4–6.

[5] Мирко Дражен Грмек, „Садржај и подријетло хиландарског медицинског рукописа бр. 517", *Споменик САНУ* 110 (1961) 31–45; Станоје Бојанин, „Хиландарски медицински кодекс и научна медицина на средњовековном Балкану", у: *Средновековните Балкани като световен кръстопът: контакти и обмен*, ур. Л. Симеонова, Л. Тасева, София 2017, 277–294.

[6] Ђорђе Сп. Радојчић, „Старе српске повеље и рукописне књиге у Хиландару", *Arhivist* II/2 (1952) 72–73; С. Бојанин, „Хиландарски медицински кодекс", 277–279; исти, „Првих десет година истраживања Хиландарског медицинског кодекса (1952–1961)", *Иницијал. Часопис за средњовековне студије* 10 (2022) 111–115.

издање.[7] Крајем девете деценије 20. века објављен је и транскрибовани старосрпски текст, као и превод на савремени српски језик.[8] Историчар Станоје Бојанин, који је пре нешто више од десет година први приступио поновном, озбиљном проучавању *Хиландарског медицинског кодекса*, и дошао до изузетно значајних резултата, указао је на многе недостатке и мањкавости постојећег издања овог лекарског корпуса. Реч је о испуштању и премештању одређених листова, слободном преводу и неразумевању текста у појединим деловима, погрешним ставовима о пореклу одређених списа, као и о мноштву неидентификованих или погрешно идентификованих лекова.[9] Сви побројани недостаци приметни су и у списима *ХМК* у којима се јављају дроге које су предмет овог рада, на шта је скренута пажња у научном апарату. Упркос свему томе, издање којим располажемо ипак представља корисно полазиште за даља истраживања.

Хиландарски медицински кодекс садржи списе о флеботомији, разним врстама огњица, уроскопији, заразним болестима (куга, велике и мале богиње, маларија и др.), отровима, педијатрији, док део овог корпуса чине и списи о једноставним и сложеним лековима.[10] Део медицинских текстова хиландарског рукописа, чије је порекло тачно утврђено, представља делимично прерађене преводе лекарских списа прве медицинске школе у Европи, основане у Салерну у јужној Италији у 11. веку, на којима се заснивала читава европска, али и српска средњовековна научна медицина. Медицинска и фармаколошка знања средњовековних европских научника темељила су се на теоријама грчког лекара Хипократа (460–370 п. н. е.) и филозофа Аристотела (384–322 п. н. е.), као и на учењима грчког лекара у римској војсци Диоскурида (око 40–90 н. е.) и римског лекара Галена (129–216 н. е.), која су у западноевропски свет

[7] *Хиландарски медицински кодекс № 517. Фототипско издање*, ур. Васо Милинчевић, увод Реља Катић, поговор Васо Милинчевић, прев. на енглески језик Шила Софреновић, Београд 1980 [=*ХМК* 1980].

[8] *Хиландарски медицински кодекс № 517*, прир. и уводна студија Реља В. Катић, транскрипција српскословенског текста и прев. Љубомир Котарчић и Младен Миливојевић, Горњи Милановац – Београд 1989 [=*ХМК* 1989].

[9] С. Бојанин, „Хиландарски медицински кодекс", 277–294; исти, „Првих десет година истраживања Хиландарског медицинског кодекса", 111–148; исти, „Лечење биљем у средњовековној Србији", *Годишњак за друштвену историју* XIX–1 (2012) 7–34; исти, „Превод трактата о отровима из Авиценине Канона медицине у Хиландарском медицинском кодексу", у: *Танка линија: између лека и отрова*, ур. Иван Станић, Јелена Манојловић и Снежана Мистровић, Београд 2021, 64–97; исти, „Чији је трактат о отровима? Историјат истраживања текста из Хиландарског медицинског кодекса (1952–2022)", у: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности* XIII, ур. Гордана Јовановић, Деспотовац–Београд 2023, 91–114.

[10] *ХМК* 1980; *ХМК* 1989.

доспела захваљујући каснијим преводима њихових дела, извршених од стране муслиманских научника. Салернски списи, који потичу из периода од 11. до половине 14. века, засновани су на арапским лекарским трактатима, које су превели Константин Афрички (1010–1087), учени монах из Монте Касина, као и јеврејски научници у Толеду.[11]

Фармаколошки спис о једноставним лековима *Хиландарског медицинског кодекса* – **Сказанїе ѥс(тъ)ствꙋ wт(ъ) в҃сакого билıа, или ѥ врꙋкѥ или ѥ стꙋдено или сꙋхо, или мокрw. И вѣсако билıе за что ѥ добро. ꙋказ ѣ wт(ъ) азꙋъ** (*Опис својстава сваког лека, било да је врућ, хладан, сув или влажан. И за сваки лек за шта је добар*) чине монографије укупно 145 лековитих дрога, најчешће биљног, али и минералног и животињског порекла. Описи дрога садрже информације о њиховим основним својствима, у складу са *хуморалном теоријом*, о пореклу, изгледу, одређеним особеностима, понекад и о року трајања, као и о примени у терапијама и третманима за разне болести и тегобе.[12] Заслугом загребачког историчара медицине Мирка Грмека утврђено је да овај спис представља прерађени и прилагођени превод књиге *Liber de simplici medicina*, познатије као *Circa Instans* (друга половина 12. века).[13] *Circa instans* (1150–1170/80), заснована на хуморалној теорији Галена, једна је од најзначајнијих књига латинске медицине, чијим аутором се сматра салернски учитељ Матеј Платеаријус (+1161). Настала је већим делом на основу Диоскуридовог дела *De materia medica*,[14] које је у латински свет доспело захваљујући преводу из 6. и његовој преради из 12. века, али и на основу многих других текстова. *Circa Instans* садржи и описе лекова арапског и оријенталног порекла, који

---

[11] Joseph Patrick Byrne, *The Black Death*, London 2004, 33–57; С. Бојанин, „Лечење биљем", 7–17; исти, „Хиландарски медицински кодекс", 277–294.

[12] *ХМК* 1989, 97–157, 293–354. Део трактата о отровима, исписан на листовима 203а–204б, у издању *ХМК* погрешно је придружен спису о једноставним лековима (исто, 354–356), на шта је указао Бојанин: С. Бојанин, „Превод трактата о отровима", 68.

[13] М. Д. Грмек, „Садржај и подријетло хиландарског медицинског рукописа бр. 517", 34–35. Види и: Реља В. Катић, „Српски превод *Liber de simplici medicina dictus Circa Instans* Matthaeusa Platearіusa из Хиландарског медицинског кодекса бр. 517", *Зборник Матице српске за књижевност и језик* XXV/2 (1977) 193–275; исти, *Порекло српске средњовековне медицине*, Београд 1981, 129–135 (Катић наводи списак лекова од којих неки нису идентификовани или је то учињено погрешно); *ХМК* 1989, XXXIII–XXXIV (Р. Катић); Реља В. Катић, *Српска средњовековна медицина*, Горњи Милановац 1990, 20; С. Бојанин, „Лечење биљем", 9–15; исти, „Хиландарски медицински кодекс", 279–282.

[14] Dioscorides, *De materia medica: Being an Herbal with Many Other Medicinal Materials Written in Greek in the First Century of the Common Era*, ed. and translation Tess Anne Osbaldeston, Robert P. A. Wood, Johannesburg 2000; Pedanius Dioscorides of Anazarbus, *De materia medica*, translated by Lily Y. Beck, Hildesheim – Zürich – New York 2017.

нису били познати у антици.[15] Трактат о сложеним лековима *ХМК*, у које спадају *пилуле* (**пилѹлѣ**), *летуарији*/*електуарији* (**лѣтѹарїѡ**) – лековита заслађена маса у форми пекмеза, затим *уља* (**маслѡ**), *масти* (**мастъ**), *мелеми*/*емпластри* (**емъ́бластъ**) и *ђулапи* (**гюлапъ**), тј. *сирупи* (**ширѡпъ**),[16] настао је на основу дела *Antidotarium*, чији је аутор Никола из Салерна (прва половина 12. столећа).[17]

Спис о једноставним лековима *ХМК* садржи монографију о *мани* уопште,[18] као и о једној њеној врсти.[19] Поред тога, у описима других лековитих дрога наилази се и на поједине врсте мане.[20] Лековите дроге мане у виду сахаринске излучевине или корена различитих родова и врста јављају се и у терапијским деловима трактата о куги и богињама, затим списа о *огњици трећиници* (терцијана маларија),[21] као и у спису о *крвној*

[15] Дело је сачувано у више преписа и верзија, укључујући и преводе на народне језике. Зависно од рукописа, број описаних дрога најчешће се креће између 250 и 280, док у појединим верзијама обухвата и неколико стотина. Iolanda Ventura, „Il *Circa Instans* dello Pseudo-Matteo Plateario: per una storia della diffusione, verso la preparazione di un'edizione", *Minerva* 23 (2010) 35–80; ista, „Medieval Pharmacy and Arabic Heritage: the Salernitan Collection *Circa Instans*", *Micrologus* 24 (2016) 339–401; С. Бојанин, „Хиландарски медицински кодекс", 280–281, 283 (нап. 32). У овом раду коришћено је издање старофранцуског превода из XIII века, у коме су поједина поглавља скраћена или замењена поглављима из других списа: *Le livre des simples medecines*, traduction française du *Liber de simplici medicina dictus Circa instans* de Platearius, tirée d'un manuscrit du XIIIe siècle (Ms. 3113 de la Bibliothèque Ste Geneviève de Paris) et publiè pour la prèmiere fois par le dr Paul Dorveaux, Paris 1913. Такође су коришћена издања посвећена фармакопејама које се највећим делом заснивају на *Circa Instans*: *L'Opera Salernitana „Circa Instans", ed il testo primitivo del „Grant Herbier en francoys" secondo due codici del secolo XV, conservati nella regia biblioteca estense*, per Giulio Camus, Modena 1886; Ps. Bartholomaeus Mini de Senis, *Tractatus de herbis (Ms London, British Library, Egerton 747)*, a cura di Iolanda Ventura, Firenze 2009 [=*Tractatus de herbis*].

[16] *ХМК* 1989, 158–168, 357–369.

[17] Nicolaus Salernitanus, *Antidotarium: [Tractatulus quid pro quo; Synonyma]*, ed. Nicolaus Jenson, Venice 1471; *L'Antidotaire Nicolas: deux traductions françaises de l'Antidotarium Nicolai: l'une du XIVe siècle suivie de quelques Recettes de la même époque et d'un Glossaire; l'autre du XVe siècle, incomplète*, publiées par Paul Dorveaux, préface de M. Antoine Thomas, Paris 1896; М. Д. Грмек, „Садржај и подријетло хиландарског медицинског рукописа бр. 517", 35–36; Р. В. Катић, *Српска средњовековна медицина*, 20–21; С. Бојанин, „Лечење биљем", 9–11, 14, 16; исти, „Хиландарски медицински кодекс", 283.

[18] *ХМК* 1989, 334.

[19] Исто, 137, 329. У Катићевим речницима мана је присутна као термин, али без идентификације (Реља В. Катић, *Терминологија српске средњовековне медицине и њено објашњење*, Београд 1982, 96; исти, *Терминолошки речник српске средњовековне медицине*, Београд 1987, 81; *ХМК* 1989, 416).

[20] *ХМК* 1989, 298, 321.

[21] Терцијана маларија је врста маларије код које се температура јавља сваког другог дана, односно сваког трећег дана рачунајући од првог. *Медицинска енциклопедија: азбучна: Вук*

огњици, коју је Реља Катић идентификовао као рекуренс или повратни тифус (повратна грозница).[22] У историографији је донедавно важило уверење да фармакотерапијске белешке за многа обољења, затим спис о свакодневним (акутним, ефемерним), маларичним и огњицама насталим услед великих богиња представљају слободан превод дела *Practica brevis*, ученог салернског лекара Јована Платеаријуса (крај 11. – почетак 12. века). За спис о дијагностици обољења према променама у мокраћи истакнуто је да такође потиче од неког салернског медицинског текста.[23]

Међутим, недавно је откривено да одређени списи *ХМК* потичу из *Канона медицине*, дела чувеног персијског лекара и филозофа Абу Али ел Хусеин ибн Сине, познатијег на Западу као Авицена (980–1037). До овог значајног открића први је дошао Станоје Бојанин, који је показао да спис о отровима *Хиландарског медицинског кодекса* представља превод једног дела Авиценино истоименог трактата.[24] Не знајући за његове резултате, на основу увида у савремени руски превод арапског рукописа *Канона* из 12. века,[25] дошло се до сазнања да спис о куги и великим и малим богињама такође потиче из Авиценино дела. Имајући у виду да су одређени списи *ХМК* настали на основу дела салернске медицине, изнета је претпоставка да је споменути трактат у старосрпски лекарски зборник доспео посредством неког латинског превода Авиценине књиге, насталог у периоду од половине 14. (тачније од 1347/48. године) до краја 15. века, и да вероватно такође припада медицинској школи у Салерну.[26] Ова претпоставка се ипак мора одбацити, будући да су у Европи, крајем 12. века у Толеду, *Канон медицине* с арапског на латински превели Герард из Кремоне (око 1114–1187) и његови сарадници.[27] На то је у српској историографији такође скренуо пажњу С. Бојанин, утврдивши да спис о отровима из *ХМК* не представља превод арапског оригинала, већ да је настао управо на основу Герардовог латинског превода *Канона*. Бојанин је у свом раду представио релативно детаљну анализу садржаја

Карапић – Larousse 2, *Ј–П*, Београд 1976, 216.

[22] Р. Катић, *Порекло српске средњовековне медицине*, 125.

[23] Исто, 119–126; *ХМК* 1989, XLI–XLIII (Р. Катић); Р. Катић, *Српска средњовековна медицина*, 65.

[24] С. Бојанин, „Превод трактата о отровима".

[25] Абу Али Ибн Сина (Авицена), *Канон врачебной науки* IV, ред. А. С. Садыков и др, перевод с арабского М. А. Салье, Ташкент 1980, 125–137 [=Ибн Сина IV].

[26] Марина Штетић, „Схватање узрока и лечења куге према Хиландарском медицинском кодексу", *Београдски историјски гласник* 13 (2022) 89–124.

[27] George Sarton, *The Appreciation of Ancient and Medieval Science during the Renaissance (1450–1600)*, Philadelphia 1955, 42; Nancy G. Siraisi, *Avicenna in Renaissance Italy. The Canon and Medical Teaching in Italian Universities after 1500*, Princeton 1987, 19–20, 44.

старосрпског списа и латинског трактата из *Канона медицине* (*Canon Medicinae*), поред чега је указао и на тачан обим преведеног текста, који у постојећем издању *ХМК* није адекватно представљен.[28] Из његових резултата произлази и више него значајан закључак да се садржај *ХМК* више не сагледава у дометима утицаја појединих школа, попут оних у Салерну и Монпељеу, већ да га треба посматрати у „најширем контексту средњовековне западноевропске науке, чија је знања делила и српска средњовековна медицина".[29]

Канон медицине, који обухвата пет књига, темељи се на теоријама античких лекара Хипократа, Галена и Диоскурида, укључујући и медицинска знања са простора јужне и југозападне Азије, посебно из Персије и Индије. Захваљујући томе, *Канон* представља једно од најважнијих дела, како арапске, тако и европске средњовековне медицине.[30] Убрзо након превода на латински језик, већ током 13. века постао је обавезан уџбеник у медицинској школи у Монпељеу, као и на универзитетима у Паризу, Болоњи и Падови. Крајем 13. столећа *Канон медицине* почео је да се преводи и на друге језике, док је од половине 15. до краја 16. века, после *Светог писма*, постао најчешће штампана књига у Европи.[31] Поред трактата о куги и богињама, за остале списе *ХМК* у којима се наилази на мане различитих врста такође се са сигурношћу може рећи да су настали на основу Герардовог латинског превода *Канона медицине*.[32] Међутим, латински предложак који је послужио за настајање старосрпских списа није познат. Бојанин сматра да старосрпски трактат о отровима није настао непосредно из Герардовог превода *Канона*, већ да је за његов превод највероватније послужио неки латински медицински приручник намењен пракси, у који су били уврштени и одређени делови Авиценине дела.[33] Такође, није познато ни време настанка старосрпских превода. У вези с тим треба узети у обзир и чињеницу да *ХМК*, који је

[28] С. Бојанин, „Превод трактата о отровима", 69–92; исти, „Чији је трактат о отровима?", 109–112.

[29] С. Бојанин, „Превод трактата о отровима", 93; исти, „Чији је трактат о отровима?", 112–113.

[30] Seyyed Hossein Nasr, „Sīnā, Ibn", in: *Dictionary of the Middle Ages*, Volume 11, *Scandinavian languages – Textiles, Islamic*, ed. Joseph R. Strayer, New York 1988, 306.

[31] Nancy G. Siraisi, *Avicenna in Renaissance Italy*, 43–65, 128, 361–366; С. Бојанин, „Превод трактата о отровима", 69–70; исти, „Чији је трактат о отровима?", 109–110.

[32] Још је Мирко Грмек приметио да су трактат о куги и богињама и текстови о свим акутним огњицама под великим утицајем арапске и средњовековне јужноиталијанске медицине. М. Д. Грмек, „Садржај и подријетло хиландарског медицинског рукописа бр. 517", 37–38.

[33] С. Бојанин, „Чији је трактат о отровима?", 110, 112. Види и: исти, „Превод трактата о отровима", 72.

настао средином 16. века, представља препис неког већ постојећег штива, било да је реч о препису једног медицинског приручника или појединачних текстова из више различитих књига.[34]

У овом раду коришћено је латинско издање *Канона* штампано у Венецији 1507. године,[35] као и венецијанско издање лекара и арабисте Андрее Алпага из 1595. године, који је почетком 16. века донекле прерадио превод Герарда из Кремоне.[36] Консултована су и два савремена превода. Реч је о руском преводу арапског рукописа *Канона* из 12. века,[37] као и о енглеском преводу персијског текста с краја 16. века, насталог као превод арапског предлошка Авиценино дела.[38] Латинско издање *Канона* из 1595. године и савремене преводе Авицене, укључујући и њихову паралелну употребу, у српској научној литератури такође је први открио и користио С. Бојанин, који је скренуо пажњу и на постојање издања из 1507. У овом раду прихваћен је и његов начин идентификовања и представљања лекова.[39]

Спис о *огњици чумној* (куги) и спис о великим и малим богињама (вариоле и морбиле) *ХМК* чине један трактат (листови 61а–73б), што се види из наслова првог поглавља (од укупно 12): **Зде почнет(ъ) wт(ъ) огнъіце чѫмнѣ и wт(ъ) родовъ кє и wт(ъ) богин(ъ), и wт(ъ) козіачъ, и wт(ъ) дрѫгъіиχ(ъ) болести кое приликѫютъ къ чѫмномѫ родѫ** (61а–63б) –

[34] *ХМК* 1989, XXXVIII (Р. Катић); С. Бојанин, „Превод трактата о отровима”, 72; исти, „Чији је трактат о отровима?”, 108.

[35] *Liber canonis Avicenne revisus et ab omni errore mendaque purgatus, summaque cum diligentia impressus*, per Paganinum de Paganinis Buriensem, Venetiis 1507 [=*Liber canonis Avicenne*].

[36] *Avicennae Arabum medicorum principis. [Canon Medicinae.] Ex Gerardi cremonensis versione, et Andreae Alpagi Bellunensis castigatione. A Joanne Costaeo, et Joanne Paulo Mongio annotationibus iampridem illustratus…*, Venetiis 1595 [=*Avicennae* I]; *Avicennae Arabum medicorum principis. [Canon Medicinae.] Ex Gerardi cremonensis versione, et Andreae Alpagi Bellunensis castigatione. A Joanne Costaeo, et Joanne Paulo Mongio annotationibus iampridem illustratus…*, Tomus secundus, Venetiis 1595 [=*Avicennae* II].

[37] Абу Али Ибн Сина (Авицена), *Канон врачебной науки* II, ур. Э. Хуршут, З. А. Мильман, второе издание подготовлено У. И Каримовым, перевод с арабского Ю. Н. Завадовского и С. Мирзаева, Ташкент 1982 [=Ибн Сина II]; Ибн Сина IV; Абу Али Ибн Сина (Авицена), *Канон врачебной науки* V, ред. А. С. Садыков и др, перевод с арабского У. И. Каримова, Ташкент 1980 [=Ибн Сина V].

[38] *The Canon of Medicine (al-Qānūn fī'l-tibb) (The Law of Natural Healing)*, Volume 2. *Natural pharmaceuticals*. Avicenna (Abū Ali al-Husayn ibn Abd Allāh ibn Sīnā), Compiled by Laleh Bakhtiar, Series Editor Seyyed Hossein Nasr, Chicago 2012 [=*The Canon of Medicine* 2]; *The Canon of Medicine (al-Qānūn fī'l-tibb) (The Law of Natural Healing)*, Volume 4. *Systemic Diseases, Orthopedics and Cosmetics*. Avicenna (Abū Ali al-Husayn ibn Abd Allāh ibn Sīnā), Translated by Hamidreza Doostdar, Edited by Laleh Bakhtiar. Series Editor Seyyed Hossein Nasr, Chicago 2014 [=*The Canon of Medicine* 4].

[39] С. Бојанин, „Превод трактата о отровима”, 69–70 (види и нап. 26, 27), 73–92.

Овде почиње о огњици чумној и њеним родовима, и богињама и козјачама и о другим болестима које припадају чумном роду). Ово поглавље посвећено је првенствено узроцима настанка куге. Затим следе још три поглавља о куги (63б–66а): **Бѣлѣзъı чѫмнıı** (63б–64а) – *Знаци чуме*, **Зде почнет(ъ) виданıе wт(ъ) огниц(ъ) чѫмнъıиχ(ъ)** (64б–65б) – *Овде почиње лечење огњица чумних*, **Дѫвание wт(ъ) чѫме и пръво неж(є)ли прімлѣт(ъ) чл(о)в(ѣ)къ** (65б–66а) – *Чување од чуме и прво [што] не жели да прими човек*. Вариолама и морбилама посвећено је наредних осам поглавља (66б–73б): **Зде покинѣ wтъ богинѥ и wтъ козїачъ** (66б–67а) – *Овде почиње о богињама и козјачама*, **Ѡт(ъ) козїаче или богинѥ** (67б–69а) – *О козјачама или богињама*, **Бѣл(ѣ)зи wт(ъ) изъшъствїа богин(ъ) или козїачъ** (69а) – *Знаци избијања богиња или козјача*, **Ѡт(ъ) дрѫгагw рода wт(ъ) козїачъ** (69а–69б) – *О другом роду козјача*, **Бѣлѣзъı wт(ъ) мор'билw** (69б–70а) – *Знаци морбила*, **Зде почни виданıе** (70а–71б) – *Овде почиње лечење*, **Ѡт(ъ) билıа, за wвѫи истѫ болѣстъ** (71б–72б) – *О лековима за ову исту болест*, **Ѡ знанїа, кое ѫдовѣ потрѣбѫе чѫвати wт(ъ) варишлъ или wт(ъ) мор'билw** (72б–73б) – *О познавању (тога) које удове треба чувати од вариоле или морбиле*.[40]

Авиценини текстови о куги и великим и малим богињама обухватају првих 12 од укупно 20 поглавља четвртог трактата (Tractatus IV) првог дела (Fen I) IV књиге (Liber quartus) латинског превода *Канона медицине*.[41] Четврти трактат носи наслов *De febribus pestilentialibus, & que sunt (eis) homogenea, & variolis, & morbillo* (*О кужним грозницама, и онима које су њима сродне, и вариолама, и морбилама*),[42] што заправо одговара наслову првог поглавља старосрпског списа. Првих пет поглавља Авиценинога трактата посвећено је куги: *De febre pestilentiali* (Cap. 1) – *О пестиленцијалној (кужној) грозници*, *De signis febris pestilentialis* / *Signa* (Cap. 2) – *О знацима пестиленцијалне грознице* / *Знаци*, *De signis pestilentieaeris* / *Signa pestilentiae* (Cap. 3) – *О знацима куге* / *Знаци куге*, *Curationes febrium pestilentialium* (Cap. 4) – *Лечење пестиленцијалне грознице*, *Praeseruatio a pestilentia* (Cap. 5) – *Заштита од куге*. Наредних седам поглавља односи се на вариоле и морбиле: *De variolis* (Cap. 6) – *О вариолама*, *De signis apparitionis variolarum* / *Signa apparitionis variolarum* (Cap. 7) – *О знацима* / *Знаци избијања вариола*, *De morbillo* (Cap. 8) – *О морбилама*, *De signis salutis eius* / *Signa salutis eius* (Cap. 9) – *О знацима* / *Знаци њиховог појављивања*, *De cura* / *Cura* (Cap. 10) – *О лечењу* / *Лечење*,

[40] *ХМК* 1980, 121–146; *ХМК* 1989, 261–274. Уп. *ХМК* 1989, 67–77.
[41] *Liber canonis Avicenne*, 416–420'; *Avicennae* II, 67–81.
[42] *Liber canonis Avicenne*, 416; *Avicennae* II, 67.

De opservatione membrorum, & defensione eorum a nocumento variolarum, & morbillorum (morbilli) (Cap. 11) – *О посматрању делова [лица и тела] и њиховој заштити од штетности вариола и морбила*, *De eradicatione vestigiorum variolarum* (Cap. 12) – *О искорењивању трагова вариола*.[43]

Иако се ради о истом броју поглавља посвећених куги и великим и малим богињама у старосрпском и латинском трактату, наслови свих поглавља нису идентични, нити је текст подељен на исти начин. Део посвећен куги у *ХМК* обухвата прва четири поглавља, а у латинским издањима из 1507. и 1595. – првих пет. Садржај првог поглавља о куги старосрпског списа одговара садржају прва два поглавља Авиценине трактата. Део о богињама у *ХМК* обухвата осам поглавља, а у *Канону медицине* – седам. Садржај првог поглавља о вариолама и морбилама Авиценине трактата (Cap. 6) у старосрпском преводу подељен је на два поглавља, исто као и садржај Авиценине поглавља о лечењу (Cap. 10). Последње поглавље (Cap. 12) латинских издања није се нашло у старосрпском преводу. На почетку латинског поглавља о морбилама (*De morbillo*, Cap. 8) пише да су мале богиње „колеричне велике богиње" („morbillus omnis est variola cholerica"), као и да се не разликују много од вариола, осим што морбиле настају од *колере* („morbillus est cholericus").[44] Ово објашњење је у поглављу старосрпског текста изостало (**Ѡт(ъ) дрѹгагѡ рода wт(ъ) козїачъ** – *О другом роду козјача*).[45] Према *хуморалној теорији*, основну снагу људског тела чинила су четири животна сока (хумора или пнеума) – *крв*, *флегма* (слуз), *колера* (жута жуч) и *маланхолија* (црна жуч). Прва два налазила су се у крвним жилама (судовима), док су друга два чинила воду. Сматрало се да нарушавање равнотеже сокова доводи до болести, док се лечењем поново успостављао баланс хумора.[46]

Текст о терцијаној маларији *ХМК* припада спису о огњицама и грозницама које настају због колере (жута жуч). У првом поглављу списа (**Зде починкт(ъ) wт(ъ) огнъіце и грознице ѥже сътварает се wт(ъ) колѣрѣ** (103а–103б) – *Овде почиње о огњицама и грозницама које се стварају од колере*) објашњава се да постоје три врсте колеричних огњица, које су затим описане на наредним листовима (103б–115б).[47] Прво је

---

[43] *Liber canonis Avicenne*, 416–418'; *Avicennae* II, 72–76.

[44] *Liber canonis Avicenne*, 417–417' (Cap. 8); *Avicennae* II, 74 (Cap. 8). Види и: Ибн Сина IV, 131–132; *The Canon of Medicine* 4, 269–270.

[45] *ХМК* 1989, 73, 269.

[46] J. P. Byrne, *The Black Death*, 34–35, 42–43; L. E. Voigts, „Humours", in: *The Oxford Dictionary of the Middle Ages* 2, ed. R. E. Bjork, Oxford 2010, 820.

[47] *ХМК* 1980, 205–230; *ХМК* 1989, 250–251 (103а–103б), 275–284 (103б–115б). Уп. *ХМК* 1989, 65, 78–88 (Спис о колеричним огњицама и грозницама припада делу о разним врстама

представљена *терцијана маларија*, названа *тритеош* (*triteus*), којој су посвећена три поглавља (103б–110а): **Ѡт(ъ) грознице коꙗ ѯхвата кднъ д(ъ)нъ и др҃гъı нѣ, и г(лаго)лкт се трїтеѡшъ** (103б–104а) – *О грозници која хвата један дан, а други не, и зове се тритеош*, **Ѡт(ъ) познанıа грозницѣ коıа тресе кднъ д(ъ)нъ, и др҃гъı нѣ, и коꙗ к права, и коꙗ нѣ права** (104а–104б) – *О познавању грознице која тресе један дан, а други не, и која је права, а која није права*, **Зде почнетъ виданıе за гроънъıц҃ коꙗ к права** (104б–110а) – *Овде почиње лечење за грозницу која је права*.[48] Текстови о колеричним огњицама у *Канону медицине* припадају другом трактату (Tractatus II) првог дела (Fen I) IV књиге (Liber quartus), обухватајући укупно девет поглавља, од којих прво гласи: *De sermone febris colerice* (Cap. 36 (1507)) / *Sermo de febre cholerae* (Cap. 35 (1595)) – *О дискурсу* / *Дискурс о колеричној грозници*.[49] Терцијаној маларији посвећена су такође три поглавља: *De tertiana absolute, & nominatur triteus* (Cap. 37/36) – *О правој терцијани, која се назива тритеус*, *De differentia inter tertianam puram, & non puram* (Cap. 38) / *Differentia inter tertianam puram, & non puram* (Cap. 37) – *О разлици* / *Разлика између чисте (праве) терцијане и оне која није чиста*, *De cura tertiane pure* (Cap. 40) / *Cura tertiana pura* (Cap. 39) – *О лечењу* / *Лечење чисте (праве) терцијане*.[50]

Старосрпски спис о тзв. *крвној огњици* налази се на листовима 115а–120б *Хиландарског медицинског кодекса* и обухвата два поглавља: **Ѡт(ъ) огнице ꙗже сътвараетъ се ѡт(ъ) кръви** (115б–118б) – *О огњици која настаје због крви* и **Виданıе ѡт(ъ) ѡгнице кръвѣнѣ** (119а–120б) – *Лечење огњице крвне*.[51] У латинским издањима *Канона медицине*, спис о овој врсти огњице припада такође другом трактату првог дела IV књиге и садржи три поглавља: *De febre sanguinis* (Cap. 45/44) – *О крвној грозници*, *De signis* (Cap. 46) / *Signis* (Cap. 45) – *О знацима* / *Знаци*, *De cura febris sanguinis* (Cap. 47) / *Cura febris sanguinis* (Cap. 46) – *О лечењу* / *Лечење*

фебрилних стања. У постојећем издању *ХМК* само се прво поглавље овог списа налази на свом месту, док су остала поглавља издвојена и представљена одмах након трактата о куги и богињама).

[48] *ХМК* 1980, 206–219; *ХМК* 1989, 275–279. Уп. *ХМК* 1989, 78–82. Друга је огњица која не личи на праву терцијану маларију: **Ѡт(ъ) огнице трєтинице коꙗ нѣс(тъ) свъсма** (110а–113а) – *О огњици трећиници која није права* (*ХМК* 1980, 219–225; *ХМК* 1989, 279–281. Уп. *ХМК* 1989, 83–85). Трећа врста колеричне грознице јесте она која се на грчком зове *фариош*, а на латинском *каужон*. Представљена је у оквиру три поглавља (113а–115б), од којих прво гласи: **Ѡт(ъ) огнъıце адѵıце ꙗж(є) г(лаго)лкт се грьч'къı фарıѡш(ъ), и латинскъı каѵжѡн(ъ)** (*ХМК* 1980, 225–230; *ХМК* 1989, 282–284. Уп. *ХМК* 1989, 86–88).

[49] *Liber canonis Avicenne*, 404'–406' (Cap. 36–44); *Avicennae* II, 38–43 (Cap. 35–43). Види и: Ибн Сина IV, 68–79; *The Canon of Medicine* 4, 167–184.

[50] *Liber canonis Avicenne*, 404'–406; *Avicennae* II, 38–40.

[51] *ХМК* 1980, 230–240; *ХМК* 1989, 284–289. Уп. *ХМК* 1989, 88–92.

крвне грознице.[52] Друго поглавље Авиценине текста о овој врсти огњице није се нашло у старосрпском преводу, будући да су друга половина стране 118а и страна 118б остале неисписане.[53]

***

Међу врстама *мане* у виду сахаринских излучевина неколико биљних врста, које се јављају у списима *Хиландарског медицинског кодекса*, најпре треба идентификовати *терамабин* / *торамабин* – **терамабинъ**, **терамбинъ**, **торамабинъ**[54] (лат. *tereniabin*, *teremabin*, *trangibin*). Назив потиче од персијских термина *tar-angubin*, *tar-angabin*; *tar-anjubīn*, *tar-anjabin* (Teh.) – у преводу 'влажан мед' или 'зелени мед' (лат. mel humidum), који представљају име за сахаринску излучевину биљке *Alhagi camelorum* Fisch. (= *Alhagi maurorum* Med., *Hedysarum alhagi* Linnaeus, *A. graecorum* Boiss) – *f. Leguminosae* (= *Fabaceae* = *Papilionaceae*).[55] У северној Африци и југозападној Азији за *A. maurorum*, која је уједно најчешћи представник рода *Alhagi* Desv. (= *Hedysarum*, *Manna*), користе се арапски називи *al-hāj* (ходочасник) и *al-'āqūl* (жбун). Знатно севернији и источније заступљенији су персијски називи *ushtur khār*, *shutur khār* или *khār-i-ushtur*, односно камиљи трн, док је *spina camelina* назив европских аутора 18. века.[56] У складу са поменутим називима, ова врста је и у Европи, где се проширила након арапских освајања, позната као *арапска*/

---

[52] *Liber canonis Avicenne*, 406'–407' (Cap. 45–47); *Avicennae* II, 43–46 (Cap. 44–46). Види и: Ибн Сина IV, 79–84; *The Canon of Medicine* 4, 184–193.

[53] *ХМК* 1980, 235–236.

[54] *ХМК* 1989, 270, 276, 278. У овом издању терамабин је најчешће погрешно идентификован као мастика (исто, 79) или као смрдљика (исто, 81), док је на једном месту превода изостављен (исто, 74). У речнику на крају издања *ХМК* налазе се искривљени називи термина са такође погрешним идентификацијама: **терамовина** – мастика и **терамбина** – смрдљика (исто, 413).

[55] David Hooper, *Useful plants and drugs of Iran and Iraq*, with notes by Henry Field, Chicago 1937, 81; Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 19; R. A. Donkin, *Manna*, 18–19; Efraim Lev & Zohar Amar, *Practical Materia Medica of the Medieval Eastern Mediterranean According to the Cairo Genizah*, Leiden–Boston 2008, 445; Umberto Quattrocchi, *CRC World Dictionary of Medicinal and Poisonous Plants: Common Names, Scientific Names, Eponyms, Synonyms, and Etymology (5 Volume set)*, Boca Raton – London – New York 2016, 162–163; Zohar Amar & Efraim Lev, *Arabian Drugs in Early Medieval Mediterranean Medicine*, Edinburgh 2017, 68, 118.

[56] D. Hooper, *Useful plants and drugs*, 81; Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 19; R. A. Donkin, *Manna*, 13–15. За називе у другим деловима Азије види: R. A. Donkin, *Manna*, 15–17.

каспијска/*сиријска*/*хебрејска*/*персијска мана* или *камиљи трн*.[57] Код нас народни називи за *A. maurorum* гласе *дивљи мед светог јована*, *мана-шиб* и *манина детелина*.[58]

Врста *Alhagi camelorum* (*maurorum*, *graecorum*) представља ксерофитски трновити жбун са дубоким коренима, висине до 150 цм, са бодљама дугим 1–2,5 цм. Потиче са простора централне и западне Азије, посебно с подручја Хорасана у Ирану (источна Персија), као и са територије између река Аму Дарје и Сир Дарје, односно око Бухаре, Самарканда и Ташкента (Узбекистан). Заступљен је на простору од југоисточне Европе и северне Африке до западне и централне Азије и северне и централне Индије.[59] На стабљици, гранама и листовима ове врсте током ноћи се излучује сахаринска медна роса, која се у зору стврдне у облику зрна беле или светлосмеђе боје. Сакупља се у периоду од јуна до августа. До сахаринске ексудације долази само у регијама изложеним малој количини падавина, високим дневним температурама у летњем периоду, великом дневном и сезонском распону температура, као и у случају када је земљиште богато хранљивим материјама.[60]

Ману терамабин помињу арапски и персијски писци почев од 9. или 10. века. На простору западне и централне Азије терамабин је служио првенствено као благи лаксатив и експекторанс. Велику примену имао је и у припреми сирупа и слаткиша, будући да је шећерна трска била изузетно скупа. У другим крајевима ова врста садржи мелезитозу, али не и манит, који представља сладак, лековит, главни састојак мане.[61] У другој књизи *Канона медицине* налази се монографија о терамабину, који је описан роса која пада углавном на камиљи трн, на простору Хорасана и Трансоксијане (простор између река Аму Дарје и Сир Дарје; територија данашњег Узбекистана, Таџикистана, јужног Киргистана и југозападног Казахстана).

---

[57] Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 19; R. A. Donkin, *Manna*, 18; E. Lev & Z. Amar, *Practical Materia Medica*, 445; Z. Amar & E. Lev, *Arabian Drugs*, 68, 118, 233.

[58] Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 19.

[59] D. Hooper, *Useful plants and drugs*, 81; Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 19; R. A. Donkin, *Manna*, 12–13, 19, 23–26; Snežana Jarić et al., „Phytotherapy in medieval Serbian medicine according to the pharmacological manuscripts of the Chilandar Medical Codex (15–16th centuries)", *Journal of Ethnopharmacology* 137 (2011) 605.

[60] D. Hooper, *Useful plants and drugs*, 81; Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 19; R. A. Donkin, *Manna*, 18.

[61] D. Hooper, *Useful plants and drugs*, 81; Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 19; R. A. Donkin, *Manna*, 17, 19–20; E. Lev & Z. Amar, *Practical Materia Medica*, 445–446; U. Quattrocchi, *CRC World Dictionary of Medicinal and Poisonous Plants*, 162–163; Z. Amar & E. Lev, *Arabian Drugs*, 118. Други делови камиљег трна такође су налазили примену у медицини (E. Lev & Z. Amar, *Practical Materia Medica*, 445–446).

Најбољи *tar-angubin*/*tereniabin* је свеж и бео. По природи је уравнотежен, ка врућем, а по својству мекан, погодан за чишћење. Помаже код кашља, омекшава груди и ублажава жеђ и жуту жуч (колеру). Препоручује се у количини од десет до двадесет *мискала* (1 = 4,25 г),[62] односно од 42,5 до 83 грама. У речнику на крају латинског издања *Канона* из 1595. године *tereniabin* је описан као врста мане која се на Оријенту широко користи.[63]

Тарангубин је у Европу почео да се увози током средњег века преко Леванта, посредством Венеције, због чега је био познат као *сиријска* или *арапска*, а нарочито као *персијска мана*. Од 15. века у европској медицини замениће га сличан продукт из Калабрије. Реч је о мани пронађеној на врстама јасена (*Fraxinus* spp.), посебно на „цветајућем јасену" (*Fraxinus ornus* (*rotundifolia*) L.), који представља главну и најславнију званичну, лековиту ману Европе. Производња *fraxinus* мане је углавном била ограничена на централну и јужну Италију (*frassino*, *fioriti*, *orno*, *ornello* / *avornello*; локално *amollei*) и на Сицилију (*frascinu di manna*; локално *muddia*, *middia*), где су осниване велике плантаже јасена. Делимично је била присутна и на простору јужне Француске и Шпаније. Пожељна мана *Fraxinus* spp. била је светла и ломљива, бледо жуте боје. Садржи 60–80% манита и користила се искључиво у медицини. Потреба за њом широм Европе порасла је од 16. века, док је до друге половине 18. столећа врста *fraxinus* надмашила оријенталне производе. Мана ове врсте била је један од ретких извозних производа Калабрије и заузимала је важно место у регионалној економији.[64] Током 16. века европски студенти медицине, који нису директно познавали Исток, описали су *tereniabin* као *арапску ману* (*manna arabum*) или *источну ману* (*manna orientalis*), мешајући је често с другим врстама. Код писаца 17. века тарангубин је углавном описиван као *manna liquida*, *manna persiana* или чак *manna indica*.[65]

Друга врста мане која се јавља у списима *ХМК* јесте *ширакошт* / *ширакош* – **ширакѡщъ**, **ширакѡшъ**[66] (лат. *siracost*, *alseracost*, *asceherachost*). Њен назив потиче од персијског *schir-khecht*, *shir-khisht*

---

[62] *Liber canonis Avicenne*, 157'; *Avicennae* I, 404; Ибн Сина II, 613–614; *The Canon of Medicine* 2, 703–705. За *мискал* види: Ибн Сина V, 326; *The Canon of Medicine* 2, 705.

[63] *Avicennae* II, 424.

[64] R. A. Donkin, *Manna*, 18, 87–97. Слатке излучевине *Fraxinus ornus*, *Glyceria fluitans* и *Quercus infectoria* познате су као *мана* или *обична мана* (Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 19).

[65] R. A. Donkin, *Manna*, 21–22.

[66] *ХМК* 1989, 270, 276, 287–288. У преводу овог издања ширакошт је готово на сваком месту другачије идентификован. На једном месту поистовећен је са дрогом *драгант* (исто, 74), која представља трагантову гуму или смолу биљке под називом *драганат* или *козлинац* – *Astragalus tragacantha* L. – *f. Fabaceae* (исто, 120, 407; Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 1959, 59). На другим местима преведен је као српац, бели лук (*ХМК* 1989, 79), сирће (исто,

и у преводу значи ’сушени (или стврднути) сок (или млеко)’. Ширакошт представља беле грудвице у виду сахаринске излучевине са грана две врсте биљака – *Cotoneaster nummularia* Fischer et Meyer – *f. Rosaceae* и *Atraphaxis spinosa* L – *f. Polygonaceae*. Друга врста је жбун који расте у сувим и каменитим пределима, достижући висину до једног метра, док прва врста представља високи жбун или мало дрво, висине 2,5–5 метара, коме је потребно више влаге. Ширакошт се употребљава као пекторал (лек против плућних и бронхијалних болести) и пургатив, нарочито у лечењу тифуса. Попут других врста мане, коришћен је и за слаткише. На тржишту се продавао у претежно чистом стању или помешан с брашном. Од раног средњег века могао се наћи у апотекама на простору од Каира до северне Индије, где је био много више цењен од мане врсте *Alhagi maurorum*.[67]

И ову врсту мане први спомињу арапско-персијски научници 10–13. века, од којих поједини истичу да је ширакошт мана великог угледа.[68] Друга књига *Канона медицине* садржи монографију и о ширакошту, за који се каже да представља росу која се налази на врби[69] и драганату[70] са простора Херата. По природи је уравнотежен и поседује лаксативна својства, по чему је чак јачи од тарангубина.[71] У речнику на крају латинског издања *Канона* из 1595. године siracost је описан као „мана која се користи међу Италијанима” („siracost est manna qua apud Italos usitatur”).[72] Претпоставља се да у периоду 10–14. века није био шире присутан у Европи, осим можда у Палерму и градовима јужне Шпаније. Тек у другој половини 16. и почетком 17. века европски путници често говоре о трговини ширакоштом, док поједини бележе и да је реч о најбољој и најчистијој врсти мане. Према речима путописаца, ширакошт врсте *Atraphaxis spinosa* био је најраспрострањенији у суседству Техерана, док се врста добијена од *Cotoneaster nummularia* највише могла видети у Хорасану, односно у западном Авганистану и јужном Туркменистану.

91) или сируп (исто, 92), док је у речнику на крају издања идентификован као сирак или српац (исто, 437).

67 D. Hooper, *Useful plants and drugs*, 106–107; R. A. Donkin, *Manna*, 31–37; U. Quattrocchi, *CRC World Dictionary of Medicinal and Poisonous Plants*, 1155.

68 A. Donkin, *Manna*, 37–39.

69 У руском издању *Канона* ова дрога је погрешно идентификована као *врбова мана*, односно као продукт врсте *Salix rosmarinifolia* L. (Ибн Сина II, 597). Иначе, врбова мана, чији су оригинални називи *bid-khisht* и *bid-anjubin*, добија се од врсте *Salix fragilis* L. – *f. Salicaceae*. D. Hooper, *Useful plants and drugs*, 168; R. A. Donkin, *Manna*, 59–63; E. Lev & Z. Amar, *Practical Materia Medica*, 507.

70 Види нап. 66.

71 Ибн Сина II, 597; *The Canon of Medicine* 2, 703–705.

72 *Avicennae* II, 424.

Поједини аутори из прве половине 20. века изједначили су *kẖisht* и *šīrẖešk* са врстом *Cotoneaster nummularia*.[73]

Трећа врста која даје ману, посведочена у текстовима *ХМК*, јесте *тамарика*, *тамариш* или *тамариск мана* – **тамарика**, **тамариш(ъ)**, **тамаришкѫшъ**[74] (лат. *tamariscus*). Реч је о врсти *Tamarix gallica* L. (= *T. mannifera* Ehr.) – *f. Tamaricaceae*, познатој и као *француски тамариск* или *метљика*. У питању је најпознатија и најраспрострањенија врста рода *Tamarix* која даје ману. Централна област производње тамариск мане подразумева простор од Синајског полуострва до западне и средње Персије.[75] Њен персијски назив гласи *gaz-angubīn*, што у преводу значи 'тамариск мед' (*gaz*, *gazm* – назив за род Tamarix; *angubīn* – 'мед'). Арапски назив који се најчешће односи на ману врсте *T. gallica* (*mannifera*) гласи *ṭarfâ*, док је облик *kazmāzak* (*gazmāzak*) име за плод. Арапски и персијски фармацеути много чешће говоре о мани *Alhagi* (*tar-angubīn*) него о тамариску.[76] Тамариск мана је била заступљена на Синају и очигледно представља врсту која се спомиње у *Другој књизи Мојсијевој*, због чега је позната и као *синајска мана*.[77] Постоје тврдње да се мана излучује из грана тамариска након убода инсеката, као и да, бар на Синају, представља у потпуности животињски производ, односно излучевину двеју врста инсеката. Први је *Trabutina mannipara* (= *Coccus manniparus*), пронађен на висоравнима, а други – *Najacoccus serpentinus* var. *minor* Green, који је присутан у низијама полуострва.[78]

Врсте рода *Tamarix* имале су вишеструку примену на ширем простору, како у народној медицини и занатству, тако и у верским и ритуалним обредима.[79] У II књизи *Канона медицине* за плод тамариска се наводи да је хладан у првом и сув у другом степену. У комбинацији са сирћетом препоручује се за заустављање крварења и испирање уста

---

[73] R. A. Donkin, *Manna*, 39–40.

[74] *ХМК* 1989, 272–273, 298. У овом издању тамарика је углавном идентификована као метљика (исто, 101, 431), док је на једном месту преведена као измирна (исто, 76).

[75] D. Hooper, *Useful plants and drugs*, 175–176; Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 458; R. A. Donkin, *Manna*, 65, 67–70; *ХМК* 1989, 431; S. Jarić et al., „Phytotherapy in medieval Serbian medicine", 613; U. Quattrocchi, *CRC World Dictionary of Medicinal and Poisonous Plants*, 3669–3670. Име *метљика* односи се и на друге врсте: *Tamarix germanica* L. (= *Myricária germanica* (L.) Devs.) – *f. Tamaricaceae* (= *Myricária*), *Tamarix africana* Poir. – *f. Tamaricaceae*. Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 312, 458; U. Quattrocchi, *CRC World Dictionary of Medicinal and Poisonous Plants*, 2595.

[76] R. A. Donkin, *Manna*, 64–65, 70–71.

[77] Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 19.

[78] R. A. Donkin, *Manna*, 71–79.

[79] Isto, 63–64.

у случају зубобоље. Код болова у зубима корисно је и гргарење соком од листова тамариска скуваних у вину. За болести слезине узимају се плодови кувани у води са сирћетом, а гране и листови кувани у вину. Гране прокуване у води могу да се користе као облог са сирћетом код оних који имају тврду слезину. Сок од тамариска убија ваши. Листови се користе као облог за лечење меких отока. Дим тамариска суши сузне чиреве (вариоле), док његови плодови и пепео налазе примену у сушењу тешких чирева и уклањању дивљег меса. Плод је користан и код очних болести и искашљавања крви. Тамариск може имати и лаксативна својства, а препоручује се и у лечењу женских болести.[80] У старофранцуском преводу *Circa Instans* и рукопису фармакопеје *Tractatus de herbis*, која је заснована на овом делу, за тамариск (*tamariscus*) пише да представља диуретик и да је користан код загушења слезине и јетре.[81]

Још једна сахаринска излучевина која је присутна у списима *Хиландарског медицинског кодекса* и која се сматра врстом мане јесте *лаодан* – **лаѡдан**/**лаѡданѡ**[82] (лат. *ladanum*, *laodanum*, *labdanum*, *leda*; грч. *λάδανον*). Име потиче од персијских назива *lād*, *lādan*, односно арапског *lādhan* (’гума *cistusa*’). Ради се о слаткој мани, која се излучује на површину листова биљке *Cistus ladaniferus* L. (= *Stephanocarpus*) – *f. Cistaceae*.[83] Енглески путник J. T. Дилон је у другој половини 18. века забележио да бела зашећерена супстанца са врсте *cistus* у околини Бургоса у Кастиљи (шпан. *ládano*) представља праву ману, коју пастири и дечаци похлепно скупљају и једу и која је подједнако добра као она у Калабрији (мана јасена *Fraxinus ornus*). „Шпанска мана”, која је широко заступљена у Шпанији, нарочито на обронцима Сијера Морена у Андалузији, није била посебно експлоатисана, нити је стекла популарност мане из Калабрије и са Сицилије.[84]

У другој књизи *Канона медицине* каже се да је лаодан сув, врућ и другог степена. Постоје три врсте – црни, бели и црвени. Лаодан је роса која

---

[80] *Liber canonis Avicenne*, 156’–157; *Avicennae* I, 402–403; Ибн Сина II, 178, 299–300, 329; *The Canon of Medicine* 2, 1072–1076.

[81] *Le livre des simples medecines*, XV, 190, 247; *Tractatus de herbis*, 777–778.

[82] *ХМК* 1989, 266, 322, 329. У овом издању и речницима које је приредио Реља Катић лаодан је погрешно идентификован као *копитњак – Asarum europeum* L. *– f. Aristolochiaceae* (*ХМК* 1989, 125, 131–132, 415; Р. Катић, *Терминологија*, 92; исти, *Терминолошки речник*, 76) или је изостављен (*ХМК* 1989, 71).

[83] R. A. Donkin, *Manna*, 86; Jerry Stannard, *Herbs and herbalism in the Middle Ages and Renaissance*, Aldershot–Burlington 1999, VIII 368; U. Quattrocchi, *CRC World Dictionary of Medicinal and Poisonous Plants*, 2236. Код нас се за род *Cistus* L. најчешће користе називи *бушинац* и *дивљи пелин*. Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 126.

[84] R. A. Donkin, *Manna*, 86.

се лепи за косу и браду коза када пасу биљку под називом *кистус* (*cistus*). Најбољи лаодан је кипарски. Тежак је, жуте боје, доброг мириса и потпуно се раствара у уљу, док црни лаодан, који личи на катран, није добар. Он је веома редак и благо опор. Утиче на сазревање густих и вискозних сокова и умерено их раствара. Загрева и отвара крвне судове. Додаје се лековима против болова, поред чега има и лаксативна својства. Дубоко чисти кожу главе, чува косу од опадања и подстиче њен раст, посебно ако се користи у комбинацији с уљем мирте, миром и вином, али нема јачину довољну да излечи ћелавост. Гален каже да лаодан лечи тешко зацељиве ране, посебно у комбинацији са вином помешаним с медом. У комбинацији с ружиним уљем треба га наносити на болно уво. Примену налази и у лечењу главобоље, пулсирајућег бола и кашља, а лечи и хронични флукс носа и исушује назалне чиреве. Заједно са сирћетом користан је у лечењу обољења слезине. Елиминише туморе (отоке) материце, док се његовом фумигацијом избацује мртви фетус. Напитак од лаодана и старог вина затвара стомак и проузрокује појачано излучивање урина. Конзумирање његовог корена са сирћетом или вином помаже код тровања тарантулом.[85]

***

Као што је споменуто, спис о једноставним лековима *ХМК* садржи монографију о мани (**ѡт(ъ) ман'нѣ**), премда се не говори о њеним врстама.[86] Овде се каже да је мана врућа и влажна и да спада у други степен, док је њена влажност (**мокрина**) веома подобна. Иако поједини говоре да представља сок неке траве, то није истина. Диоскурид и други учитељи сматрају да је у питању бела роса, која пада на неко дрвеће у облику капи меда, које се затим стврдну.Ману скупљају пастири и продају је. Пошто је има мало, често је мешају с другим материјама, као што су прах од сладића (**прахъ(ъ) ѡт(ъ) легѵрицїе**)[87] помешан с медом (**с**

[85] *Avicennae* I, 343; Ибн Сина II, 359–360; *The Canon of Medicine* 2, 614–618. Дрога лаодан слично је описана и у Диоскуридовој фармакопеји (Dioscorides, *De materia medica*, 125–126).

[86] *ХМК* 1989, 137, 334. У руском и латинским издањима *Канона* (књига II), у поглављу о мани уопште, објашњава се да је реч о свакој врсти росе слатког укуса, која пада на камен или дрвеће, као и да све врсте, попут терамабина, сиракоста (*alseracost*, *asceherachost*) и меда, имају своје поглавље. *Liber canonis Avicenne*, 136; *Avicennae* I, 359; Ибн Сина II, 415.

[87] Ботанички назив сладића је *Glycyrrhiza glabra* L. (=*Liquiritia officinalis* Moench) – *f. Papilionaceae* (Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 217–218). Спис о једноставним лековима *ХМК* садржи монографију о сладићу (**ѡт(ъ) легѵриїце**, **легѵриціа**), који, према Диоскуриду, представља жути корен неке траве (*ХМК* 1989, 132, 329). Види и: *Le livre des simples*

медѡѫ(ъ)),[88] кандирани шећер (**кан'дїѡ заχара**)[89] и бело саће од меда (**сътъ бѣлъ ѡт(ъ) меда**). Уколико се комад материје одмах растапа у устима и одише слаткоћом какву нема ниједна ствар на земљи, ради се о правој мани. Она која није чиста не може се брзо растопити, док ће се у устима осетити воштина од меда или прах од сладића. Права мана препоручује се за лечење сваке акутне и перакутне огњице (**за в'сакѳ ѡгныцѳ острѳ и прѣострѳ**), тако што је треба помешати са *касијом* (**кашїѡѫ(ъ)**)[90] и мало топле воде (**ѳкропца**). Мана која није права такође се може користити за сваку болест насталу услед назеба (**настѳда**).[91]

У поглављу о лечењу богиња јављају се врсте терамабин, ширакошт и тамариск. Као и у случају већине болести, код пацијента је најпре требало обавити венесекцију, како би се елиминисала одређена количина покварене крви. Онима чије је тело након пуштања крви споља хладно, а изнутра топло, препоручује се да узимају јела која крепе и расхлађују организам, али не доводе до опстипације. За поспешивање варења, „отварања" организма, саветоване су *индијске урме* или *тамаринд* (**тамарχинди**; tamarhindus,

medecines, XIV, 101–102; *L'Opera Salernitana*, 86 (*Liquiricia*); *Tractatus de herbis*, 505–506 (*De liquiritia*).

[88] У монографији о меду (**Ѡт(ъ) мели, съирѣчъ мед(ъ)**) наводи се да постоје бели, жути, дивљи и мед од пчела које се хране кестеновим цветом. *ХМК* 1989, 140, 338–339. Види и: *Le livre des simples medecines*, XIV, 128–129; *L'Opera Salernitana*, 90 (*Mel*); *Tractatus de herbis*, 573–574 (*De melle*). У *Канону медицине* мед се сматра врстом мане. Описан је као роса настала од паре која се подиже и сазрева у ваздуху. Током ноћи пара се претвара у росу, згушњава у облику капи меда и затим пада на цвеће, друге делове биљака и камење. Већину меда скупљају људи, док невидљиви мед прикупљају пчеле. Мед који скупљају пчеле је здравији, јер се оне њиме хране. *Liber canonis Avicenne*, 136–136'; *Avicennae* I, 359, 360–361; Ибн Сина II, 415, 499–500; *The Canon of Medicine* 2, 555–560. Види и нап. 86 овог рада.

[89] У питању су шећерни кристали различите величине и боје. Шећер се добија из шећерне трске – *Saccharum officinarum* L. – *f. Gramina* (=*Poaceae*) (Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 411–412). У поглављу о шећеру (**Ѡт(ъ) зѳкарѡ, съирѣч(ъ), заχарѣ**) објашњава се поступак његовог добијања, приликом чега се помиње и кандирани шећер. На крају се истиче да се шећер користи за прављење многих лекова, сирупа и летуарија (*ХМК* 1989, 153–154, 352–353). Види и: *Le livre des simples medecines*, XVI; *L'Opera Salernitana*, 131 (*Zuccara*); *Tractatus de herbis*, 811 (*De zuccaro*).

[90] Овде се вероватно мисли на плод биљке *Cassia fistula* L. Види нап. 91 и 115.

[91] *ХМК* 1989, 137, 334. Уп. *Le livre des simples medecines*, XIV, 114–115; *L'Opera Salernitana*, 88–89 (*Manna*); *Tractatus de herbis*, 548–549 (*De manna*). Овде се прецизира да мана пада на дрвеће у Грчкој и Индији, док се за касију наводи врста *cassia fistula*. У наведеним издањима мана је идентификована као *Tamarix gallica* var. *mannifera* Ehrenb., односно *gaz-anjabin* (*L'Opera Salernitana*, 88, пар. 6; *Tractatus de herbis*, 836), или пак као јасенова мана – *fraxinus* (*Le livre des simples medecines*, 225). Међутим, јасенова мана такође има своју монографију и описана је као лепљива материја на дрвету која се користи у медицини (*L'Opera Salernitana*, 68; *Tractatus de herbis*, 439–440).

tamarindi), које је, у случају да не делују, требало помешати са малом количином ширакошта.[92] Ову мешавину је болесник требало да попије са мало водице у којој су претходно скуване шљиве (**сливѣ**, prunorum).[93] Махунасто воће *тамархинди* (арап. *tamr hindī*; перс. *tamr-i hindī* – 'индијска урма')[94] у *Канону медицине* такође је представљено као дрога која се препоручује за омекшавање организма и избацивање жуте и црне жучи, као и код повраћања и жеђи од грознице. Истичу се и његова лаксативна својства у смислу чишћења (разблажавања) крви, односно хумора, за која се сматрало да су слабија од шљива.[95] За отварање организма, у делу о лечењу богиња, каже се да је добар и сируп од торамабина.[96]

Након седам дана од појаве вариола мехуриће је, уколико су добро зрели, требало пробушити златном иглом и очистити их. Сматрало се и да је од велике помоћи што чешће их кадити тамариком, нарочито у зимском периоду.[97] Овде се види да је тамариск служио и као фумигацијско средство,

---

[92] *ХМК* 1989, 270. Уп. исто, 74. Види и: *Liber canonis Avicenne*, 417'; *Avicennae* II, 74; Ибн Сина IV, 132; *The Canon of Medicine* 4, 271.

[93] *ХМК* 1989, 270. Види и: *Liber canonis Avicenne*, 417'; *Avicennae* II, 74; Ибн Сина IV, 132; *The Canon of Medicine* 4, 271.

Научни назив шљиве (*џепача* или *права (обична) шљива*) јесте *Prunus domestica* L. (=*Prunus communis* Huds.) – *f. Rosaceae* (Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 379–380; *ХМК* 1989, 426; S. Jarić et al., „Phytotherapy in medieval Serbian medicine", 612). У монографији о шљиви списа о једноставним лековима *ХМК* (**Ѡт(ъ) прѹнѣ**, **съирѣч(ъ) сливѣ**) каже се да постоје три врсте шљива – црне, беле и црвене, док су најбоље *тургоне* (**тѹръгоньи**) (*ХМК* 1989, 146, 345). Види и: *Le livre des simples medecines*, XV, 154; *L'Opera Salernitana*, 107–108 (*Pruna*); *Tractatus de herbis*, 641–642 (*De prunis*). Уп. *Liber canonis Avicenne*, 141'–142; *Avicennae* I, 372; Ибн Сина II, 100–101; *The Canon of Medicine* 2, 874–877.

[94] У питању је смеђи слатко-кисели плод високог зимзеленог дрвета *Tamarindus indica* L. – *f. Leguminosae* (=*Caesalpiniaceae*) са простора тропске Африке и Азије. Семе тамархинда погодно је за прављење препарата у виду фластера за чиреве. Сок од листова тамаринда такође је коришћен у лечењу великих богиња и маларије, као и очних болести и жутице. D. Hooper, *Useful plants and drugs*, 175; Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 458; Helena M. Paavilainen, *Medieval Pharmacotherapy Continuity and Change. Case Studies from Ibn Sīnā and some of his Late Medieval Commentators*, Leiden–Boston 2009, 416, 559; U. Quattrocchi, *CRC World Dictionary of Medicinal and Poisonous Plants*, 3667–3669; E. Lev & Z. Amar, *Practical Materia Medica*, 301–302; Z. Amar & E. Lev, *Arabian Drugs*, 66, 92–94. Уп. *ХМК* 1989, 431.

[95] *Liber canonis Avicenne*, 157'; *Avicennae* I, 404; Ибн Сина II, 611; *The Canon of Medicine* 2, 1070–1072.

[96] *ХМК* 1989, 270. Уп. исто, 74. Види и: *Liber canonis Avicenne*, 417'; *Avicennae* II, 74; Ибн Сина IV, 132; *The Canon of Medicine* 4, 271.

Према поглављу списа о сложеним лековима *ХМК* (**Ѡвдѣ почнѣ како сѣ чин(и) гюлап(ъ) и ширѡп(ъ)** – *Овде почиње [о томе] како се прави ђулап и сируп*), сирупи или ђулапи праве се са водом, шећером или медом и разним лековима, или пак без воде. Могу бити бистри, густи и „дебели" (још гушћи). Уколико се кап сирупа стављена на нокат задржи, ђулап је добро укуван. *ХМК* 1989, 167–168, 369.

[97] *ХМК* 1989, 272–273. Уп. исто, 76.

премда се у овом случају, изгледа, не ради о сахаринској излучевини (*gaz-angubin*), већ о тамарис дрвету, како јасно стоји у *Канону медицине*.[98] Тамариск се јавља и у монографији о *апију* или *селину* (**апїѳ**, **селинъ**; apium, sellinon), тј. целеру.[99] Сок од селина, у коме је куван тамаришкуш, требало је да неколико јутара узимају они који имају болест јетре или слезине.[100] Као што је поменуто, у поглављима о тамариску у *Канону медицине* и фармакопејама насталим на основу *Circa Instans*, ова дрога се саветује у лечењу истих тегоба.[101] У поглављу о капарима (лат. capparis),[102] који се у *ХМК* налазе под својим арапским именом *кебери* (**кебери**, **кебѣри**), препоручује се лек у комбинацији с тамариком. За поспешивање апетита налагано је да особа сваког јутра узима кашичицу смесе направљене од једне *унче* (око 25 г) праха од корења кебера, једне унче праха од тамариса и једне *литре* (око 300 г) меда, које је требало све заједно прокувати.[103]

Током лечења праве терцијане грознице препоручују се мане врста терамабин и ширакошт. Овде се саветује обазривост с употребом јаких лаксативних лекова (**билїе почищенѡ**) пре него што се добро проуче особине болести и отпорност организма. Ипак, на почетку болести се свакако препоручују одређени лекови за „омекшавање" (**ѡмег'шенїе**), односно отварање организма. Према једном рецепту, требало је узети четири унче (око 100 г) тамархинда и потопити у три *литре* топле

---

[98] У Авиценином тексту о богињама, након чишћења егзантема, а пре кађења тамариком, говори се и о обавезном сољењу пликова ради сазревања, сушења и отпадања краста, што је у старосрпском спису изостављено. Сољење је требало обавити сланом водом (aqua salis), у коју би се додало мало шафрана (crocus, croci). Посебно се препоручује да се користи ружина вода (aqua rosae) или да се цветови тамариска (tamariscus), сочиво (lentes) и руже (rose) прокувају у води, коју би затим требало посолити и, по могућству, у њу додати камфор (camphora) и сандаловину (sandali). *Liber canonis Avicenne*, 418; *Avicennae* II, 76; Ибн Сина IV, 135. Уп. *The Canon of Medicine* 4, 274–275.

[99] Ботанички назив целера је *Apium graveolens* L. (=*Apium vulgare* Bubani = *Selinum grav*. E. N. L. Krause) – *f. Apiaceae* (Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 41–42).

[100] *ХМК* 1989, 101, 298. Види и: *Le livre des simples medecines*, XIII, 1–3 (*Apium*); *L'Opera Salernitana*, 36–37 (*Appium*); *Tractatus de herbis*, 215–219 (*De appio*).

[101] *Liber canonis Avicenne*, 156'–157; *Avicennae* I, 402–403; Ибн Сина II, 178, 299–300, 329; *The Canon of Medicine* 2, 1072–1080; *Le livre des simples medecines*, XV, 190, 247; *Tractatus de herbis*, 777–778.

[102] Научни назив капра је *Capparis spinosa* L. – *f. Capparidaceae* (Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 95).

[103] *ХМК* 1989, 124, 321. Види и: *Le livre des simples medecines*, XIII, 43–45, 201 (*capparus*); *Tractatus de herbis*, 323–325 (*De cappari*) – овде је прецизирано да се такође ради о праху корена тамариска.

Тежина апотекарске *танке унче*, која је чинила 1/12 *литре*, разликовала се од града до града. У балканским крајевима углавном је важила млетачка танка унча, која је износила 25,102 г. Милан Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова* IV, Београд 1974, 942.

воде да одстоје целу ноћ, а затим сутрадан процедити и у сок додати ширакош или терамабин.[104] Такође, препоручује се и сок од слатког и киселог нара (**сѡк(ъ) ѡт(ъ) сладкїиχъ шипъкъ и кисѣлѣχъ**, aqua duos granatos / aqua duorum granatorum – 'вода оба нара'),[105] док у персијском преводу *Канона* јасно пише да овај сок треба дати пацијенту заједно са претходно поменутим соком од тамаринда и мане.[106] За отварање организма саветован је и сируп (**гюлап(ъ)**, iuleb/iuleb) направљен од ђумбира (**зинзивера**),[107] терамабина и сувог грожђа без семена (**гроздїа сѳздїа сѳшена**, passulis enucleatis),[108] који болесник треба да пије колико

---

[104] *ХМК* 1989, 276. Уп. исто, 79. У *Канону медицине* пише да треба узети 40 *дирхама* (1=2,975 г), односно 119 грама тамаринда и потопити у врелу воду неодређене количине, а затим у процеђену воду додати једну или другу врсту мане. Ибн Сина IV, 71; *The Canon of Medicine* 4, 172. Уп. *Liber canonis Avicenne*, 405; *Avicennae* II, 39. За *дирхам* види: Ибн Сина V, 326.

[105] *ХМК* 1989, 276, Уп. исто, 79. Нар (*mala granata*, *malum granatum*; *malum punicum*) јесте плод биљке *Punica granatum* L. – *f. Punicaceae* (D. Hooper, *Useful plants and drugs*, 159–160; Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 387; H. M. Paavilainen, *Medieval Pharmacotherapy*, 457; S. Jarić et al., „Phytotherapy in medieval Serbian medicine", 612). У фармакопеји *Канона медицине* пише да кисели нар потискује жуту жуч, а да слатки омекшава организам (*Liber canonis Avicenne*, 120'; *Avicennae* I, 328; Ибн Сина II, 580–581; *The Canon of Medicine* 2, 877–882). Спис о једноставним лековима *ХМК* садржи поглавље о нару (**Ѿт(ъ) малоръѳмъ(ъ) гранаторъѳмъ**), чије је друго име *велики шипци* (**великъıи шипции**), за које се каже да постоје слатки и кисели (*ХМК* 1989, 138, 336). Види и: *Le livre des simples medecines*, XIV, 54, 225; *L' Opera Salernitana*, 87 (*Mala granata*); *Tractatus de herbis*, 567–569 (*De malorum granatorum*).

[106] *The Canon of Medicine* 4, 172. Види и: *Liber canonis Avicenne*, 405; *Avicennae* II, 39; Ибн Сина IV, 71.

[107] Ђумбир или исиот представља дрвенасти корен биљке *Zingiber officinale* Rosc. – *f. Zingiberaceae*, пореклом из Индије (Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 506; J. Stannard, *Herbs and herbalism*, X 340–341; S. Jarić et al., „Phytotherapy in medieval Serbian medicine", 613). Поглавље о ђумбиру постоји у *ХМК* – **Ѿт(ъ) зинзиверъ** (*ХМК* 1989, 153, 352), а јавља се и као **дѳн(и)вер**. Види и: *Le livre des simples medecines*, XVI, 186 (*Zinziber*); *L' Opera Salernitana*, 130 (*Zingiber*); *Tractatus de herbis*, 808–809 (*De zinziber*).

У латинским преводима *Канона*, као и у енглеском преводу, уместо ђумбира јавља се *luleb* или *lubleb* (*Liber canonis Avicenne*, 405; *Avicennae* II, 39; *The Canon of Medicine* 4, 173), односно плод махунарке *Dolichos lablab* L. (=Lablab vulgaris L.) – *f. Papilionaceae* (=*Fabaceae*), познате под називом *ластина уста* (Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 172, 256). У руском преводу *Канона* на овом месту наводи се биљка звана *попонац* или *слатковина*, рус. *вьюнок* (Ибн Сина IV, 71), односно *Convolvulus arvensis* L. – *f. Convolvulaceae* (Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 138).

[108] Спис о једноставним лековима *ХМК* садржи кратко поглавље о *пашули*, тј. сувом грожђу – **Ѿт(ъ) пашѳлѣ. Съırѣч(ъ) гроздıе сѳχѡ** (*ХМК* 1989, 149, 347). Види и: *Le livre des simples medecines*, XV, 161–162 (*passulae*); *L' Opera Salernitana*, 102 (*Passulis*); *Tractatus de herbis*, 656–657 (*De passulis*). Уп. *Liber canonis Avicenne*, 160–160'; *Avicennae* I, 409–410; Ибн Сина II, 505; *The Canon of Medicine* 2, 512–516.

жели.[109] Такође је препоручивано да се суве шљиве (**сливѣ сѳхе**, infusio prunorum) потопе увече у топлу воду и да се сутрадан добро изгњече и процеде. У процеђену воду требало је додати терамабин или ширакошт. Затим се каже да је добар и сируп или лековити џем од љубичице (**гюлап(ъ) wт(ъ) любичице**, **или летѳарїw**, syrupus viol. & viole/violae condite).[110] У персијском преводу *Канона медицине* пише да се сируп и џем од љубичице могу узимати одвојено или пак заједно, и то у комбинацији са маном и другим средствима.[111]

Након снижавања температуре изазване терцијаном маларијом и узимања хране која расхлађује организам саветује се поновно клистирање и пуштање крви. Уколико пацијент пати од опстипације, за отварање организма препоручује се да се заједно скувају у води тамаринд, терамабин, суво грожђе (**гроздїе сѳхw**, passulis radicibus) и *мираболанис* (**мѵраболанишъ**, myrabolanos/myrobalanorum). Ову водицу пацијент је требало да узима са смолом под називом *скамонеја* (**шкамонеа**, scamonea),[112] онолико колико је потребно.[113] Уколико је организам јак, за поспешивање дејства лека препоручује се да се у води (соку) од поменутих

[109] *ХМК* 1989, 276. Уп. исто, 79. Види и: *Liber canonis Avicenne*, 405; *Avicennae* II, 39; Ибн Сина IV, 71; *The Canon of Medicine* 4, 173.

[110] *ХМК* 1989, 276. Уп. исто, 79. Види и: *Liber canonis Avicenne*, 405; *Avicennae* II, 39; Ибн Сина IV, 71.

Љубичица припада роду *Viola* L. – *f. Violaceae* (Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 499–500; J. Stannard, *Herbs and herbalism*, II 217, X 343, XV 261, 301; S. Jarić et al., „Phytotherapy in medieval Serbian medicine", 613). У њеном опису стоји да **вїwла** (љубичица) сама по себи нема лековитих својстава, али да налази примену у прављењу многих слатких електуарија, сирупа и уља (*ХМК* 1989, 115, 312). Види и: *Le livre des simples medecines*, XVI; *L'Opera Salernitana*, 128 (*Viola*); *Tractatus de herbis*, 793–795 (*De viola*).

[111] *The Canon of Medicine* 4, 173. У фармакопеји *Канона* такође пише да сируп од љубичице нежно омекшава природу. *Liber canonis Avicenne*, 159–159'; *Avicennae* I, 407–408; Ибн Сина II, 124–125; *The Canon of Medicine* 2, 1067–1069.

[112] У питању је дрога биљке *Convolvulus scammonia* L. – *f. Convolvulaceae*, позната под називима *повојница*, *промутљивица*, *промутљивка*, *сочница*. Ова биљка даје смолу, док се корен стабла користи у медицини и ветерини као пургатив и против цревних паразита (Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 138; *ХМК* 1989, 437). У спис о једноставним лековима *ХМК* уврштена је под именом (**д**)**їагрідѳм(ъ)**, **дїагридіw**; **Ѿт(ъ) діагріw** (*ХМК* 1989, 119, 316). Види и: *Le livre des simples medecines*, XVI, 69–72, 209, 213 (*Diagridium*); *L'Opera Salernitana*, 62 (*Dyagridium*); *Tractatus de herbis*, 395–398 (*De diagridio*). Уп. *Liber canonis Avicenne*, 152'; *Avicennae* I, 394; Ибн Сина II, 455–457; *The Canon of Medicine* 2, 978–983.

[113] *ХМК* 1989, 278. Уп. исто, 81. У *Канону медицине* стоји да треба узети један *данак* (0,495 г) скамонеје (Ибн Сина IV, 73. Уп. *Liber canonis Avicenne*, 405'; *Avicennae* II, 40). За *данак* види: Ибн Сина V, 326. Према енглеском преводу персијске верзије *Канона* један *dang* скамонеје треба ставити у ружину водицу са кристал шећером и пити с хладном водом (*The Canon of Medicine* 4, 175).

састојака скува неколико *касија фистула* (**кашїа фїцѕла**, cassia fistula).[114] За ове плодове, познате по свом пургативном дејству, арапски лекари су сматрали да чисте колеру и да су јачи од тамаринда.[115]

Друга дрвета **мѵраболанишъ**, познатог као *вишња-шљива*, *арделија*, *зерделија* или *турска чрешња*, представља једну од најважнијих лековитих дрога с Истока, пореклом из Индије.[116] У монографији о мираболанису (**Ѡт(ъ) мираболанишъ**) списа о једноставним лековима *ХМК*, као и у преводу *Circa Instans* и фармакопејама заснованим на овом делу (*Mirobolani*, *De mirabollanis*), поменуто је и донекле описано пет врста ове дроге, за коју се каже да представља воће једног дрвета које расте у Индији.[117] Овде се, између осталог, даје рецепт за прочишћавање и расхлађивање крви,

---

[114] *ХМК* 1989, 278. Уп. исто, 81. У латинским преводима *Канона медицине* и савременом руском преводу, поред дроге *cassia fistula*, помиње се и „корење" (*radicibus*). *Liber canonis Avicenne*, 405'; *Avicennae* II, 40; Ибн Сина IV, 73. У енглеском преводу такође се наводи корење и дрога *краставца који прска* или *краставца који експлодира – дивљи краставац*, *бљузак* (*The Canon of Medicine* 4, 175). У питању је биљка *Ecballium elaterium* A. Rich. – *f. Cucurbitaceae*, чије зрело воће прска млаз слузаве течности која садржи семе (Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 175–176; U. Quattrocchi, *CRC World Dictionary of Medicinal and Poisonous Plants*, 1507–1508).

[115] Реч је о слатким црним плодовима биљке *Cassia fistula* L. – *f. Caesalpiniaceae* (перс. *khiyār shanbar*; арап. *kharrūb hindī*, *qiththāʾ hindī*), познате под именима *индијски*/*египатски рогач* или *индијски лабурнум*, која је у европску медицину уведена преко Арапа. Потиче из тропске Азије (Индија, Арабија, средња Азија). Заступљена је и у тропској Африци (Египат) и Америци (Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 102; Z. Amar & E. Lev, *Arabian Drugs*, 66, 97–100). У монографији у *ХМК* (**Ѡт(ъ) кашал фїцѕла**; **кашїа фїцѕла**) каже се да је касија фистула распрострањена у Индији, где расте на неком дрвету и да је доста блага (*ХМК* 1989, 123, 320). Види и: *Le livre des simples medecines*, XIII, 40, 202; *L'Opera Salernitana*, 50–51 (*Cassia fistula*); *Tractatus de herbis*, 317–319 (*De cassia fistula*). Уп. *Liber canonis Avicenne*, 109'; *Avicennae I*, 305; Ибн Сина II, 646–647; *The Canon of Medicine* 2, 896–900.

[116] Мираболан припада роду *Terminalia* sp. – *f. Combretaceae* (U. Quattrocchi, *CRC World Dictionary of Medicinal and Poisonous Plants*, 3693–3700; Z. Amar & E. Lev, *Arabian Drugs*, 50, 83).

[117] У питању су: *жути мираболан* (арап. *ʾihlīlaj ʾasfar*; лат. *citrinus*; стсрп. **ситринѕш(ъ)**) – *Terminalia citrina* Roxb., који је био најбољи и најскупљи; *црни – кебул* (арап. *ʾihlīlaj*, *halīlaj ʾaswad*, *kābulī*; лат. *kebulus*, стсрп. **кебѕлѕш(ъ)**) – *Terminalia chebula* Retz. (=*Myrobalanus chebula* Gaertn.), као најјефтинији; *индијски* (арап. *ʾihlīlaj hindī*; лат. *yndus*; стсрп. **їндїкѕш(ъ)**) – *Terminalia arjuna* Roxb., као други по вредности; *белирик* (арап. *balīlaj*; лат. *bellirícus*; стсрп. **бѣлирїкѕш(ъ)**) – *Terminalia bellirica* Gaertn., док врста *емблик* (арап. *ʾamlaj*; лат. *emblicus*) – *Phyllanthus emblica* L. (=*Emblica officinalis* Gaertm.) припада породици *Euphorbiaceae* (*Le livre des simples medecines*, XIV, 131–134, 211, 222, 228; *L'Opera Salernitana*, 92; *Tractatus de herbis*, 576–580; *ХМК* 1989, 350 (уп. исто, 151). Уп. *Liber canonis Avicenne*, 111', 132'; *Avicennae* I, 282, 310, 353; Ибн Сина II, 76–77, 140, 216–218; *The Canon of Medicine* 2, 771–776). О врстама мираболана и њиховој употреби у средњовековној медицини детаљно: Z. Amar & E. Lev, *Arabian Drugs*, 50, 66, 68, 83–88; U. Quattrocchi, *CRC World Dictionary of Medicinal and Poisonous Plants*, 2899–2900, 3693–3694, 3696–3697.

који према старосрпском препису укључује и ману. Мираболанис врсте *ситринуш* (**ситрин8ш(ъ)**, citrinus), за који се сматрало да је првенствено делотворан у чишћењу колере (жуте жучи), требало је помешати с касијом, маном или тамариндом.[118] У другим фармакопејама коришћеним у овом раду нема помена мане у овом рецепту. С друге стране, мана је састојак рецепта за сируп са мираболаном врсте *кебул* (kebulus, kebulorum; **кеб8л8ш(ъ)**). Најпре је требало увече потопити касију фистулу, тамаринд и ману, а затим процедити, додати шећер и направити сируп (*mirobalano condito*). Након тога се додаје незрели црни мираболан (*кебул*), који набубри и додатно згусне сируп, тако да се може чувати пет година. Сируп се препоручује онима који имају замагљен вид услед велике густине флегме и меланхолије.[119] У монографији о мираболанису у *ХМК* за описани сируп (**летwарїѡ мꙋраболанишъ кондити**; mirobalani condito) каже се да се не прави „овде", већ у Индији, одакле се доноси. Користан је за оне који имају оштру и преоштру огњицу и прави се искључиво од врсте **ситрин8шъ**.[120]

У *Канону медицине* наводи се да се претходно поменути сок од тамаринда, терамабина, сувог грожђа, мираболаниса, скамонеје и касије фистуле може појачати додатним средствима. У старосрпском рукопису ова додатна средства представљена су као састојци посебног лека, који се, уместо претходног, саветује уколико се ради о старијој особи. У питању су *фумусера* (**ф8м8шерꙁ**, fumoterrae / fumus terrae), тј. биљка позната као *димњача*,[121] затим *сена* (**шєна**, sena)[122] и суве шљиве *тургоње* (**твргонѥ сꙋхѥ**),[123] које је требало заједно скувати у води и процедити, а затим додати

[118] *ХМК* 1989, 350. Уп. исто, 151.

[119] *Le livre des simples medecines*, 131–133; *Tractatus de herbis*, 577–578.

[120] *ХМК* 1989, 350. Уп. исто, 151.

[121] Ботанички назив димњаче (росуља, русно зеље, итд.) јесте *Fumaria officinalis* L. – *f. Papaveraceae*. Назив *fumus terra* потиче од латинске речи *fumus* – 'дим, пара, мирис', будући да неке врсте миришу (Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 203–204). Сматрало се да *fumus terra* чисти маланхолију и колеру и да је диуретик. *Tractatus de herbis*, 435–436 (*De fumo terre*). Уп. *Liber canonis Avicenne*, 117; *Avicennae I*, 315; Ибн Сина II, 588; *The Canon of Medicine* 2, 466–469.

[122] За ову биљку користе се називи *сена*, *александријска сена*, *сенелишће* или *касија* (арап. *sanā*) – *Cassia acutifolia* Del. (=*Cassia senna* L.) – *f. Caesalpiniaceae* и *Cassia angustifolia* Vahl (=*Cassia senna* L.) – *f. Caesalpiniaceae*. Реч је о афричким жбуновима који расту у Горњем Египту, Судану, Сомалији, Арабији и у Индији, чији се листови и махуне користе у медицини, првенствено као пургатив. Трговина касијом је углавном ишла из Александрије преко Медитерана до Андалузије и других делова Европе (Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 102; Z. Amar & E. Lev, *Arabian Drugs*, 68, 117).

[123] Научни назив тургуне или трношљиве јесте *Prunus damascena* R. = *Prunus domestica var. damascena* = *Prunus insititia* L. Jusl. (Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 380; J. Stannard, *Herbs and herbalism*, VI 392, X 343, XI 64). У монографији о шљиви у *ХМК* (**ѠЂт(ъ) прꙋнѣ**, **съирѣч(ъ) сливѣ**) за тургоне (**тврꙋгонїи**) пише да су најбоље, јер поседују већу хладноћу и

скамонеју, колико је потребно.[124] У терапији за оболеле од *крвне огњице* присутна је мана врсте ширакошт. Уколико пацијент након терапије пуштања крви и узимања средстава за отварање осети жеђ, требало је сачекати да у организму отпочне процес варења, а затим му дати напитак од мало тамархинда и мало ширакошта, скуваних у води.[125] Ако у даљем току лечења дође до затвора, за отварање организма препоручује се кувани ширакошт, као и више врста воћа, поврћа и другог биља.[126]

Четврта врста мане која се јавља у текстовима *ХМК* – лаодан, описана је у спису о једноставним лековима (**ѠТ(ъ) ЛАѠДАНѠ**). Овде се каже да је лаодан врућ, сув и да спада у трећи степен. Неки учитељи говоре да је влажан, док други погрешно сматрају да представља смолу неког дрвета. Лаодан је роса која пада на неку траву која расте у Грчкој. Ту траву беру и истресају са ње росу, која је веома добра и лепог мириса. Ову росу мешају с балегом од дивље козе и припремају прах. Као замена употребљаван је црни прах од другог дрвета. Диоскурид препоручује да се роса, пошто је има премало, обавезно меша с другим састојцима, јер би у супротном била прескупа. Онима који имају упалу синуса (**катарѡ ѯ главѣ**) саветује се да од лаодана направе стенило и ставе га у нос. Вода од прокуваних лаодана и ружице препоручивана је за мазање болних жила. Код проблема клаћења зуба, лаодан је требало помешати са *мастиксом* (**мастиχѡм(ъ)**; mastix)[127] и ставити на десни изнутра и споља. Дим од лаодана стављеног на врућ пепео требало је користити код прехладе материце.[128]

влажност. Посебно се саветује да они који имају проблем са затвором изазваним акутном и перакутном огњицом пију и једу компот од сувих тургона (*ХМК* 1989, 146, 345). Види и: *Le livre des simples medecines*, XV, 154; *L'Opera Salernitana*, 107–108; *Tractatus de herbis*, 641–642 (овде се ова врста шљиве јавља се као *pruna damascena*, у преводу 'шљива из Дамаска').

[124] *ХМК* 1989, 278. Уп. исто, 81. У *Канону медицине* се не помињу суве шљиве. *Liber canonis Avicenne*, 405'; *Avicennae* II, 40; Ибн Сина IV, 73; *The Canon of Medicine* 4, 175.

[125] *ХМК* 1989, 287. Уп. исто, 91. Види и: *Liber canonis Avicenne*, 407'; *Avicennae* II, 45; Ибн Сина IV, 82; *The Canon of Medicine* 4, 191.

[126] *ХМК* 1989, 288. Уп. исто, 92. Види и: *Liber canonis Avicenne*, 407'; *Avicennae* II, 45; Ибн Сина IV, 83; *The Canon of Medicine* 4, 193.

[127] Мастикс је ароматична смола мастике – *Pistacia lentiscus* L. – *f. Anacardiaceae* (Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 360; J. Stannard, *Herbs and herbalism*, VI 378, VIII 368, 373 (nap. 27), XVI 688; H. M. Paavilainen, *Medieval Pharmacotherapy*, 695). Описан је у спису о једноставним лековима *ХМК* – **ѠТ(ъ) мастиχа** (*ХМК* 1989, 137–138, 335). Види и: *Le livre des simples medecines*, XIV, 116–118; *L'Opera Salernitana*, 89 (*Mastix*); *Tractatus de herbis*, 555–556 (*De mastice*).

[128] *ХМК* 1989, 329. Уп. исто, 131–132. Види и: *Le livre des simples medecines*, 100–101; *L'Opera Salernitana*, 82 (*Laudanum*); *Tractatus de herbis*, 504–505 (*De laudano*).

Лаодан се спомиње и у монографији о биљној дроги *касија линеа* (**кашїа линѣа**, cassia lignea), која је позната под именом *индијска* / *кинеска касија* или *цимет дрво*.[129] За особе које осећају велику слабост или вртоглавицу препоручује се да четири дана заредом сваког јутра узимају по три пилуле направљене од подједнаких количина касије линее и лаодана.[130] У спису о сложеним лековима *ХМК*, у монографији о емпластру за чишћење ране јавља се *лавдан каламентариш* (**лавдан каламентариш(ъ)**).[131] Међутим, у препису *Antidotariuma* из 1471. године на овом месту стоји *lapis calaminaris* – ружичасти облик цинк-оксида,[132] тако да је приликом превода вероватно дошло до погрешног разумевања латинског текста.

О дроги лаодан има речи и у спису о куги *Хиландарског медицинског кодекса*. Помиње се међу 24 лековите супстанце, које су саветоване здравим особама ради заштите од куге и отклањања зараженог (мијазматичног) ваздуха, који се сматрао узроком ове болести. Сматрало се да топлота и ароме које настају приликом паљења ових супстанци упијају влагу изазвану присуством гњилости у ваздуху и убијају отрове, због чега се здравим особама препоручивало да део ових мирисних дрога држе у руци и миришу их. Други део је требало да користе за паљење и кађење димом просторије у кући, али и по себи. Такође, важило је и схватање да арома лековитих дрога побољшава расположење и јача срце и дух, утичући позитивно и на хуморалну равнотежу у организму.[133] Међу овим лековитим дрогама наводе се разни ароматични корени, миришљаве смоле и сличне смоласте супстанце (у које треба убројати и лаодан), затим лековито мирисно биље или плодови, мед, две дроге животињског порекла: *амбра* (**амбаръ**, ambra) – излучевина кита уљешуре[134] и *мошус* – жлездаста излучевина јелена мошуса

[129] То је зимзелено дрво из Индије, Индокине и јужне Кине, чији ботанички назив гласи: *Cinnamomum cassia* L. – *f. Lauraceae* (U. Quattrocchi, *CRC World Dictionary of Medicinal and Poisonous Plants*, 955–956). Уп. *ХМК* 1989, 125, 413 – овде је идентификована као *Cassia acutifolia* – сена, касија. О сени види нап. 122 овог рада.

[130] *ХМК* 1989, 322 (уп. исто, 125). Види и: *Le livre des simples medecines*, XIII, 48–50 (*cassia ligna*); *L' Opera Salernitana*, 51 (*Cassie ligne* / *xillocassia*); *Tractatus de herbis*, 330–332 (*De cassia lignea*).

[131] *ХМК* 1989, 367. Уп. исто, 166.

[132] Nicolaus Salernitanus, *Antidotarium* (без нумерације).

[133] *ХМК* 1989, 266; J. Stannard, *Herbs and herbalism*, XII 156–157; J. P. Byrne, *The Black Death*, 47–48; М. Штетић, „Схватање узрока и лечења куге", 105–106.

[134] О амбри детаљно: Станоје Бојанин, „Амбра: лек средњовековне Србије", у: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности* VI, ур. Гордана Јовановић, Деспотовац 2015, 159–174.

(**мοскοсъ**, muscho), као и сложени лек под називом *мошусна* (*мускатна*) *галија* (**галїа мѕшката**; gallia muscata).[135]

За разлику од текста о куги у *ХМК*, у *Канону медицине*, након набрајања свих ових лекова, пише да су комбинацијом више њих понекад прављене одређене сложене материје.[136] Овде је, изгледа, реч о *амбриној јабуци* (лат. pomum ambrae), чији је један од најчешћих састојака управо лаодан. Амбрина јабука представљала је специфичан лек у виду смесе од амбре и више од 30 других састојака, обликованих уз помоћ ружине водице у лоптицу. Ослобађала је топлоту и одисала пријатним мирисом. Носила се уз тело близу носа, лица или врата, с циљем најефикасније заштите од мијазматичног ваздуха. Служила је и за пањење и кађење просторија.[137] Поред амбре, њени најчешћи састојци били су управо они који се јављају међу поменутим супстанцама списа о куги *ХМК*: прах алојевог дрвета (**алоєшъ лигно**, **кшилоалоєшъ**; aloes ligno, xyloaloes), каранфилић (**гарофали**; gariofilis), сторакс каламит (**ѡрακшъ каламит**; storax/storace calamitae), лаодан (**лαѡданѡ**; laodanum, ladano), тамјан (**дїмїанъ**; thure), мошус (**мοскοсъ**; muscho), као и сандал (**шандалъ**, **шандалитъ**; santalum, sandali) и камфор (**камфоръ**; camphor), који се такође препоручују за прскање просторије, кађење и инхалирање.[138]

***

Старосрпски текстови *ХМК* посвећени куги и великим и малим богињама, терцијаној маларији и крвној огњици (можда повратни тифус) настали су у виду превода Авицениних списа, проистеклог из латинског превода *Канона медицине*. Приликом превођења Авицениних трактата, у старосрпске медицинске списе доспело је и неколико типичних арапско-персијских лекова, попут најпознатијих врста мане (сахаринска ексудација више врста биљака) с простора централне и западне Азије. На поједине врсте мане наилази се и у спису о једноставним лековима *ХМК*, који

[135] *ХМК* 1980, 130. Уп. *ХМК* 1989, 71, 266. О свим лековитим дрогама детаљно: М. Штетић, „Схватање узрока и лечења куге", 105–119.

[136] *Liber canonis Avicenne*, 416'; *Avicennae* II, 70; Ибн Сина IV, 128; *The Canon of Medicine* 4, 264.

[137] John M. Riddle, „Pomum ambrae: Amber and Ambergris in Plague Remedies", *Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften* 48, H. 2 (1964) 111–122; J. P. Byrne, *The Black Death*, 47; С. Бојанин, „Амбра", 172.

[138] *ХМК* 1989, 266 (уп. исто, 71); J. M. Riddle, „Pomum ambrae", 113, 119; J. P. Byrne, *The Black Death*, 47; С. Бојанин, „Амбра", 172; М. Штетић, „Схватање узрока и лечења куге", 99–100, 105.

представља превод чувене фармакопеје *Circa Instans*. Све врсте мане које се јављају у списима *Хиландарског медицинског кодекса* имају лаксативна својства, док се садржај лекарских рецепата у којима су налазили примену у највећој мери подудара с терапијским деловима присутним у преводима *Канона медицине*.

Терамабин и ширакошт препоручују се у исхрани оболелих од вариола и морбила, терцијане маларије и крвне огњице, првенствено у својству пургатива. Обично се саветују у комбинацији са тамариндом, сувим шљивама и сувим грожђем без коштица. Посебно је карактеристично да се за терамабин сматрало и да ублажава или елиминише колеру (жуту жуч), један од четири основна хумора (животна сока). Ово „својство" терамабина је у директој вези с лечењем узрока појединих болести, будући да се сматрало да права огњица трећиница (терцијана маларија) и мале богиње настају управо од колере. У поменуте сврхе терамабин је препоручиван у комбинацији с неколико арапских лекова који су такође широко употребљавани као пургативи, али и као лаксативи у смислу чишћења крви од колере. У питању су првенствено тамаринд, затим касија фистула и жути мираболан (ситринуш), којима је, у својству пургатива, често додавана и смола скамонеја. Ширакошт, који иначе има примену у терапијама против тифуса, у комбинацији са тамархиндом, у функцији пургатива и лека за ублажавање жеђи, налазимо и у терапији за оболеле од крвне огњице.

Тамарика која се јавља у списима *Хиландарског медицинског кодекса*, по свему судећи, не подразумева тамариск ману (*gaz-angubīn*). Очигледно се односи на корен тамариска, који је служио као фумигацијско средство за сушење влажних, тек пробушених и очишћених вариола. Као што се може видети из описа других дрога у спису о једноставним лековима *ХМК*, тамариск куван у соку од селина (целера) препоручиван је у лечењу болести јетре или слезине, док је смеса од праха корена тамариска, праха корена капра и меда саветована за поспешивање апетита. Код мане лаодан, поред лаксативних, истичу се и бројна друга својства. Једна од најчешћих и најкарактеристичнијих примена мирисног лаодана јавља се у виду фумигационог средства, које је наводно чистило кужни (мијазматични) ваздух и јачало срце и дух, поред чега је представљало и један од главних састојака чувене амбрине јабуке, коришћене такође ради заштите од куге.

Није познато колико су ове лековите врсте мане заиста биле присутне у српској медицини средњег века и раног модерног периода. Цењени ширакошт, који је важио за најбољу и најчистију врсту мане, у Европи је постајао заступљенији тек од друге половине 16. века.

Терамабин, који је током средњег века био присутан на европском тржишту, у периоду од 15. до краја 18. столећа махом је био замењен маном јасена (*fraxinus*) с простора Калабрије и Сицилије, за коју није искључено да је могла доспети и у српске земље. Лаодан, који је у већим количинама посведочен на простору Шпаније, ипак није експлоатисан попут мане јасена. Међутим, будући да је коришћен као неизоставни састојак амбрине јабуке, са све учесталијим појавама куге, почев од средине 14. века, лаодан је вероватно био присутан у апотекама европских земаља.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Објављени извори – Published Primary Sources

Avicennae Arabum medicorum principis. [Canon Medicinae.] Ex Gerardi cremonensis versione, et Andreae Alpagi Bellunensis castigatione. A Joanne Costaeo, et Joanne Paulo Mongio annotationibus iampridem illustratus…, Venetiis 1595.

Avicennae Arabum medicorum principis. [Canon Medicinae.] Ex Gerardi cremonensis versione, et Andreae Alpagi Bellunensis castigatione. A Joanne Costaeo, et Joanne Paulo Mongio annotationibus iampridem illustratus…, Tomus secundus, Venetiis 1595.

Dioscorides, *De materia medica: Being an Herbal with Many Other Medicinal Materials Written in Greek in the First Century of the Common Era*, ed. and trans. Tess Anne Osbaldeston, Robert P. A. Wood, Johannesburg 2000.

Dioscorides of Anazarbus, Pedanius, *De materia medica*, translated by Lily Y. Beck, Hildesheim – Zürich – New York 2017.

Le livre des simples medecines, traduction française du *Liber de simplici medicina dictus Circa instans* de Platearius, tirée d'un manuscrit du XIIIe siècle (Ms. 3113 de la Bibliothèque S te Geneviève de Paris) et publiè pour la prèmiere fois par le dr Paul Dorveaux, Paris 1913.

L'Antidotaire Nicolas: deux traductions françaises de l'Antidotarium Nicolai: l'une du XIVe siècle suivie de quelques Recettes de la même époque et d'un Glossaire; l'autre du XVe siècle, incomplète, publiées par Paul Dorveaux, préface de M. Antoine Thomas, Paris 1896.

L'Opera Salernitana „Circa Instans", ed il testo primitivo del „Grant Herbier en francoys" secondo due codici del secolo XV, conservati nella regia biblioteca estense, per Giulio Camus, Modena 1886.

Liber canonis Avicenne revisus et ab omni errore mendaque purgatus, summaque cum diligentia impressus, per Paganinum de Paganinis Buriensem, Venetiis 1507.

Mini de Senis, Ps. Bartholomaeus, *Tractatus de herbis (Ms London, British Library, Egerton 747)*, a cura di Iolanda Ventura, Firenze 2009.

Nicolaus Salernitanus, *Antidotarium: [Tractatulus quid pro quo; Synonyma]*, ed. Nicolaus Jenson, Venice 1471.

The Canon of Medicine (al-Qānūn fī'l-tibb) (The Law of Natural Healing). Volume 2. *Natural pharmaceuticals*. Avicenna (Abū Ali al-Husayn ibn Abd Allāh ibn Sīnā), Compiled by Laleh Bakhtiar, Series Editor Seyyed Hossein Nasr, Chicago 2012.

The Canon of Medicine (al-Qānūn fī'l-tibb) (The Law of Natural Healing). Volume 4. *Systemic Diseases, Orthopedics and Cosmetics*. Avicenna (Abū Ali al-Husayn ibn Abd Allāh ibn Sīnā), Translated by Hamidreza Doostdar, Edited by Laleh Bakhtiar. Series Editor Seyyed Hossein Nasr, Chicago 2014.

Абу Али Ибн Сина (Авицена), *Канон врачебной науки* II, ур. Э. Хуршут, З. А. Мильман, второе издание подготовлено У. И. Каримовым, перевод с арабского Ю. Н. Завадовского и С. Мирзаева, Ташкент 1982. [Abu Ali Ibn Sina (Avitsena), *Kanon vrachebnoy nauki* II, ur. È. Khurshut, Z. A. Mil'man, vtoroe izdanie podgotovleno U. I. Karimovym, perevod s arabskogo Y. N. Zavadovskogo i S. Mirzaeva, Tashkent 1982]

Абу Али Ибн Сина (Авицена), *Канон врачебной науки* IV, ред. А. С. Садыков и др, перевод с арабского М. А. Салье, Ташкент 1980. [Abu Ali Ibn Sina (Avitsena), *Kanon vrachebnoy nauki* IV, red. A. S. Sadykov i dr, perevod s arabskogo M. A. Salye, Tashkent 1980]

Абу Али Ибн Сина (Авицена), *Канон врачебной науки* V, ред. А. С. Садыков и др, перевод с арабского У. И. Каримова, Ташкент 1980. [Abu Ali Ibn Sina (Avitsena), *Kanon vrachebnoy nauki* V, red. A. S. Sadykov i dr, perevod s arabskogo U. I. Karimova, Tashkent 1980]

Библија или Свето писмо Старога и Новога завјета, превео Стари завјет Ђура Даничић, Нови завјет превео Вук Стеф. Караџић, Београд 1981. [*Biblija ili Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta*, preveo Stari zavjet Đura Daničić, Novi zavjet preveo Vuk Stef. Karadžić, Beograd 1981]

Хиландарски медицински кодекс № 517. Фототипско издање, ур. Васо Милинчевић, увод Реља Катић, поговор Васо Милинчевић, прев. на енглески језик Шила Софреновић, Београд 1980. [*Hilandarski medicinski kodeks № 517. Fototipsko izdanje*, ur. Vaso Milinčević, uvod Relja Katić, pogovor Vaso Milinčević, prev. na engleski jezik Šila Sofrenović, Beograd 1980]

Хиландарски медицински кодекс № 517, прир. и уводна студија Реља В. Катић, транскрипција српскословенског текста и прев. Љубомир Котарчић и Младен Миливојевић, Горњи Милановац – Београд 1989. [*Hilandarski medicinski kodeks № 517*, prir. i uvodna studija Relja V. Katić, transkripcija srpskoslovenskog teksta i prev. Ljubomir Kotarčić i Mladen Milivojević, Gornji Milanovac – Beograd 1989]

Литература – Secondary Works

Amar, Zohar & Efraim Lev, *Arabian Drugs in Early Medieval Mediterranean Medicine*, Edinburgh 2017.

Byrne, Joseph Patrick, *The Black Death*, London 2004.

Donkin, Robert Arthur, *Manna: An Historical Geography*, Hague 1980.

Hooper, David, *Useful plants and drugs of Iran and Iraq*, with notes by Henry Field, Chicago 1937.

Jarić, Snežana, Miroslava Mitrović, Lola Đurđević, Olga Kostić, Gordana Gajić, Dragana Pavlović & Pavle Pavlović, „Phytotherapy in medieval Serbian medicine according to the pharmacological manuscripts of the Chilandar Medical Codex (15–16th centuries)", *Journal of Ethnopharmacology* 137 (2011) 601–619.

Lev, Efraim & Zohar Amar, *Practical Materia Medica of the Medieval Eastern Mediterranean According to the Cairo Genizah*, Leiden–Boston 2008.

Nasr, Seyyed Hossein, „Sīnā, Ibn", in: *Dictionary of the Middle Ages, Volume 11. Scandinavian languages – Textiles, Islamic*, ed. Joseph R. Strayer, New York 1988, 302–307.

Paavilainen, Helena M., *Medieval Pharmacotherapy Continuity and Change. Case Studies from Ibn Sīnā and some of his Late Medieval Commentators*, Leiden–Boston 2009.

Quattrocchi, Umberto, *CRC World Dictionary of Medicinal and Poisonous Plants: Common Names, Scientific Names, Eponyms, Synonyms, and Etymology (5 Volume set)*, Boca Raton – London – New York 2016.

Riddle, John M., „Pomum ambrae: Amber and Ambergris in Plague Remedies", *Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften* 48, H. 2 (1964) 111–122.

Sarton, George, *The Appreciation of Ancient and Medieval Science during the Renaissance (1450–1600)*, Philadelphia 1955.

Siraisi, Nancy G., *Avicenna in Renaissance Italy. The Canon and Medical Teaching in Italian Universities after 1500*, Princeton 1987.

Stannard, Jerry, *Herbs and herbalism in the Middle Ages and Renaissance*, Aldershot–Burlington 1999.

Ventura, Iolanda, „Il *Circa Instans* dello Pseudo-Matteo Plateario: per una storia della diffusione, verso la preparazione di un'edizione", *Minerva* 23 (2010) 35–80.

Ventura, Iolanda, „Medieval Pharmacy and Arabic Heritage: the Salernitan Collection *Circa Instans*", *Micrologus* 24 (2016) 339–401.

Voigts, L. E., „Humours", in: *The Oxford Dictionary of the Middle Ages* 2, ed. R. E. Bjork, Oxford 2010, 820.

Бојанин, Станоје, „Амбра: лек средњовековне Србије", у: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности* VI, ур. Гордана Јовановић, Деспотовац 2015, 159–174. [Bojanin, Stanoje, „Ambra: lek srednjovekovne Srbije", u: *Srednji vek u srpskoj nauci, istoriji, književnosti i umetnosti* VI, ur. Gordana Jovanović, Despotovac 2015, 159–174]

Бојанин, Станоје, „Лечење биљем у средњовековној Србији", *Годишњак за друштвену историју* XIX–1 (2012) 7–34. [Bojanin, Stanoje, „Lečenje biljem u srednjovekovnoj Srbiji", *Godišnjak za društvenu istoriju* XIX–1 (2012) 7–34]

Бојанин, Станоје, „Првих десет година истраживања Хиландарског медицинског кодекса (1952–1961)", *Иницијал. Часопис за средњовековне студије* 10 (2022) 111–148. [Bojanin, Stanoje, „Prvih deset godina istraživanja Hilandarskog medicinskog kodeksa (1952–1961)", *Inicijal. Časopis za srednjovekovne studije* 10 (2022) 111–148]

Бојанин, Станоје, „Превод трактата о отровима из Авиценног Канона медицине у Хиландарском медицинском кодексу", у: *Танка линија: између лека и отрова*, ур. Иван Станић, Јелена Манојловић и Снежана Мистровић, Београд 2021, 64–97. [Bojanin, Stanoje, „Prevod traktata o otrovima iz Aviceninog Kanona medicine u Hilandarskom

medicinskom kodeksu", u: *Tanka linija: između leka i otrova*, ur. Ivan Stanić, Jelena Manojlović i Snežana Mistrović, Beograd 2021, 64–97]

Бојанин, Станоје, „Хиландарски медицински кодекс и научна медицина на средњовековном Балкану", у: *Средновековните Балкани като световен кръстопът: контакти и обмен*, ур. Л. Симеонова, Л. Тасева, София 2017, 277–294. [Bojanin, Stanoje, „Hilandarski medicinski kodeks i naučna medicina na srednjovekovnom Balkanu", u: *Srednovekovnite Balkani kato svetoven krъstopът: kontakti i obmen*, ur. L. Simeonova, L. Taseva, Sofia 2017, 277–294]

Бојанин, Станоје, „Чији је трактат о отровима? Историјат истраживања текста из Хиландарског медицинског кодекса (1952–2022)", у: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности* XIII, ур. Гордана Јовановић, Деспотовац–Београд 2023, 91–114. [Bojanin, Stanoje, „Čiji je traktat o otrovima? Istorijat istraživanja teksta iz Hilandarskog medicinskog kodeksa (1952–2022)", u: *Srednji vek u srpskoj nauci, istoriji, književnosti i umetnosti* XIII, ur. Gordana Jovanović, Despotovac–Beograd 2023, 91–114]

Влајинац, Милан, *Речник наших старих мера у току векова* IV, Београд 1974. [Milan Vlajinac, *Rečnik naših starih mera u toku vekova* IV, Beograd 1974]

Грмек, Мирко Дражен, „Садржај и подријетло хиландарског медицинског рукописа бр. 517", *Споменик САНУ* 110 (1961) 31–45. [Grmek, Mirko Dražen, „Sadržaj i podrijetlo hilandarskog medicinskog rukopisa br. 517", *Spomenik SANU* 110 (1961) 31–45]

Катић, Реља В., *Порекло српске средњовековне медицине*, Београд 1981. [Katić, Relja V., *Poreklo srpske srednjovekovne medicine*, Beograd 1981]

Катић, Реља В., *Српска средњовековна медицина*, Горњи Милановац 1990. [Katić, Relja V., *Srpska srednjovekovna medicina*, Gornji Milanovac 1990]

Катић, В. Реља, „Српски превод *Liber de simplici medicina dictus Circa Instans* Matthaeusa Platearіusa из Хиландарског медицинског кодекса бр. 517", *Зборник Матице српске за књижевност и језик* XXV/2 (1977) 193–275. [Katić, V. Relja, „Srpski prevod *Liber de simplici medicina dictus Circa Instans* Matthaeusa Platearіusa iz Hilandarskog medicinskog kodeksa br. 517", *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik* XXV/2 (1977) 193–275]

Катић, Реља В., *Терминологија српске средњовековне медицине и њено објашњење*, Београд 1982. [Katić, Relja V., *Terminologija srpske srednjovekovne medicine i njeno objašnjenje*, Beograd 1982]

Катић, Реља В., *Терминолошки речник српске средњовековне медицине*, Београд 1987. [Katić, Relja V., *Terminološki rečnik srpske srednjovekovne medicine*, Beograd 1987]

Медицинска енциклопедија: азбучна: Вук Караџић – Larousse 2, *J–П*, Београд 1976. [*Medicinska enciklopedija: azbučna: Vuk Karadžić – Larousse* 2, *J–P*, Beograd 1976]

Радојчић, Ђорђе Сп., „Старе српске повеље и рукописне књиге у Хиландару", *Arhivist* II/2 (1952) 72–73. [Radojčić, Đorđe Sp., „Stare srpske povelje i rukopisne knjige u Hilandaru", *Arhivist* II/2 (1952) 72–73]

Симоновић, Драгутин, *Ботанички речник: имена биљака*, Београд 1959. [Simonović, Dragutin, *Botanički rečnik: imena biljaka*, Beograd 1959]

Штетић, Марина, „Схватање узрока и лечења куге према Хиландарском медицинском кодексу”, *Београдски историјски гласник* 13 (2022) 89–124. [Štetić, Marina, „Shvatanje uzroka i lečenja kuge prema Hilandarskom medicinskom kodeksu”, *Beogradski istorijski glasnik* 13 (2022) 89–124]

Marina Štetić

SEVERAL TYPES OF MANNA AND THEIR USE IN THE WRITINGS OF THE HILANDAR MEDICAL CODEX

Summary

The paper presents medicinal types of manna (Arabic *mann*; Greek *μάννα*; Lat. *manna*; Old Serbian **ман'на**, **мана**) in the form of saccharine exudate of various types of trees, which can be found in the manuscripts of the Old Serbian medical compendium known as the *Hilandar Medical Codex* (circa 1550–1560). The occurrence of saccharine exudation, which appears on the branches and leaves of various trees or plants, is caused by high temperatures, insect punctures, or artificial incisions, leading to the solidification of manna in the form of white or light brown lumps. The main component of medicinal types of manna is mannitol, a sweet-tasting medicinal substance. All types of manna originate from the Old World. In the ancient and medieval periods, and the West until the 18th century, it was believed that manna represented a kind of dew or honey that falls on the leaves and branches of plants and is collected by bees or humans, and as such it was presented in the *Hilandar Medical Codex*. The mentioned compendium represents a corpus of Old Serbian medical texts, which were produced in the form of translations of the most significant medical treatises of European medieval scientific medicine, based on the teachings and works of ancient Greek-Roman and medieval Arabic physicians and philosophers. In the List of Simple Remedies of the *Hilandar Medical Codex*, which represents an adapted translation of the *Circa Instans*, the famous pharmacopoeia of the Salerno school from the second half of the 12th century, there is a chapter on manna, recommended for the treatment of every acute and peracute fever, but its types are not mentioned.

Different types of manna primarily appear in several treatises of the *Hilandar Medical Codex* – a treatise on plague, smallpox and measles, a treatise on tertian malaria, and a treatise on "a fever that arises from blood" (possibly relapsing typhus). These Old Serbian treatises were created in the form of translations of treatises from the *Canon of Medicine*, the work of the famous Persian physician Avicenna (980–1037). With the translation of Avicenna's treatises, based on a Latin translation of the *Canon*, certain Arabo-Persian remedies, such as several types of manna from the regions of Central and Western Asia, also entered the Old Serbian medical writings. These include:

tarangabin, *siracost*, *ladanum*, as well as the tree *tamarix* or *tamarisk*, which also yields manna. *Tarangabin* (Persian *tar-angubin*, *tar-anjubīn*, *tar-anjabin* – 'moist honey' or 'green honey'; Latin *tereniabin*, *teremabin*, *trangibin*; Old Serbian **терамабинъ**, **терамбинъ**, **торамабинъ**) is obtained from the species *Alhagi camelorum* Fisch. (= *Alhagi maurorum* Med., *Hedysarum alhagi* Linn., *A. graecorum* Boiss) – f. *Leguminosae*, known as *camel thorn* or *Arab*/*Caspian*/*Syrian*/*Hebrew*/*Persian manna*. From the 15th to the end of the 18th century, instead of tarangabin, a similar type of manna from Calabria and Sicily prevailed in European medicine, emitted by species of ash trees (*Fraxinus* spp.), primarily *Fraxinus ornus* (*rotundifolia*) L.

A particularly esteemed type of manna known as *siracost* (Persian *schir-khecht*, *shir-khisht* – 'dried (or hardened) juice (or milk)'; Latin *siracost*, *alseracost*, *asceherachost*; Old Serbian **ширакѡцъ**, **ширакѡшъ**) is obtained from the branches of two plant species: *Cotoneaster nummularia* Fischer et Meyer – *f. Rosaceae* and *Atraphaxis spinosa* L. It was considered stronger than tarangabin. It was more widely present in Europe only from the second half of the 16th century, where it was regarded as the best and purest type of manna. *Tamarix* or *tamarisk manna* (Latin *tamariscus*; Old Serbian **тамарика**, **тамариш(ъ)**, **тамаришкѳшъ**) is a type of *Tamarix gallica* L. (= *T. mannifera* Ehr.) – f. *Tamaricaceae*, known as *French tamarisk*, which yields manna called *gaz-angubīn* (Persian) – 'tamarix honey'. It is found in the Sinai region, which is why it is also known as *Sinai manna* (apparently representing the manna mentioned in the Bible – Exodus 16: 1–36). *Ladanum* (Persian *lād, lādan*; Arabic *lādhan*; Greek *λάδανον*; Latin *ladanum*, *laodanum*, *labdanum*, *leda* – 'gum of cistus'; Old Serbian **лаѡдан**, **лаѡданѡ**) is a sweet manna that exudes onto the surface of the leaves of the plant *Cistus ladaniferus* L. – *f. Cistaceae*, known as *gum roskrose*, *labdanum*, *gum cistus*, *brown-eyed rockrose*.

All types of manna mentioned in writings of the *Hilandar Medical Codex* have laxative properties. Tarangabin and siracost are recommended in the diet for patients with smallpox, tertian malaria, and blood fever, primarily as purgatives. They are usually advised in combination with tamarind (Arabic *tamr hindī*; Persian *tamr-i hindī* – 'Indian date'; Latin *tamarhindus*, *tamarindi*; Old Serbian **тамарχинди**; fruits of tamarind tree – *Tamarindus indica*), dried plums (Latin prunorum, Old Serbian **сливѣ сѳχє**), and seedless raisins (Latin. passulis enucleatis, Old Serbian **грѳздїа сѳздїа сѳшена**). Tarangabin was also believed to alleviate or eliminate *cholera*, or *yellow bile* – one of the four basic *humors* (life juices). Cholera was otherwise considered the cause of tertian malaria and measles. For these purposes, tarangabin was recommended in combination with several typically Arabic remedies, which were also widely used as purgatives

but also as laxatives for cleansing the blood of cholera. These include tamarind, fruits of purging cassia (Latin cassia fistula, Old Serbian **кашїа фїцѳла**), and Yellow myrobalan (Latin myrabolanos citrinus, Old Serbian **мѵрабѡланишъ ситринѳш(ъ)**) – a type of Cherry Plum (*Terminalia citrina* Roxb.), to which, in its purgative properties, *scamonea* (Old Serbian **шкамонеа**), or the resin of *Convolvulus scammonia* L., was often added. Siracost, which is otherwise used in therapies against typhus, was recommended (in combination with tamarind) as a purgative and for alleviating thirst in patients with blood fever. The *Hilandar Medical Codex* does not seem to mention tamarix manna (*gaz-angubīn*) but rather the root of tamarix, which served as a fumigating agent for drying out moist, freshly punctured, and cleansed smallpox. Tamarix was also recommended in treating diseases of the spleen, while the powder of tamarix root was used to stimulate appetite.

According to the chapter on ladanum contained in the List of Simple Remedies of the *Hilandar Medical Codex*, this medicinal drug was used for sinus inflammation and for massaging painful veins, while in combination with mastic resin (Latin mastix, Old Serbian **мастиχъ**), it was used for toothache problems. The smoke from ladanum was considered beneficial for uterine colds. In combination with Chinese cassia/Cinnamon tree (Latin cassia lignea, Old Serbian **кашїа линѣа**), it was advised in cases of great weakness and dizziness. Ladanum was also one of the fumigating agents recommended for healthy individuals for protection against the plague and removal of contaminated (*miasmic*) air, which was considered the cause of this disease. It was also believed that the aroma of medicinal drugs like ladanum improved mood and strengthened the heart and spirit. In Latin texts, ladanum is also present as one of the mandatory ingredients of *apple ambra* (Latin *pomum ambrae*), which represented a specific remedy in the form of a mixture of amber and over 30 other ingredients, shaped with the help of rose water into a ball. *Pomum ambrae* was also used for perfuming and fumigating to protect against miasmic air.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31. 3. 2024.
Коначно прихваћен за објављивање: 9. 10. 2024.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXXIII (2024) 191–221
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXXIII (2024) 191–221

УДК: 94(497.16 Котор)(450.341)“15“
DOI: 10.34298/IC2473191V

Јелица ВУЈОВИЋ[*]
Историјски институт
Београд
ORCID: https://orcid.org/0009-0007-1377-8638

КОТОР КАО ПОШТАНСКИ И ОБАВЕШТАЈНИ ЦЕНТАР ВЕНЕЦИЈАНСКЕ РЕПУБЛИКЕ У ЧЕТВРТОЈ И ПОЧЕТКОМ ПЕТЕ ДЕЦЕНИЈЕ 16. ВЕКА[**]

Апстракт: У раду се указује на могућност да је ангажман которског племића Трифуна Драга на пољу организације поштанског саобраћаја између Венеције и Цариграда преко Котора почео 1533. године, а не две године доцније, што је податак присутан у историографији. Дешавало се да током четврте деценије 16. века венецијански службеници приликом путовања између двеју престоница сврате у Котор. Из наредби Већа десеторице и извештаја которских ректора и провидура, као и из других извора, сазнајемо понешто о организацији и функционисању обавештајног апарата Венецијанске републике. Значајна карика у овом ланцу био је которски ректор и провидур, чија се улога огледала у проналажењу и слању повереника у Цариград и прослеђивању писама и обавештења у Цариград и у Венецију.

Кључне речи: Венецијанска република, Котор, ректор и провидур, Веће десеторице, баило, поштански саобраћај, обавештајна делатност.

Abstract: The paper points out the possibility that the involvement/engagement of Trifun Drago, the nobleman/patrician of Kotor (Cattaro), in the field of organising postal traffic between Venice and Constantinople via Kotor began in 1533, and not two years later, which is the information present in historiography. It happened that during the fourth decade of the 16th century, Venetian officials stopped in Kotor when travelling between the two capitals. Owing to the orders of the Council of Ten addressed to the rectors and provisors of Kotor and their reports, as well as other sources, it is possible to reconstruct the organisation and functioning of the intelligence apparatus of the Republic of Venice. A significant link in this chain was the rector and provisor of Kotor, whose role was reflected in finding and sending trustees to Constantinople and forwarding letters and notifications to Constantinople and Venice.

---

[*] jelica.vujovic@iib.ac.rs

[**] Текст је резултат истраживања у Државном архиву Венеције (Archivio di Stato di Venezia), које је спроведено захваљујући стипендији Министарства спољних послова и међународне сарадње Владе Италије (MAECI), током академских година 2021/2022. и 2022/2023.

Keywords: Republic of Venice, Kotor, rector and provveditore, Council of Ten, bailo, postal traffic, intelligence activity.

Саобраћај гласника, повереника и шпијуна и преношење писама, депеша, упутстава и остале дипломатске епистоларне кореспонденције од Венеције до Цариграда током четврте и пете деценије 16. века одвијао се делом поморским, делом копненим путем. Поморска деоница повезивала је град на лагунама с неком од комуна на источној обали Јадранског мора, док је копнена рута подразумевала прелазак преко Балканског полуострва.

Организацију поштанског промета Венецијанске републике Лучано де Занке дели на два раздобља: до 1535. године, када су тај посао извршавали независни професионални курири, док је у периоду који је уследио, а који аутор назива регулисаним, односно уређеним (итал. *regolata*), транспорт поверљивих писаних исправа Венеција поверавала куририма који су били „у односу искључиве зависности према њој".[1] Поменуте 1535. године обустављен је транспорт поверљивих писама преко Дубровника, који је у то време плаћао трибут султану у замену за слободу трговања на територији Османског царства. Котор је одређен као нова успутна постаја.[2]

Од Котора према унутрашњости Балкана обично су коришћена два пута. Рута која је ишла дуж граница Херцеговачког санџака, преко Новог Пазара и Приштине, до главног цариградског пута, била је даља и скупља, а она кроз Црну Гору, преко Подгорице и Плава, краћа и јефтинија. Упркос предностима, друга рута била је опаснија и за венецијанске и за османске поданике због сукоба околних племена.[3]

Иако при анализи органа власти једне државе раног новог века користи савремену, понегде и анахрону, терминологију, поредећи организационе вештине Већа десеторице (*Consiglio dei Dieci*) с данашњим виђењем способности планирања у неком послу, најновија студија о овом органу власти Венецијанске републике из пера Јоане Јордану ипак пружа

[1] Luciano de Zanche, „I vettori dei dispacci diplomatici veneziani da e per Costantinopoli", *Archivio per la Storia Postale* 1/2 (1999) 22.

[2] Luciano de Zanche, „I vettori dei dispacci", 25; idem, in: *Tra Costantinopoli e Venezia. Dispacci di Stato e lettere di mercanti dal Basso Medioevo alla caduta della Serenissima*, Quaderni di Storia Postale 25, Prato 2000, 50–51.

[3] Antal Molnár, „A Forgotten Bridgehead between Rome, Venice, and the Ottoman Empire: Cattaro and the Balkan Missions in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Hungarian Historical Review* 3 (2014) 502; Isti, „Kavaljer Franjo Bolica (+1653): kotorski patricij na razdjelnici između Rima, Mletaka i Balkana", *Историјски записи* 93, 1–2 (2020) 115.

значајне смернице за истраживање њене обавештајне структуре.[4] Иако није била ефикасна и „менаџерски устројена", како је ауторка представља, извесно је да се на врху пирамиде налазило Веће десеторице, које је водило рачуна о свим потенцијалним проблемима приликом слања, транспорта и испоруке поверљивих писаних материјала.

Веће је основано 1310. године, након што је породица Тјеполо организовала заверу против тадашњег дужда Пјера Граденига. Десеторици је поверено старање о јавном реду и заштита венецијанске власти од потенцијалних преврата. Средином 15. века ово политичко тело добија стални карактер и много већа овлашћења.[5] Чинила су га десеторица редовних чланова, дужд и Мало веће (шесторица дуждевих саветника). Сваког месеца, међу првом десеторицом бирана су тројица главара (*Capi*).

Од примарног значаја за нашу тему јесте пораст утицаја Већа на венецијанским прекоморским поседима (*Stato da Mar*). Он се огледао у обавези венецијанских намесника, чувара венецијанских закона на повереној им територији – ректора (*rettori*), да се о већини управних питања консултују с главарима Десеторице.[6] Руководећи трочлани одбор слао је наређења ректорима, а они су му отписивали, извештавајући о пријему и извршавању наредби у краћој или дужој форми, у зависности од хитности и важности теме. Наредбе с поштанском и обавештајном тематиком које је добијао которски ректор и провидур, сразмерно бројне за период тридесетих година 16. века, представљају основни извор за наше истраживање. Од овог венецијанског службеника очекивало се да сазна и прослеђује информације у корист Републике у оној мери у којој је то дозвољавала дипломатска пракса тога времена. С друге стране, за осетљиве, тајне и, у неком смислу, недозвољене и ризичне задатке, которски ректор и провидур ангажовао је поверенике (*confidenti*) и гласнике (*fanti*, *messi*)[7] зарад прикупљања дипломатских, политичких, војних и економских података, који су за Републику Св. Марка били од државног значаја.

---

[4] Ioanna Iordanou, *Venice's Secret Service. Organizing Intelligence in the Renaissance*, Oxford 2019.

[5] Gaetano Cozzi & Michael Knapton, *La Repubblica di Venezia nell'età moderna. Dalla guerra di Chioggia al 1517*, Torino 1986, 110–112.

[6] Benjamin Arbel, „Venice's Maritime Empire in the Early Modern Period", in: *A Companion to Venetian History*, 1400–1797, Leiden–Boston 2013, 154.

[7] Појам фанте имао је и друга значења, али у овом случају означава 'момка' гласника који је уручивао писане наредбе или их саопштавао усменим путем: Giuseppe Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia 1829, 260.

Зачеци поштанске и обавештајне улоге Котора

Венецијанска власт 28. јануара 1535. године[8] упућује дукал ректору и провидуру Котора којим га обавештава о ангажману који ће которски племић Трифун Драго убудуће обављати за Републику и о именовању сталних курира и њихових потенцијалних заменика, чији ће задатак бити да носе поверљиве писане прилоге из Котора у Цариград и из Цариграда у Котор. Ипак, у изворима постоје недвосмислени показатељи да је Драгова поштанска мисија у служби Републике, тада вероватно и даље незванична, почела барем годину и по дана раније. То потврђују учестале наредбе и упутства главара Већа десеторице упућени у првој половини јула 1533. године Трифуну Драгу и которском ректору и провидуру Трифуну (Трифонеу) Граденигу, као и одговори и извештаји двојице имењака. Наиме, 4. јула у канцеларији Већа десеторице настају два документа која доносе готово исте информације. Један документ представља упутство (*commissione*)[9] намењено Драгу, који се у том тренутку налазио у Венецији, а други допис ректору Граденигу. Драгу је наређено да се тог 4. јула увече укрца на брод и да писма, намењена Алвизеу Гритију,[10] однесе до Котора. За пренос тих писаних материјала од Котора до Цариграда требало је да которски племић пронађе и ангажује

---

[8] Archivio di Stato di Venezia [=ASVe], Senato, Deliberazioni, Mar, Registri, 23, 59r–60r; Као почетак године у Венецијанској републици узиман је 1. март, па је стога овај датум у венецијанским списима забележен као 28. јануар 1534. У наставку рада, сви датуми у тексту прилагођени су данашњем календару по којем година почиње 1. јануара. Више о венецијанском начину датирања у: Jakov Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*, Zagreb 1972, 181.

[9] Документ, који слободно преводимо као писано упутство, у венецијанској администрацији имао је назив *commissione*. У њему су биле наведене обавезе и права којих су венецијански намесници, службеници и било који упосленици морали да се придржавају приликом обављања функције или конкретног задужења: Andrea da Mosto, *L'Archivio di Stato di Venezia*, Tomo I, Roma 1937, 9. У овом случају ради се о конкретном краткорочном задатку датом Трифуну Драгу: ASVe, Consiglio di Dieci, Deliberazioni, Comuni, Registri, 9, 52v–53r, *Commissio fidel[issi]mi n[ost]ri Triphonis Dragi nobilis Catharensis profecturi Constantinopolim pro re frumentaria* (4. јул 1533).

[10] Алвизе Грити био је најстарији син тадашњег дужда Андрее Гритија. Живео је у Цариграду и попут оца био успешан у трговачким пословима, али и близак са султаном Сулејманом и великим везиром Ибрахим-пашом: Robert Finlay, „Al servizio del Sultano: Venezia, i Turchi, il mondo cristiano, 1523–1538", in: *'Renovatio Urbis'. Venezia nell'età di Andrea Gritti (1523–1538)*, ed. Manfredo Tafuri, Roma 1984, 79–81; Édith Garnier, *L'Alliance impie. François Ier et Soliman le Magnifique contre Charles Quint (1529–1547)*, Paris 2008, 41, нап. 1. Више о Алвизеу Гритију види на: https://www.treccani.it/enciclopedia/alvise-gritti_%28Dizionario-Biografico%29/ (прегледано 17. 4. 2024).

једну „способну и достојну особу" (*una persona apta et sufficiente*). Од две стотине дуката које је добио у Венецији требало је да обезбеди новчану накнаду поменутом поверенику, а остатак сачува за свој планирани пут у Цариград. Од Драга се очекивало да остане у граду Св. Трифуна до новог наређења Већа десеторице о даљим корацима.[11] Ректор Градениго обавештен је да Драго креће из града на лагунама и да, с писмима за Гритија, носи писмо намењено ректору, управо оно на које се позивамо у овим редовима, те да је задатак которског патрицијa био да одмах пошаље курира у Цариград, за шта му је обезбеђен новац. Ректору је наложено да помогне свом имењаку, и у одабиру поуздане особе, а и у другим питањима.[12] Истог дана припремљена је још једна пошиљка за Алвизеа Гритија, изузетно важна и хитна за доставу, те се у Венецији очекивало да на пут и извршење тог задатка, најкраћим и најсигурнијим путем којим буде могао, из Котора крене сâм Трифун Драго. Позивајући се на његов дотадашњи успешан рад у служби Синьорије, главари Десеторице истакли су да и од ове мисије имају велика очекивања.[13]

Документи настали истог дана, 11. јула 1533. године, заједно сачувани у архивској јединици, одговор у виду депеше которског ректора Трифонеа Граденига и писмо Трифуна Драга, оба адресирана на главаре Већа десеторице, уз неколико Драгових напомена више, углавном саопштавају исте податке. Из њих сазнајемо да је 10. јула око 20 часова у Котор стигао Трифун Драго и донео писма прејасне Синьорије настала 4. јула. Обојица пишу да је 11. јула одмах ујутру ка Цариграду пошла и понела писма из Венеције једна „погодна и достојна особа"[14], те спомињу период од 12 дана, за који се верује да ће бити довољан да курир стигне на одредиште. Сагласни су и око тога да ће Драго у Котору сачекати следећу наредбу Већа десеторице, уз ректорову напомену да ће которски

---

[11] ASVe, Consiglio di Dieci, Deliberazioni, Comuni, Registri, 9, 52v–53r (4. јул 1533).

[12] ASVe, Capi del Consiglio dei Dieci, Lettere (sottoscritte), f. 33, nr. 202 (4. јул 1533).

[13] „[…] a q[ue]ste an[n]exo uno plico de l[ette]re indrizate al Ill[ustrissimo] D[omino] Alvise Griti et p[er] ch[e] molto ne i[m]porta ch[e] esse l[ette]re celer[r]imame[n]te li p[er]vengino ale mano p[er]o ti p[ar]tirai de subito da Catharo, et p[er] q[ue]lla piùi breve via, et secura ti sarà possibile ti ponerai a camino, usando di q[ue]lla celerita ch[e] maior potrai, et iuncto in Const[antinopo]li et p[rese]ntate esse l[ette]re à sua S[igno]ria farai quanto da lei ti sera imunito?, exequendo in tuto cum q[ue]lla fede, et solercia, ch[e] da la virtu tua, et p[ro]mpteza ne hai dimostrata in farne servicio expettar devemo [...]": ASVe, Consiglio di Dieci, Deliberazioni, Comuni, Registri, 9, 59r (7. јул 1533).

[14] „[…] una p[er]sona idonea et sufficiente, la quale in q[ue]sta matina con bona ventura se ha posto a camino p[er] Constanti[nopo]li con le l[ette]re del[le] Excellentie vostre [...]": ASVe, Capi del Consiglio dei Dieci, Dispacci (lettere) dei rettori e pubblici rappresentanti [=Dispacci dei rettori], busta 275, nr. 93 (11. јул 1533).

патрицијуживати његову наклоност и подршку.[15] Да му је писма уручио венецијански секретар Николо Сагудино, те да је Которанину Ви[н]ченцу Пасквалију, који је ангажован да их однесе у Цариград, дао 30 златних цекина[16], подаци су за које сазнајемо из писма Трифуна Драга упућеног Десеторици,[17] а не налазе се у краћој ректоровој депеши. Док Драго још није стигао с пошиљком од 4. јула у Котор, главари Десеторице су 8. јула 1533. године поново писали ректору и провидуру Граденигу и обавестили га да му шаљу нови свежањ писама за дотичног которског племића, која је требало одмах да му проследи. Ректор је о извршењу наредбе потврдно одговорио 13. јула.[18]

Сматрамо да је наведеним дукалом од 28. јануара 1535. године формализован и озваничен поштански и обавештајни ангажман Трифуна Драга у служби Венецијанске републике. Њиме се истиче да је претходном которском ректору и провидуру Франческу Сануду наређено да пронађе шесторицу храбрих појединаца који би на себе преузели задатак транспорта венецијанских писама до Цариграда и назад. У међувремену, по свему судећи након Санудовог повратка у Венецију, писао му је и Трифун Драго, вероватно предлажући кандидате, а према тексту дукала, с његовим се избором дојакошњи которски ректор и провидур сагласио. Наиме, одабрано је десет особа (шест редовних[19] и потенцијални заменици[20]), од којих су неки били из Шпиљара (*Spigliari*), Кавча (*Chavaz*),[21] Љуте? (*Giuta*), Драчевице (*Drazeviza*) и Подгорице (*Podgoriza*). Прва испорука дуждевских исправа требало је да уследи 1. марта и од марта до септембра трајао би „летњи период", током којег би за сваку мисију коју обавља куриру било дато 20 дуката за путовање у оба смера. За зимске пак месеце, вероватно због лошег времена и отежаних

[15] ASVe, Capi del Consiglio dei Dieci, Dispacci dei rettori, busta 275, nr. 94 (11. јул 1533).

[16] Цекин је венецијански златни дукат (итал. *zecca* = ковница), кован од 1284. до пада Републике 1797. године. Тежио је 3,56 грама злата, чистоће 0,997: Frederic C. Lane, *Povijest Mletačke republike*, Zagreb 2007, 170.

[17] ASVe, Capi del Consiglio dei Dieci, Dispacci dei rettori, busta 275, nr. 94 (11. јул 1533).

[18] ASVe, Capi del Consiglio dei Dieci, Dispacci dei rettori, busta 275, nr. 95 (13. јул 1533).

[19] „[…] Piero Gredi, Vucho de Giuta, Radisco de Spigliari, Dragich Pelizer, Michali Grego, Dragidi? de Drazeviza [...]": ASVe, Senato, Deliberazioni, Mar, Registri, 23, 60r (28. јануар 1535).

[20] „[…] In loco de alcuni de questi sei che no[n] volesse o non potesse tuor il cargo, ponerete per p[ri]mo il Greco che ha la lingua Turchescha, p[er] sego[n]do il compagno del contras[crip] to Dragidi? de Drazeviza, p[er] terzo Gorievich de Chavaz, p[er] quarto Iachin? de Podgoriza, over suo fr[ate]llo, li qual tutti, si li sei contras[crip]ti, come li sopraditti vi serano conduti per li Dragi [...]": ASVe, Senato, Deliberazioni, Mar, Registri, 23, 60r (28. јануар 1535).

[21] Шпиљари, Кавач и Љута су села која су припадала которском дистрикту. Шпиљари се, примера ради, налазе одмах иза которске тврђаве Св. Иван (*San Giovanni*).

услова путовања, било им је намењено 25 дуката по мисији.[22] Дужност курира била је да носе венецијанске дописе у Цариград и да тамо сачекају барем 15 дана, да баило припреми одговоре и остале писане прилоге за Сињорију; затим би његове пошиљке транспортовали од Цариграда до Котора. У том периоду баило је био у обавези да им покрије трошкове боравка, вероватно при резиденцији у Пери.[23] Уколико би их у Цариграду задржао дуже од 15 дана, дужност му је била да им обезбеди надокнаду према сопственој процени, тако да курири буду праведно подмирени.[24] Обезбеђивање материјалних средстава за путовања до Цариграда и назад било је у надлежности браће Трифуна Драга. Задатак которског ректора био је да о томе с времена на време обавести венецијанску власт, како би она надокнадила новац Драгу, и како дуг не би пао на терет самог ректора.[25] Податак о неопходности рефундирања 23 дуката которском патрицију на име онога што је његов брат Никола Драго исплатио двојици повереника који су из Котора ишли за Цариград налази се на крају извештаја которског ректора и провидура Мелкиора Микијела главарима Већа десеторице од 8. маја 1538.[26] Уговором из 1535. године Трифун Драго ставио је на располагање Сињорији два или три бригантина[27], с

[22] ASVe, Senato, Deliberazioni, Mar, Registri, 23, 59r–60r (28. јануар 1535).

[23] У делу Цариграда званом Пера (данас Галата), на северној обали Златног рога, ван градских зидина, налазила се у 16. столећу резиденција баила, најважнијег државног представника и заштитника интереса Венецијанске републике на територији Османског царства: Carla Coco & Flora Manzonetto, *Baili veneziani alla Sublime Porta. Storia e Caratteristiche dell'ambasciata veneta a Costantinopoli*, Venezia 1985; Eric R. Dursteler, *Venetians in Constantinople – Nation, Identity and Coexistence in the Early Modern Mediterranean*, Baltimore and London 2006.

[24] „[…] la obligation sua sera questa, che cum ogni diligentia portino le l[ette]re n[ost]re à Constant[inopo]li dove siano obligati expectar al meno zorni xv le l[ette]re del baylo n[ost]ro, p[er] i qual zorni haverano da lui le spese di bocha che cussi li imponemo, et habute le l[ette]re da lui sono obligati portarle de li a nui senza alcuna altra mercede. Se v[er]amente sarano tenuti dal Baylo più de li zorni xv serano ultra le spese de bocha, da lui satisfatti p[er] li zorni de più de li xv, q[uan]to li parera conveniente, si che resterano iustamente satisfatti [...]": ASVe, Senato, Deliberazioni, Mar, Registri, 23, 59v (28. јануар 1535).

[25] „[…] al qual per il suo spazo serano dati p[er] li fratelli de D[omino] Triphon Drago duc[a]ti xxv [...] come li scrive esso D[omino] Triphon p[er] le incluse l[ette]re sue, et sempre essi Dragi nel advenir haverano a dar li danari delle expeditione della exborsation de i quali ne darete de tempo in tempo adviso, p[er]che nui li faremo dar de qui? ad esso D[omino] Triphon, et vui non haverete cargo di exborsar danaro alcuno [...]": ASVe, Senato, Deliberazioni, Mar, Registri, 23, 59v (28. јануар 1535).

[26] ASVe, Capi del Consiglio dei Dieci, Dispacci dei rettori, busta 275, nr. 99 (8. мај 1538).

[27] Бригантин је једрењак скромних димензија који је имао два масивна јарбола с четвртастим једрима. Од 14. века коришћен је на Медитерану и у морима северне Европе, првобитно у ратним приликама, а потом и у друге сврхе. (https://www.treccani.it/enciclopedia/brigantino/, прегледано 27. 3. 2024). Бригантин се спомиње на више места у

осмочланом посадом на сваком од њих.[28] Експлицитну потврду о употреби бригантина породице Драго за превоз повереника и писама налазимо у нешто ранијем Микијеловом извештају (7. јануар 1538), којим обавештава главаре Десеторице да је претходног дана поменутим пловилом из Котора ка Венецији испловио венецијански грађанин Зеносин, драгоман по вокацији, носећи писма баила Ђакома Канала упућена венецијанским властима.[29]

Наредни помен Котора у овом контексту потиче из молбе которске општине Сињорији од 20. фебруара 1535. године.[30] Петом тачком овог документа од Републике се тражило успостављање скеле[31] у Котору, која би, како пише, донела многе добробити и користи осиромашеној которској благајни, а она корист која се наводи при крају тачке значајна је за нашу тему. Наиме, истакнуто је да ће которски пут моћи да буде коришћен и за бржи, безбеднији и исплативији превоз дуждевских исправа за Цариград.[32] Да ли је до представника которске комуне који су поднели ову молбу стигла вест о поштанском ангажману Трифуна Драга, или су пак само желели да ставе на знање Републици да ће и она, а не само Котор, убирати неке користи од успостављања скеле у овом граду – могућности су које ћемо оставити на нивоу претпоставке. Будући да се на више места у документу наводи да ће скелу, а самим тим и пут преко Котора ка Османском царству, користити трговци, а један од тих помена следи одмах након дела о промету венецијанских исправа, можда се сматрало,

изворима као пловило којим су Јадранским морем превожени гласници и писма, што ће се видети у наставку главног текста. Поред тога, у изворима је присутан и нешто уопштенији термин „поштанска барка, брод" (*barca a posta*), те на једном месту „поштанска фрегата" (*fregata a posta*): ASVe, Senato, Deliberazioni, Mar, Registri, 24, 146r (29. септембар 1538); ASVe, Capi del Consiglio dei Dieci, Dispacci dei rettori, busta 275, nr. 100 (25. мај 1538).

[28] ASVe, Senato, Deliberazioni, Mar, Registri, 23, 59v (28. јануар 1535).

[29] „[…] Heri cu[m] il bregantin di Dragi parti de qui uno nominato Zenosino dragoma[n] dilla natio[n] veneta il qual veniva di Const[antinopo]li et portava l[ette]re alla Ill[ustrissi]ma S[ignoria] dil Mag[nifi]co baylo Canal [...]": ASVe, Capi del Consiglio dei Dieci, Dispacci dei rettori, busta 275, nr. 97 (7. јануар 1538). Овај и још један Микијелов извештај, настао такође у јануару, датирани су 1538. годином, што није у складу с венецијанским рачунањем времена, према којем је година почињала 1. марта (погледати напомену бр. 2). Сва је прилика да су споменути датуми написани тзв. божићним стилом. Овај календар, с дугом традицијом употребе у Котору, за први дан године узимао је 25. децембар: J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, 180.

[30] ASVe, Senato, Deliberazioni, Mar, Registri, 23, 68r–70r (20. фебруар 1535).

[31] Скела (*scala*) је представљала део луке кроз који је пролазила трговачка роба, бивала претоварана и утоварана за даљи транспорт.

[32] „[…] se inviariano anchora le vostre lettere ducal per Constantinopoli sicuramente, et cum mancho spesa, et più presteza per la strada di Catharo [...]": ASVe, Senato, Deliberazioni, Mar, Registri, 23, 70r (20. фебруар 1535).

премда то није експлицитно написано, да ће трговци, заједно са својом робом, некада преносити и те пошиљке.[33]

О тадашњем развоју и преображају улоге Котора постоје сведочанства у изворима попут наведене молбе которске комуне, наредби које је Веће десеторице упућивало которским ректорима, као и њихових одговора у виду краћих и дужих извештаја. Другим речима, ради се о документима који се од првог до последњег слова у врло ситним појединостима тичу директно Котора. Међутим, за подробно и аргументовано образлагање теме нису од мањег значаја ни документи у којима се град Св. Трифуна само успутно спомиње, али који такође указују на његово место у поштанским и обавештајним делатностима Републике, као и помени у којима се може приметити да је у време о којем пишемо Котор постајао водећа успутна постаја на путу између Венеције и Цариграда. Штавише, сматрамо да су ти подаци, нађени на много места у изворима, управо сведочанства о спровођењу у дело онога за шта се Веће десеторице залагало и о чему је постигло договор с Трифуном Драгом. У наставку ћемо скренути пажњу на такве податке, делећи их на неколико тематских целина.

Путовања венецијанских службеника преко Котора

Венецијански службеници који су путовали у Цариград, било да су ишли у привремену посланичку мисију,[34] или на позицију баила, на путу између венецијанске и османске престонице свраћали су у Котор. Из регистара Сената од 1, 7. и 23. августа 1536. године сазнајемо да је одлучено да новоизабрани посланик Републике на Порти, Томазо (у овим документима наведен као Тома) Мочениго, преко Котора копненим путем настави према Цариграду.[35] Мочениго је за неколико месеци обавио

[33] „[…] siando quella fatta et frequentata delli mercadanti et sue merce et caravane, sariano anchora mille altri boni, commode et beneficii [...]": ASVe, Senato, Deliberazioni, Mar, Registri, 23, 70r (20. фебруар 1535).

[34] Посланици (*ambasciatori*) били су привремени дипломатски представници Венецијанске републике у Османском царству, именовани искључиво из редова племства. Добијали су конкретна упутства (*commissione*) за обављање задатка који им је био поверен и након тога се враћали у Венецију. Често су слати да преговарају с османским званичницима о склапању примирја или мира, али и да би присуствовали прославама приликом промена на престолу или успешних освајачких похода: G. Cozzi & M. Knapton, *La Repubblica di Venezia*, 115.

[35] „[…] chel ditto orator n[ost]ro debba andar per terra per la via di Catharo alla ditta legatione [...]": ASVe, Senato, Deliberazioni, Secreti, Registri, 57, 39r (1. август 1536); У Котору је требало да тамошњем ректору и провидуру преда 16.000 венецијанских дуката на име двогодишњег трибута Османском царству за острво Кипар и 1.000 дуката на име двогодишњег трибута за острво Закинтос, које је которски ректор потом требало да

свој посланички задатак, па је средином априла 1537. године разматран његов повратак у Венецију. Из Цариграда је допутовао у Котор, одакле је Синьорија свом преданом и марљивом службенику желела обезбедити несметану пловидбу Јадраном. Стога је задужила генералног провидура мора да нареди једном од сопракомита (*uno delli sopracomiti nostri*), односно заповедника галије, да у Котору „покупи" Моченига и спроведе га до Истре.[36]

Почетком јануара 1537. године у Венецији је одлучено да ће новоизабрани баило Ђакомо Канал на своју нову функцију бити упућен копненим путем од Котора до Цариграда (*per la via da terra da Catharo fino a Constantinopoli*).[37] У суму од три стотине дуката, коју је добио за трошкове пута до Цариграда, урачунато је и 30 дуката за одлазак до Котора.[38] Средином маја Канал је био спреман за полазак из Венеције, те је јављено, тада још увек актуелном баилу Николу Ђустинијану,[39] да новоизабрани баило само што није испловио из Лагуне, те да ће копненим путем од Котора наставити даље ка Цариграду.[40] О даљем току Каналовог путовања обавештења добијамо из дописа посланику Венецијанске републике на двору цара Карла V од 26. јула 1537. године. Посланику је, између осталог, саопштено да је ректор и провидур Котора

проследи у Нови, где ће султан послати људе да их преузму („[…] Et sia et[iam] preso, che le due pension di Cypro, et del Zanthe, che si mandano a Constantinopoli, siano mandate a Catharo, con ordine a quell Rettor, che quando seran gionti a Castel Novo quelli, che serano venuti per levarli per nome del S[ign]or Turco, debba mandarli a Castel Novo a consignargeli [...]"): ASVe, Senato, Deliberazioni, Secreti, Registri, 57, 39r (1. август 1536), 43r (8. август 1536). О овом питању налазимо податке и у упутству (*commissione*) за Тому Моченига и у писму баилу у Цариграду, оба од 23. августа 1536. године: ASVe, Senato, Deliberazioni, Secreti, Registri, 57, 46v–47r, 52r.

[36] „[…] Il dileti[ssi]mo no[bel] n[ost]ro Thoma Mocenigo or[ator] al Ser[enissi]mo Sig[nor] Turco, che al ritorno della legatione sua el si conferiva al loco n[ost]ro de Catharo, et convene[n] dosi alla dignita del carico, al qual è sta destinato et al diligente servitio suo cu[m] tante fatiche et satisfattione n[ost]ra p[re]stito provederli di passazo per il suo repatriar, vi com[m]ettemo cu[m] il Senato n[ost]ro che li provediate di passazo con dar ordine ad uno delli sop[ra]comiti nostri, qual à voi parera, che lo vadi a levar a Catharo, et lo conduchi fino in Istria [...]": ASVe, Senato, Deliberazioni, Mar, Registri, 24, 17r (16. април 1537).

[37] ASVe, Senato, Deliberazioni, Mar, Registri, 23, 177r (5. јануар 1537).

[38] „[…] nelli qual siano et[iam] computati li duc[ati] trenta p[er] cop[er]te et forcieri et per il Collegio n[ost]ro sia provisto di quel passaggio, che li parera piu sicuro p[er] condurlo fino a Catharo [...]": ASVe, Senato, Deliberazioni, Mar, Registri, 23, 177r (5. јануар 1537).

[39] Више о Николи Ђустинијану види на: https://www.treccani.it/enciclopedia/nicolo-giustinian_res-21ba8490-87ee-11dc-8e9d-0016357eee51_(Dizionario-Biografico)/ (прегледано 14. 4. 2024).

[40] „[...] et per terra da Catharo si condura a quella excelsa Porta [...]": ASVe, Senato, Deliberazioni, Secreti, Registri, 58, 16v (14. мај 1537).

проследио писма новоизабраног баила у Венецију, из којих се Сињорија информисала да се Канал на путу ка Цариграду зауставио у Новом Пазару. Петог јула баило се срео с једним чаушем[41], који је дошао да му пренесе султанов налог – да се појави на Порти. Након три дана (8. јула) до баила је стигао још један чауш с налогом да се на Порти заједно појаве нови баило Канал и донедавни посланик Моченига.[42] Ипак, пошто је, као што смо раније навели, средином априла 1537. године уговаран Моченигов превоз од Котора до Истре, он је почетком јула, када су се догодили сусрети Канала и двојице чауша, већ био у Венецији, а самим тим и ослобођен султановог налога. Та чињеница констатована је и 26. јула 1537. у споменутом писму венецијанском посланику на царском двору.[43] У наставку документа који је привукао нашу пажњу наводи се да су двојица чауша наводно узнемирила новог баила, те је он, упркос грозници, пристао да 9. јула настави пут од Новог Пазара ка Цариграду.[44]

Постоје и друга изворна сведочанства о томе да се Ђакомо Канал у првој половини јула 1537. године на путу ка Цариграду задржао у Новом Пазару, једно посредно, а друго директно – два дукала упућена из Венеције у Котор, ректору и провидуру Микијелу. Првим дукалом, коме услед оштећења недостаје део пергамента на којем су писали датум и место настанка, обавештава се ректор да је заједно с дукалом послато и упутство[45] за новог баила Канала и наређује му се да, уколико је баило већ напустио Котор, пошаље курира који би му однео писмо где год да се у датом тренутку налази, па чак, ако буде потребно, и до Цариграда.[46]

---

[41] Чауш је преносилац наредбе султана, а исту је улогу могао вршити и за везире и остале више заповеднике у Османском царству: Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1966, 166–167.

[42] „[…] Praeterea vi significamo, nui haver per letere del Bailo n[ost]ro Canal, che andava a Constantinopoli successor à S[er] Nicolo Iustinian, che essendo in viaggio a Novobazar a v, dell'instante li sopragionse uno zaus dalla Porta, con com[m]andamento del S[ign]or Turco, chel si dovesse conferir alla Porta alla Ex[cellen]tia sua. E attrovandosi anchor il ditto n[ost]ro Bailo in prefato loco de Novobazar alli viii. li sopragionse uno altro zaus con un altro commandamento del Signor indrizzato all'ambassator n[ost]ro Mocenigo, per il qual era commesso, chel dovesse andar alla Porta, et insieme il Bailo n[ost]ro [...]": ASVe, Senato, Deliberazioni, Secreti, Registri, 58, 38r (26. јул 1537).

[43] „[…] L'ambassator per esser venuto avanti in questa citta, è stato libero da questo cargo [...]": ASVe, Senato, Deliberazioni, Secreti, Registri, 58, 38r (26. јул 1537).

[44] ASVe, Senato, Deliberazioni, Secreti, Registri, 58, 38r (26. јул 1537).

[45] Види напомену бр. 9.

[46] „[…] Vi mandamo cum queste la commission del diletto nobel nostro Iacomo da Canal va Baylo a Constantinopoli, al qual essendo anchor de li darete essa commissione, qual è nell'alligato plico, quando veramente el fosse partito li espedirete subito uno de quelli fanti driedo che gli la porti fino dove el sera, se ben l'andasse fino a Constantinopoli [...]": ASVe,

Другим претходно поменутим дукалом упућеним из Венеције у Котор 6. јула 1537. године,[47] Микијел бива обавештен да је Сињорија примила Каналова писма од 18. јуна, којима баило даје на знање да има намеру да речено упутство које очекује из Венеције сачека у Новом Пазару. Не откривајући которском ректору одакле потиче претпоставка да је претходна пошиљка за Канала већ стигла у Цариград уместо у Нови Пазар, венецијанска власт је начинила још три преписа истих докумената и они су, заједно с дукалом, на основу кога пишемо ове редове, послати Микијелу. Поновљена је наредба да се баилу достави пошиљка у Нови Пазар или друго место у којем се буде налазио у том тренутку, а ректор је био дужан да о извршеној мисији обавести венецијанску власт.[48]

Директну потврду о дешавањима код Новог Пазара налазимо у писму баилу Каналу написаном 28. јула 1537. године (сачувано у сенатском регистру од 23. августа), у којем се наводи да су тих дана, тј. крајем јула, у Венецију стигла његова писма из Новог Пазара, послата 5. и 8. јула, о двојици чауша који су донели налоге с Порте. Сињорија је том приликом изразила уверење да је Канал већ добио своје упутство, позивајући се на то да је оно било начињено у три примерка и да је которски ректор и провидур јавио да га је одмах по приспећу послао по једној „поузданој и достојној особи" (*per homo fidato et sufficiente*).[49]

Проблеми на путу

Епизода о путовању баила Ђакома Канала за Цариград може послужити као илустрација појаве да се транспорт поверљивих пошиљки, као и путовања службеника и обавештајаца Венецијанске републике, нису увек одвијали без проблема. Из писма упућеног венецијанском посланику на двору француског краља Франсоа I 29. јуна 1537. године сазнајемо да је „ових дана" (*questi giorni*) пловидба једног бригантина из Венеције према

Miscellanea ducali ed atti diplomatici, busta 22, nr. 795 (без датума слања); Јелица Вујовић, „Неколико докумената о улози Котора у венецијанском безбедносно-обавештајном систему (1537–1538)", *Зборник Матице српске за историју* 107 (2023) 126–127.

[47] У овом документу помиње се извесна пошиљка од 29. јуна, коју је, између осталог, могао чинити и поменути оштећени дукал, што би посредно могло упућивати на датум његовог настанка и слања из Венеције.

[48] ASVe, Miscellanea ducali ed atti diplomatici, busta 22, nr. 793 (6. јул 1537).

[49] „[…] et della commission vostra siamo certi che l'harete riceputa, havendola manda triplicate et il Rettor nostro da Catharo ne ha scritto che'l ve l'ha manda driedo per homo fidato et sufficiente [...]": ASVe, Senato, Deliberazioni, Secreti, Registri, 58, 43r (23. август 1537).

Котору морала бити прекинута због неповољног ветра. Будући да је било неопходно да писма која су превожена овим пловилом стигну што пре на цариградску адресу, један човек се искрцао с брода и наставио копненим путем, како би писма однео до Котора. Док је пролазио поред Дубровника, а након што је дубровачки архиепископ, чије се име у документу не наводи,[50] сазнао да гласник код себе има венецијанска писма, послао је двојицу својих људи да га пресретну и отму му пошиљку. Венецијанска власт у даљем тексту писма извештава посланика, а преко њега посредно и француског краља, да је архиепископ, према њеним сазнањима, дошао у посед писама, прочитао их и проследио „у Цариград у руке Ла Фореа" (*in mano del Foresta*).[51] Жељу Венецијанске републике да вест о немилом догађају код Дубровника дође до француског краља требало би посматрати у контексту текућег рата, у којем су Османско царство и Француска били савезници, а Венеција од почетка наредне, 1538. године,

[50] На положају дубровачког архиепископа у периоду од 1521. до 1543. године налазио се Филип Тривулзио из Милана, који је на неки начин деловао као француски обавештајац. Посредовао је у „дописивању" између Француза и Османлија, нарочито у време њихових преговора за склапање савеза против цара Карла V: Vinko Foretić, *Povijest Dubrovnika*, druga knjiga, Zagreb 1980, 39–40. О Тривулзију види и: Massimo Carlo Giannini, „Politica imperiale ed ecclesiastici filo-francesi nella stato di Milano tra fedeltà e interessi (1535–1548)", in: *François Ier et l'espace politique italien*, ed. Juan-Carlos D'Amico & Jean-Louis Fournel, Rome 2018, 105–127.

[51] Жан ла Форе био је посланик француског краља на Порти од 1535. године. Наводно је обавестио Венецијанску републику, као и француског краља, да султан намерава да крене ка Валони, а током тих похода био је у Сулејмановој пратњи: É. Garnier, *L'Alliance impie*, 127–128. Винко Форетић пак наводи да је француски посланик код Османлија у то време био у Валони. Будући да је Венеција, према документу који смо у главном тексту навели, сматрала да се Ла Форе у то време налазио у Цариграду и да му је дубровачки архиепископ тамо послао писма, две су могућности у вези с писмом које је француски посланик почетком фебруара 1537. године наводно послао у Венецију, тј. с обавештењем да султан креће у поход. Могуће је да тај документ из неког разлога није ни стигао до града на лагунама, а ако јесте, остаје вероватно да је венецијанска власт у свом писаном обраћању посланику на француском двору намерно то прећутала, како та информација не би дошла до оних до којих Венеција није желела да дође. Форетић у овом делу текста не наводи напомене, тј. научни апарат, те иако знамо да је био дугогодишњи архивиста и директор Државног архива у Дубровнику и сходно томе своје дело врло вероватно написао на основу архивске грађе, његове закључке у овом тренутку не можемо подвргнути провери: V. Foretić, *Povijest Dubrovnika*, 39–40. Пошто се на више места у изворима може наћи да је османска флота почетком јула 1537. стигла у Валону, сасвим је могуће да је он био ту заједно с њом. Примера ради, у дукалу упућеном 29. јула 1537. године которском ректору и провидуру венецијанска власт му ставља до знања да је очекивала да од њега добије неку информацију о османској флоти, будући да је у Венецију стигла вест да је флота 10. јула стигла у Валону: ASVe, Miscellanea ducali ed atti diplomatici, busta 22, nr. 798 (29. јул 1537); Ј. Вујовић, „Неколико докумената о улози Котора", 128.

на противничкој страни, заједно са Светом столицом, Светим римским царством и Шпанијом.[52]

Писмо посланику Венецијанске републике на двору француског краља није једино сведочанство о пресретању и заплени пошиљке код Дубровника. Стога је потребно поново се осврнути на оштећени дукал без места и датума настанка, адресиран на которског ректора и провидура Мелкиора Микијела. Белешка на полеђини овог документа доноси податак да је дукал приспео у Котор 1. јула 1537. године, тј. да га је донео један секретар дубровачких власти, и то отворен, с преломљеним печатом, будући да је пре тога дубровачки архиепископ наредио да се пресретне пошиљка у којој се налазио споменути документ и још нека венецијанска писма.[53] На овом месту желели бисмо да изнесемо неколико напомена и понудимо тумачење у вези са ситуацијом код Дубровника. Речима „ових дана" (*questi giorni*), којима почиње допис упућен венецијанском посланику на француском двору, требало би можда дати мало шире значење. Ако претпоставимо да је прва пошиљка, чији је дестинатар био которски ректор и провидур, послата око 20. јуна, можда и неколико дана раније, пресретнута код Дубровника око 25. јуна, није немогуће да је вест о томе стигла у Венецију 28. или 29. јуна. О томе су одмах обавештени посланик на француском двору, те которски ректор, коме је можда, ради уштеде времена, истом приликом упућена и пошиљка за баила Канала, уз вест да је у међувремену у Венецију пристигло његово писмо послато 18. јуна из Новог Пазара. Такође, сасвим је могуће да је дубровачка власт, сазнавши за инцидент, приморала архиепископа Филипа Тривулзија да јој део заплењене пошиљке коју није проследио преда, како би документи били враћени венецијанским службеницима. Сматрамо да је на тај начин дукал пристигао у Котор, где је примљен и заведен 1. јула 1537. године. Остаје непознато и то на коју страну се упутио човек с брода од кога су писма отета. Можда су архиепископ или власт Републике Св. Влаха наложили да се он врати у Венецију, а можда је и дотични својевољно одлучио да тако поступи.

---

[52] О овом рату погледати: Глигор Станојевић, *Југословенске земље у млетачко-турским ратовима XVI–XVIII века*, Београд 1970; Robert Finlay, „Al servizio del Sultano", 78–118; É. Garnier, *L'Alliance impie*; Michele Argentini, *La Guerra turco veneziana 1537–1540. La stretta di due imperi sulla Serenissima* (мастер рад, Ca' Foscari University of Venice, 2020/2021).

[53] „[…] Recepta die primo Julii 1537 da uno secretario de la Signoria de Ragusi cussi aperta cum il bollo tagliato per esser la intercepta insiema cum altre litere dela Illustrissima Signoria dal arzivescovo de Ragusi in compagnia de uno [...]": ASVe, Miscellanea ducali ed atti diplomatici, busta 22, nr. 795 (примљен и заведен у Котору 1. јула 1537). Цитираним делом завршава се неоштећени део документа.

Догађај код Дубровника није једини пример који је оставио трага у изворима о неким проблемима који су венецијанске поверенике могли задесити на путу. Из Синьоријиног писма баилу у Цариграду од 16. марта 1543. године сазнајемо да је венецијанска власт писмима из Котора обавештена да је тамо стигао један гласник кога је послао баило, али да с њим нису стигла и баилова писма, јер су их отела тројица муслимана у околини Једрена. У наставку, венецијанска власт изразила је наду да је баило послао копије пресретнутих писама и да ће Порта „казнити преступнике, како би, у складу с добрим миром између двеју држава, писма могла безбедно да путују и стижу на одредишта."[54]

Тачно годину дана доцније десила се још једна непријатна ситуација. Сведочанство нам је опет писмо венецијанске власти тада још актуелном баилу и његовом наследнику, из кога сазнајемо да је которски ректор јавио да је по једном поверенику проследио венецијанска писма од последњег дана јануара 1544. године, али да је он задржан и да су писма која су му отета прослеђена санџак-бегу Скадра.[55] Из реченице која је уследила могло би се закључити да је санџак-бег деловао по султановом наређењу.[56] Писма није успео да поврати ни которски грађанин кога је ректор упутио тим поводом.[57] Баилу је назначено да ће о догађају моћи подробно да се информише управо из сведочења гласника и грађанина која су му била послата заједно с пропратним писмом, чији садржај на овом месту преносимо.[58] За њих можемо претпоставити да су у Венецију послата као

[54] „[…] habbiamo inteso per l[ette]re da Catharo esser gionto de li uno delli messi espedito da voi, il qual ha referito che venendo in qua co[n] v[ost]re l[ette]re, quelle li sono sta tolte da tre mussulmani quattro miglia lontan da Andrinopoli, cosa veramente che ne ha dato displice[n]tia, ne potemo pensar chel possi esser processo, salvo da qualche tristo, senza alcuna intelligentia della eccelsa Porta, credemo pero, che ne harrete manda le replicate, et che havendo inteso tal cosa quella eccelsa Porta havera provisto, cosi in saper chi sono stati tal giotti per darli ilo debito castigo, come in proveder, che le l[ette]re possino andar et venir securamente, si come convien alla bona pace n[ost]ra [...]": ASVe, Senato, Deliberazioni, Secreti, Registri, 63, 2r (16. март 1543).

[55] „[…] Siamo sta avisati con n[ost]ra displicentia dal Rector n[ost]ro de Catharo, che havendo lui espedito per uno delli messi deputati le l[ette]re n[ost]re a voi de ultimo Zener, il ditto fante, che le portava esser sta retenuto, toltoli le l[ette]re, et q[ue]lle portate al Sanzacco de Scutari [...]": ASVe, Senato, Deliberazioni, Secreti, Registri, 63, l17v–l18r (15. март 1544).

[56] „[…] Il quale per instantia che habbia fatto il ditto fante mostra[n]do il com[m]andamento di quel Ser[enissi]mo Sig[n]or [...]": ASVe, Senato, Deliberazioni, Secreti, Registri, 63, l17v (15. март 1544).

[57] „[…] Et poi uno delli cittadini da Catharo mandato a posta dal dicto Rettor, per rehaver le l[ette]re, non le ha potuto haver, anzi come ha referito esso Sanzacco le ha aperte [...]": ASVe, Senato, Deliberazioni, Secreti, Registri, 63, l17v (15. март 1544).

[58] „[…] come il tutto vederete particularmente dali riporti del fante et del cittadino, i quali vi mandamo in le presente per vostra intelligentia [...]": ASVe, Senato, Deliberazioni, Secreti,

прилог уз писмо которског ректора Сињорији коме, уколико је уопште сачувано до данас, нисмо ушли у траг. Баилу је јављено да Република нема сазнање о томе да ли је скадарски санџак-бег проследио писма на Порту, што му остављају да закључи из сведочења поменутог гласника и грађанина.[59] Из предострожности да се поново не догоди слична ситуација, венецијанска власт послала је баилу три преписа писама од 31. јануара и 27. фебруара, овога пута преко Дубровника, уместо преко Котора.[60]

Делатност которског ректора на обавештајном плану

Једно од главних и континуираних задужења свих которских ректора и провидура који су били на тој функцији у периоду на који се тема односи било је проналажење и слање курира, повереника и обавештајаца у Цариград, а након тога и прослеђивање информација које су они или неки други шпијуни и авантуристи доносили у Котор, као и оних које су до ректора стизале преко неких других извора. Ректори су наредбе о потреби слања обавештајаца добијали од главара Већа десеторице, чије су тежње биле нарочито појачане услед ратних околности, када је венецијанска власт морала да буде упућена у све појединости о којима се говорило на Порти.[61]

Главари Десеторице су 10. новембра 1537. године наредили которском ректору Мелкиору Микијелу да на Порту упути двојицу обавештајаца.[62] Документ наредбе примљен је и заведен у Котору 15. децембра, а которски ректор промптно је реаговао пославши 22. и 30. децембра по једног повереника, а почетком јануара, када је надређенима то јавио, истакао да има намеру да упути још једног. Управо онако како је писало

Registri, 63, l17v (15. март 1544).

[59] „[...] et vi dicemo che non sapemo se il preditto Magnifico Sanzacco havera mandato le lettere alla eccelsa Porta, il quale si è lassato intender come dicono li raporti [...]": ASVe, Senato, Deliberazioni, Secreti, Registri, 63, l17v (15. март 1544).

[60] „[...] Vi mandamo con q[ue]ste le triplicatte delle p[re]ditte de ultimo zener, havendovi manda le replicate co[n] le ultime de xxvii del mese passato, delle qual vi mandamo etiam le replicate et queste vi mandamo per la via de Ragusi, p[er]che potria esser che delle ultime mandate per la via de Catharo fusse seguito il medesimo delle precedente de ultimo Zener [...]": ASVe, Senato, Deliberazioni, Secreti, Registri, 63, l18r (15. март 1544).

[61] Висока порта (*Sublime Porta*) или само Порта европски је назив за министарски савет у Османском царству (Диван). У тексту се користи у уопштенијем значењу да представи османски двор и кругове око султана.

[62] Овај документ чува се у два примерка у Државном архиву Венеције: ASVe, Capi del Consiglio dei Dieci, Lettere secrete, filza 3 (10. новембар 1537); ASVe, Miscellanea ducali ed atti diplomatici, busta 22, nr. 909 (10. новембар 1537).

у инструкцији главара Већа, которски ректор упутио је своје упосленике да настоје да се информишу о султановој војсци и флоти, као и да обрате пажњу на потенцијална обавештења која могу добити од посланика других хришћанских држава на Порти. Уколико би се у Цариграду сусрели и с баилом, што је венецијанска власт сматрала пожељним, па и неопходним, обавештајци би од њега требало да добију веровно писмо као гаранцију да се сусрет догодио.[63]

Када говоримо о двојици обавештајаца послатих у другој половини децембра 1537. године, могуће је да су управо њихови сумарни извештаји (*relazioni*)[64] били на располагању Синьорији почетком априла 1538. године. Један од њих је након обављеног задатка кренуо из Цариграда 21, други 26. фебруара, а њихова саопштења у Венецију је проследио которски ректор и провидур.[65] Премда она вероватно нису сачувана, будући да нису похрањена заједно с осталим Микијеловим извештајима Десеторици, спомињање ових писама 6. априла, односно 19. маја 1538. године, те вести од 27. априла и 2. маја које је венецијанска власт добила из Котора,[66] указују на то да је Микијел слао извештаје и прослеђивао саопштења повереника и у периоду између почетка јануара и почетка маја 1538. године, тј. да их је првобитно било више од оних који се данас чувају у истој архивској јединици. Када говоримо о слању и трећег гласника у Цариград, обећано првим Микијеловим сачуваним извештајем с почетка јануара 1538. године, оно је уследило пре 25. маја 1538. године, будући да га которски ректор и провидур помиње у извештају који је послао Десеторици управо тога датума.[67]

---

[63] ASVe, Capi, Dispacci (lettere) dei rettori, busta 275, nr. 96 (6. јануар 1538). Ова писана наредба у форми дукала заведена је у Котору 15. децембра, а Микијел је 17. децембра обавестио главаре Већа о њеном пријему. Овај одговор вероватно није сачуван, а о његовом постојању сазнајемо из наредног ректоровог извештаја од 6. јануара, у којем се сâм позива на 17. децембар.

[64] У администрацији Венецијанске републике ови извештаји представљали су збирно писано саопштење резултата одређене краће или дуже службе или мисије, подношено дужду и његовим саветницима, а читано наглас на заседањима Сената: F. C. Lane, *Povijest Mletačke republike*, 293. Ипак, као што можемо приметити из овог примера, термин *relazione* коришћен је да означи и многе друге извештаје, у овом случају повереника који је обављао мисију на територији Османског царства.

[65] „[…] la relation di una persona fidedigna che parte da Constant[inopo]li a 21 feurer, et de uno altro che parte a 26. habuta dal Rettor di Catharo [...]": ASVe, Senato, Deliberazioni, Secreti, Registri, 59, 20r (6. април 1538).

[66] „[…] et di l[ette]re da Catharo de 27 april et 2 del instante indrizate alli Capi del Cons[igli] o n[ost]ro di X [...]": ASVe, Senato, Deliberazioni, Secreti, Registri, 59, 46r (17. мај 1538).

[67] „[…] Non restaro possendo mandarne anchora uno, et fin qualche giorno espedirlo cum li i stessi documenti, dandone avviso a vostra Signorie excellentissime [...]": ASVe, Capi, Dispacci

За разлику од претходно наведених примера, у којима о доушницима которског ректора сазнајемо само посредно, у изворима се понекад могу наћи чак и њихова имена, а каткад и место из кога долазе. На претходно поменуто несачувано писмо од 2. маја 1538. године позива се и ректор Микијел у извештају од 8. маја, у коме каже да је шест дана раније известио главаре Већа да је на Порту, у извидницу османских послова, упутио извесног Ђурича Богдановића (*Giuriz Bogdanovich*). Такође пише да је тог дана, 8. маја, на пут ка Цариграду, посредством Которанина Николе Драга, испратио ђакона Радишка из Његуша (*Radischo diacona*[68] *da Gnegussi*). То је био други Радишков одлазак на Порту, будући да је Република била задовољна тиме како је обавио претходни извиђачки задатак.[69] У последњем сачуваном извештају који је 25. маја упутио главарима Већа десеторице, ректор Микијел истиче да је од извесног Ивана из Његуша (*Ivan de Gnegussi*) сазнао информације о османској флоти и војсци. Ивана је о томе обавестио један чауш који је за 25 дана стигао из Цариграда у Црну Гору.[70]

Дужност ректора и провидура Котора била је да у Венецију прослеђује обавештења и од особа које није директно ангажовао и слао у Цариград. Поменуто писмо венецијанском посланику на двору цара Карла V од 26. јула 1537. године показује нам да се, путем писама из Котора од 10. јула, у граду на лагунама сазнало да се султан 3. јула сместио на врху планине или брда (*monte*) зване *Tomonizza*, која је удаљена један дан од Валоне, а да је његова војска смештена у крајевима до Валоне.[71] Да је султанова војска у првој половини јула 1537. године боравила у околини овога града, сазнајемо 29. јула, када је у Венецију приспело писмо которског ректора и провидура послато 11 дана раније, а Синьорија му моментално отписала, на известан га начин прекоревши што се у

dei rettori, busta 275, nr. 96 (6. јануар 1538); „[…] Dinotandoli qualiter alli 19 dillo instante fu per me espedito a Constantinopoli lo terzo messo ben instrutto dil tutto iuxta l'ordine suo [...]": ASVe, Capi del Consiglio dei Dieci, Dispacci dei rettori, busta 275, nr. 100 (25. мај 1538).

[68] Реч *diacona* могла би можда да значи и дијак, али ипак сматрамо да је у питању ђакон.

[69] „[…] Alli ii dil presente li significai haver espedito a Constantinopoli Giuriz Bogdanovich per intender et esplorar le cose turchesche et hoggi ho espedito Radischo diacona da Gnegussi cum il mezo dil ditto D[omino] Nicolo Drago ... et questo è quel messo che vostre Excellentie mi scrive che potendolo havere lo mandasse havendoli parso il ripporto suo molto verisimile [...]": ASVe, Capi del Consiglio dei Dieci, Dispacci dei rettori, busta 275, nr. 99 (8. мај 1538).

[70] ASVe, Capi del Consiglio dei Dieci, Dispacci dei rettori, busta 275, nr. 100 (25. мај 1538).

[71] *Tomonizza* би могла бити планина Томор(и) у данашњој Албанији. Најближи град јој је Берат. Планина овог имена спомиње се у једном спису о Албанији из 1570. године, који је објављен као прилог тексту с почетка 17. века: Simeon Ljubić, „Marijana Bolice Kotoranina Opis Sandžakata Skadarskoga od godine 1614", *Starine JAZU* 12 (1880) 198.

споменутом писму од 18. јула није нашло неко обавештење, односно новост о османској флоти, о којој је Република поседовала информацију да је 10. јула стигла у Валону.[72]

О једној, с обавештајног становишта интересантној особи, ректор Микијел писао је главарима Десеторице 7. јануара 1538. године извештај, сачињен од низа узбудљивих појединости. Полазак драгомана Зеносина из Котора за Венецију подстакао је ректора да са својим надређенима подели биографске податке, али и нека сопствена запажања о овом, како у документу пише, „угледном венецијанском грађанину" (*uno nominato Zenosino dragoman dilla nation veneta*), који је носио писма баила Ђакома Канала венецијанском господству.[73] Јунак Микијеловог извештаја рођен је у Пери и био је хришћанин.[74] Извори венецијанске провениенције доносе много података о Зеносину, али ћемо се ми овога пута задржати само на онима које саопштава которски ректор и провидур. Изразивши бојазан да драгоман није на страни Венецијанске републике у рату против Османског царства, Микијел је предочио главарима Већа да имају то у виду будући да је драгоман имао намеру да се током рата задржи у Венецији.[75] Микијел је настојао да укаже на нелогичност Зеносинове жеље да остане у граду на лагунама, будући да је у Цариграду вероватно имао породицу и рођаке и где је, уз то, уживао поверење Османлија. Другим речима, которски ректор је претпостављао да је Зеносин упућен у Венецију као обавештајац који

---

[72] Види напомену бр. 50.

[73] ASVe, Capi del Consiglio dei Dieci, Dispacci dei rettori, busta 275, nr. 97 (7. јануар 1538).

[74] При баиловој резиденцији у Пери постојала је школа за обуку будућих драгомана (преводилаца), коју су углавном похађали хришћански младићи, пореклом из Венеције, Пизе или Ђенове, као и фанариоти, потомци еминентних византијских породица. Више о драгоманима види у: Natalie E. Rothman, „Interpreting Dragomans: Boundaries and Crossing in the Early Modern Mediterranean", *Comparative Studies in Society and History* 51 (2004) 771–800; eadem, *Brokering Empire. Trans-Imperial Subjects between Venice and Istanbul*, Ithaca and London 2012; eadem, *The Dragoman Renaissance. Diplomatic Interpreters and the Routes of Orientalism*, Ithaca and London 2021; Cristian Luca, „Some Families of Dragomans from the Italian-Levantine Community of Beyoğlu (Pera in Constantinople). Employees of the Venetian Embassy ath the Porte During the 16th and 17th centuries", in: *Italy and Europe's Eastern Border (1204–1669)*, ed. Julian Mihai Damian, Ioan-Aurel Pop, Mihailo St. Popović & Alexandru Simon, Bern 2017, 201–214.

[75] „[…] Questo mi lo fa creder perche la sera che'l si parti de qui cenando e raggionando in algune cose si scoppriva et si manifestava inclinato alle cose dil Turcho et perche nel partir suo disse che dovendo esser pace el tornerebbe a caxa e durante la guerra el rimanirebbe de li [...]": ASVe, Capi del Consiglio dei Dieci, Dispacci dei rettori, busta 275, nr. 97 (7. јануар 1538). Након што је дошао у Венецију, на једној седници Већа десеторице донета је одлука да се Зеносину, ради личне сигурности, дозволи ношење оружја док борави у граду: ASVe, Consiglio di Dieci, Deliberazioni, Comuni, Registri, 12, 224r (25. фебруар 1539).

треба да прикупља вести за рачун Османског царства. Ипак, свестан улоге коју има у обавештајној структури Већа десеторице, као и потребе да Зеносинову информисаност искористи и Република Св. Марка, Микијел у последњим редовима извештаја пише о могућности да драгоман, вративши се у родни Цариград након завршетка рата, тамо остане као повереник који делује у интересу Сињорије.[76]

Заплена венецијанских писама код Дубровника није једини пример у изворима из кога се види значај и утицај Републике Св. Влаха у транспорту, преусмеравању и поседовању обавештајних података. Већ проверено богати подацима, извештаји которског ректора Микијела и о овој теми доносе неке интересантне појединости. Након дела у којем саопштава своје виђење драгомана Зеносина, Микијел извештава Десеторицу да је Дубровник за султана врело информација обавештајног карактера, да Дубровчани стално бораве на Порти, те да се свакога дана из Цариграда шаљу бригантини за Дубровник.[77] Ипак, догодила се и ситуација у којој се Венецијанска република, посредним путем, преко Дубровника, информисала о Османском царству. Наиме, из Дубровника је у Котор било упућено писмо за Николу Драга.[78] Николина жеља била је да његов нећак Иван (*Zuan*) Болица[79] упути ректора Микијела у све значајне обавештајне информације које су из Цариграда двојица гласника донели у Дубровник, тј. да му сасвим извесно преда писмо које су Дубровчани њему наменили. Писмо је настало, претпостављамо, на основу усмених саопштења двојице гласника. Поред навођења врло конкретних бројева ратних пловила Османског царства, оно што дубровачко писмо чини посебно интересантним јесу подаци који

[76] „[…] Cosa che mi fecer dubitar di quello che intendera vostra Signoria perche non mi par conveniente ne raggionevole che essendo rallevato in Pera et havendo tutto il suo de li e trovandosi in quel bon credito che'l è apresso Turchi, el vogli abbandonar il suo nido per rimanir a Venetia. Ma sera ben credibile che'l vengi dalla Porta ben instrutto e che sel sortira la pace el rittorni a caxa e stante la guerra el rimangi de li explorator dille cose di quel illustrissimo dominio come persona praticha e sufficiente [...]": ASVe, Capi del Consiglio dei Dieci, Dispacci dei rettori, busta 275, nr. 97 (7. јануар 1538).

[77] ASVe, Capi del Consiglio dei Dieci, Dispacci dei rettori, busta 275, nr. 97 (7. јануар 1538).

[78] Уз Трифуна и Николу, у изворима венецијанске провенијенције спомиње се и Лука Драго, који је у време о којем пишемо био сопракомит, односно заповедник которске галије.

[79] Болице су, као и Драгови, били једна од најутицајнијих которских племићких породица. Из овог примера видимо да су свакако биле и у сродству. На самом крају седме деценије 16. века Болице су преузеле ангажман припадника породице Драго у организацији и реализацији поштанског промета Венецијанске републике. Више о Болицама види у: Lovorka Čoralić, „Kotorski plemići iz roda Bolica – kavaljeri Svetoga Marka", *Povijesni prilozi* 31 (2006) 149–159; ista, „Bokeljski patriciji u mletačkoj vojnoj službi – cavalieri di San Marco", *Acta Histriae* 16 (2008) 137–154; A. Molnár, „Kavaljer Franjo Bolica", 109–132.

показују да до которског ректора и провидура нису стизала обавештења која су се тицала само односа Османлија према Венецији, већ и она о веома удаљеним крајевима света тога доба. Микијелов извештај од 8. маја 1538. године, настао на основу писма из Дубровника, а оно на основу усмених исказа двојице гласника, доноси податке о сукобу између султана Сулејмана и персијског владара из династије Сафавида Тахмаспа I и о припремама Османлија за сукоб с Португалцима у луци Диу, у Гуџарату, у Индији.[80] И у последњем извештају који је упутио главарима Десеторице 25. маја 1538. године Микијел наводи да ишчекује нова обавештења из Дубровника о којима, чим их добије, намерава да извести своје надређене.[81]

Године 1539. настало је обиље писаних сведочанстава о поштанској и обавештајној делатности которског ректора и провидура. Овога пута, у одсуству извештаја из ректорове канцеларије, ослонили смо се на писане наредбе које је добијао од главара Већа десеторице, као и на успутне, али веома честе помене његове делатности забележене у регистрима Сената и обраћањима неким другим службеницима Венецијанске републике.[82] Котор се у документима намењеним разним службеницима Републике (баилу у Цариграду, венецијанским посланицима на европским дворовима, генералном провидуру мора итд.) у највећем броју случајева спомиње на самом почетку. Ту се готово по правилу истиче да ће уз те документе бити послато и одређено писмо которског ректора, тачније препис, које доноси неку значајну новост, а затим би уследило наређење венецијанском службенику коме је писмо било намењено. Већа десеторице написало

---

[80] Повереници су сагласни око припрема 30 султанових једрењака за Индију: „[…] che il Chayrbeg havea havuto licentia di andar over mandar in India trenta velle, le qual si attrovavano nel Mar rosso... et è confirmato dal ditto messo la cosa dille 30 velle per India [...]": ASVe, Capi del Consiglio dei Dieci, Dispacci dei rettori, busta 275, nr. 99 (8. мај 1538); Salih Özbaran, „The Ottoman Turks and the Portuguese in the Persian Gulf, 1534–1581", *Journal of Asian History* 6/1 (1972) 58–60. У историографији је познато да је Хајир-бег (Hayr-beg) био намесник Египта од 1517. до 1522. године. Остаје недоумица да ли се и у случају сукоба у Индији помен односи на њега или на другог османског службеника истог имена: Nasuhu's-Silahi (Matrakçı), *Beyān-ı menāzil-i sefer-i 'irākeyn-i Sulṭān Süleymān Hān*, ed. H. G. Yurdaydın, Ankara 1976, према регистру на стр. 188.

[81] ASVe, Capi del Consiglio dei Dieci, Dispacci dei rettori, busta 275, nr. 100 (25. мај 1538).

[82] Кутије, тј. архивске јединице означене бројевима 35, 36, 37 и 38 подфонда *Lettere (sottoscritte)* у оквиру фонда *Capi del Consiglio dei Dieci* Државног архива Венеције (Archivio di Stato di Venezia), које обухватају период од 1535. до 1538. године, а у којима се чувају наредбе главара Већа десеторице венецијанским ректорима на копненим и на прекоморским поседима (између осталих и оне упућене ректору и провидуру Котора), тренутно нису на располагању истраживачима због лошег стања у коме се налазе документи у њима. За наведени период доступан је подфонд *Lettere secrete*, у којем смо пронашли наредбе упућене которском ректору и провидуру.

је 15. фебруара 1539. године наредбу за которског ректора и провидура, према којој је требало да писма која је Лоренцо Грити упутио Пјеру Зену[83], заједно са својим писмом за главаре Већа десеторице, одмах пошаље бригантином за Венецију. Радило се о веома поверљивој теми, пошто је у наредби упућеној ректору наглашено да се о овоме никоме не говори, те да приликом слања користи шифру коју му је Веће упутило заједно с наредбом. Ректор је имао задатак да пошаље писмо макар до Хвара неком од галија која му је била на располагању у близини.[84] У тајним регистрима Већа десеторице, на почетку белешке од 27. фебруара 1539. године поновљен је садржај споменуте наредбе упућене ректору и провидуру Котора, а затим истакнуто да би га требало упозорити да се побрине да, када претходно наведена писма буде даље прослеђивао, она не дођу у руке царевих људи (*de Cesarei*), јер су они, према сазнањима Синьорије, „наоружавали неке бродове у Новом и на тај начин ометали путнике у тим водама".[85] У наставку записа поновљено је да се заједно с писмима шаље шифра коју је которски ректор требало да искористи. Пошиљка је упућена „једним поштанским пловилом до Далмације" (*una barcha a Posta fino in Dalmatia*), а заједно с њом и дозвола у име Већа десеторице, вероватно за оне којима је пошиљка била поверена за доставу. Наиме, требало је да посади прве галије на коју наиђу нареде да одложи све друге послове, како би писма доставила которском ректору.[86] И из овог документа сазнајемо да је његова дужност била да [Гритијева] писма, чим дође у њихов посед, проследи даље ка Венецији; с тим што у наредби ректору пише како треба да упути галију с писмима макар до Хвара, док се у регистру Већа десеторице спомиње слање до Задра, уз напомену да нареди тамошњем ректору да писма, што је могуће брже и експедитивније, проследи у Венецију.[87]

---

[83] О њему ће бити изнето неколико података у даљем тексту.

[84] „[…] non ne aprendo bocha […] persona vinente? de tal ordine a executione qual tenirete apresso voi solo secret/serratissima?, ma come nella prudentia vostra ne confidamo farete et scrivendone vostre in tale proposito usarete la Zifra che qui inserta vi ma[n]damo et ne inviarete le l[ette]re al meno fino a Liesena p[er] una de le galee n[ost]re che si ritrovasse in q[ue]lle aque [...]": ASVe, Capi del Consiglio dei Dieci, Lettere secrete, filza 3 (15. фебруар 1539).

[85] „[…] et advertir che ditte lettere non capitino in mano de Cesarei che pur se intende che han[n]o armato certi legni in Castel Novo et dan[n]o molestia alli vianda[n]ti in q[ue]lle aque [...]": ASVe, Consiglio di Dieci, Deliberazioni, Secreti, Registri, 4, 111r (27. фебруар 1539).

[86] „[…] cu[m] una patente facta in nome de q[ue]sto Cons[igli]o che efficaceme[n]te comma[n] di alla p[ri]ma galea che inco[n]trerano che postposta ogni altra cosa da ca[n]to portar debbi esse lettere n[ost]re al p[re]ditto Rector da Catharo [...]": ASVe, Consiglio di Dieci, Deliberazioni, Secreti, Registri, 4, 111r (27. фебруар 1539).

[87] ASVe, Consiglio di Dieci, Deliberazioni, Secreti, Registri, 4, 111r (27. фебруар 1539).

Овај интензивни ангажман которског ректора и провидура, приметан из учесталих наредби које је добијао од Већа десеторице у првој половини 1539. године, у вези је с једном широм међународном ситуацијом. У Венецији су, почетком те године, трајале несугласице између Сената и Већа десеторице поводом питања наставка рата против Османског царства. Сенат је желео да Република остане у савезу с царем и папом, док се Веће десеторице, у одсуству поверења према цару Карлу V, залагало за успостављање базе за једностране преговоре са султаном Сулејманом. Веће десеторице, у то време далеко моћнији орган власти од Сената, у Цариград тајно шаље Лоренца Гритија, желећи да искористи некадашњу репутацију ове породице у круговима блиским султану.[88] Званична верзија била је да одлази да реши питање наследства недавно преминулог брата Ђорђа. Око 20. фебруара Грити се сусрео са султаном Сулејманом и великим везиром Ајас-пашом. Издејствовао је тромесечно примирје, које је истицало 20. јуна, и почетком априла већ се вратио у Венецију. За постизање коначног примирја са Османлијама морао је бити изабран посланик искусан у преговорима с Портом, те је одлука пала на Пјера Зена,[89] прекаљеног венецијанског дипломату, који се упркос старости, добровољно прихватио задатка. Ипак, Зен умире на путу ка Цариграду, тако да на одредиште стиже само Лоренцо Грити.[90]

Средином маја 1539. године у Венецији су и даље ишчекивана Гритијева писма из Цариграда. Будући да су сматрали да ће она бити адресирана најпре на которског ректора и провидура, главари Десеторице наложили су му 16. маја да опреми и држи у приправности бригантин с ваљаном и храбром посадом, који ће одмах по приспећу Гритијевих писама у град Св. Трифуна, без икаквог задржавања и одлагања, запловити ка Венецији. Исто је требало учинити и с писмима Пјера Зена. Желећи да ректору буде јасно стављено до знања колико је дотична акција значајна, наглашено је да се од њега очекује брзо деловање, а у последњим редовима документа забележено је да сваки пут треба идентично да поступи с Гритијевим и Зеновим писмима.[91] Наредбе которском ректору и провидуру поводом исте теме наставиле су се, те му је 31. маја 1539. године јављено да

---

[88] Лоренцо Грити био је најмлађи син Андрее Гритија и брат спомињаног Алвизеа Гритија. Види напомену бр. 11.

[89] О посланицима Венецијанске републике у Османском царству види напомену бр. 35.

[90] É. Garnier, *L'Alliance impie*, 168–170.

[91] „[…] senza intertenerle uno mini[m]o punto, exequendo q[ue]sto ordine cu[m] quella celerita che ricerca la importantia sua, sico[m]e la diligentia et virtu v[ost]ra ne p[ro]mettemo farete et il medesimo farete ogni fruta?? vi capiterano l[ette]re dalli p[re]ditti [...]": ASVe, Capi del Consiglio di Dieci, Lettere (sottoscritte), filza 39, nr. 107 (16. мај 1539).

је поштанским пловилом из Венеције, с два свежња писама, кренуо капетан бродова Већа десеторице. Пошиљка је била намењена Пјеру Зену, из чега се закључује да вест о његовој смрти још није била стигла у Венецију. У истој наредби куртоазно је похваљено ректорово прегалаштво у служби Републике, али му је и дато до знања да се овога пута очекује да превазиђе дотадашњу марљивост и ревност. Био је у обавези да, чим прочита наредбу, пронађе двојицу поузданих и умешних гласника, независно једног од другога.[92] Претпостављамо да је то значило да један носи један, а други други свежањ.

Из писама упућених 20. марта 1539. године венецијанским посланицима на царском и папском двору сазнајемо да је которски ректор и провидур писао Сињорији 6. марта, те проследио сведочење извесног Антонија Модонеа, гласника који је 28. јануара кренуо из Једрена.[93] У писму генералном капетану мора од 22. марта спомињу се пак двојица гласника која су дошла из Једрена. Посланик Републике на папском двору обавештен је 26. маја 1539. године да је писмом которског ректора од 15. маја венецијанска власт обавештена о дешавањима у Цариграду, а истог дана забележено је у регистру Сената да ће сажетак истог писма которског ректора бити саопштен папском нунцију и царском посланику, који су вероватно у том тренутку били у Венецији, те да ће бити послат у Рим, Шпанију, Немачку, Француску и Енглеску, онако како је уобичајено.[94] Последњег дана маја 1539. године сазнајемо да је которски ректор и провидур послао у Венецију нека обавештења, такође од изнимне важности, а која сведоче о кретању османске флоте ка Новом у намери да га поново заузму.[95]

---

[92] Није први пут да се од которског ректора и провидура тражило да у Цариград пошаље двојицу гласника који неће знати један за другога, односно да су тамо послати ради истог задатка („[…] mandar et uno et più alla Porta del Turco, che uno non sapia del l'altro [...]": ASVe, Miscellanea ducali ed atti diplomatici, busta 22, nr. 909 (10. новембар 1537). Тако је поступано вероватно због строге поверљивости и настојања да се одређена акција спроведе што дискретније. Постоји могућност да су слата двојица и да, уколико један не успе да изврши задатак или покаже да није достојан поверења, други успе да реализује мисију.

[93] ASVe, Senato, Deliberazioni, Secreti, Registri, 60, 32v (7. јун 1539).

[94] „[…] Che il sum[m]ario delle l[ette]re del Rector di Catharo di xv del p[rese]nte sia com[m]unicato con questo R[everen]do Noncio del Pont[ifi]ce et mag[nifi]co orator Ces[are]o et mandato à Roma, in Spagna, in Alemagna, in Franza, et Inghelterra secondo il consueto [...]": ASVe, Senato, Deliberazioni, Secreti, Registri, 60, 26v, 27v (26. мај 1539).

[95] „[…] Essendone stati mandati alcuni avisi dal Rettor n[ost]ro di Catharo di molta importantia dell'uscire dell'armata del Sig[nor] Turco per venire all'impresa di Castel Novo [...]": ASVe, Senato, Deliberazioni, Secreti, Registri, 60, 29r (31. мај 1539).

Венеција се, преко гласника које је у Цариград упутио которски ректор и провидур, информисала и о бројности и кретању османске војске и флоте. О овоме сазнајемо из сенатског регистра, односно из писама венецијанским посланицима на папском и царском двору од 7. јуна 1539,[96] који се штавише позивају на писмо которског ректора од 19. маја 1539, које није сачувано заједно с осталим извештајима которских ректора из 16. века. Ово сведочанство по садржају веома подсећа на извештај ректора Микијела настао претходне године на основу дубровачког писма, што наводи на претпоставку да је и наредне године тадашњи которски ректор послао главарима Десеторице извештај богат обавештајним информацијама, али он нажалост није сачуван.

Крајем јануара 1540. године которски ректор и провидур обавештен је да је кнезу Сплита послат свежањ писама за Алвизеа Бадоера, посланика Републике на Порти.[97] Сплитском кнезу је такође дата наредба да, уколико не пронађе гласника који може да однесе писма, треба да их поштанском барком (*barca a posta*) упути которском ректору. Овом приликом которском ректору је поверено да, чим их добије, писма пошаље у Цариград по „вичном и оданом момку" (*per qualche messo pratico et fidele*). Очекивало се да гласник добије потврду од посланика да је писмо достављено.[98]

Изворни подаци поштанске и обавештајне тематике у којима се спомињу Котор и његов ректор и провидур готово да не постоје у списима насталим до краја 1540. године. То није необично, будући да је Котор у том рату претрпео тешку опсаду од стране османске флоте, а 1540. године у фокусу је било постизање мировног споразума између Венецијанске републике и Османског царства. Сачувани извори из те године углавном говоре о снабдевањима, надокнади и санирању штете која је Котору нанета и о другим питањима, што све излази из оквира наше теме. Другим речима, ратне операције су престале, али још није отпочео мирнодопски период, у коме би требало наставити уравнотежене дипломатске односе међу државама. Извори који сведоче о обавештајној делатности которског ректора и провидура и генерално о улози града Котора у тим активностима појављују се поново већ од наредне године, али то може бити предмет новог истраживања.

---

[96] ASVe, Senato, Deliberazioni, Secreti, Registri, 60, 32v (7. јун 1539).

[97] Алвизе Бадоер водио је преговоре о склапању мира с Османлијама. Више о њему види на: https://www.treccani.it/enciclopedia/alvise-badoer_(Dizionario-Biografico)/ (прегледано 19. 4. 2024).

[98] ASVe, Capi del Consiglio dei Dieci, Lettere (sottoscritte), busta 39, nr. 684 (28. јануар 1540).

*

Тема организације и деловања поштанског саобраћаја Венецијанске републике присутна је у италијанској историографији. Лучано де Занке сматра да је 1535. године Синьорија престала да шаље поверљиве пошиљке преко Дубровника, те је то наставила да чини преко Котора, који је дуже од једног века био под венецијанском влашћу. Анализа учестале преписке између Већа десеторице, которског ректора и провидура Трифуна (Трифонеа) Граденига и которског патриција Трифуна Драга у првој половини јула 1533. године, навела нас је на претпоставку да је организација поштанског промета поверена Драгу већ у то време, а да је озваничена почетком 1535. године, слањем дукала ректору и провидуру Котора. Смернице у истраживању пружила нам је и студија Јоане Јордану, која Веће десеторице представља као руководеће тело обавештајне структуре Републике Св. Марка. Захваљујући изворима попут наредби главара Већа десеторице которском ректору и провидуру, њихових одговора и извештаја наредбодавцима, као и одлука забележених у регистрима Сената, у могућности смо да скренемо пажњу на положај и улогу Котора у оквиру наведене структуре, те његов развој и преображај у водећу успутну постају за венецијанске службенике, обавештајце и поверљиве дописе. Такође, которски ректор и провидур је, спроводећи у дело наредбе које је добијао од главара Већа десеторице, начинио од града Св. Трифуна врело обавештајних информација. До њега нису стизале само вести о османским плановима према Венецији, већ, примера ради, и о султановим сукобима на веома удаљеним територијама, у Персији и Индији. Новости које је которски ректор и провидур слао у град на лагунама прослеђиване су каткад и венецијанским посланицима на европским дворовима. За потребе транспорта поверљивих писаних материјала намењених баилу у Цариграду ангажовани су вешти и одани појединци словенског порекла из околине Котора.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Archivio di Stato di Venezia [=ASVe]:
Capi del Consiglio dei Dieci
- Dispacci (lettere) dei rettori e pubblici rappresentanti [=Dispacci dei rettori], b. 275
- Lettere secrete, filza 3
- Lettere (sottoscritte), filza 33, 39

Consiglio dei Dieci, Deliberazioni, Registri:
- Comuni, 9, 12
- Secreti, 4

Miscellanea ducali ed atti diplomatici, b. 22

Senato, Deliberazioni, Registri
- Mar, 23, 24
- Secreti, 57, 58, 59, 60, 63

Објављени извори – Published Primary Sources

Boerio, Giuseppe, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia 1829.

Ljubić, Simeon, „Marijana Bolice Kotoranina Opis Sandžakata Skadarskoga od godine 1614.", *Starine JAZU* 12 (1880) 164–205.

Литература – Secondary Works

Arbel, Benjamin, „Venice's Maritime Empire in the Early Modern Period", in: *A Companion to Venetian History*, 1400–1797, Leiden–Boston 2013.

Argentini, Michele, *La Guerra turco veneziana 1537–1540. La stretta di due imperi sulla Serenissima* (мастер рад, Ca' Foscari University of Venice, 2020/2021)

Coco, Carla & Flora Manzonetto, *Baili veneziani alla Sublime Porta. Storia e Caratteristiche dell'ambasciata veneta a Costantinopoli*, Venezia 1985.

Cozzi, Gaetano & Michael Knapton, *La Repubblica di Venezia nell'età moderna. Dalla guerra di Chioggia al 1517*, Torino 1986.

Čoralić, Lovorka, „Bokeljski patriciji u mletačkoj vojnoj službi – cavalieri di San Marco", *Acta Histriae* 16 (2008) 137–154.

Čoralić, Lovorka, „Kotorski plemići iz roda Bolica – kavaljeri Svetoga Marka", *Povijesni prilozi* 31 (2006) 149–159.

Da Mosto, Andrea, *L'Archivio di stato di Venezia; indice generale, storico, descrittivo ed analitico*, Tomo I, Roma 1937.

De Zanche, Luciano, *Tra Costantinopoli e Venezia. Dispacci di Stato e lettere di mercanti dal Basso Medioevo alla caduta della Serenissima*, Quaderni di Storia Postale 25, Prato 2000.

De Zanche, Luciano, „I vettori dei dispacci diplomatici veneziani da e per Costantinopoli", *Archivio per la Storia Postale* 1/2 (1999), 19–43.

Dursteler, Eric R., *Venetians in Constantinople – Nation, Identity and Coexistence in the Early Modern Mediterranean*, Baltimore and London 2006.

Finlay, Robert, „Al servizio del Sultano: Venezia, i Turchi, il mondo cristiano, 1523–1538", in: *''Renovatio Urbis'. Venezia nell'età di Andrea Gritti (1523–1538)*, ed. Manfredo Tafuri, Roma 1984.

Foretić, Vinko, *Povijest Dubrovnika*, druga knjiga, Zagreb 1980.

Garnier, Édith, *L'Alliance impie. François Ier et Soliman le Magnifique contre Charles Quint (1529–1547)*, Paris 2008.

Giannini, Massimo Carlo, „Politica imperiale ed ecclesiastici filo-francesi nella stato di Milano tra fedeltà e interessi (1535–1548)", in: *François Ier et l'espace politique italien*, eds. Juan-Carlos D'Amico & Jean-Louis Fournel, Rome 2018, 105–127.

Iordanou, Ioanna, *Venice's Secret Service. Organizing Intelligence in the Renaissance*, Oxford 2019.

Lane, Frederic C., *Povijest Mletačke republike*, Zagreb 2007.

Luca, Cristian, „Some Families of Dragomans from the Italian-Levantine Community of Beyoğlu (Pera in Constantinople). Employees of the Venetian Embassy ath the Porte During the 16th and 17th centuries", in: *Italy and Europe's Eastern Border (1204–1669)*, eds. Julian Mihai Damian, Ioan-Aurel Pop, Mihailo St. Popović & Alexandru Simon, Bern 2017, 201–214.

Matrakçı, Nasuhu's-Silahi, *Beyān-ı menāzil-i sefer-i 'irākeyn-i Sulṭān Süleymān Hān*, ed. Hüseyin G. Yurdaydin G. Yurdaydın, Ankara 1976.

Molnár, Antal, „A Forgotten Bridgehead between Rome, Venice, and the Ottoman Empire: Cattaro and the Balkan Missions in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Hungarian Historical Review* 3 (2014), 494–528.

Molnár, Antal, „Kavaljer Franjo Bolica (+1653): kotorski patricij na razdjelnici između Rima, Mletaka i Balkana", *Историјски записи* 93, 1–2 (2020), 109–132.

Özbaran, Salih, „The Ottoman Turks and the Portuguese in the Persian Gulf, 1534–1581", *Journal of Asian History* 6/1 (1972), 45–87.

Rothman, Natalie E., *Brokering Empire. Trans-Imperial Subjects between Venice and Istanbul*, Ithaca and London 2012.

Rothman, Natalie E., „Interpreting Dragomans: Boundaries and Crossing in the Early Modern Mediterranean", *Comparative Studies in Society and History* 51 (2004) 771–800.

Rothman, Natalie E., *The Dragoman Renaissance. Diplomatic Interpreters and the Routes of Orientalism*, Ithaca and London 2021.

Stipišić, Jakov, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*, Zagreb 1972.

Škaljić, Abdulah, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1966.

Вујовић, Јелица, „Неколико докумената о улози Котора у венецијанском безбедносно-обавештајном систему (1537–1538) ", *Зборник Матице српске за историју* 107 (2023) 119–138. [Vujović, Jelica, „Nekoliko dokumenata o ulozi Kotora u venecijanskom bezbednosno-obaveštajnom sistemu (1537–1538) ", *Zbornik Matice srpske za istoriju* 107 (2023) 119–138]

Станојевић, Глигор, *Југословенске земље у млетачко-турским ратовима XVI–XVIII века*, Београд 1970. [Stanojević, Gligor, *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI–XVIII veka*, Beograd 1970]

Интернет – Internet

Treccani vocabolario, Alvise Badoer: https://www.treccani.it/enciclopedia/alvise-badoer_(Dizionario-Biografico)/ (прегледано 19. 4. 2024)

Treccani vocabolario, Alvise Gritti: https://www.treccani.it/enciclopedia/alvise-gritti_%28Dizionario-Biografico%29/ (прегледано 17. 4. 2024)

Treccani vocabolario, brigantino: https://www.treccani.it/enciclopedia/brigantino/, (прегледано 27. 3. 2024)

Treccani vocabolario, Nicolo Giustinian: https://www.treccani.it/enciclopedia/nicolo-giustinian_res-21ba8490-87ee-11dc-8e9d-0016357eee51_(Dizionario-Biografico)/ (прегледано 14. 4. 2024)

Jelica Vujović

KOTOR AS A POSTAL AND INTELLIGENCE CENTRE OF THE REPUBLIC OF VENICE IN THE FOURTH AND AT THE BEGINNING OF THE FIFTH DECADE OF THE 16TH CENTURY

Summary

Based on sources such as the orders and instructions (*Commissioni*) of the heads (*Capi*) of the Council of Ten addressed to the *rettore e provveditore* of Kotor (Cattaro), his answers and reports to the order givers/orderers, as well as the decisions recorded in the Senate registers, in this paper we tried to draw attention to the position, development and transformation of Kotor within the postal and intelligence structure of the Republic of Venice. In other words, our desire was to show in what way Kotor became a leading "on the way" station for Venetian officials, trustees and confidential written materials. Owing to the guidelines obtained from the studies of Luciano de Zanche and Ioanna Iordanou, our research has uncovered a very enterprising and intensive activity of several *rettori e provveditori* of Kotor in the intelligence field in the indicated period.

The rettore e provveditore of Kotor, implementing the orders he received from the head of the Council of Ten, made this town a well of intelligence information. Namely, one of the main and continuous responsibilities of all *rettori e provveditori* who were in that position during the period to which this topic relates was finding and sending reliable persons, couriers and trustees to Constantinople. Consequently, they were obliged to pass on information to their superiors, and not only the information received from their employees, but also notifications from other spies and adventurers who arrived in Kotor, as well as those that the *rettore e provveditore* reached through some other sources. It was not only the information about Ottoman plans towards Venice that arrived, but also the information about the sultan's conflicts in very distant territories, e.g. in Persia and India. The news that the *rettore e provveditore* of Kotor sent to the Signoria was sometimes forwarded to the Venetian envoys at European courts. As a rule, skilled and loyal individuals of Slavic origin from the environs of Kotor were hired for the purpose of transporting confidential written materials intended for the Venetian bailo in Constantinople.

Also, analysing the frequent correspondence between the Council of Ten, the *rettore e provveditore* of Kotor Trifun (Trifone) Gradenigo and the patrician of Kotor Trifun Drago in the first half of July 1533, we came to the hypothesis that it is more probable that Drago was already entrusted with the organisation of postal traffic and sending of confidential letters through Kotor (until that period via Dubrovnik) in that time (summer 1533), than 1535 that thought Luciano de Zanche and which was taken up by some other authors (e.g. Antal Molnár). It is possible that two years later that engagement was made official, by sending a *ducal* to the *rettore e provveditore* of Kotor.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31. 3. 2024.
Коначно прихваћен за објављивање: 27. 6. 2024.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXXIII (2024) 223–259
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXXIII (2024) 223–259
УДК: 908(497.11 Стари Влах)“14/18“
DOI: 10.34298/IC2473223I

Жарко Д. ИЛИЋ[*]
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
Београд
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3675-4424

ГЕОГРАФСКИ ПОЈАМ СТАРИ ВЛАХ – ОД НАСТАНКА ДО НЕСТАНКА

Апстракт: У раду је анализиран настанак и разумевање географског појма Стари Влах све до престанка његове употребе као географске одреднице на терену. Први део рада посвећен је питању настанка имена Стари Влах / Стари Власи, а затим је анализирана употреба овог појма у доступним изворима почевши од друге половине 16. века. Указано је на елементе који су имали највећи утицај на дефинисање граница Старог Влаха и његовог схватања као географске целине, при чему се посебно издвајају границе османске судско-административне поделе, односно постојање Старовлашког кадилука. Други део рада посвећен је детаљном дефинисању и реконструкцији граница Старог Влаха и судбини овог појма након његове поделе почетком тридесетих година 19. века, при чему је један део припао Кнежевини Србији, а други остао у саставу Османског царства.

Кључне речи: власи, Стари Влах, границе, Старовлашки кадилук, историјска географија.

Abstract: In this paper an analysis is provided of how the geographical term Stari Vlah came into being and how it was understood by people until it fell into disuse. The first half of this paper is dedicated to the origins of the term Stari Vlah/Stari Vlasi, with an analysis of how this term was used in the available sources, beginning from the second half of the 16th century. Also provided is insight into those elements which had the most influence in defining the borders of Stari Vlah and how it was perceived as a geographical entity, with special attention given to the borders of Ottoman legal-administrative divisions, i.e. the existence of the Stari Vlah kadiluk. The second half of this paper provides a detailed definition and reconstruction of the borders of Stari Vlah and the fate of this term after the region was divided between the Principality of Serbia and the Ottoman Empire in the early 1830s. This paper incorporates material from both published and unpublished sources, as well as literature.

Keywords: Vlachs, Stari Vlah, borders, Stari Vlah kadiluk, historical geography.

[*] zarko.ilic95@yahoo.com

Географске одреднице у средњовековној српској држави представљале су или обласне називе или су то биле детерминанте у оквиру којих су поједина места убицирана на основу назива жупе, основне управно-територијалне јединице. Када је реч о територији која ће, у доступној и до сада познатој грађи, почети од седамдесетих година 16. века да се назива Стари Влах, у средњовековном периоду била је присутна управно-административна организација у виду жупе. Посматрајући с југа ка северу, прва од њих била је жупа Сенице, која се спомиње у грађи од 1325. године. Северозападно од ње простирала се жупа Моравица у долини истоимене реке, а у доњем току Лима била је област жупе Дабар, која је као јединствена целина постојала до 1373. године, када је подељена између кнеза Лазара и бана Твртка, након „расапа" Николе Алтомановића.[1] Административно-територијална организација жупе била је присутна до краја постојања средњовековне српске државе.[2]

По паду највећег дела наведене области под османску власт 1455. године, османско именовање ове територије није се разликовало од праксе коју су освајачи примењивали на другим просторима. Тај систем је подразумевао задржавање ранијих назива, те се тако већ у попису крајишта Иса-бега Ихсаковића из 1455. године уместо раније жупе Сенице јавља нахија истог имена. Поред тога, овај извор је и први познати документ који јасно сведочи о присуству категорије влашког становништва на овом простору, будући да се управо у том попису помиње „џемат Влаха Сенице". Према процени Душанке Бојанић, та група бројала је око 1.000 породица.[3] Пре даљег излагања о историјској географији дела

[1] И крајем 17. века (1670) може се срести назив Дебар као област у којој се налази манастир Бања. (Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. 1, Београд 1902, 1654.)

[2] Милош Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, Београд 2011, 242–243; Синиша Мишић, *Историјска географија српских земаља од VI до средине XVI века*, Београд 2014, 242–243; исти, „Жупа и нахија Сенице у средњем веку", *Милешевски записи* 8 (2009) 30.

[3] Hazim Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964, 8; Branislav Đurđev, „Značaj podataka o Vlasima u popisu krajišta Isa-bega Ishakovića iz 1455. godine", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* XV (1964) 63; Душанка Бојанић, „Шта значе подаци о сјеничким Власима у попису из 1455. године", *Историјски часопис* 34 (1987) 109; Ема Миљковић, „Тимарски систем у нахији Сјеница у другој половини XV века", *Милешевски записи* 8 (2009) 100; Александар Јаковљевић, „Село Дубница у нахији Сенице. Насеље, становништво и обичај прославе Петровдана почетком 17. века", *Историјски часопис* 60 (2011) 214. Гавро Шкриванић је средњовековни влашки катун Урсуловци, који се спомиње у повељи краља Милутина манастиру Св. Стефана у Бањској, убицирао на територији данашњег села Урсуле на десној обали Увца, у сјеничкој општини, што би онда био први спомен влашког становништва на овом простору. Ипак, по мишљењу Гордане Томовић, локацију тог катуна би требало

данашње југозападне Србије, неопходно је дати неколико информација о Власима, чији назив и лежи у основи географског појма Стари Влах. Када говоримо о средњовековном периоду, оно што је важно нагласити јесте да је у различитим временским периодима и на различитим територијама овај појам имао другачије значење. Западни Словени су у раном периоду средњовековне историје означавали тим именом људе из Италије, за Јужне Словене насељене уз јадранске градове то име је најпре било у употреби за романизоване становнике јадранских градских центара, а за оне у унутрашњости то је било романизовано становништво Балканског полуострва које се пред словенским насељавањем повукло у изоловане планинске области. Почевши од 11. века у византијским изворима се први пут спомињу Власи као етничка група, а новија истраживања указују на то да су се Власи насељавали у српске земље с византијских територија почевши од 12. века.[4] С временом тај назив је остао резервисан за становништво које се професионално бавило номадским сточарством.[5] Када је реч о средњовековним српским изворима, власи су искључиво социјална категорија становништва која се бави сточарством, а у неким случајевима, у зависности од развоја, и земљорадњом. Такође, власи су у средњовековној Србији обављали и послове транспорта.[6]

После спомена влашких скупина на простору нахије Сенице 1455. године, нове податке о овој групи становника доноси османски попис из 1468/69. године, спроведен након пада средњовековне српске (1459)

тражити на територији села Сврхе и Прчева, и то на основу присуства топонима Урсулов до. (Гавро Шкриванић, „Властелинство Св. Стефана у Бањској", *Историјски часопис* 6 (1956) 194; Гордана Томовић, „Властелинство манастира Светог Стефана у Бањској", у: *Повеља краља Милутина манастиру Бањска – Светостефанска хрисовуља*, књ. 2, ур. Ђорђе Трифуновић, Београд 2011, 225; Александар Лома, *Топонимија Бањске хрисовуље. Ка осмишљавању старосрпског топономастичког речника и бољем познавању општесловенских именословних образаца*, Београд 2013, 222.) Питање убикације овог катуна остаје отворено, те се не може са сигурношћу тврдити да је помен катуна Урсуловац уједно и први помен присуства влашког становништва на територији каснијег Старог Влаха, али на основу позиције других катуна у оквиру властелинства овог манастира, чини се исправнијим закључак Гордане Томовић.

4 Marko Pijović, *Vlasi u dubrovačkim spomenicima do 14. stoljeća* (doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2018) 31–106, 186; Предраг Коматина, „О албанском етнониму у средњем веку", *Зборник радова Византолошког института* 58 (2021) 31.

5 Више о значењу појма Влах види у: Alexander P. Kazhdan, „Vlachs", in: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 3, ed. Alexander P. Kazhdan, New York – Oxford 1991, 2183–2184; M. Pijović, *Vlasi u dubrovačkim spomenicima do 14. stoljeća*, 31–36; Милош Цветковић, „О статусу Влаха Хеладе у тематском смислу", *Зборник радова Византолошког института* 55 (2018) 45–60.

6 Јелена Мргић, *Северна Босна 13–16. век*, Београд 2008, 186–187; Синиша Мишић, „Законске одредбе о власима у повељама Немањића", *Браничевски гласник* 7 (2010) 45.

и босанске (1463) државе под османску власт. Некадашња област нахије Сенице, са знатним територијалним проширењима ка северу, у попису је обележена као „Власи Сенице друго име Барча".[7] У новом попису, двадесетак година касније (1489), то су биле територије две нахије, односно једна је забележена под именом „џемат влаха Барче", а друга је нахија Сеница.[8]

У попису из 1468/69. године власи овог простора су пописани по насељима с бројем кућа, што показује да су и 1455. године живели по насељима, како је то и претпоставила Душанка Бојанић.[9] Осим тога, исти попис јасно указује и на озбиљне демографске промене у нахији Сеница. На овом простору пописано је укупно 1.057 домова, али од тог броја на терену су била заиста присутна 544 домаћинства, док је 549 домаћинстава забележено као „одбегли". Један, али свакако не једини правац кретања влаха, био је ка територији Смедеревског санџака, те се тако у попису из 1477/78. године спомињу села насељена власима у оквиру нахије Левач у наведеном санџаку, који су били досељени из Барче.[10]

Попис из 1489. године бележи само „џемат влаха Барче", који су били зеамет Мехмед-бега, а већ у овом попису приметан је демографски пораст у односу на шездесете године 15. века. Крајем 15. или почетком 16. века дошло је до поделе влашке нахије Барче на Барче и Радохну, које се спомињу у попису из 1516. године, а обе су у саставу Новопазарског кадилука, а исте године се спомињу и нахије Бобољ, Остатија и Моравица, такође с влашким становништвом. У судском смислу, последње три нахије биле су у саставу Брвеничког кадилука, а од 1530. у саставу Новопазарског

[7] Ahmed Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/1469. godine*, Mostar 2008, 24; С. Мишић, „Жупа и нахија Сенице", 30.

[8] Хатиџа Чар Дрнда, „Нова Варош у османским изворима", *Новопазарски зборник* 10 (1986) 102.

[9] Д. Бојанић, *Шта значе подаци о сјеничким Власима у попису из 1455. године*, 109–110. Сведочанство о нешто дужем влашком присуству на простору око данашње Сјенице оставио је и Бенедето Рамберти, пратилац Данијела Лудовика, млетачког посланика упућеног у Цариград 1534. године. Током пута Рамберти је водио белешке, а за влахе на простору који је тема овог рада оставио је белешку да су, током пута од Милешевца ка Сеници, прешли гору „Молачиди", за коју у наставку додаје да то „значи као да кажемо планина Морлаха", што је назив који је коришћен за Влахе. Сама чињеница да аутор планину именује по Власима који су живели на том простору јасно сведочи о њиховом дужем присуству на овој територији. (Petar Matković, „Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vieka. Putovanje B. Kuripešića, L. Nogarola i B. Ramerta", *Rad JAZU* 56 (1881) 214.)

[10] Е. Миљковић, „Тимарски систем у нахији Сјеница", 100; Срђан Катић и Дејан Булић, „Старовлашке нахије Бобољ и Остатија (15–18. век)", *Историјски часопис* 70 (2021) 226.

кадилука.[11] Поред наведених османских административних јединица, у попису из 1516. године спомиње се и влашка нахија Бања у Вишеградском кадилуку, која је у попису из 1530. године обухватала 42 села, почевши од Јагоштице, Јабланице, Мокре Горе и даље у правцу северозапада, а то су, уз влахе нахије Бирче, заправо власи зеамета Вишеград у попису из 1489. године.[12] На наведеном простору, почевши од седамдесетих година 16. века османска судско-административна подела ове области познаје Старовлашки кадилук. Први засада познати помен овог кадилука, како су то истакли историчари Срђан Катић и Дејан Булић, потиче из 1576. године. Територија овог кадилука обухватала је области нахија Бобоља, Остатије, Моравице, Барче, Радохне и Сенице, које су до тада биле у саставу Новопазарског кадилука.[13] Тиме долазимо до појма чије географско значење је и тема овог рада.

При поређењу назива овог кадилука с другим судско-територијалним јединицама на простору Босанског, али и околних санџака, примећује се одређена разлика.[14] Суседни кадилуци били су означени као Новопазарски, Вишеградски, Пријепољски, нешто даље Сарајевски, затим каза Брод, каза Брвеник. На примеру неколико наведених каза види се да су њихова имена изведена из градских, односно средишта самих каза. Исти принцип није био примењен при именовању Старовлашке казе, будући да није постојало истоимено градско средиште по којем би каза била названа. Имајући то у виду, намеће се питање како је дошло до употребе овог назива, како за територију наведеног кадилука, тако и као географске одреднице.

Настанак и разумевање географског појма Стари Влах једно је од сложенијих питања које је и раније привлачило пажњу истраживача. Већина аутора који су се у својим радовима дотицали Старог Влаха сагласни су с мишљењем да је на том простору овај назив био присутан и пре него што је формиран наведени кадилук.[15] Наведено мишљење о

[11] С. Катић и Д. Булић, „Старовлашке нахије Бобоље и Остатија", 228; Х. Чар Дрнда, „Нова Варош у османским изворима", 102. Брвенички кадилук био је до 1519. године у саставу Призренског, а затим је прешао у оквире новоформираног Зворничког санџака.

[12] Snježana Buzov, „Vlasi u Bosanskom sandžaku: islamizacija", *Prilozi za orijentalnu filologiju* 41 (1991) 105–106.

[13] С. Катић и Д. Булић, „Старовлашке нахије Бобоље и Остатија", 228.

[14] Босански санџак формиран је након освајања средњовековне босанске државе 1463. године и до осамдесетих година 16. века био је део Румелијског ејалета, а од 1580. део новоформираног Босанског пашалука. (Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1959, 39–40, 77–81; Срђан Катић, „Вишеград у земљи Павловића и у раном периоду османске власти", *Историјски часопис* 71 (2022) 266–267.)

[15] Милован Ристић, *Стари Влах до ослобођења од Турака*, Београд 1963, 14–30; Константин Јиречек, *Историја Срба*, књ. 2, Београд 1923, 41; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, 181–182; Богумил Храбак, „Стари Влах од XV до почетка XIX века",

присутности овог назива пре формирања истоименог кадилука свакако је тачно. На то јасно упућује пример употребе назива „нахија Стари Влах" из 1570. године у контексту формирања хаса рудника Чемерно, коју је открио Срђан Катић и истакао да, како у том периоду не постоји истоимена нахија, ово се вероватно односи на географски назив. У вези са засада првом познатом употребом овог појма, није без значаја за његово географско разумевање од локалног становништва то што се тачно знало која села припадају Старом Влаху. Не треба то тумачити тако да је наведени географски појам био јасно дефинисан у свести околног становништва у тој мери да се тачно знало до којих сеоских међа се он простирао. У овом контексту је заправо граница појма Стари Влах изједначена с границом Босанског и Смедеревског санџака на потезу десне обале Моравице. Стари Влах се спомиње и у марту 1573. године, такође као назив за област.[16] Неколико наведених примера и чињеница

Новопазарски зборник 23 (1999) 55–59. Јиречек износи мишљење да је Стари Влах заправо племенско име које од 15. века потискује имена жупа Моравице, Сенице и других. Његов закључак произлази из два примера која је пронашао у дубровачким књигама, где се спомињу Милош Стровлах и Павао Старолаковић. По нашем мишљењу, ови називи нису повезани са Старим Влахом. Милош Стровлах је рођен у Коритима, како сам наводи у једној белешци из 1440. године која се налази у Државном архиву у Дубровнику. Личност под истим именом спомиње се и 1443. године и то као друмски разбојник у Церници код Херцеговине. Локација његовог рођења и деловања јасно упућује на повезивање с власима ширег залеђа Дубровника, који се од средине 15. века групно називају Доњи Власи. Други облик гласи Старолаковић, тако да га је још теже повезати са Старим Влахом. (Esad Kurtović, *Izvori za historiju srednjovekovne Bosne I/1. Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521*, Sarajevo 2017, 227; Konstantin Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, t. 3, Wien 1901, 38; Богумил Храбак, „О херцеговачким влашким катунима према пословној књизи Дубровчанина Џивана Припчиновића", *Гласник Земаљског музеја* 11 (1956) 33; Ђуро Тошић, „Прилог проучавању Доњих Влаха у источној Херцеговини", *Зборник за историју Босне и Херцеговине* 4 (2004) 81–131.) Петар Петровић у раду посвећеном управо Старом Влаху, у којем се дотакао питања његовог настанка, износи мишљење да је овај појам настао како би се направила разлика између области насељених Старим Власима који воде порекло од Аутаријата и младим Власима досељеним с простора северне Албаније. Ово мишљење је неодрживо и нетачно. Постоје и други закључци у овом раду који су спорни, посебно они где се на основу назива одређених топонима изводе закључци о „старом" и „младом" влашком становништву. Такође, границе Старог Влаха на карти приложеној наведеном раду нису потпуно тачне, посебно у југозападном делу, а није исправан ни закључак да Сјеница не припада Старом Влаху. (Петар Петровић, „Стари Влах – етничка прошлост, име и положај предела", *Гласник Етнографског музеја у Београду* 24 (1961) 25–34.) Питањем граница Старог Влаха бавио се и Стојан Новаковић, дефинишући овај појам од Романије до Копаоника. (Стојан Новаковић, „Неколика тежа питања српске историје", *Годишњица Николе Чупића* 31 (1912) 20–22.)

[16] Срђан Катић, „Рударство Чемерна и Троглава (16–17. век)", *Наша прошлост* 16 (2015) 12–14.

да је средином седамдесетих година 16. века потпуно извесно постојао кадилук Стари Влах јасно сведоче о присутности назива Стари Влах међу локалним становништвом. Питање које је и даље остало отворено, а на које ћемо покушати да одговоримо у тексту који следи, јесте зашто је та област названа Стари Влах.

Оно што је потпуно јасно када се говори о географском појму Стари Влах јесте да у његовој основи лежи влашко становништво на том простору. Подаци о присуству влаха у средњем веку на територији која ће почетком новог века понети наведено име, засада, нису познати. Али свакако, влашко становништво нахије Сенице није се ту доселило непосредно пре 1455. године, а о томе говори чињеница да су 1468/69. године власи наведене области пописани по насељима, с назначеним бројем кућа, што свакако сведочи о њиховом нешто дужем присуству на том простору. Ако је прихватљива теорија о постепеном влашком насељавању централних и западних делова средњовековне српске државе с територија јужних обода тадашње српске државе, свакако да у тај временски оквир треба поставити и насељавање влашког становништва на територију каснијег Старог Влаха. Посебно треба имати на уму да је Полимље било једна од централних области за даље сеобе влашког становништва ка западу.[17] Имајући то у виду, готово је извесно да се једна или више влашких скупина задржала и населила на територији Сенице, Моравице и других жупа. Географске одлике овог краја, с планинама више надморске висине, али и са знатним бројем широких заравни које се пружају између планинских ланаца, одговарале су начину живота влаха.

У контексту средњовековног наслеђа, а у вези с настанком географског појма Стари Влах, важно је управо присуство влашког становништва на том простору, јер као што смо већ навели, оно је основа овог географског појма. У средњовековној српској држави назив влах је коришћен као одредница за социјалну категорију становништва – ону која се професионално бавила сточарством.[18] На питање о етничкој припадности Влаха у српској средњовековној држави тешко је дати одговор.[19] Синиша Мишић, на основу имена која се за припаднике влашке групе спомињу у појединим средњовековним повељама, истиче да је процес србизације у појединим крајевима (властелинство манастира Св.

---

[17] M. Pijović, *Vlasi u dubrovačkim spomenicima*, 63–67, 186.

[18] С. Мишић, „Законске одредбе о власима у повељама Немањића”, 37–45; исти, *Српско село у средњем веку*, Београд 2019, 130.

[19] Neven Isailović, „Legislation Concerning the Vlachs of the Balkans Before and After Ottoman Conquest: An Overview”, in: *State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule*, eds. Srđan Rudić & Selim Aslantaş, Belgrade 2017, 28–29.

Стефана у Бањској, манастира Дечана и Св. Арханђела код Призрена) био готово завршен.[20] До које мере је тај процес био заступљен међу власима на простору каснијег Старог Влаха није могуће рећи. Оно што се са сигурношћу зна, а што смо већ споменули, јесу демографска кретања међу влашким становништвом на простору нахије Сенице и околних области шездесетих и седамдесетих година 15. века. Те промене су довеле до одласка знатног броја влашког становништва с овог простора, али је одређен део становништва с влашким статусом остао. Истовремено, док се на једној страни врши исељавање, ова област се попуњава досељеницима. По нашем мишљењу, управо ове демографске промене и мешање „староседелачког" и новопридошлог становништва имају важно место у настанку појма Стари Влах. У вези с демографским променама, а донекле и с разликом међу становништвом, важна је констатација коју су истакли Срђан Катић и Дејан Булић да су становници у старим насељима која се јављају у првим пописима имали влашка и старосрпска имена, а истовремено у насељима која оснивају досељеници најчешће су народне основе Вук и Рад.[21]

Није познато којом одредницом је влашко становништво себе називало у средњем веку, односно није познат њихов ендоним. Извори у којима се ово становништво назива Власима/власима потичу из пера појединих византијских писаца, тако се називају у српским средњовековним повељама, у дубровачкој грађи, али сви наведени примери представљају егзониме, односно сведоче како су други називали влахе. Наравно, не може се искључити могућност, а чини се чак и извесном, да су власи били упознати с одредницом која је за њих коришћена у исправама српских владара, те да су и сами користили тај појам као своје одређење.[22] Чини се да управо у идентификовању себе и другог одређеном детерминантом треба тражити почетке назива Стари Влах. Изгледа да је међу становништвом околних области нешто познатија, а на почетку можда и једина присутна одредница, била она која је гласила Стари Власи. На то указује писмо милешевских монаха Дамјана и Павла упућено папи Клименту VIII (1592–1605) с краја 16. века у којем је записана следећа формулација: „Међу Босну и међу Нови

[20] С. Мишић, „Законске одредбе о власима у повељама Немањића", 45. О етничкој припадности Влаха види и: N. Isailović, „Legislation concerning the Vlachs of the Balkans", 25–29.

[21] С. Катић и Д. Булић, „Старовлашке нахије Бобољ и Остатија", 228.

[22] Marko Pijović, „Late Medieval Vlachs in the Western Balkans, 13th to 15th Centuries: Orality, Society and the Limits of Collective Identities", *Balcanica Posnaniensia. Acta et studia*, 28(1) (2021) 65–92.

Пазар јесу Стари Власи и Студеница".[23] Студеница се свакако односи на шири географски простор око манастира Студеница и искоришћен је као географски назив за ту област, док се за појам Стари Власи пре може претпоставити да је употребљен као одредница за назив становништва тог краја, него као географски назив, а могуће и да има оба значења, али свакако је једно од њих морало настати прво.[24] Вредно је истаћи да овај податак долази од милешевских монаха, оних који су живели недалеко од становништва и територије на коју се овај назив односи и свакако су били упознати с њеним значењем.

Поред појма Стари Власи, у истом писму спомињу се и Доњи Власи, за које постоји нешто више података. За овај назив са сигурношћу знамо да није постојао до друге половине 15. века и прве употребе се срећу у дубровачкој грађи шездесетих година 15. века.[25] Наведени назив се односи на влахе који су обитавали на простору дела данашње Херцеговине (познатији су били: Влаховићи (мали и велики), Бурмази, Поцрње, Банчићи, Годуни, Храбрени).[26] Чини се да је исти процес присутан у називању територије Доњи Власи и Стари Влах, али су разлози именовања другачији. И један и други појам коришћени су најпре као егзоними, а затим су добили и своје географско значење и почели да се односе на територију коју су истоимени власи насељавали. Када је реч о појму Доњи Власи, јасно је да у основи оваквог именовања важну улогу игра географија, односно положај Влаха, те отуда и назив Доњи Власи у односу на влахе виших предела, пре свега оних на истоку, попут катуна Дробњака и Бањана и касније оних катуна који су се крајем 14. и у првој половини 15. века издвојили из последње влашке групе, што не мора неминовно да значи да су Дробњаци, Бањани и друге влашке скупине на том простору биле познате под именом Горњих Влаха.[27]

---

[23] Марија Копривица и Катарина Митровић, „Писмо српских монаха Дамјана и Павла папи Клименту VIII с краја XVI века", *Глас Српске академије наука и уметности* CDXXXV. *Одељење друштвених наука* 33 (2023) 94. (Гледати оригиналан текст, не савремени српски превод.)

[24] П. Петровић, *Стари Влах*, 38.

[25] Bogumil Hrabak, „Razgranavanje katuna i stvaranje grupe katuna odnosno plemena u nekadašnjoj Hercegovini (XIII–XV vek)", у: *Предмет и метод изучавања патријархалних заједница у Југославији*, ур. Ђоко Пејовић, Титоград 1981, 190; M. Pijović, *Vlasi u dubrovačkim spomenicima*, 337.

[26] Ђ. Тошић, „Прилог проучавању Доњих Влаха", 81–132.

[27] Десанка Ковачевић, „Средњовековни катуни по дубровачким изворима", у: *Симпозијум о средњовјековном катуну*, ур. Миленко Филиповић, Сарајево 1963, 129; Марица Маловић-Ђукић, „Прилог настанку нахије Пива", *Историјски часопис* 53 (2006) 166–171.

За разлику од Доњих Влаха, географија није играла улогу у настанку одреднице Стари Власи, односно Стари Влах. По нашем мишљењу, у процесу настанка појма Стари Влах пресудну улогу су одиграла већ споменута демографска кретања с почетка друге половине 15. века. Део влашког становништва које је ту живело и пре 1455. године је одлазио, део је остао, а број становника је увећаван новопридошлим становништвом. Највероватније током тих сеоба долази до првих употреба појма Стари Влах и Стари Власи, али не у географском смислу, већ као одредница или назив за део становништва на тој територији и то оног које су новодосељеници затекли у влашком статусу на наведеној области. Може се претпоставити да је тим називом досељено становништво правило разлику између себе и становништва које је затекло на тој територији у влашком статусу, означавајући их именом Стари Власи.[28] Ти Стари Власи били су они који су као власи средњовековне српске и босанске државе ушли у оквире османске државне организације на територији Сенице и околних области. С временом је тај појам све више улазио у употребу и постајао географска одредница за одређену област, чије је границе пре седамдесетих година 16. века оквирно могло дефинисати само присуство влашког становништва. Из наведеног произлази да почетке, односно настанак одређења Стари Власи / Стари Влах треба хронолошки поставити на сам крај 15. или у прву половину 16. века, дакле непосредно по успостављању османске власти на овом простору.

Важан утицај на јасније дефинисање граница географског појма Стари Влах остварило је успостављање истоимене судско-територијалне јединице – Старовлашког кадилука, која је обухватала нахије Бобољ, Остатију, Моравицу, Барче, Радохну и Сеницу. Формирање кадилука Стари Влах с наведеним нахијама у његовом саставу не мора нужно значити да је назив Стари Власи / Стари Влах био присутан искључиво на простору који су обухватиле споменуте османске административне јединице. Потреба администрације налагала је да се границе Старовлашког кадилука изједначе с наведеним границама нахија, посебно имајући у виду да је формирање кадилука било условљено бројем муслимана на

[28] Да је одредница Стари Влах / Стари Власи коришћена као назив за становништво сведочи попис Лике из 1712. године, у оквиру којег је 10 породица означено именом Стари Власи. Разлог употребе наведене одреднице може бити различит, а један од њих је могуће досељавање наведених породица с простора Старог Влаха, како је и истакао Карл Касер. (Karl Kaser, *Popis Like i Krbave 1712. godine – obitelj, zemljišni posjed i etničnost u jugozapadnoj Hrvatskoj*, Zagreb 2003, 21; isti, *Slobodan seljak i vojnik. Rana krajiška društva (1545–1754)*, knj. 1, Zagreb 1997, 176.)

тој територији. Сходно томе, остаје могућност да је првобитна употреба појма Стари Влах превазилазила границе истоименог кадилука.

Успостављање судско-територијалне јединице под именом Стари Влах имало је важну улогу у даљем коришћењу наведеног географског појма као одреднице за област коју је обухватао истоимени кадилук. За османску администрацију, коришћење овог појма било је потпуно јасно – његова територија обухватала је област која је улазила у састав Старовлашке казе.[29] Почевши од 17. столећа среће се и већи број употреба наведене одреднице искоришћене од становништва које је живело на простору Старог Влаха, које јасно сведоче о везивању географског појма Стари Влах искључиво за територију Старовлашког кадилука. Патријарх Гаврило Рајић оставио је 1644. године белешку на *Четворојеванђељу* којим је даривао Цркву Св. Николе у оквиру манастира Св. Михаила и Гаврила, познатијег као манастир Ковиље, лоциравши тај манастир „в пределих и острових Старога Влаха".[30] Шест година касније исту одредницу употребила је иста личност као назив за предеону целину у коју се патријарх упутио из свог седишта у Пећкој патријаршији.[31] Старовлашки кнез Томо 1648. године упутио је писмо извесном кнезу Милутину преко руског самозванца Ивана Тимошке Акудинова у којем је наведена формулација „кнезе Томо с братиами от старога Влаха".[32] О изузетно раширеној употреби географског појма Стари Влах средином 17. века сведочи и упутство за писаре Пећке патријаршије у вези са адресама и титулама епископа. Једна од њих, она посвећена титули и адреси рашког митрополита гласила је: „На Стари Влах тако: в богоспаснуjу епархију новопазарскуjу и в кадилук Нову Варош и Брвеник и проч".[33] Наведени примери из 17. века јасно показују да је код становништва које је живело на простору Старог Влаха и код оних који су били пореклом с територије која је била у саставу наведене области и код оних који су настањивали суседне просторе, постојала јасна свест да је географски назив те територије Стари Влах. Јаснијем учвршћивању схватања становништва о имену области које су насељавали свакако је допринело постојање истоимене судско-административне јединице,

[29] Изудин Шушевић, „Кадилук Стари Влах у наредбама Високе Порте у XVII веку", *Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића* XVI (1995) 249–259.

[30] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. 1, док. бр. 1389.

[31] Исто, 1446.

[32] „Библиографија", у: *Србско-далматинскіи Магазинъ за лѣто 1851*, Загреб 1850, 169–170; Жарко Шћепановић, *Средње Полимље и Потарје. Историјско-етнолошка расправа*, Београд 1979, 127.

[33] Стојан Новаковић, „Прилози к историји српске књижевности", *Гласник Српског ученог друштва* 25 (1869) 44; М. Ристић, *Стари Влах*, 17.

чиме је становништво било у непосредном контакту с тим називом. О раширености географског разумевања овог појма јасно сведочи већ споменуто упутство пећким писарима, у којима је Стари Влах споменут заједно с Косовом, неспорно географским појмом, с Браничевом, с Херцеговином и другим областима. Поменути пример се може разумети тако да је Стари Влах обухватао територију целе Рашке митрополије, што је мало вероватно. Чини се вероватнијим да је Стари Влах искоришћен јер је, у том тренутку, његова област чинила знатан део територије Рашке митрополије, а поред тога, то је свакако тада био један од најпознатијих обласних назива на простору наведене епархије. Не треба занемарити ни чињеницу да се Старовлашка мукаата, која је свакако утицала на везивање географског назива Стари Влах за одређену територију, простирала на знатном делу ове епархије. Поред тога, формулација искоришћена од аутора Студеничке повеље, настале у 17. или 18. веку, додатно сведочи о раширеној употреби географског појма Стари Влах, те тако непознати аутор наводи: „от Косова пшеница да ходи о Михољу дне. И от Старога Влаха благота[34] да доходи о Дмитрову дне и от Зете риба да доходи о Успенију Богородице".[35] Употреба појма Стари Влах уз две одредница које имају географско значење јасно имплицира да и овај термин треба разумети као назив за одређену област. Наведени извори указују на то да је Стари Влах био назив за област на простору данашње југозападне Србије, чије разумевање се, уз мања одступања и из објашњивих разлога, током 17. и 18. века, поклапа с границама истоименог кадилука.

Када је реч о мукати Стари Влах, важно је нагласити да се њена територија није поклапала с границама истоименог кадилука. Ова мукаата обухватала је делове територија Нововарошке, Сјеничке, Новопазарске и Прибојске нахије и била је у саставу оџаклука царских бостанџија. Дакле, нису нахије у својим границама биле делови мукате, већ су у њен састав улазиле само влашке и војничке баштине на наведеној територији. Такође, у оквиру мукате налазили су се и „старовлашки конаци" на челу којих су били велики кнезови бератлије, а таквих је било укупно девет и сваки је био задужен за контролу саобраћаја на територији која је улазила у састав његовог конака. Крајем 17. и почетком 18. века ти конаци, који су чинили основу старовлашке кнежинске организације, били су следећи: Рас, Остатије, Јелеч, Гојна, Маржић, Деретин, Брезова, Буковик и Мокра

[34] Бели мрс (Александар Лома, „На именословним врелима V. Осврт на нова издања старосрпских извора", *Ономатолошки прилози* XXII (2015) 752).

[35] Сима Ћирковић, „Студеничка повеља и студеничко властелинство", *Зборник Филозофског факултета* XX–1 (Београд 1974) 311–319.

Гора.[36] Од наведених конака, Јелеч, Рас, Мокра Гора и Маржићи свакако нису били у саставу Старовлашког кадилука, већ прва два у оквирима Новопазарског, а Маржићи, односно Мажићи код Прибоја, у саставу Прибојског кадилука пре његовог припајања Старовлашком кадилуку, о чему ће касније бити више речи.[37] Имајући то у виду, јасно је да се област старовлашке мукате није поклапала с границама тог кадилука, већ је прелазила његове територијалне оквире и тиме свакако доприносила прихватању и ширењу географског значења појма Стари Влах, али тај утицај је био ограниченог карактера и то на она села која су била саставни део мукате. Да је припадност Старовлашкој мукати и кадилуку имала утицаја на убикацију одређеног места у оквире Старог Влаха сведочи пример манастира Милешеве, за који са сигурношћу знамо да је од 1621. године био у оквиру Старовлашке мукате, али и Старовлашког кадилука.[38] У највећем броју извора Милешева се посматра као саставни део Херцеговине, што је свакако утицај средњовековне прошлости и чињенице да је наведени манастир био у оквиру географско-политичког појма Херцеговине, као и у оквиру Херцеговске митрополије, која је најкасније 1622. године подељена на Захумску и Полухерцеговску митрополију.[39] Ипак, улазак манастира Милешеве у оквире Старовлашког кадилука није остао потпуно без утицаја на њено лоцирање. Сходно томе, архимандрит манастира Пиве Арсеније Гаговић почетком 19. века (1803/1804) границу између Херцеговине и Старог Влаха поставља на ток реке Лим, а 1813. године јасно наводи за Милешеву да је у Старом Влаху.[40]

---

[36] Радмила Тричковић, *Београдски пашалук 1687–1739*, прир. Небојша Шулетић, Београд 2013, 59–60, 382–383; Fahd Kasumović, *Na periferiji svijeta islama. Osmanska poreska politika u Bosanskom ejaletu 1699–1839*, Sarajevo 2021, 575.

[37] Фехим Бајрактаревић, *Турски документи манастира Св. Тројице код Пљеваља*, Сарајево 1935, док. бр. 114; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, 184.

[38] Радмила Тричковић, „Из живота Милешеве на почетку XVII века", *Зограф* 5 (1975) 71–73; Жарко Илић, *Историјска картографија Србије и Старе Србије у другој половини 19. и почетком 20. века* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2023) 133–141.

[39] Некадашња Херцеговска епархија поново је уједињена на самом крају 17. или почетком 18. века у Захумско-херцеговачку митрополију. Детаљније о томе, али и о црквеним приликама на простору Херцеговине види у: Недељко Радосављевић, „Православна црква у Херцеговини од османског освајања до 1766", у: *Историја епархије Захумско-херцеговачке и Приморске – поводом 800 година од утемељења*, ур. Милан Гулић, Мостар–Требиње 2022, 163–203; исти, „Херцеговачко-захумска митрополија 1766–1880", у: *Историја епархије Захумско-херцеговачке и Приморске – поводом 800 година од утемељења*, ур. Милан Гулић, Мостар–Требиње 2022, 205–268.

[40] Димитрије Руварац, „Географске белешке о Турској митрополита Стевана Стратимировића из године 1803. и 1804", *Споменик Српске краљевске академије* 39 (1903)

Овај пример на одличан начин илуструје какав утицај су границе османске административне поделе имале на схватање граница географских појмова. У корист убицирања Милешеве у Херцеговини говориле су и епархијске и историјске границе, односно знање о земљи Херцега.[41] Без обзира на то, под утицајем турске административне поделе, игуман Арсеније убицира Милешеву у Старом Влаху, што додатно потврђује тезу да су највећи утицај на уобличавање граница Старог Влаха имале међе истоименог кадилука.

На основу претходног казивања о манастиру Милешеви као делу Старовлашког кадилука намеће се питање да ли при дефинисању граница Старог Влаха у његове оквире треба убрајати Милешеву. Имајући у виду епархијске границе и утицај средњовековних политичких граница,[42] као и податак да је манастир био у оквиру Старовлашког кадилука, али не и околна места, Милешеву, у наведеном периоду, треба посматрати као саставни део географског појма Херцеговине. То потврђује и чињеница да су села источно од Милешеве, попут Косатице, Кађева и Милешевог Дола била ван Старог Влаха, у оквиру нахије Милешеве, односно у оквиру Пријепољског кадилука, као и Хисарџик.[43]

О врло раширеној употреби географског одређења Стари Влах током 18. века сведочи и потпис рашко-призренског митрополита Гаврила из пете деценије 18. века, на синђелији издатој кућанском[44] свештенику Михаилу. Формулација потписа гласила је: „Гаврил божију милостију Митрополит рашкыи, петровски и старовлахиски".[45] Сама чињеница да је одређење „старовлахиски" нашло своје место у потпису рашко-призренског митрополита врло јасно показује раширеност употребе овог појма у географском значењу. То не значи да је овај појам постао саставни део титуле рашког митрополита. Осим одређења „старовлахијски", може се срести и одређење „бјелопољски".[46] Док је одредница „бјелопољски"

109; Стеван Димитријевић, „Грађа за српску историју из руских архива и библиотека", *Споменик Српске краљевске академије* 53 (1922) 109–110; П. Петровић, *Стари Влах*, 42.

[41] О географском појму Херцеговина види у: Ж. Илић, *Историјска картографија Србије и Старе Србије*, 133–141.

[42] Исто.

[43] F. Kasumović, *Na periferiji svijeta islama*, 66; Вукоман Шалипуровић, „Неколико података о кнезовима у Пријепољском и Пљеваљском кадилуку од 1677. до 1759. године", *Зборник радова Етнографског института* 11 (1981) 30–31.

[44] Село Кућани недалеко од Нове Вароши.

[45] Милан Милићевић, „Прилози за историју Рашке митрополије", *Споменик Српске краљевске академије* 10 (1891) 21.

[46] Алекса Ивић, „Грађа за историјску географију српске цркве", *Гласник Српског географског друштва* 7–8 (1922) 210.

свакако произлазила из назива насељеног места, горња одредница јасно показује широко прихваћену употребу географског појма Стари Влах. Поред тога, о овоме сведоче и примери лоцирања Нове Вароши и манастира Ковиље у Старом Влаху или Старовлашкој нахији, односно кадилуку.[47] Пример коришћења наведеног појма као географске одреднице за манастир Ковиље среће се и у усменом казивању сибничког свештеника Планоја Радојевића из 1733. године, који је најпре службовао у манастиру Ковиљу „во Стари Вла". Такође, свештеник парохије жабарске Филип своје место рођења, Бедину Варош, лоцирао је у Старом Влаху 1736, а исте године стратарски свештеник Веселин лоцира село Трудово у наведеној области.[48] У вези с црквеном историјом, занимљив је и податак који се среће у Руварчевом препису, а који се односи на порекло патријарха Гаврила Рајића Рашковића (1648–1655), при чему је наведено да је он „родом от Расије иже нињу глагољет се Стари Влах от веси Штиткова".[49] У овом случају стварне границе Старог Влаха, и као географског појма, и као субјекта османске судско-административне поделе, нису играле никакву улогу. Разлог изједначавању територије Рашке са Старим Влахом треба тражити у присутном, а свакако политички мотивисаном схватању о Рашковићима као потомцима „древних кнезова и владатеља српских", који су по паду средњовековне српске државе задржали власт над „всеју Расиеју".[50] Да је идеја о Рашковићима као владарима Рашке била прилично раширена, при чему се Стари Влах изједначава с територијом Рашке, сведочи и писмо Јована Рашковића упућено султану 1832. године, у којем се среће следећа одредница: „ми семо славјани и жители у Рассио Дарданији није називаеми стари Ефлакъ у Босни".[51] Рашковићи су стварни утицај имали у Старом Влаху, не и у целој области која се наводи као границе њиховог кнежевства.[52] Управо у овом схватању Рашковића као „господара" Рашке, а заправо стварних кнезова у Старом Влаху, треба тражити разлог изједначавања Рашке са Старим Влахом у појединим изворима 18. века. Као господари Рашке означени су Рашковићи и у

---

[47] Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. 2, Београд 1903, 2474, 2889, 3460.

[48] Гаврило Витковић, „Извештај Максима Рашковића, ексарха београдског митрополита 1733", *Гласник Српског ученог друштва* 56 (1884) 276–277; Димитрије Руварац, „Митрополија београдска око 1735. год.", *Споменик* XLII (1905) 193–194.

[49] Љубомир Стојановић, „Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др.", *Споменик* III (1890) 108.

[50] Мита Костић, „Устанак Срба и Арбанаса у Старој Србији против Турака 1737–1739 и сеоба у Угарску", *Гласник Скопског научног друштва* VII–VIII (1930) 205–206.

[51] Државни архив Србије [=ДАС], Збирка Мите Петровића [=ЗМП], 2132.

[52] На истоку Звечан, на југу Рожај, на северу Маглич, на западу Лим.

историји њихове породице писане на латинском језику.[53] Ово схватање није оставило утицаја на разумевање граница Старог Влаха на терену.

У периоду Првог српског устанка, међу устаницима, била је у употреби одредница Стари Влах као назив за територију која је почињала на источним и југоисточним границама Ужичке нахије, односно Београдског пашалука и изједначавана је с територијом кадилука.[54] У оквиру унутрашње поделе устаничке Србије постојала је и Старовлашка нахија, формирана након успешних српских продора у правцу југозапада, на територију Старовлашког кадилука и управо та нахија је обухватала ону територију Старог Влаха коју су устаници ослободили.[55] Устаничка Старовлашка нахија се не спомиње у Родофиникиновом извештају с почетка септембра 1807. године.[56] Ова нахија се јасно спомиње 1811. године као једна од оних које је Правительствујушчи совјет дао на управу Милошу Обреновићу.[57] Границе ове нахије на западу додиривале су се с границом Ужичке нахије, на југозападу с границом Студеничке нахије, на југу и југоистоку је обухватала простор до Голије, на истоку је граница највероватније била ток Увца и даље висовима Златибора до Дрине. Ипак, треба имати у виду да су се границе на том простору често мењале у зависности од успеха устаничке војске, њиховог напредовања, односно повлачења, тако да се о тим границама не може изрећи коначан суд.[58]

Од средине друге деценије 19. века сачувано је нешто више података о одредницама које су коришћене на простору Старог Влаха, а оно што је посебно важно, сачувани су и поједини подаци који сведоче о употреби и разумевању овог појма од „Старовлашана". Оно што се одмах запажа у погледу северних граница Старог Влаха, када је реч о српском разумевању тог појма, јесте његово протезање на север до Раче, што је врло јасно истакнуто у писму Јована Мићића кнезу Милошу из 1817. године. Наравно, Рача је била ван граница Старог Влаха, будући да је

---

[53] М. Костић, *Устанак Срба и Арбанаса у Старој Србији против Турака 1737–1739 и сеоба у Угарску*, 207.

[54] Јанков камен на Голији је лоциран у Старом Влаху. (Велибор Берко Савић, *Карађорђе. Документи*, књ. 1, Горњи Милановац 1988, док. бр. 399; исти, *Карађорђе. Документи*, књ. 2, Горњи Милановац 1988, док. бр. 763.)

[55] Исидор Стојановић, *Дѣловодный протоколь одъ 1812. Мая 21. до 1813. Августа 5. Кара-Ђорђа Петровића, врховногъ вожда и господара народа српскогъ*, Београд 1848, док. бр. 31, 57, 71, 97.

[56] Владимир Стојанчевић, „Територија и границе Србије 1804–1833", *Глас Српске академије наука и уметности* CCCXXXVIII. *Одељење историјских наука* 3 (1983) 197.

[57] Радош Љушић, *Кнез Милош (1783–1860). Државотворни владар*, Нови Сад 2021, 109.

[58] Урош Шешум, *Устаничка Србија. Народ и земља*, Београд 2024, 196.

улазила у састав Београдског пашалука.[59] Као саставни делови Старог Влаха током друге и треће деценије 19. века обележени су: Мокра Гора, Кратово, Доброселица, Јабланица, Бијела Брда, Семегњево, Штрпце, Драглица, Мочиоце, Јасеново, Бела Река, Буковик и бројна друга села дуж тока Увца, око Јавора, у долини Моравице и на Голији.[60] Посебно привлачи пажњу врло јасно схватање Мокре Горе, Кратова, Доброселице, Бијелих Брда, Штрпца, као саставних делова Старог Влаха.[61] Већ смо споменули Мокру Гору као један од старовлашких конака и могући утицај тог елемента на схватање граница Старог Влаха. Ипак, врло је јасно да је тај појам обухватао и друга села која се не спомињу као саставни делови старовлашке мукате, те се поставља питање како је дошло до њиховог укључивања у оквире овог појма. Одговор на то питање поново нас води ка судско-административној подели, односно ка променама граница Старовлашког кадилука. Током прве половине 18. века, свакако пре 1745. године, наведеном кадилуку припојена је територија Прибојског кадилука, укључујући и сам Прибој, који је у ранијем периоду био седиште истоименог кадилука.[62] О надлежности старовлашког кадије на простору Прибоја сведочи документ из 1756. године, у коме нововарошки кадија разматра одређена питања у вези с вакуфом Хасан-аге из Прибоја.[63] О простирању граница Старовлашког кадилука на север до Шаргана, и дербенџијских села Мокре Горе и Јагоштице, иначе у саставу нахије Прибој, сведочи и извештај старовлашког кадије Хаџи Алије из 1782. године у вези с разбојништвом на Шаргану.[64] Синђелија издата свештенику

---

[59] Недељко Радосављевић, *Књажеска канцеларија. Ужичка нахија (1816–1830)*, књ. 1, Ужице–Београд, 2005, 11а. Мићић наводи да је у Старом Влаху, од Нове Вароши до Раче, гонио хајдуке.

[60] Недељко Радосављевић, *Књажеска канцеларија. Ужичка нахија (1831–1839)*, књ. 2, Ужице–Београд, 2005, 187, 199, 209, 223, 366; Данило Вуловић, *Књажеска канцеларија. Нахија Пожешка (1815–1839)*, Београд 1953, 298, 312; „Животосписъ Симеона М. Сарајліе ньимъ истимь составлѣнъ вѣрно и озбильостно, те и совѣстно", прир. Милорад Радевић, *Књижевна историја* 33 (1976) 158.

[61] Као саставне делове Старог Влаха непричавски свештеник Остоја 1735. године спомиње села Јабланицу и Доброселицу, у којима је вршио службу пошто се доселио у „Стари Влах" из Херцеговине око 1713. године. Овај пример додатно сведочи о раширености употребе географског појма Стари Влах у 18. веку. (Д. Руварац, „Митрополија београдска око 1735. год.", 183.)

[62] Evlija Čelebija, *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, prevod Hazim Šabanović, Sarajevo 1957, 262; Hazim Šabanović, „Popis kadiluka u Evropskoj Turskoj od Mostarca Abdullaha Hurremovića", *Glasnik hrvatskih zemaljskih muzeja* LIV (1942) 337, 341.

[63] Alija Bejtić, *Priboj na Limu pod osmanlijskom vlašću 1418.–1912.*, Sarajevo 1945, 53.

[64] F. Kasumović, *Na periferiji svijeta islama*, 661–662, nap. br. 280, 281. Међу документима манастира Св. Тројице у Пљевљима помиње се, у једној тапији из 1790. године, Прибојски

Максиму Варници од дабробосанског митрополита Калиника почетком 1803. године показује да су села Бороjевићи, Рача, Лунићи, Кутловац, Бања, Грачаница, Цикоте, Потпећ и Орашац била део Старовлашког кадилука, односно како је у самом документу наведено, „казе Нова Варош". У синђелији истом свештенику из 1816. спомињу се и села Доброселица, Кратово, Јабланица, Бања, Рача, Лунићи, Кутловац и Цигла, а иста села, с изузетком Јабланице, наведена су и у синђелији свештенику Јовану Варници из 1832. године, уз исту напомену да припадају кази Нова Варош.[65] Није познато да ли су ова села раније припадала Прибојском кадилуку, али њихово спомињање у оквиру Старовлашке / Нововарошке казе значајно је за разумевање граница географског појма Стари Влах.[66] У ферманима из 1794. и 1810. године за манастир Бању наведено је да се налази у Старовлашкој кази.[67] У грађи из тридесетих година 19. века територија некадашњег Прибојског кадилука који је ушао у састав Старовлашке казе спомиње се под именом Бањска нахија.[68]

Након што смо указали на елементе који су до тридесетих година 19. века утицали на дефинисање и ширење граница Старог Влаха, следећи

кадилук и у његовом саставу Бања, Маржићи и Кратово. Наведена тапија није доказ о постојању Прибојског кадилука, будући да документи старовлашког кадије показују да је територија Прибојског кадилука припојена Старовлашком кадилуку. Назив Прибојски кадилук је употребљен под утицајем раније присутног истоименог субјекта турско судско-административне поделе.

[65] Недељко Радосављевић, *Дабробосанска митрополија у Васељенској патријаршији (1766–1880)*, Београд 2021, 115–116.

[66] Могуће да је управо припајање Прибоја и околних села у оквире Старовлашког кадилука средином 18. века довело и до одступања од праксе да епархијске границе прате границе турске административне поделе и у овом случају су у оквирима Дабробосанске митрополије остала и даље села која су претходно била у саставу Прибојског кадилука, а затим су припојена Старовлашком. Вероватно су у ранијем периоду границе Старовлашког и Прибојског кадилука биле и линије раздвајања Рашко-призренске и Дабробосанске митрополије. (Н. Радосављевић, *Дабробосанска митрополија*, 115.)

[67] Вукоман Шалипуровић, *Прилози за историју грађевинарства у Средњем Полимљу у XIX веку*, Београд 1979, 105–108.

[68] Наведену одредницу употребио је старовлашки забит Мустафа-ага у марту 1832. године и јасно је да под тим именом подразумева територију од Доброселице и Јабланице на југу па до Мокре Горе на северу. Очигледно је то била одредница за Прибојски кадилук, који је ушао у састав Старовлашког кадилука. Исту одредницу употребио је Александар Гиљфердинг, нешто више од двадесет година касније, јасно наводећи да од Штрпца почиње нахија Бања, при чему је наглашено да је та територија под управом нововарошког мудира, односно управника казе. (Н. Радосављевић, *Књажеска канцеларија. Ужичка нахија (1831–1839)*, књ. 2, док. бр. 428; Жарко Илић, „Разграничење Кнежевине Србије и Османског царства 1830–1834", *Историјски часопис* 71 (2022), 320; Александар Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, прир. Бранко Чулић, Сарајево 1972, 111.)

корак јесте покушај реконструкције његових граница. Разлог зашто се границе Старог Влаха морају дефинисати закључно с почетком четврте деценије 19. века произлази из чињенице да управо до тог периода Стари Влах бивствује као субјекат административне управе као целина. Од тог периода најпре се део Старог Влаха припаја у оквире Кнежевине Србије, а нешто касније и постепено престаје употреба појма Стари Влах на терену, о чему ћемо више говорити након што оцртамо границе наведеног појма.

На основу пописа села који је у фебруару 1827. године доставио пожешки кнез Васа Поповић кнезу Милошу, као и уз друге изворе, могуће је прилично јасно реконструисати границу између Старовлашког и Вишеградског кадилука. Њихова међа кретала је од Дрине и ишла ка југу између села Јагоштице са старовлашке и Земљанице с вишеградске стране. Даље је граница ишла на југоисток, остављајући села Жлијеб, Влаховиће, Малу и Велику Гостиљу, Доње и Горње Дубово, Велетово, Столац и Доње Вардиште (Вардиште) у саставу Вишеградског кадилука, а Заовине, Кршање, Мокру Гору и Семегњево у Старовлашком кадилуку. Затим је граница мењала правац и настављала ка југозападу, обухватајући у саставу Старог Влаха Божовиће, Даниловиће, Бијела Брда, Штрпце и даље ка југу до Раче.[69] Управо припадност наведених села Старовлашком кадилуку довела је и до каснијег одређења „вишеградски Стари Влах".[70]

Наведена граница између Вишеградског и Старовлашког кадилука тридесетих година 19. века уједно је и северозападна граница географског појма Стари Влах. Од Раче на Лиму, која се такође спомиње као једно од места у Старовлашком кадилуку, граница је ишла током Лима до Бање, а затим даље ка селу Кратову.[71] Не располажемо детаљним изворима на основу којих је могуће тако прецизно реконструисати границу Старог Влаха на овом простору, као што је то случај за линију раздвајања Вишеградског и Старовлашког кадилука, али према казивању Тома Бацетића, који је прошао кроз овај крај током 1858. године, Стари Влах се на овом потезу граничио с Херцеговином, у оквиру које су, поред Пријепоља и Милешеве, била и села на десној обали Лима: Челице,

---

[69] ДАС, ЗМП, бр. 6549; ДАС, Домаћи Турци кнезу Милошу [=XXIX], 511, 516. Да су Бијела Брда била у оквиру Старовлашког кадилука и почетком тридесетих година 19. века сведочи писмо Ашин-бега, нововарошког забита, упућено кнезу Милошу у марту 1832. године, из којег се јасно види да је он имао надлежност над том територијом. (Н. Радосављевић, *Књажеска канцеларија. Ужичка нахија (1831–1839)*, док. бр. 392.)

[70] Стјепо Трифковић, „Вишеградски Стари Влах", *Српски етнографски зборник* V (1903) 613. Добрун није био у саставу Старовлашког кадилука, али је у наведеној студији посматран као саставни део Старог Влаха.

[71] Н. Радосављевић, *Књажеска канцеларија. Ужичка нахија (1831–1839)*, док. бр. 302.

Бистрица и Друглиће.[72] Без обзира на то да ли су Бацетићеви наводи о припадности споменутих села исправни, чињеница је да су Милешева и Пријепоље посматрани као саставни делови Херцеговине, те их треба оставити ван граница Старог Влаха.[73] На овом потезу, природну границу Старог Влаха на истоку представљају обронци планине Златар. Када је реч о простирању наведене области ка југу, постојећа грађа нам не омогућава детаљан приказ граничне линије као што је могуће на западу, истоку и северу, али је свакако обухватала Сјеницу, као седиште кадилука.[74] Ипак, казивање Стојана Обрадовића из педесетих година 19. века омогућава нешто детаљнију реконструкцију јужне границе Старог Влаха. Граница је од Златара ишла на југ преко села Царичина до планине Угринац.[75] Даље је граница мењала правац и скретала ка истоку и преко села Раждагиња[76] настављала до Дуге Пољане.[77] Као саставни део Старовлашког кадилука почетком 18. века спомиње се село Пурће, северозападно од Новог Пазара.[78] Временска разлика је велика, тако да се не може са сигурношћу тврдити да ли се и тридесетих година 19. века Старовлашки кадилук на југоистоку пружа до наведеног места, али је то мало вероватно, будући да се села Мухово и Туново 1841. спомињу као део Новопазарске казе.[79] Оно што са сигурношћу знамо јесте да су села некадашњих нахија Остатија и Бобољ улазила у састав Старовлашког кадилука и тиме он обухвата знатан део планине Голије. За разлику од јужне, источну границу Старовлашког кадилука према најпре Новопазарском кадилуку, а затим Београдском пашалуку, могуће је јасно дефинисати. Највероватније је граница од Дуге Пољане уз обронке Голије ишла на североисток, пролазила између

---

[72] Томо Бацетић, *Стара Србија. Прошлост, садашњост, народни живот и обичаји*, прев. Добрило Аранитовић, Београд 2001, 123–124. Да је Бистрица била ван Старог Влаха сведочи и казивање професора А. Пивљаковића које бележи С. Новаковић, наводећи да се граница преко Тикве (врх изнад Нове Вароши) спушта ка Новој Вароши. (С. Новаковић, „Неколика тежа питања", 22.)

[73] Исто, 133–141.

[74] Током тридесетих година 19. века у грађи се спомиње кадија у Новој Вароши и то у оној која је настала радом службеника у истоименом месту, што отклања све сумње у веродостојност извора. Истовремено, старовлашки кадија седи и у Сјеници. По свему судећи је тачна претпоставка да је сјенички кадија имао свог наиба у Новој Вароши. (ДАС, Поклони и откупи, 55, 38; 55, 55; Hamdija Kreševljaković i Hamdija Kapidžić, *Sudsko-administrativna podjela Bosne i Hercegovine početkom XIX stoljeća*, Sarajevo 1950, 259–260.)

[75] Југозападно од Сјенице.

[76] Нешто јужније од Сјенице.

[77] Стојан Обрадовић, „Стари Влах", *Србске новине*, бр. 126, 15/27. новембар 1858.

[78] Ф. Бајрактаревић, *Турски документи манастира Св. Тројице код Пљеваља*, док. бр. 73.

[79] Александар Савић, „Српски народ у Старој Србији (1839–1846)", *Баштина* 46 (2018) 284.

Плешина и Боровића и даље настављала ка северу, остављајући Боровиће, Биниће, Рудно, Бзовик, Милиће и Добри До у саставу Студеничке нахије Новопазарске казе, док су Црна Ријека, Остатија, Коритник, Крљане Чечина, Девићи, Виоиница и Врмбаје били у саставу Старовлашког кадилука.[80] Погранична села Старовлашког кадилука према Београдском пашалуку била су: Будожеља, Свештица, Шуме, Дубрава и Радаљево.[81] Од последњег споменутог села, граница је скретала ка западу, остављајући Прилике, Шареник,[82] Клекову и Белу Реку у Старом Влаху, а Добраче, Бјелушу, Високу и Љубиш у Београдском пашалуку. Прошавши између Љубиша и Беле Реке, граница је скретала ка северозападу и обухватајући Доброселицу,[83] Јабланицу и Семегњево, избијала на Шарган нешто севернije од Мокре Горе. Даљи правац граничне линије између Београдског пашалука и Старовлашког кадилука ишао је на северозапад, остављајући Заовине и Коњску Реку[84] у оквиру наведеног кадилука, и између Јагоштице и Растишта[85] граница се спуштала на ток Дрине.[86] То су биле границе Старовлашког кадилука, а управо из његових међа су произлазиле и границе географског појма Стари Влах почетком 19. века.

До тада јединствена територија Старовлашког кадилука раздваја се почетком тридесетих година 19. века, због припајања једног дела те територије Кнежевини Србији. Постепена интеграција дела ове области у оквире аутономне српске државе вршена је од 1831. године. Тај процес подразумевао је успостављање система власти који је био присутан у Кнежевини Србији. Поред локалних органа власти (кнезова и капетана) 8. јула 1833. године делови Старог Влаха потпали су под ингеренцију Суда

---

[80] ДАС, Збирка тефтера [=ЗТ], 47, 636. Део села некадашњих нахија Остатија и Бобољ у попису из 1833. године забележена су под одредницом „Раса, под Старовлашком“ (Гудовићи, Коритник, Планиница, Крљане, Исплочник, Ратаре, Остатија, Котлова, Црна Река, Лесковица, Водица, Брусник), док су севернија села ових нахија пописана у оквиру капетаније Петронија Перишића, касније Дајићке капетаније.

[81] Села Луке и Лиса су била погранична у оквиру Београдског пашалука. (Д. Вуловић, *Књажеска канцеларија. Нахија Пожешка (1815–1839)*, док. бр. 149; ДАС, Књажеска канцеларија [=КК], XXIX, 474.)

[82] Као гранично место у Старовлашком кадилуку и 1827. године спомиње се Шареник, с тим што је истакнуто да је оно било спорно у погледу припадности Ужичкој нахији или Старовлашком кадилуку, али се неколико покушаја повлачења границе завршавало остајањем овог места у Старом Влаху. (Н. Радосављевић, *Књажеска канцеларија. Ужичка нахија (1831–1839)*, док. бр 284, 356.)

[83] Н. Радосављевић, *Књажеска канцеларија. Ужичка нахија (1831–1839)*, књ. 2, док. бр. 199; ДАС, КК, XXIX, 486.

[84] Н. Радосављевић, *Књажеска канцеларија. Ужичка нахија (1831–1839)*, књ. 2, 318.

[85] Исто, док. бр. 292.

[86] ДАС, ЗМП, 6549, 6713.

нахије Ужичке, који је назван Суд нахије Ужичке и Старовлашке, а током 1834. звао се Суд округа Ужичког и Старовлашког. Под тим именом последњи пут је забележен крајем децембра 1834. године, а у фебруару 1835. године у називу суда нема Старог Влаха, већ је остало само име Ужичког округа.[87] Слична ситуација била је и у погледу територијално-административне поделе. Све до почетка 1834. године Старовлашка нахија постоји као субјект у унутрашњој подели Кнежевине Србије. По административној подели из 1834. године Моравичка капетанија, односно највећи део Старог Влаха који је припојен Србији, постаје саставни део Ужичког округа. Поред села која су припала Моравичкој капетанији, Јагоштица је постала саставни део Рачанске капетаније, а Семегњево, Заовине и Мокра Гора Рујанске капетаније.[88]

Претходно споменути називи институција и административних јединица на простору Старог Влаха нису без значаја за историју наведеног географског појма. Изостављање назива Стари Влах из наведених субјеката судске и административне власти у Кнежевини Србији био је пут постепеном престанку употребе овог појма, било у његовом географском или територијално-административном значењу, међу локалним становништвом, тј. међу некадашњим Старовлашанима, који су постали поданици Кнежевине Србије, али исто тако то је и објашњење зашто се овај појам све ређе среће у архивској грађи. У прегледаним документима који се односе на историју овог краја након 1834. године није сачуван већи број примера употребе појма Стари Влах, али поједини примери показују да се и после 1834. године може срести разумевање Старог Влаха као географског појма. Василије Димитријевић у мају 1834. пише кнезу о тефтерима Старог Влаха, при чему тај назив користи за онај део области који је ушао у оквире Кнежевине Србије.[89] Иако кнез Милош 1836. користи одредницу Стари Влах као назив за територију у „Босни", а Ужички округ је одредница за граничну територију Кнежевине Србије, у писму упућеном Јовану Мићићу из 1837. године наређује му да становништво које је пребегло у Србију због зулума Ејуп-паше

[87] Неделько Радосављевић, *Књажеска канцеларија. Ужички суд (1825–1839)*, Београд–Ужице, 2006, док. бр. 26, 27.

[88] Новоуспостављена граница аутономне српске државе на овом простору ишла је од Јанковог камена на Голији до Василијине чесме на Јавору, затим преко Јадарева, Кадијине стене, Стојкове равни, Шиљкатог врха на ток реке Тисовице. Даљи правац граничне линије ишао је током реке Увац до Кожеља, затим до брда Орлић, па преко Цигле до Дубља и даље у правцу Брусничког потока, којим се граница спуштала ка Дрини. (За детаљни правац граничне линије и убикацију наведених топонима види: Ж. Илић, *Разграничење Кнежевине Србије и Османског царства 1830–1834*, 310–312, 320.)

[89] Архив Српске академије наука и уметности, *Историјска збирка*, бр. 9807.

насели у „Старом Влаху, у Ивањици", при чему је врло јасно да је појам искоришћен као географска одредница за област око Моравице.[90] Ову одредницу употребио је и Јован Мићић у писму караулском буљубаши Ђунисију Коки, иначе становнику Старог Влаха.[91] Наведени примери указују да је Стари Влах био у употреби као географска одредница и за територију у оквиру граница Кнежевине Србије, али и ван ње и након успостављања границе Кнежевине Србије. Током друге половине тридесетих година 19. века, у прегледаној грађи, наишли смо на свега један пример употребе овог појма међу становништвом Старог Влаха. Реч је о писму у којем породица Зекавица из села Јасенова, иначе пресељена због хајдучије рођака у Крушевац, моли кнеза Милоша да им дозволи да се врате у „Јасеново у Стари Влах".[92] С друге стране, у грађи насталој радом државних органа на територији Старог Влаха нема примера употребе овог појма.[93]

Друго питање које се намеће односи се на географске одреднице коришћене на оном делу Старог Влаха који је остао и даље под османском влашћу. У том погледу извори су опречни и главно питање је да ли су током тридесетих и четрдесетих година 19. века постојале истовремено Сјеничка и Нововарошка каза или су оне и даље биле део јединствене Старовлашке казе. Судећи по појединим османским изворима, то је и даље била територија Старовлашке казе. Она се под тим именом спомиње у попису румелијских кадилука из 1837. године, као и у оптужби против босанског валије Мехмед Вецихи-паше из 1841. године.[94] Овај босански везир и у писмима упућеним кнезу Милошу спомиње Старовлашки кадилук као територију Старог Влаха која је остала у саставу Османског царства.[95] Исто тако, наведену одредницу користи за територију некадашњег кадилука која је после 1834. године била у оквиру граница Кнежевине Србије.[96] У званичном календару Османског царства из 1849. године наводи се каза Стари Влах с Новом Вароши, док је Сјеница наведена у оквиру казе Нови Пазар, као и Митровица.[97] Две године

---

[90] ДАС, ЗМП, бр. 4728; Н. Радосављевић, *Књажеска канцеларија. Ужичка нахија (1831–1839)*, књ. 2, док. бр. 594.

[91] ДАС, ЗМП, бр. 5237.

[92] ДАС, КК, Крушевачка нахија [=XVII]158.

[93] ДАС, Начелство окружја Ужичког.

[94] Yasemin Beyazit, „Rumeli Kadiliklari ve Rütbelerine Dair 1253/1837 Tarihli Bir Yazma", *Belgeler* XXVIII/32 (2008) 14; F. Kasumović, *Na periferiji svijeta islama*, 213.

[95] ДАС, КК, Турци са стране кнезу Милошу [=XXX], 1470.

[96] Исто, 1391, 1438, 1620.

[97] Ahmed Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta 1789–1878*, Sarajevo 1983, 25. Овај податак из календара највероватније не одговара стварном стању на терену. Митровачка каза

касније Иван Франо Јукић спомиње Сјеничку казу[98] у оквиру које као важнија места наводи Сјеницу, Нову Варош и манастир Бању и додаје да становништво ову „нахију" назива Стари Влах.[99]

С друге стране, у бројним изворима српске провенијенције користе се одреднице Нововарошка и Сјеничка каза, посебно у грађи насталој током друге половине тридесетих, четрдесетих и педесетих година 19. века, с тим што се некад за казу користи назив нахија.[100] Пример употребе Нововарошке казе срећемо још раније, али је тада јасно да је овај назив употребљен као синоним за Старовлашку казу. Исто се не може тврдити за помене Сјеничке и Нововарошке казе у грађи током наведеног периода, почевши од друге половине четврте деценије 19. века, будући да је јасно да се ради о две одвојене територије, које су се највероватније поклапале с територијом некадашњег Старовлашког кадилука, уз наравно, линију раздвајања између њих две саме.[101] Свакако, извори српске провенијенције одговарају стварном стању на терену и у наведеном периоду кадије су биле присутне и у Сјеници и у Новој Вароши, као и мутеселими, што се среће и тридесетих година 19. века.[102] У том периоду, осим територије под надлежношћу једног кадије, каза представља и подручје у којем контролу има представник босанског валије (муселим, забит).[103] Могуће објашњење било би да све до средине 19. века каза Стари Влах постоји као управно подручје под контролом представника босанског валије, односно касније новопазарског мутеселима, а да у судском смислу та територија обухвата две казе – Нову Варош и Сјеницу, у којима се свакако спомињу кадије у том периоду или је један од њих представник другог (наиб), будући

постоји као одвојен субјект судске и административне поделе, а тешко и да је Сјеница била део Новопазарске казе. Сигурно је да новопазарски мутеселим има надлежност над територијом Нововарошке, Сјеничке и Митровачке казе (Александар Савић, *Кнежевина Србија и Османско царство 1839–1858.* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021) 250.)

98 У самом тексту нахија, али јасно је да се његова одредница нахија односи на казе.

99 Ivan Frano Jukić, *Zemljopis i poviestnica Bosne*, Zagreb 1851, 45.

100 Н. Радосављевић, *Књажеска канцеларија. Ужичка нахија (1831–1839)*, књ. 2, док. бр. 593, 576, 651; А. Савић, *Кнежевина Србија и Османско царство 1839–1858*, 279, 281, 282, 288, 289, 291, 363.

101 Тако се Бијело Брдо спомиње у оквиру Нововарошке казе 1849. године, а као што смо већ споменули, то село је било у саставу Старовлашког кадилука. (Александар Савић, „Новопазарски мутеселим Јусуф-бег, Срби и Танзимат (1838–1851)", *Баштина* 58 (2022) 311.)

102 Н. Радосављевић, *Књажеска канцеларија. Ужичка нахија (1831–1839)*, књ. 2, док. бр. 445, 446, 467.

103 А. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta 1789–1878*, 24–25.

да се до тог положаја могло доћи закупом.[104] Ово питање и даље остаје отворено, али свакако претходно споменути подаци јасно показују да од друге половине тридесетих година 19. века одредница Стари Влах, као назив кадилука, готово да није више у употреби ни на оној територији која је била у оквиру истоименог кадилука, бар када је реч о становништву које је ту територију насељавало, а одредницу Стари Влах су замениле одреднице Сјеничка и Нововарошка каза.

На основу свега изнетог произлази да је четврта деценија 19. века последњи период у којем је појам Стари Влах био широко присутан на терену као географска одредница за територију од Дрине до Голије и од Златибора до Лима и Сјенице. Припајање дела Старог Влаха Кнежевини Србији, нестанак наведене одреднице из назива званичних судско-административних јединица, шира употреба одредница Нововарошка и Сјеничка каза, водиле су све ређој употреби наведене детерминанте међу Старовласима. Стари Влах је постепено престајао да буде географска одредница, али је и даље опстајао као остатак прошлости у легендама које су објашњавале ранији повлашћен положај дела становника на овом простору, као и присутност самоуправне организације. Чак и у тим легендама границе су се готово у потпуности поклапале с некадашњим границама Старовлашког кадилука.[105] Наравно, не може се тврдити да је дошло до потпуног престанка употребе појма Стари Влах међу становништвом већ средином 19. века. Као географска детерминанта сређе се у одредници за место порекла ученика Миће Марковића, у оквиру које је наведено да је родом „из Старог Вла".[106] Коришћење овог појма забележено је и међу досељеницима на простору Доњег Драгачева који су тврдили да су дошли „од некуд из Старог Влаха преко границе" или „из Старог Влаха близу Јавора".[107] Ово би могло указивати на то како је код становника и даље постојала свест да се територија на којој су некада живели звала Стари Влах, али би у том случају овај појам више био израз историјске свести о географском називу области, а не стварни назив територије у другој половини 19. и почетком 20. века. Одсуство извора у којима се спомиње Стари Влах у другој половини 19. века и касније упућује на такав закључак. Такође, део досељеника на простору Груже користио је, поред Старог Влаха, и одредницу „од Сјенице".

---

[104] Ahmed Aličić, *Sidžili kadije kaze Novi Pazar od 1766. do 1768. godine*, Sarajevo – Novi Pazar 2012, 64–65.

[105] С. Обрадовић, „Стари Влах".

[106] ДАС, Министарство просвете – Просветно одељење, 1855, I, 34.

[107] Јован Ердељановић, „Доње Драгачево. Антропогеографска проучавања", *Српски етнографски зборник* 4 (1902) 189, 194.

Сјеница, у овом случају, има значење предеоне целине, будући да се среће лоцирање села Трудова у Сјеници, што указује на то да ова употреба није ограничена само на ближу околину Сјенице.[108] Ово даље наводи на закључак да је и у овом случају османска административна подела играла улогу у лоцирању села и да је, у појединим случајевима, некадашња одредница Стари Влах замењена одредницом „Сјеница". То је могло бити подстакнуто разумевањем Сјеничког кадилука као еквивалента за некадашњи Старовлашки кадилук.

Разумевање Старог Влаха као географског одређења и даље је било присутно у литератури, како у оној објављеној током 19. века, тако све до данашњих дана. Вук Стефановић Караџић у *Рјечнику* из 1818. године Стари Влах описује као област на југу Србије.[109] Девет година касније у *Даници*, Вук за Стари Влах наводи да се тако „по свој прилици" звала област између Ибра и Лима, а „као и данас што зову млоги, особито који даље од њега живе".[110] На овај појам се осврнуо и Ами Буе, који га је дефинисао у нешто ширем опсегу од његових стварних граница и означио га као земљу између Ужица, ушћа Ибра у Мораву, Новог Пазара и Сјенице. У вези с Буеовим казивањем важно је што је истакао да се та област раније звала тако, а да се и сада понекад чује исти назив. Објаснио је етимологију назива кроз одредницу Влах као назив за Србина који су користили муслимани. Ова Буеова белешка је значајна, будући да је он лично прошао кроз део Старог Влаха око Сјенице и његова констатација да се „сада повремено тај назив чује" сведочи како наведени појам није био широко заступљен на терену.[111] За Александра Гиљфердинга Стари Влах је био назив за узак планински предео, односно појас планинских врхова који су се протезали између села Рутоша, Радоиње и Кокиног Брода с једне и Бистрице и Нове Вароши с друге стране, преко села Вилова, затим током Увца све до Јавора, који је означен као један од врхова у оквиру планинског ланца Стари Влах. По свему судећи сам Гиљфердинг дао је наведено значење Старом Влаху, повезујући тај назив са сточарском привредом дуж наведеног планинског ланца, што и сам спомиње у тексту.[112] И Гиљфердингова белешка указује на одсуство

[108] Михаило Драгић, „Гружа. Антропогеографска истраживања", *Српски етнографски зборник* 21 (1921) 192, 211, 215, 224, 233.

[109] Вук Стефановић Караџић, „Стари Влах", у: исти, *Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечима*, Беч 1818, 792.

[110] Вук Стефановић Караџић, „Географическо-Статистическо описаније Србије", *Даница. Забавник за годину 1827*, 57.

[111] Ami Boué, *La Turquie d'Europe* IV, Vienna 1840, 5.

[112] А. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, 116–117.

употребе појма Стари Влах на терену у оном значењу које је раније имао, будући да је сам Гиљфердинг прошао кроз готово цео Стари Влах, те би свакако био упознат с његовим ранијим значењем, да је оно постојало у том тренутку. Изузетак представља белешка Тома Бацетића, који наводи да су му током путовања од манастира Бање ка Новој Вароши сељаци пут којим су се кретали и „дрво" које се налази на сат времена од Нове Вароши означавали као границу Херцеговине и Старог Влаха.[113] Питање је колико су ови наводи тачни и у којој мери је Гиљфердингово дело имало утицаја на Бацетићево повлачење граница, уз мање измене, будући да руски конзул та места означава као границу Босне и Херцеговине.

У каснијој литератури могу се срести различита тумачења појма Стари Влах. Тако је Милан Ђ. Милићевић у њега убрајао, поред оног дела у Кнежевини/Краљевини Србији, и Нововарошки, али не и Сјенички кадилук. За Јована Цвијића је то била територија која се простире од Пештера до Романије, а на сличан начин је на границе Старог Влаха гледао и Стојан Новаковић.[114] Тумачења присутна у географској литератури нису од већег значаја за исправно разумевање граница географског појма Стари Влах, посебно она настала током друге половине 19. и почетком 20. века, али су свакако извршила утицај на истраживаче који су се током 20. века бавили истраживањем појединих сегмената из прошлости Старог Влаха.

У свести становништва које данас (2024) насељава територију некадашњег Старог Влаха овај појам није присутан као географско одређење, па чак ни као остатак историјске прошлости.[115] У народном предању нису сачуване легенде које су повезане с некадашњим називом области.[116] У вези с тим свакако стоје честе сеобе на територији Старог Влаха, исељавање становништва и досељавање новог из различитих крајева, пре свега на оној територији која је остала и даље под османском влашћу. Досељавање новог становништва, посебно у периоду након нестанка Старовлашког кадилука, свакако је допринело и постепеном нестанку географског појма Стари Влах. Данас овај појам живи искључиво у литератури.

---

[113] Т. Бацетић, *Стара Србија*, 124.

[114] Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, Београд 2000, 358. Детаљније о разумевању Старог Влаха у литератури види: М. Ристић, *Стари Влах*, 19–22; П. Петровић, *Стари Влах*, 44–45.

[115] До овог закључка смо дошли на основу теренских истраживања.

[116] Радослав Познановић, *Традиционално усмено народно стваралаштво Ужичког краја*, Београд 1988, 202–203.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Архив Српске академије наука и уметности [Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti]
Историјска збирка [Istorijska zbirka]
Државни архив Србије [=ДАС] [Državni arhiv Srbije [=DAS]]
Збирка Мите Петровића [=ЗМП] [Zbirka Mite Petrovića [=ZMP]]
Књажеска канцеларија [=КК], Домаћи Турци кнезу Милошу [=XXIX] [Knjaževska kancelarija [=KK], Domaći Turci knezu Milošu [=XXIX]]
Крушевачка нахија [=XVII] [Kruševačka nahija [=XVII]]
Турци са стране кнезу Милошу [=XXX] [Turci sa strane knezu Milošu [=XXX]]
Министарство просвете – Просветно одељење [Ministarstvo prosvete – Prosvetno odeljenje]
Начелство округа Ужичког [Načelstvo okruga Užičkog]
Поклони и откупи [Pokloni i otkupi]

Објављени извори – Published Primary Sources

Aličić, Ahmed, *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, sv. II, Sarajevo 2000.
Aličić, Ahmed, *Sidžili kadije kaze Novi Pazar od 1766. do 1768. godine*, Sarajevo – Novi Pazar, 2012.
Beyazit, Yasemin, „Rumeli Kadiliklari ve Rütbelerine Dair 1253/1837 Tarihli Bir Yazma", *Belgeler* XXVIII/32 (2008) 11–56.
Čelebija, Evlija, *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, prevod Hazim Šabanović, Sarajevo 1957.
Kreševljaković, Hamdija i Hamdija Kapidžić, *Sudsko-administrativna podjela Bosne i Hercegovine početkom XIX stoljeća*, Sarajevo 1950.
Kurtović, Esad, *Izvori za historiju srednjovekovne Bosne I/1. Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521*, Sarajevo 2017.
Matković, Petar, „Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vieka. Putovanje B. Kuripešića, L. Nogarola i B. Ramerta", *Rad JAZU* 56 (1881) 141–232.
Šabanović, Hazim, *Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964.
Šabanović, Hazim, „Popis kadiluka u Evropskoj Turskoj od Mostarca Abdullaha Hurremovića", *Glasnik hrvatskih zemaljskih muzeja* LIV (1942) 307–370.
Бацетић, Томо, *Стара Србија. Прошлост, садашњост, народни живот и обичаји*, прев. Добрило Аранитовић, Београд 2001. [Bacetić, Tomo, *Stara Srbija. Prošlost, sadašnjost, narodni život i običaji*, prev. Dobrilo Aranitović, Beograd 2001]

Витковић, Гаврило, „Извештај Максима Рашковића, ексарха београдског митрополита 1733”, *Гласник Српског ученог друштва* 56 (1884) 117–320. [Vitković, Gavrilo, „Izveštaj Maksima Raškovića, eksarha beogradskog mitropolita 1773”, *Glasnik Srpskog učenog društva* 56 (1884) 117–320]

Вуловић, Данило, *Књажеска канцеларија. Нахија Пожешка (1815–1839)*, Београд 1953. [Vulović, Danilo, *Knjaževska kancelarija. Nahija Požeška (1815–1839)*, Beograd 1953]

Гиљфердинг, Александар, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, прир. Бранко Чулић, Сарајево 1972. [Giljferding, Aleksandar, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, prir. Branko Čulić, Sarajevo 1972]

Димитријевић, Стеван, „Грађа за српску историју из руских архива и библиотека”, *Споменик Српске краљевске академије* 53 (1922) [Dimitrijević, Stevan, „Građa za srpsku istoriju iz ruskih arhiva i biblioteka”, *Spomenik Srpske kraljevske akademije* 53 (1922)]

„Животосписъ Симеона М. Сарайліе ньимъ истимь составлѣнъ вѣрно и озбильостно, те и совѣстно”, прир. Милорад Радевић, *Књижевна историја* 33 (1976) 157–181. [„Životopis Simeona M. Sarajlije njim istim sastavljen verno i ozbiljostno, te i sovestno”, prir. Milorad Radević, *Književna istorija* 33 (1976) 157–181]

Милићевић, Милан, „Прилози за историју Рашке митрополије”, *Споменик Српске краљевске академије* 10 (1891) 19–24. [Milićević, Milan, „Prilozi za istoriju Raške mitropolije”, *Spomenik Srpske kraljevske akademije* 10 (1891) 19–24]

Радосављевић, Недељко, *Књажеска канцеларија. Ужичка нахија (1816–1830)*, књ. 1, Ужице–Београд 2005. [Radosavljević, Nedeljko, *Knjaževska kancelarija. Užička nahija (1816–1830)*, knj. 1, Užice–Beograd 2005]

Радосављевић, Недељко, *Књажеска канцеларија. Ужичка нахија (1831–1839)*, књ. 2, Ужице–Београд 2005. [Radosavljević, Nedeljko, *Knjaževska kancelarija. Užička nahija (1831–1839)*, knj. 2, Užice–Beograd 2005]

Радосављевић, Недељко, *Књажеска канцеларија. Ужички суд (1825–1839)*, Београд–Ужице 2006. [Radosavljević, Nedeljko, *Knjaževska kancelarija. Užički sud (1825–1839)*, Beograd–Užice 2006]

Руварац, Димитрије, „Географске белешке о Турској митрополита Стевана Стратимировића из године 1803. и 1804”, *Споменик Српске краљевске академије* 39 (1903) 107–116. [Ruvarac, Dimitrije, „Geografske beleške o Turskoj mitropolita Stevana Stratimirovića iz godine 1803. i 1804”, *Spomenik Srpske kraljevske akademije* 39 (1903) 107–116]

Савић, Велибор Берко, *Карађорђе. Документи*, књ. 1, Горњи Милановац 1988. [Savić, Velibor Berko, *Karađorđe. Dokumenti*, knj. 1, Gornji Milanovac 1988]

Савић, Велибор Берко, *Карађорђе. Документи*, књ. 2, Горњи Милановац 1988. [Savić, Velibor Berko, *Karađorđe. Dokumenti*, knj. 2, Gornji Milanovac 1988]

Стојановић, Исидор, *Дѣловодный протоколь одъ 1812. Мая 21. до 1813. Августа 5. Кара-Ђорђа Петровића, врховногъ вожда и господара народа српскогъ*, Београд 1848. [Stojanović, Isidor, *Delovodni protokol od 1812. Maja 21. do 1813. Avgusta 5. Kara-Đorđa Petrovića, vrhovnog vožda i gospodara naroda srpskog*, Beograd 1848]

Стојановић, Љубомир, *Стари српски записи и натписи*, књ. 1, Београд 1902. [Stojanović, Ljubomir, *Stari srpski zapisi i natpisi*, knj. 1, Beograd 1902]

Стојановић, Љубомир, *Стари српски записи и натписи*, књ. 2, Београд 1903. [Stojanović, Ljubomir, *Stari srpski zapisi i natpisi*, knj. 2, Beograd 1903]

Стојановић, Љубомир, „Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др.", *Споменик* III (1890). [Stojanović, Ljubomir, „Stari srpski hrisovulji, akti, biografije, letopisi, tipici, pomenici, zapisi i dr.", *Spomenik* III (1890)]

Литература – Secondary Works

Aličić, Ahmet, *Uređenje Bosanskog ejaleta 1789–1878*, Sarajevo 1983.

Bejtić, Alija, *Priboj na Limu pod osmanlijskom vlašću 1418.–1912*, Sarajevo 1945.

Boué, Ami, *La Turquie d'Europe* IV, Vienna, 1840.

Buzov, Snježana, „Vlasi u Bosanskom sandžaku: islamizacija", *Prilozi za orijentalnu filologiju* 41 (1991) 99–111.

Đurđev, Branislav, „Značaj podataka o Vlasima u popisu krajišta Isa-bega Ishakovića iz 1455. godine", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* XV (1964) 63–78.

Hrabak, Bogumil, „Razgranavanje katuna i stvaranje grupe katuna odnosno plemena u nekadašnjoj Hercegovini (XIII–XV vek)", у: *Предмет и метод изучавања патријархалних заједница у Југославији*, ур. Ђоко Пејовић, Титоград 1981, 181–201. [*Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji*, ur. Đoko Pejović, Titograd 1981, 181–201]

Isailović, Neven, Legislation Concerning the Vlachs of the Balkans Before and After Ottoman Conquest: An Overview", in: *State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule*, eds: Srđan Rudić & Selim Aslantaş, Belgrade 2017, 25–42.

Jireček, Konstantin, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, t. 3, Wien 1901.

Jukić, Frano Ivan, *Zemljopis i poviestnica Bosne*, Zagreb 1851.

Kazhdan, P. Alexander, „Vlachs", in: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 3, ed. Alexander P. Kazhdan, New York – Oxford 1991, 2183–2184.

Kaser, Karl, *Popis Like i Krbave 1712. godine – obitelj, zemljišni posjed i etničnost u jugozapadnoj Hrvatskoj*, Zagreb 2003.

Kaser, Karl, *Slobodan seljak i vojnik. Rana krajiška društva (1545–1754)*, knj. 1, Zagreb 1997.

Kasumović, Fahd, *Na periferiji svijeta islama. Osmanska poreska politika u Bosanskom ejaletu 1699–1839*, Sarajevo 2021.

Pijović, Marko, „Late Medieval Vlachs in the Western Balkans, 13th to 15th Centuries: Orality, Society and the Limits of Collective Identities", *Balcanica Posnaniensia. Acta et studia*, 28 (1) (2021) 65–92.

Pijović, Marko, *Vlasi u dubrovačkim spomenicima do 14. stoljeća* (doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2018)

Šabanović, Hazim, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1959.

Бајрактаревић, Фехим, *Турски документи манастира Св. Тројице код Пљеваља*, Сарајево 1935. [Bajraktarević, Fehim, *Turski dokumenti manastira Sv. Trojice kod Pljevalja*, Sarajevo 1935]

„Библиографија", у: *Србско-далматинскіи Магазинъ за лѣто 1851*, Загреб 1850, 169–178. [„Bibliografija", u: *Srbsko-dalmatinski Magazin za leto 1851*, Zagreb 1850, 169–178]

Благојевић, Милош, *Српска државност у средњем веку*, Београд 2011. [Blagojević, Miloš, *Srpska državnost u srednjem veku*, Beograd 2011]

Бојанић, Душанка, „Шта значе подаци о сјеничким Власима у попису из 1455. године", *Историјски часопис* 34 (1987) 97–113. [Bojanić, Dušanka, „Šta znače podaci o sjeničkim Vlasima u popisu iz 1455. godine", *Istorijski časopis* 34 (1987) 97–113]

Драгић, Михаило, „Гружа. Антропогеографска истраживања", *Српски етнографски зборник* 21 (1921) 152–382. [Dragić, Mihailo, „Gruža. Antropogeografska istraživanja", *Srpski etnografski zbornik* 21 (1921) 152–382]

Ердељановић, Јован, „Доње Драгачево. Антропогеографска проучавања", *Српски етнографски зборник* 4 (1902) 1–224. [Erdeljanović, Jovan, „Donje Dragačevo. Antropogeografska proučavanja", *Srpski etnografski zbornik* 4 (1902) 1–224]

Ивић, Алекса, „Грађа за историјску географију српске цркве", *Гласник Српског географског друштва* 7–8 (1922) 207–218. [Ivić, Aleksa, „Građa za istorijsku geografiju srpske crkve", *Glasnik Srpskog geografskog društva* 7–8 (1922) 207–218]

Илић, Жарко, *Историјска картографија Србије и Старе Србије у другој половини 19. и почетком 20. века* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2023). [Ilić, Žarko, *Istorijska kartografija Srbije i Stare Srbije u drugoj polovini 19. i početkom 20. veka* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Beograd, 2023)]

Илић, Жарко, „Разграничење Кнежевине Србије и Османског царства 1830–1834", *Историјски часопис* 71 (2022), 283–330. [Ilić, Žarko, „Razgraničenje Kneževine Srbije i Osmanskog carstva 1830–1834", *Istorijski časopis* 71 (2022), 283–330]

Јаковљевић, Александар, „Село Дубница у нахији Сенице. Насеље, становништво и обичај прославе Петровдана почетком 17. века", *Историјски часопис* 60 (2011) 213–229. [Jakovljević, Aleksandar, „Selo Dubnica u nahiji Senice. Naselje, stanovništvo i običaj proslave Petrovdana početkom 17. veka", *Istorijski časopis* 60 (2011) 213–229]

Јиречек, Константин, *Историја Срба*, књ. 2, Београд 1923. [Jireček, Konstantin, *Istorija Srba*, knj. 2, Beograd 1923]

Катић, Срђан, „Вишеград у земљи Павловића и у раном периоду османске власти", *Историјски часопис* 71 (2022) 259–281. [Katić, Srđan, „Višegrad u zemlji Pavlovića i u ranom periodu osmanske vlasti", *Istorijski časopis* 71 (2021) 259–281]

Катић, Срђан, „Рударство Чемерна и Троглава (16–17. век)", *Наша прошлост* 16 (2015) 9–24. [Katić, Srđan, „Rudarstvo Čemerna i Troglava (16–17. vek), *Naša prošlost* 16 (2015) 9–24]

Караџић, Вук Стефановић, "Стари Влах", у: *Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечима*, Беч, 1818. [Karadžić, Vuk Stefanović, "Stari Vlah", u: *Srpski rječnik istolkovan njemačkim i latinskim riječima*, Beč 1818]

Караџић, Вук Стефановић, „Географическо-Статистическо описаније Србије", *Даница. Забавник за годину 1827*, 1–120. [Karadžić, Vuk Stefanović, „Geografičesko-Statističesko opisanije Srbije", *Danica. Zabavnik za godinu 1827*, 1–120]

Катић, Срђан и Дејан Булић, „Старовлашке нахије Бобољ и Остатија (15–18. век)", *Историјски часопис* 70 (2021) 215–251. [Katić, Srđan i Dejan Bulić, „Starovlaške nahije Bobolj i Ostatija (15–18. vek)", *Istorijski časopis* 70 (2021) 215–251]

Ковачевић, Десанка, „Средњовековни катуни по дубровачким изворима", у: *Симпозијум о средњовјековном катуну*, ур. Миленко Филиповић, Сарајево 1963, 121–140. [Kovačević, Desanka, „Srednjovekovni katuni po dubrovačkim izvorima", u: *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu*, ur. Milenko Filipović, Sarajevo 1963, 121–140]

Коматина, Предраг, „О албанском етнониму у средњем веку", *Зборник радова Византолошког института* 58 (2021) 23–38. [Komatina, Predrag, "O albanskom etnonimu u srednjem veku", *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 58 (2021) 23–38]

Копривица, Марија и Катарина Митровић, „Писмо српских монаха Дамјана и Павла папи Клименту VIII с краја XVI века", *Глас Српске академије наука и уметности* CDXXXV, *Одељење друштвених нука* 33 (2023) 85–115. [Koprivica, Marija i Katarina Mitrović, „Pismo srpskih monaha Damjana i Pavla papi Klimentu VIII s kraja XVI veka", *Glas Srpske akademije nauka i umetnosti* CDXXXV, *Odeljenje društvenih nauka* 33 (2023) 85–115]

Костић, Мита, „Устанак Срба и Арбанаса у Старој Србији против Турака 1737–1739 и сеоба у Угарску", *Гласник Скопског научног друштва* VII–VIII (1930) 203–235. [Kostić, Mita, „Ustanak Srba i Arbanasa u Staroj Srbiji protiv Turaka 1737–1739 i seoba u Ugarsku", *Glasnik Skopskog naučnog društva* VII–VIII (1930) 203–235]

Лома, Александар, „На именословним врелима V. Осврт на нова издања старосрпских извора", *Ономатолошки прилози* XXII (2015) 743–754. [Loma, Aleksandar, „Na imenoslovnim vrelima V. Osvrt na nova izdanja starosrpskih izvora", *Onomatološki prilozi* XXII (2015) 743–754]

Лома, Александар, *Топонимија Бањске хрисовуље. Ка осмишљавању старосрпског топономастичког речника и бољем познавању општесловенских именословних образаца*, Београд 2013. [Loma, Aleksandar, *Toponimija Banjske hrisovulje. Ka osmišljavanju toponomastičkog rečnika i boljem poznavanju opšteslovenskih imenoslovnih obrazaca*, Beograd 2013]

Љушић, Радош, *Кнез Милош (1783–1860). Државотворни владар*, Нови Сад 2021. [Ljušić, Radoš, *Knez Miloš (1783–1860). Državotvorni vladar*, Novi Sad 2021]

Маловић-Ђукић, Марица, „Прилог настанку нахије Пива", *Историјски часопис* 53 (2006) 165–172. [Malović-Đukić, Marica, „Prilog nastanku nahije Piva", *Istorijski časopis* 53 (2006) 165–172]

Миљковић, Ема, „Тимарски систем у нахији Сјеница у другој половини XV века", *Милешевски записи* 8 (2009) 97–108. [Miljković, Ema, „Timarski sistem u nahiji Sjenica u drugoj polovini XV veka", *Mileševski zapisi* 8 (2009) 97–108]

Мишић, Синиша, „Жупа и нахија Сенице у средњем веку", *Милешевски записи* 8 (2009) 31–40. [Mišić, Siniša, „Župa i nahija Senice u srednjem veku", *Mileševski zapisi* 8 (2009) 31–40]

Мишић, Синиша, „Законске одредбе о власима у повељама Немањића", *Браничевски гласник* 7 (2010) 36–48. [Mišić, Siniša, „Zakonske odredbe o vlasima u poveljama Nemanjića", *Braničevski glasnik* 7 (2010) 36–48]

Мишић, Синиша, *Историјска географија српских земаља од VI до средине XVI века*, Београд 2014. [Mišić, Siniša, *Istorijska geografija srpskih zemalja od VI do sredine XVI veka*, Beograd 2014]

Мишић, Синиша, *Српско село у средњем веку*, Београд 2019. [Mišić, Siniša, *Srpsko selo u srednjem veku*, Beograd 2019]

Мргић, Јелена, *Северна Босна 13–16. век*, Београд 2008. [Mrgić, Jelena, *Severna Bosna 13–16. vek*, Beograd 2008]

Новаковић, Стојан, „Неколика тежа питања српске историје", *Годишњица Николе Чупића* 31 (1912) 1–35. [Novaković, Stojan, „Nekolika teža pitanja srpske istorije", *Godišnjica Nikole Čupića* 21 (1912) 1–35]

Новаковић, Стојан, „Прилози к историји српске књижевности", *Гласник Српског ученог друштва* 25 (1869) 19–63. [Novaković, Stojan, „Prilozi k istoriji srpske književnosti", *Glasnik Srpskog učenog društva* 25 (1869) 19–63]

Обрадовић, Стојан, „Стари Влах", *Србске новине*, бр. 126, 15/27. новембар 1858. [Obradović, Stojan, „Stari Vlah", *Srbske novine*, br. 126, 15/27. novembar 1858]

Петровић, Петар, „Стари Влах – етничка прошлост, име и положај предела", *Гласник Етнографског музеја у Београду* 24 (1961) 25–46. [Petrović, Petar, „Stari Vlah – etnička prošlost, ime i položaj predela", *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu* 24 (1961) 25–46]

Познановић, Радослав, *Традиционално усмено народно стваралаштво Ужичког краја*, Београд 1988. [Poznanović, Radoslav, *Tradicionalno usmeno narodno stvaralaštvo Užičkog kraja*, Beograd 1988]

Радосављевић, Недељко, *Дабробосанска митрополија у Васељенској патријаршији (1766–1880)*, Београд 2021. [Radosavljević, Nedeljko, *Dabrobosanska mitropolija u Vaseljenskoj patrijaršiji (1766–1880)*, Beograd 2021]

Радосављевић, Недељко, „Православна црква у Херцеговини од османског освајања до 1766", у: *Историја епархије Захумско-херцеговачке и Приморске – поводом 800 година од утемељења*, ур. Милан Гулић, Мостар–Требиње 2022, 163–203. [Radosavljević, Nedeljko, „Pravoslavna crkva u Hercegovini od osmanskog osvajanja do 1766", u: *Istorija eparhije Zahumsko-hercegovačke i Primorske – povodom 800 godina od utemeljenja*, ur. Milan Gulić, Mostar–Trebinje 2022, 163–203]

Радосављевић, Неделько, „Херцеговачко-захумска митрополија 1766–1880”, у: *Историја епархије Захумско-херцеговачке и Приморске – поводом 800 година од утемељења*, ур. Милан Гулић, Мостар–Требиње 2022, 205–268. [Radosavljević, Nedeljko, „Hercegovačko-zahumska mitropolija 1766–1880”, u: *Istorija eparhije Zahumsko-hercegovačke i Primorske – povodom 800 godina od utemeljenja*, ur. Milan Gulić, Mostar–Trebinje 2022, 205–268]

Ристић, Милован, *Стари Влах до ослобођења од Турака*, Београд 1963. [Ristić, Milovan, *Stari Vlah do oslobođenja od Turaka*, Beograd 1963]

Руварац, Димитрије, „Митрополија београдска око 1735. год.”, *Споменик* XLII (1905) 101–204. [Ruvarac, Dimitrije, „Mitropolija beogradska oko 1735. god.”, *Spomenik* XLII (1905) 101–204]

Савић, Александар, *Кнежевина Србија и Османско царство 1839–1858.* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021). [Savić, Aleksandar, *Kneževina Srbija i Osmansko carstvo 1839–1858*. (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Beograd, 2021]

Савић, Александар, „Новопазарски мутеселим Јусуф-бег, Срби и Танзимат (1838–1851)”, *Баштина* 58 (2022) 305–316. [Savić, Aleksandar, „Novopazarski muteselim Jusuf-beg, Srbi i Tanzimat (1838–1851)”, *Baština* 58 (2022) 305–316]

Савић, Александар, „Српски народ у Старој Србији (1839–1846)”, *Баштина* 46 (2018) 273–290. [Savić, Aleksandar, „Srpski narod u Staroj Srbiji (1839–1846)”, *Baština* 46 (2018) 273–290]

Стојанчевић, Владимир, „Територија и границе Србије 1804–1833”, *Глас Српске академије наука и уметности* CCCXXXVIII. *Одељење историјских наука* 3 (1983) 188–218. [Stojančević, Vladimir, „Teritorija i granice Srbije 1804–1833”, *Glas Srpske akademije nauka i umetnosti* CCCXXXVIII. *Odeljenje istorijskih nauka* 3 (1983) 188–218]

Томовић, Гордана, „Властелинство манастира Светог Стефана у Бањској”, у: *Повеља краља Милутина манастиру Бањска – Светостефанска хрисовуља*, књ. 2, ур. Ђорђе Трифуновић, Београд 2011, 195–249. [Tomović, Gordana, „Vlastelinstvo manastira Svetog Stefana u Banjskoj”, u: *Povelja kralja Milutina manastiru Banjska – Svetostefanska hrisovulja*, knj. 2, ur. Đorđe Trifunović, Beograd 2011, 195–249]

Тошић, Ђуро, „Прилог проучавању Доњих Влаха у источној Херцеговини”, *Зборник за историју Босне и Херцеговине* 4 (2004) 81–131. [Tošić, Đuro, Prilog proučavanju Donjih Vlaha u istočnoj Hercegovini, *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine* 4 (2004) 81–131]

Трифковић, Стјепо, „Вишеградски Стари Влах”, *Српски етнографски зборник* V (1903) 612–667. [Trifković, Stjepo, „Višegradski Stari Vlah”, *Srpski etnografski zbornik* V (1930) 612–667]

Тричковић, Радмила, *Београдски пашалук 1687–1739*, прир. Небојша Шулетић, Београд 2013. [Tričković, Radmila, *Beogradski pašaluk 1687–1739*, prir. Nebojša Šuletić, Beograd 2013]

Тричковић, Радмила, „Из живота Милешеве на почетку XVII века”, *Зограф* 5 (1975) 71–73. [Tričković, Radmila, „Iz života Mileševe na početku XVII veka”, *Zograf* 5 (1975) 71–73]

Ћирковић, Сима, „Студеничка повеља и студеничко властелинство", *Зборник Филозофског факултета* XX–1 (Београд 1974), 311–319. [Ćirković, Sima, „Studenička povelja i studeničko vlastelinstvo", *Zbornik Filozofskog fakulteta* XX–1 (Beograd 1974) 311–319]

Храбак, Богумил, „О херцеговачким влашким катунима према пословној књизи дубровчанина Џивана Припчиновића", *Гласник Земаљског музеја* 11 (1956) 29–39. [Hrabak, Bogumil, „O hercegovačkim vlaškim katunima prema poslovnoj knjizi dubrovčanina Džívana Pripčinovića", Glasnik zemaljskog muzeja 11 (1956) 29–39]

Храбак, Богумил, „Стари Влах од XV до почетка XIX века", *Новопазарски зборник* 23 (1999) 55–80. [Hrabak, Bogumil, „Stari Vlah od XV do početka XIX veka", *Novopazarski zbornik* 23 (1999) 55–80]

Цветковић, Милош, „О статусу Влаха Хеладе у тематском смислу", *Зборник радова Византолошког института* 55 (2018) 45–64. [Cvetković, Miloš, „O statusu Vlaha Helade u tematskom smislu", *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 55 (2018) 45–65]

Цвијић, Јован, *Балканско полуострво*, Београд 2000. [Cvijić, Jovan, *Balkansko poluostrvo*, Beograd 2000]

Чар Дрнда, Хатиџа, „Нова Варош у османским изворима", *Новопазарски зборник* 10 (1986) 101–112. [Čar Drnda, Hatidža, „Nova Varoš u osmanskim izvorima", *Novopazarski zbornik* 10 (1986) 101–112]

Шалипуровић, Вукоман, „Неколико података о кнезовима у Пријепољском и Пљеваљском кадилуку од 1677. до 1759. године", *Зборник радова Етнографског института* 11 (1981) 1–45. [Šalipurović, Vukoman, „Nekoliko podataka o knezovima u Prijepoljskom i Pljevaljskom kadiluku od 1677. do 1759. godine", *Zbornik radova Etnografskog instituta* 11 (1981) 1–45]

Шалипуровић, Вукоман, *Прилози за историју грађевинарства у Средњем Полимљу у XIX веку*, Београд 1979. [Šalipurović, Vukoman, *Prilozi za istoriju građevinarstva u Srednjem Polimlju u XIX veku*, Beograd 1979]

Шкриванић, Гавро, „Властелинство Св. Стефана у Бањској", *Историјски часопис* 6 (1956) 177–199. [Škrivanić, Gavro, „Vlastelinstvo Sv. Stefana u Banjskoj", *Istorijski časopis* 6 (1956) 177–199]

Шћепановић, Жарко, *Средње Полимље и Потарје. Историјско-етнолошка расправа*, Београд 1979. [Šćepanović, Žarko, *Srednje Polimlje i Potarje. Istorijsko-etnološka rasprava*, Beograd 1979]

Шушевић, Изудин, „Кадилук Стари Влах у наредбама Високе Порте у XVII веку", *Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића* XVI (1995) 249–259. [Šušević, Izudin, „Kadiluk Stari Vlah u naredbama Visoke Porte u XVII veku", *Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića* XVI (1995) 249–259]

Žarko D. Ilić

THE GEOGRAPHICAL TERM STARI VLAH – FROM ITS ORIGIN TO DISAPPEARANCE FROM USAGE

Summary

The ethnonym Stari Vlah or Stari Vlasi (Old Vlah[s]) came into being at the very end of the 15th century or at the very beginning of the 16th, and most probably preceded the application of this name to the geographical region. Its origin is associated with the demographic changes and migrations which happened in this region during this period, immediately after the Ottomans occupied it in 1455. The term refers to the Vlah inhabitants who lived in that region before the Ottoman conquest; a part of this population afterwards moved out after the Ottomans established rule over the region. Simultaneously with the emigration of a part of the Vlah populace from this region, there was an influx of immigrants to it. This is when, in our opinion, the term Stari Vlasi for the first time appears as a way of distinguishing between those Vlahs who had lived there and bore that legal status during the medieval Serbian state, and those who inhabited the region during the second half of the 15th century. The Stari Vlah kadiluk, which was formed at the beginning of the 1580s, was named after this term which possibly also lent its name to the geographical region inhabited by the "Old Vlahs".

The existence of the Stari Vlah kadiluk has, no doubt, significantly influenced our understanding of the geographical delimitation of this geographical term and, up until the first half of the 18th century, its boundaries remained the same as those that had been established in the 1470s. The borders of the Stari Vlah kadiluk (and subsequently, of the geographical region), expanded north towards the Drina river and Jagoštica in the first half of the 18th century, when a part of the Priboj kadiluk was annexed to Stari Vlah. These changes, therefore, determined the geographical limits of the appellation Stari Vlah which we encounter in the archival materials from the 19th century. The sources quite clearly show that the use of the geographical term Stari Vlah was widespread during the 17th, 18th and early 19th centuries, and that it encompassed the original territory together with the northern expansions which stretched from Zlatibor and the right bank of the Moravica river to the Lim, from Rača to Priboj and the monastery of Banja, as well as towards the eastern foothills of Zlatar and further south towards Giljeva. A small section

of the Drina's basin near Jagoštica comprised the northern border, while the southern border stretched to Giljeva towards the east, and went further south to Sjenica and encompassed the Golija mountain range.

The term Stari Vlah began to slowly fall into disuse around the 1830s when it was partially annexed to the Principality of Serbia, and gradually disappeared from usage in official legal and administrative units within the autonomous Serbian state. It continued to be used only sparsely by the local population in the following period, which clearly indicates its gradual disappearance from usage as a geographical term. An identical process was seen in those parts of the Stari Vlah region which remained under Ottoman rule, where this term was replaced with the names of the Nova Varoš and Sjenica kazas. The term Stari Vlah is, as of 2024, no longer used as a term that denotes a geographical region, and it does not even appear in legends which retell its history, remaining only a feature of literary and academic works.

Оригиналан научни рад

Примљен: 25. 3. 2024.
Коначно прихваћен за објављивање: 23. 8. 2024.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXXIII (2024) 261–285
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXXIII (2024) 261–285
УДК: 351.741:355.404]-051(497.11)“18/19“
DOI: 10.34298/IC2473261J

Владимир ЈОВАНОВИЋ[*]
Историјски институт
Београд
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8982-790

ПОТАЈНИЦИ – ХОНОРАРНИ ПОЛИЦИЈСКИ ДОУШНИЦИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

Апстракт: У овом чланку биће речи о вишеструким и опскурним улогама полицијских служитеља – доушника, посебно у светлу метаморфозе и увећања броја њихових улога на преласку 19. у 20. век. Од повремених ловаца на хајдуке и јатаке по планинским беспућима, потајници су у међувремену постали полицијски агенти и доушници, који су обитавали махом по кафанама и другим урбаним средиштима српске престонице. Појачана будност режима Обреновића и страх за сопствену безбедност довели су до стварања мноштва нових повереника, агената и династији оданих потајника. Необичан пут развоја једне мало познате и сасвим споредне професије сведочи о променама у систему дворске полиције и о порасту значаја концепта безбедности током последњих година владавине Обреновића. Од ловца на хајдучке уцене, потајник постепено прераста у незваничног доушника и сарадника тајне полиције сваког режима, спремног да уз скромну новчану уплату служи као агент и хонорарни повереник.

Сасвим је друго питање колико је режим могао имати користи од особа које су, личне користи ради, преувеличавале опасности које прете безбедности династије. Појава све већег броја бескрупулозних денунцијаната, спремних да сасвим исправног грађанина прикажу као непријатеља династије, није допринела безбедности. Напротив, она је стварала непотребан шум и увећала конфузију, уз помоћ које су потајници успевали да се домогну свог скромног месечног хонорара. Судбина последњих Обреновића, који су уз све мреже полицијских доушника и агената били ликвидирани у Мајском преврату 1903. године, најбоље је сведочанство о непоузданости и непрофесионалности различитих безбедносних мрежа, које су настајале у Србији крајем 19. и почетком 20. века.

Кључне речи: хајдук, јатак, уцена, потајник, доушник, агент провокатор.

Abstract: This article will discuss the multiple and obscure roles of police officers who worked as informers – especially in the light of the metamorphosis and increase in the number of their roles at the turn of the 19th into the 20th century. From the occasional bounty hunters of the *hajduks* and their concealers in the mountain wilderness, undercover agents meanwhile

[*] vladimir.jovanovic@iib.ac.rs

became police informers, who operated mostly in taverns and other urban hubs of the Serbian capital. The increased vigilance of the Obrenović regime and their fear for their own safety led to the creation of many new confidants, informers and undercover agents loyal to the dynasty. The unusual development path of a little-known and entirely secondary profession testifies to the changes in the court police system and the growing importance of the concept of security, during the last years of Obrenovićs' rule. From being a bounty hunter, the undercover agent gradually grew into an unofficial informer and collaborator of the secret police of whatever regime was in power, ready to serve as an agent and part-time informer for a modest financial compensation.

Another question is how much the regime could in fact have benefited from individuals who, for personal gain, exaggerated the dangers that threatened the security of the dynasty. The appearance of an increasing number of unscrupulous informers, ready to portray perfectly upright citizens as enemies of the dynasty, did not contribute to security. On the contrary, it created unnecessary noise and increased the confusion, through which the undercover agents managed to obtain their modest monthly fees. The fate of the last members of the Obrenović dynasty, who along with all the networks of police informers and agents were executed in the May Coup of 1903, is the best testimony to the unreliability and unprofessionalism of the various security networks that were created in Serbia at the end of the 19th and the beginning of the 20th century.

Keywords: *hajduk*, concealer, blackmail, undercover agent, informer, *agent provocateur*.

Однос локалних власти према хајдуцима и хајдучији, као врло распрострањеној појави широм југоисточне Европе, имао је врло различите епизоде, уз мноштво успона и падова. С једне стране, хајдуке је власт прогонила и сурово кажњавала, за пример другима. Српска епска поезија, међутим, велича их као хероје који се боре и страдају у борби против вековних непријатеља Турака. Ту амбивалентну позицију, бар када је реч о српским земљама, хајдуци су дуго заузимали, од позног средњег века до првих деценија 20. века. Међу прве хајдуке које спомиње и српска епска поезија свакако спада и Старина Новак, или Баба Новак, који је живео у ратом разореној Трансилванији крајем 16. века.[1] Међу противнике Османског царства могу се убројати и поједини ранији носиоци отпора, попут тајанственог Новака Карађука, који је још почетком 15. века живео у шумовитим и неприступачним областима Старе планине, пљачкајући Турке и пленећи њихову имовину.[2]

Монографија *Бандити* Ерика Хобсбаума открива необичне и противречне односе моћи и преплете судбина многих прослављених

[1] Марко Јачов, „Ратовање Старине Новака у 1600. и његова смрт", у: *Старина Новак и његово доба*, Београд 1988, 87–92; Dimitrije Djordjevic & Stephen Ficher-Galati, „Pax Ottomanica and Holly War: The Revolt of Michael the Brave", in: idem, *The Balkan Revolutionary Tradition*, Columbia University Press 1981, 1–17.

[2] Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1989, 105.

одметника и противника власти.[3] Док је највећи број одметника остао на нивоу обичних друмских разбојника, ретки су показали знатан државнички потенцијал и војнички таленат. Највештији и најсрећнији успевали су да се од турских одметника преметну у великодостојнике и домогну високих положаја. Они су за неколико година успевали да постану локални обласни господари, попут Али-паше Јањинског и Пазваноглуа Видинског, који су умели да се окористе политичким околностима и хаосом који је захватио Турско царство на прелазу из 18. у 19. век.[4] У Грчкој, Албанији, Босни, Бугарској, али и на југу Италије, разбојници, хајдуци или одметници уживали су заштиту или су их локалне власти немилосрдно уништавале.[5]

У Србији почетком 19. века хајдучија је имала сасвим нарочит третман, доста различит од претходно наведених примера. Иако је уз гусле и кроз епско песништво величана као врхунско херојство, хајдучија у устаничкој Србији није била слављена, већ је, напротив, сузбијана врло енергичним мерама. Однос власти према хајдучији, одмах по настанку нове српске државе, био је врло јасан и оштар. Већ на самом почетку устанка самовољни и непоуздани хајдуци, који би се успротивили ауторитету Карађорђа, били су ликвидирани. Попут хајдука Ђорђа Ћурчије, који је једно време харао по Мачви.[6]

У појединим областима су против хајдука организоване и нарочите чете пандура.[7] Сем пандура, против хајдука слати су и чувени ратници, попут Конде Бимбаше, и подизане масовне потере, које би те крајеве економски изнуривале. Хајдуке су ликвидирали или смештали у тамнице, као непријатеље државе, поретка и народа. Једнако оштро, у Карађорђево време, поступано је и против јатака. Закон Карађорђа Петровића из 1811, у члановима 34. и 35. предвиђа смрт и за хајдука као и за јатака, уз излагање тела на точку – „на коло да се разапне".[8]

Кнез Милош Обреновић наставио је линијом коју је Карађорђе већ зацртао. Он је за један од својих најзначајнијих подухвата сматрао

---

[3] Eric J. Hobsbawm, *The Bandits*, Pantheon Books New York 1981, 70–74, 81–89.

[4] François Charles Pouqueville, *Travels in Morea, Albania and other parts of the Ottoman Empire*, London 1813, 275, 282, 403–404.

[5] Vladimir Jovanović, „'Good' Turks and 'Evil' ones: Multiple Perspectives on the Turkish Community Reflected in Servian Sources of the Early Nineteenth Century", in: *El Prezente Studies in Sephardic Culture*, vol. 3, Beersheba–Belgrade 2013, 77–87.

[6] Милан Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи српскога рода*, Београд 1959, 448–451.

[7] Милан Влајинац, *Згон или кулучење ван места становања*, Београд 1932, 317.

[8] Зоран С. Мирковић, *Карађорђев законик, Кривично, породично и државно право устаничке Србије*, Београд 2011, 140–150.

сатирање хајдучије широм Србије.[9] Говорећи о том времену, Милош Обреновић казује: „Истога пролећа појавише се многи хајдуци у земљи и на граници, који су многа зла чинили народу. Сад ја живо настанем ово зло истребити у земљи, па тако хватајући, и требећи, и на добро окрећући пуне три године времена око тога проведем."[10] Карактеристичан је и начин на који се опраштало хајдуку који би се сâм предао властима. Током нарочитог ритуала покајања, бивши хајдук приморан је да пред сеоским кметом, свештеником и окупљеним светом положи заклетву како се више неће упуштати у зла дела „него радити ка[о] и остали народ и сиротиња".[11] Уколико се не преда на милост властима и не окане пљачке и разбојништва, сваки хајдук ризиковао је да пре или касније буде ухваћен и обешен крај каквог друма, на углед и за пример другима.

Већ од средине 19. века на хајдуке су у Србији слате потајне чете и вешти четници.[12] Стварани су одреди полицијских службеника, спремних да се супротставе неухватљивим али свеприсутним хајдучким четама. Герилски ратови између пандура, четника, хајдука и јатака стварали су необичне савезе и потајне компромисе, те није било необично да бивши одметник и сâм постане ловац на разбојнике. У Италији су то били жбири (*sbirro*), а у Грчкој арматоли (*armatolos*). Биле су то оружане дружине плаћеника који су живели на рубу криминала, окупљени ради борбе против разбојника у свету у коме су границе добра и зла постале сасвим порозне и нејасне.[13] И у Србији раног 19. века постојала је чудновата веза између хајдука и пандура. Није, наиме, био редак случај да баш бивши хајдуци касније буду верни чувари реда – пандури, као што није било непознато да су многи пандури стајали у блиским односима с хајдуцима.[14] Амбивалентан став и преласци у потпуне екстреме, од заштитника реда до противника закона и натраг, нису необјашњиви. Приморани околностима, немаштином или необузданом природом, хајдуци и потајници мењали

[9] Радош Љушић, „Хајдучија у ужичком крају у време прве владавине кнеза Милоша и кнеза Михаила", у: исти, *Србија у 19. веку* II, Београд 1998, 200–209.

[10] „Овде је Бог ме било и многостручног каштиговања ових злочинаца, од којих су многи и смрћу каштиговани докле се добар поредак није увео и утврдио." *Кнез Милош прича о себи*, прир. Милан Ђ. Милићевић, Горњи Милановац 1989, 14.

[11] *Књажеска канцеларија, Ужичка нахија (1816–1830)* I, прир. Недељко Радосављевић, Ужице–Београд 2005, 24.

[12] Вук Ст. Караџић, *Четник, Четеџија, Четовање, Четовати*, у: исти, *Српски рјечник*, Беч 1818, 900; *Милићевићева књига*, Београд 1909, 56–74.

[13] Jonathan P. Miller, *Condition in Greece in 1827 and 1828*, New York 1828, 250–253.

[14] Радован Самарџић, *Идеје за српску историју*, Београд 1989, 139–146; Leonidas Milonakis, *Piracy in Eastern Mediterranean*, I. B. Tauris 2021, 143–144; Clive Emsley, *Gendarmes and the State in the Nineteenth-Century Europe*, Oxford University Press 1999, 149–150.

су стране и представљали један исти извор хајдучког и пандурског подмлатка.[15]

Један од оригиналнијих приступа питању хајдучије и разбојништва, као сложеном феномену, понудио је већ споменути Ерик Хобсбаум. Он је указао на то да су разбојништво, побуњенички и револуционарни дух, посебно током рађања нових нација, колико међусобно испреплетене, толико и противречне појаве.[16] Једнако као што је већ Вук приметио да је у Турском царству постојала јасна веза између омасовљења хајдучије, услед слабљења институција централних власти и опште имовинске несигурности.[17] У Србији прве половине 19. века донето је мноштво законских прописа који су се односили управо на хајдуке и јатаке. Покушаји сузбијања и кажњавања имовинског криминала у Кнежевини Србији представљали су појаве дугог трајања.

Уставобранитељски режим додатно је пооштрио политику прогона хајдука. *Закон за похаре и крађе* из 1847. био је неумољив према имовинском криминалу, крађама и разбојништвима, који су учестали у Србији средином 19. века. Према његовим одредбама: „Сваки ко украде коња, вола, или другу домаћу стоку, или ма какву ствар у вредности већој од десет талира, да се казни мртвом шибом."[18] Потом је уследио и Ужички закон против хајдука из 1850. године. Тачније – *Решење о истребљењу хајдука и њихових јатака у Ужичком округу*.[19] И намеснички режим после 1868. послужио се ванредним мерама и преким судом приликом уништења хајдучије у западним областима Кнежевине.

Посматрајући однос српске државе према хајдуцима, може се закључити да је реч о пракси која је претходила правној држави. Суверено право државе да одузме живот одметнутом поданику уједно представља и сиву зону, остављајући довољно простора за могуће злоупотребе

---

[15] Traian Stoianovich, „The Social Foundations of Balkan Politics 1750–1941", u: *Balkan in Transition*, edit. Charles & Barbara Yelavich, University of California Press 1963, 305–310, 325; idem, *Balkan Worlds: The First and Last Europe*, Routledge 1994, 326–328; Sima M. Ćirković, *Srbi među evropskim narodima*, Zagreb 2004, 8, 12–15, 87–88; Радмила Тричковић, *Београдски пашалук 1687–1789. године*, Београд 2013, 56–57.

[16] E. J. Hobsbawm, *The Bandits*, 86–88.

[17] Вук Ст. Караџић, *Живот и обичаји народа српскога*, Беч 1867, 266–269.

[18] Тома Живановић, *Законски извори кривичног права Србије од 1804. до 1865*, Београд 1967, 297.

[19] Исто, 211–212; Стеван Игњић, *Ужице и околина 1862–1914*, Београд 1967, 115–120; Новак Живковић, *Округ ужичко половином XIX века*, Титово Ужице 1984, 207–226; Миладин Т. Радовић, *Самоуки рукопис*, Титово Ужице 1984, 43–46; Владимир Јовановић, „Преки суд и преко суђење у Кнежевини Србији", у: *Држава и политике управљања (18–20. век)*, Београд 2017, 63–66, 73.

и прекорачења. На право полицијских власти да кога ставе ван закона и лише га живота међу првима је указао Јован Милићевић. Он је још 1887. публиковао врло занимљиву расправу – *Убијање без пресуде*, у којој се осврнуо на право државе да убије и пре него што би судска пресуда постала извршна. То право ослањало се на Закон о окружним и среским властима из 1839. године. Полицијска надлештва била су дужна да организују потере ради уништења хајдучије и убијања одметника и крадљиваца.[20]

С политиком енергичног прогона и уништавања хајдучије настављено је и у време Краљевине Србије. Знатан допринос борби против хајдучије очекивао се и од Чувара јавне безбедности, као одреда нарочито формираних да хватају разбојничке и хајдучке дружине.[21] Тај одред коњаника, основан средином 1882, нешто касније прераста у формацију полицијске жандармерије. И током последњих деценија 19. века држава је водила огорчену борбу против хајдучије, као врло жилавог противника. Многи хајдуци, попут чувеног Петра Марјановића Кобиљца, убијени су после упорне потере.[22] Други, попут браће Солдатовића, ухваћени су и стрељани, док им је имање уништено, а фамилије принудно расељене у Пиротски округ.[23] Значајан подстрек стварању крајње негативне слике о хајдуцима дале су и *Мале новине* Пере Тодоровића. Тај дневни лист живео је од тиража и борио се за пажњу београдске публике. Сензационалистичке теме, попут криминала, црне хронике и дворских тајни, смењују се на његовим страницама. Стога су и хајдуци у *Малим новинама* приказани као крвожедни разбојници, који без милости злостављају беспомоћно становништво. Касније је политику демонизације и јавног блаћења хајдука преузео *Полицијски гласник*. Хајдуци су главни негативци на страницама тог листа.[24]

Повратак краља Милана у Србију 1894. означио је период отворене реакције и систематски напад на тековине младе српске демократије, као

---

[20] *Бранич*, бр. 10, 1887, 358–361; бр. 11, 1887, 390–394; Оливера Милосављевић, *Горски цареви, хајдучија у Чачанском и Рудничком округу у другој половини 19. века*, Чачак 2016, 37–38.

[21] „Закон о установљењу чувара за јавну безбедност", у: *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији* XXXVII, Београд 1882, 171–172.

[22] *Мале новине*, бр. 196, VII 1889; бр. 214, 24. VII 1889; Феликс Каниц, *Србија земља и становништво* I, Београд 1987, 212–214.

[23] О. Милосављевић, *Горски цареви*, 70–95; В. Јовановић, „Преки суд и преко суђење у Кнежевини Србији", 62–63.

[24] Жарко Рошуљ, *Час описа часописа*, Београд 1985, 169–172, 204–206; Nevenka D. Knežević-Lukić, *Nastanak i razvoj naučno-tehničke policije u Srbiji (1904–1941)*, (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu 2019) 78, 83.

и на главна упоришта радикала у народу. Напад на село и учвршћивање позиција полицијских власти у општинским срединама изведен је увођењем институције *регената* – именованих вршилаца општинских дужности. Тиме је извршен одсудан удар на локалну самоуправу.[25] У исто време заведена је оштра цензура. Штампа је угушена, а многи уредници опозиционих листова завршили су у затвору. Уследило је и укидање других права која су била гарантована Уставом из 1888, који је и сâм укинут. То је учињено средином 1894. године, нескривеним притиском Милана Обреновића. Радило се о ренесанси полицијске државе, од које се очекивало да врати стару стегу и да притисне народ, који је власт сматрала исувише разузданим.

Управо је упорна хајдучија дала одличан изговор новом режиму да појача притисак на село. Удар власти био је овај пут усмерен не само на хајдуке и њихове јатаке, већ и на приватну имовину у општинама и срезовима у којима би се јавила хајдучија. Закон о хватању и утамањивању хајдука, од свега десет чланова, имао је врло непријатне последице по рурално становништво.[26] Тим законом власт је испољила крајњу нетрпељивост према хајдучким крајевима, којима је била наметнута нарочита глоба, путем хајдучког прireза, који је наплаћиван с главе на главу. Као допунска мера, било је предвиђено планско уништавање и спаљивање удаљених колиба, појата и помоћних пољопривредних објеката. Тако брутална политика спржене земље није била виђена још од турских ратова. Између осталог, стандардизован је и механизам оглашавања кога за одметника, уз уцењивање његове главе с најмање 500 динара. Према члану 2. овог закона, окружно начелство, сâмо или на предлог среске власти, када решењем утврди да постоји дело хајдучије, објављује податке о дотичном лицу преко службених *Српских новина*: из ког је места, с тачним личним описом и са роком од 15 дана (од кад је објава изашла) да се сâм пријави најближој државној полицијској власти.

Члан 5. тог закона одређује: „да се зарад хватања и истребљења хајдука могу привремено образовати жандармске и потајне чете. Трошак око овога плаћаће се из прireза оних срезова у којима се хајдуци задржавају и зла чине или се тамо прикривају.” Другим речима, потајне

---

[25] Ružica Guzina, *Opština u Srbiji 1839–1918*, Beograd 1976, 317–325; Мирослав Свирчевић, *Локална самоуправа и развој модерне српске државе*, Београд 2011, 426–433.

[26] Члан 1. Закона о утамањивању хајдука заснивао се на § 243 Кривичног законика из 1860, који је назначио да је хајдук свако ко се отргне испод земаљске власти и од ове одметне „тако да у земљи сам за себе, или у друштву са другима, њему равнима, самовласно живети почне у намери да казнима дела чини”. *Казнени законик и кривични судски поступак*, средио Гојко Никетић, Београд 1924, 186–188.

чете и потајници уклопљени су први пут у званични систем уништења хајдучије. Најзад, члан 9. утврђује да, када се хајдуковање преноси из једног округа у други, или из једног среза у други, „сви трошкови око хватања и истребљења хајдука, као и уцене падају на терет оних срезова у окрузима, где се хајдуковање појављује".[27]

Слободан Јовановић, иначе велики противник лабавог вршења власти, по чему су радикали били познати, отворено је осудио прекомерну оштрину конзервативног режима у борби против хајдучије. Он је истицао како су новим законом из 1895. била уништена многа имања и приватна добра сиромашних пољопривредника, како не би послужили као станиште хајдука и јатака. Јовановић спомиње и знатно увећан број потајника, полицијских регената, жандарма, као и других сличних помагача режима, који је одлучио да притегне општинску власт и наметне свој ауторитет.[28] Реакционарни режим из 1894. и 1895. године смерао је да се појачаном репресијом ослободи криминалних елемената који су, сматрало се, подривали и сâм државни поредак у Србији.[29]

Касније се испоставило да Закон о уништењу хајдучије пати од бројних мањкавости. Његова допуна, 1898. године, открива да је било потребно спречити сувишне намете, који су били разрезивани путем хајдучког прireза. Тај прирез, у рукама среских и окружних начелстава, очевидно је наплаћиван произвољно, те га је требало ограничити. То је 1898. учињено расписом министра унутрашњих дела Јеврема Андоновића, који је од окружних власти захтевао следеће: „Сами пак предлози увек треба да се ограничавају на најнужнији број потајника, поред већ имајућих служитеља и жандарма на редовној служби као и најмању цифру – стопу прireза, према броју пореских глава у дотичном срезу, како се са излишним узимањем потајника, ван потребног броја, и великом стопом прireза, не би неоправдано товарили грађани дотичних срезова."[30]

Оштра борба и екстремне мере против хајдучије ипак су дали одређене резултате. Можда најпознатији хајдук западне Србије тог времена Милован Бркић и његова дружина били су похватани, и касније ликвидирани, здруженом акцијом Команде жандармско-потајничке на Маљену, привремено основане током 1896. године. Том акцијом је између осталих руководио пуковник Магдаленић, који се и у ранијим приликама

[27] *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији* L, Београд 1899, 418–421.

[28] Владимир Јовановић, Александра Вулетић и Момир Самарџић, *Наличја модернизације, српска држава и друштво у време стицања независности*, Београд 2017, 114, 118.

[29] Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића* I, Београд 1990, 319.

[30] *Полицијски гласник*, бр. 3, 1901, 27–28, Распис од 7. јула 1898. године.

показао као врло поуздан официр.[31] Процес Миловану Бркићу одржан је јавно, у препуној сали Чачанског суда, уз присуство бројних новинара. Власт је, разумљиво, покушала да тај догађај медијски максимално експлоатише, представљајући га као свој велики успех.

С том праксом настављено је и почетком 20. века, о чему сведочи и предлог начелства чачанског од 28. јула 1904. године. Услед појаве два хајдука у Срезу студеничком, начелник је предлагао да се примени већ опробани метод, како би се ослободио хајдука. Он тврди: „Неопходно је потребно наћи лица вешта и спремна, која ће за извесну суму новца – награду, ове хајдуке похватати или поубијати. За овај посао начелство има подесних лица, но је потребно имати за то новца."[32]

Метод енергичнијег сузбијања остатака хајдучије у западној Србији, уз масовније ослањање на потајнике, један је од опробаних начина који су користила окружна начелства. Ретка упутства самог министра унутрашњих дела сведоче да је и сâм врх српске полиције био уплетен у издавање команде да се овај или онај хајдук ликвидира, уз помоћ потајника. Чак и почетком 20. века то је био већ уходан образац. Још један скривени извор потајника, сасвим опскуран и недокучив, били су тајновити преговори који су вођени између окружних начелника и самих кандидата за потајнике. Ту су падала различита обећања, али и тешке претње, којима су искушавани и регрутовани будући потајници. У случају сарадње, обећаван је добар део уцене, као и опрост свих претходних сагрешења, које је власт била спремна да преда забораву. Невољно, стављени пред врло незавидан избор, будући потајници најчешће су пристајали. Отворен притисак на људе за које се сумњало да стоје у вези с хајдуцима, било је главно оруђе. Начелник је углавном полазио од тврдње да у рукама има сасвим довољно доказа да осумњиченог јатака може послати на вишегодишњу робију уколико одбије да сарађује с властима, у откривању или хватању каквог хајдука.

Таква понуда била је не само непријатна, већ и потенцијално врло опасна по онога ко је био припреман за потајника. Хајдука, ког је до тада заклањао и штитио, требало је проказати властима или чак саучествовати у његовом убиству. Издати поверење и погубити хајдука на превару значило је изложити се сигурној освети преосталих чланова хајдучке дружине или њихове фамилије. Бирајући између голе егзистенције и тешких последица, многи потајници нису били спремни да одбаце понуду која се не одбија. Што је још бизарније, често су за ликвидацију

[31] О. Милосављевић, *Горски цареви*, 121.

[32] Државни архив Србије [=ДАС], Министарство унутрашњих дела [=МУД], П, IV-17, 1907.

појединих хајдука ангажовани бивши хајдуци, који су већ одлежали казну робије.[33] Убиство уз помоћ преобраћеног јатака, или хајдука спремног да из омразе убије другог хајдука, није била необична појава. Она више говори о поступцима полицијских органа који су често пословали сасвим изван оквира правне државе.[34]

Закон о утамањивању хајдука из 1895. веома је поспешио политику усмених и тајних преговора између среских и окружних начелника и самих потајника. Према тврђењима Милана Влајинца, који је проучавао феномен кулучења, тим законом пресечена је претходна политика слања масовних сељачких потера, чиме је народ ослобођен непотребне дангубе и трошка. Према тврђењу појединих аутора, по доношењу Закона о утамањивању хајдука „потере су уопште пређутно укинуте, а све радње око тога пренете су на жандармске и потајне чете, па и на саму војску".[35] Ова тврдња није била сасвим тачна, будући да је поље могућих злоупотреба остало широко отворено управо Законом о утамањивању хајдучије. О томе сведоче и искази појединих народних посланика с почетка 20. века. Они су теретили полицијске службенике за коришћење срамних техника, како би највећи део хајдучке уцене или прireза ставили у сопствене џепове.

Нема сумње да су полицијски званичници често „дотеривали" износе издатака на потајнике и потајне чете које су слали на хајдуке, а који су наплаћивани из општинског прireза. О потајницима као простим лупежима, који само увећавају трошак и невоље локалних сељана, сведоче и поједини представници Народне скупштине, почетком 20. века. Прекомеран хајдучки прирез изнуђиван је од сељана чак и за оне људе који су без чврстих доказа били оглашавани за хајдуке, да би били ликвидирани.[36] Тако је само од сиромашног Среза студеничког у лето 1899. наплаћено готово 28.000 динара. „Сав тај новац био је покупљен и од њега нема ни трага ни гласа. Нешто су разграбиле власти, нешто кметови, а подмирена су и друга, можда већа господа." За потајнике и њихово понашање народни посланик Јаков Чорбић тврдио је следеће: „Имали смо неколико битанга, послатих нешто из Чачка, нешто одовуд, и они су ишли по срезу, хранили се, бешчастили и силовали, чинили сто

[33] О. Милосављевић, *Горски цареви*, 150.

[34] Пера Тодоровић, *Листови из хајдучије*, Београд 1985, 138–139, 210–211.

[35] М. Влајинац, *Згон или кулучење ван места становања*, 325–326.

[36] Попут извесног несрећног хајдука Велисава Ердоглије, који је најпре био ухапшен за неке ситније кривице те је провео десетак дана у затвору у Рашкој. Потом је пуштен, па је кратко време био чувар на Ибарском друму, одакле се одметнуо у шуму и тамо провео петнаестак дана. Најзад, Велисав је оглашен за хајдука и после свега неколико недеља био убијен. *Полицијски гласник*, бр. 1, 1898, 262.

чуда, и узели можда по 150 динара за месец дана. Сва остала сума, узета од народа, не зна се где је."[37]

О несвакидашњим везама између појединих среских начелника, хајдука, јатака и потајника сведочили су и неки радикалски листови, све док нису били уђуткани, жустром реакцијом министра полиције. Они су бацали сумњу на искрену намеру званичника да се ослободе хајдучије.[38] Та и таква политика потајних договора и нагодби, скривених од ока јавности, присутна је у Србији и почетком 20. века, уз чудне и чак врло проблематичне договоре самог министра унутрашњих дела, који је одобравао покретање акције сваког окружног начелника понаособ који би му изложио свој предлог о проналажењу и ликвидацији појединих нарочито опасних хајдука, који су спас од српских власти потражили на територији Косова и Метохије, Црне Горе или Босне и Херцеговине.

Положај потајника био је привремен и не сасвим неутемељен, као да су се званични полицијски органи туђили својих познанстава с потајницима. Заиста, они су регрутовани међу неуказним особљем, из редова провинцијских полицијских служитеља и, као такви, бивају отпуштени по нахођењу самог начелника. Како потајници нису заузимали значајно место у полицијској хијерархији, они заиста обитавају у сенци, што и сам њихов назив сасвим потврђује. Једини трагови њиховог постојања били су ретки финансијски документи, попут уплата из диспозиционог фонда и награда за убијеног хајдука.

Један од ретких трагова о постојању потајника јесте монографија под насловом – *Упут за полицијске и општинске власти*, окружног начелника Ђурице Ц. Ђорђевића, из 1907. године. Њен аутор тврди следеће: „Са успехом се могу употребити за овај посао и потајници од оних људи, који су некад већ ову службу вршили и успеха имали. У том случају треба им обећати добру награду за њихов труд."[39] Том опису највише су одговарали срески и окружни пандур, или жандарми којима је поверавана ликвидација оглашених хајдука.

Убрзо, уследила је оштра критика тог компендијума закона и уредаба које је Ђурица Ц. Ђорђевић прикупио. Непрецизна и произвољна тумачења навела су стручњаке за ову област да изнесу свој врло неповољан суд о овој књизи, управо када се радило о потајницима. Аутор критике приметио је да су Ђорђевићеве тврдње о потајницима неутемељене, будући да се потајници нигде изричито не спомињу у

[37] *Стенографске белешке Народне скупштине за 1901. годину* I, Београд 1901, 564–565.

[38] Андрија Раденић, *Прогон политичких противника у режиму Александра Обреновића 1893–1903*, Београд 1973, 100–109.

[39] *Упут за полицијске и општинске власти*, прир. Ђур. Ц. Ђорђевић, Београд 1907, 3, 65.

дотичним изворима. Ђорђевић се у свом тексту заиста позивао на Закон о утамањењу хајдучије из 1895, који ниједном речју не спомиње потајнике као нарочиту категорију полицијских служитеља.[40]

С друге стране, окружни начелник Ђорђевић био је бар делимично у праву. Реч потајник већ је ушла у колоквијални жаргон полицијских надлештава и тамо се одомаћила, много јаче него у параграфима законских аката.[41] Тајновити преговори између окружних начелника и потајника настављени су и током првих година 20. века, све док су окружним начелницима били потребни поверљиви људи, спремни да на тајновит начин уклоне каквог упорног хајдука. На самом измаку 19. века дотадашњим руралним потајницима прикључује се и једна сасвим нова категорија великоварошких потајника. Они се јављају као претеча нове тајне полиције, настале ради заштите династије Обреновића, коју у том тренутку представљају само краљ Милан, краљ Александар и њихова свита верних министара.

Велики подстрек том новом урбаном доушништву, као и новом типу потајника, дао је неочекивани и сасвим мистериозни Ивањдански атентат, средином 1899. године. Бизаран и сасвим неуспешан оружани напад Ђуре Кнежевића на Милана Обреновића у срцу Београда изнова је оживео безбедносни механизам дворске полиције.[42] Свега четири дана по атентату био је основан Преки суд и заведено ванредно стање за варош Београд и Подунавски округ.[43] Мноштво људи било је ухапшено и ислеђивано, вршени су изненадни и бројни претреси, док је приватна преписка многих грађана била отварана и читана.[44] И најмањи доказ наводне антидинастичности био је коришћен против оптужених.[45] Реагујући страхом на могући напад, режим је и сâм свесно усађивао страх међу обичне грађане, очекујући да анонимна достава постане доказ

[40] *Полицијски гласник*, бр. 32, 1907; бр. 3, 1905.

[41] Чак и у *Полицијском гласнику* наилазимо на трагове те политике, где је понеки жандарм или потајник постајао хајдук, али не и како је текао обратан процес, једнако чест, а који је скриван од очију јавности.

[42] ДАС, Фонд Ивањдански атентат, 103.

[43] *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији* LIV, Београд 1903, 561–566.

[44] Димитрије Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд 1962, 54–55; Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића* II, Београд 1990, 97–98.

[45] Мира Радојевић, „Ивањдански атентат и млађа интелигенција – случај Божидара В. Марковића", *Мешовита грађа (Miscellanea)* XXVIII (2007) 205–222; Uroš Stanković, „Ivanjdanski atentat i preki sud u pismima kralja Aleksandra Obrenovića Dragi Mašin", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu* 1 (2010) 200–205.

личне лојалности према династији Обреновића.[46] Многи су, у страху од полицијских ислеђења и прогона, потражили уточиште у иностранству.[47]

Ивањдански атентат представљао је прекретницу након које је двор Обреновића решио да се коначно обрачуна с радикалима, свим допуштеним и недопуштеним средствима. Рад на организовању апарата политичке полиције започео је оснивањем посебног одељења Министарства унутрашњих дела. Под називом – *Одељење за поверљиве полицијске послове*, та полиција безбедности основана је већ 5. октобра 1899.[48] Помоћ доушника, агената провокатора и денунцијаната на том задатку била је неопходна једном режиму, који је умислио да му прети животна опасност од сопствених грађана. Претерани страх краља Милана од руског малигног утицаја водио је, међутим, до сасвим погрешних потеза. Све што је било блиско Русији постало је сумњиво, као и сви виђенији радикали и, наравно, све присталице Карађорђевића. Безбедносни концепт који је тајна полиција личног режима понудила представља бар тридесет година стар и већ много пута рециклиран одбрамбени систем, какав је виђен још по убиству кнеза Михаила 1868. године. Такво решење представља оживљавање инструмената полицијске државе и појачаних реакционарних мера безбедности, с циљем одбране династије. Оно што је тајна полиција такође успела да наметне били су осећања зебње и нелагоде, будући да је свака анонимна достава и злонамерна порука бацала сенку сумње на недужне грађане,[49] попут Јована Жујовића, угледног научног радника и професора Велике школе, који је био приморан да напусти Србију.[50]

С друге стране, људи које је Генчић успео да сабере међу агенте своје тајне полиције били су врло живописних биографија и врло сумњиве прошлости. Тако се међу њима нашао и известан Црногорац Саво Ивановић, који је претходних година служио на двору на Цетињу. Из њему знаних разлога, Ивановић је прешао у Србију и истакао се својим денунцирањем и сумњичењем оних које би обележио као противнике

---

[46] Коста Д. Јездић, *Ивањдански атентат и Никола Пашић*, Београд 1926, 63–76; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића* II, 124.

[47] То је учинио и угледни лекар и искрени привржeник Карађорђевића Коста Динић, који је спас од насртљивих агената српске тајне полиције потражио чак у екваторијалној Африци. *Коста Динић*, прир. Ана Цицовић, Горњи Милановац 2012, 91–93.

[48] *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији* LIV, 756–757.

[49] С. Јовановић, *Владавина краља Александра* II, 141–142.

[50] Јован Жујовић, *Дневник* I, прир. Драгоје Тодоровић, Београд 1986, 98–102; Владан Ђорђевић, *Крај једне династије* II, Београд 1905, 554.

Обреновића. Међу жртвама његових махинација нашао се и сироти Симо Матавуљ, који је услед Ивановићевих потказивачких вештина остао без посла.[51] Међу агенте Генчићеве тајне полиције спадао је и извесни Васо Јосиповић. Склон злоупотребама, овај нижи чиновник је још почетком осамдесетих, у време кабинета Милутина Гарашанина, био избачен из службе.[52] После ивањданских догађаја и Јосиповићу се осмехнула срећа те се нашао на списку хонорарних плаћених агената, задужених за праћење наводних непријатеља династије. Између осталих, он је у стопу пратио кретање професора Жујовића, достављајући некакве наводне сусрете са сумњивим лицима у Новом Саду. Своје извештаје он је без имало лажне скромности слао под псеудонимом – *Jupiter*.[53]

Појава тајне полиције на улицама српских вароши, као и пријем лажних достава постали су згодан начин да се науди противнику, уносећи још више забуне у оштро подељено друштво. У атмосфери неслободе, која је завладала, докази династичке лојалности били су једнако лажни колико и многе анонимне пасквиле.

Терор Генчићеве тајне полиције трајао је готово годину дана, пре но што је нагло и сасвим неочекивано прекинут. Својеврсним државним ударом изнутра, млади Александар Обреновић оборио је читав Октобарски режим, ненаданом најавом веридбе с дворском дамом Драгом Машин. Тренутак је био добро срачунат, будући да су се и министар-председник Владан Ђорђевић и краљ Милан у том тренутку налазили у иностранству. Кључни људи старог режима, искрено одани Милану Обреновићу, били су сасвим затечени, будући да нису имали јасан налог да ли да се супротставе или повинују одлуци младог краља. Једини који је имао довољно куражи да се отворено успротиви краљевој намери био је министар полиције Ђорђе Генчић. Међутим, његов покушај да застраши Драгу Машин је пропао. У кратком року читав кабинет принуђен је да одступи.[54] Нови, такозвани свадбени кабинет, образован је од оних неколико високих званичника који су се, иако невољно и у страху, приклонили жељама Александра Обреновића. Међу њима, налазио се и председник Касационог суда Алекса Јовановић, који је, на велико

---

[51] Саво Ивановић, *Отворено писмо Саве Ивова Ивановића, бившег ађутанта њег. Височанства Књаза Црногорског упућено Јаши Томићу*, Земун 1898, 3–21; Јаша Томић, *Какво се зло спрема у Србији?*, Нови Сад 1903, 3–43; Пера Тодоровић, *Дневник*, прир. Латинка Перовић, Београд 1990, 294.

[52] Ј. Жујовић, *Дневник*, 99–103.

[53] ДАС, Фонд Војислава Јовановића Марамбоа, фасц. бр. 91, Акта о Васи Јосиповићу. Три извештаја из 1897, и 43 из 1906. године.

[54] Ана Столић, *Краљица Драга*, Београд 2000, 73–79.

навађивање младог краља, и формирао нови кабинет. Сасвим разумљиво, једна од првих одлука новог кабинета било је укидање озлоглашеног Одељења за поверљиве циљи, заправо тајне полиције краља Милана и Ђорђа Генчића.[55]

Убрзо по паду Октобарског режима, средином 1900. године, јавља се и огорчена реакција оних који су у претходном периоду неправично били осумњичени као антидинастички настројени. Поједини су се осмелили да јавно проговоре о неправдама које су до тада трпели. У име оштећених међу првима је проговорио негдашњи окружни начелник Михаило Церовић, који је тражио објашњење од бившег начелника тајне полиције Јована Миловановића лично. Он га је јавно, путем новина, позвао да подробније објасни своју улогу у скорашњим мрачним догађајима. Отвореним писмом уредништу *Малог журнала*, Церовић се осврнуо на суштину незаконитог и произвољног поступања Генчићеве тајне полиције и изнео следећи, врло једак суд: „Поверљиво одељење Министарства унутрашњих послова, смештено [је] у одајама Санитетског одељења, које је ради тога из Министарства полиције избачено. На место одељења народног здравља дошло је одељење за моралну народну болест. Према томе изгледа, да Генчићева тајна полиција не може бити друга, него то поверљиво одељење, у коме сте ви, г. Јово, били начелник и у коме се по вашој наредби и с вашим знањем све радило, па и поменуте књиге, у које сам и ја записан, писане." Од Миловановића је тражио да објасни по ком закону и по чијем наређењу је одлучивао о судбини толиких људи, чија су имена била уписана у „спискове" непријатеља Обреновића.[56]

На одговор Церовић није морао дуго да чека; била је то типична одбрана једног бирократског апаратчика, заклоњеног иза општих фраза о вишим државним разлозима. Истина, Миловановић није порицао да је помагао министру Генчићу како би осавременио и професионализовао српску тајну полицију. Но он је енергично одбацио икакву злу намеру, уз тврдњу да је српско друштво препуно клеветника. Ти „изазивачи" (агенти провокатори) гледају да мирним људима стварају сплетке, како би их потом уништили. Штитећи професионалну тајну, Миловановић је прекинуо сваку даљу расправу тврдњом да је и он сам био жртва сличних оптужби за антидинастичност.[57] У дубље објашњење својих поступака он није улазио, правдајући се да би таквим поступком могао пасти под удар кривичних закона. Његов одговор био је потпуно неистинит. Управо

[55] Свега три дана по формирању новог кабинета, укинуто је Одељење за поверљиве циљи, 22. маја 1900. године. *Министарство Алексе С. Јовановића*, Београд 1906, 27–28.

[56] *Мали журнал*, бр. 1, 1. јануар 1901.

[57] Исто, бр. 6, 1901.

је Јован Миловановић био писац реферата о циљевима и методима рада Генчићеве тајне полиције.[58] Тиме је и окончана тек започета јавна дебата о незаконитом поступању повереника Генчићеве тајне полиције. Наравно, притом је сасвим прећутао и то какви су све сумњиви кадрови добијали новац за шпијунирање и доставе против недужног света.

У кратком периоду, од средине 1900. године па до смрти краља Милана почетком наредне године, нови режим краља Александра повлачио је грозничаве потезе, у страху од искусних и потенцијално опасних противника новог стања, људи попут Ђорђа Генчића и других загрижених присталица бившег краља. Читав дотадашњи безбедносни сектор био је збрисан, а најлојалнији дворски агенти били су одбачени. Тај безбедносни вакуум ваљало је попунити новим личностима, оним које су биле спремне да изјаве безрезервну подршку младом краљу, попут Лазе Поповића, председника Преког суда за Ивањдански атентат, који је спремно прихватио место министра полиције.

Министар полиције новог кабинета чак је понудио одређена свежа решења, која су могла да учврсте пољуљане позиције двора. У том смислу посебно занимљив је његов предлог да се оснује нарочит одред тајне полиције за подручје Београда. Ти агенти звали су се „потајници" Управе вароши Београда и имали су да се старају о безбедности владајуће династије. Њихова помоћна делатност састојала би се од борбе против сваке врсте урбаног криминала у престоници. Кандидати за тај положај морали су бити писмени, физички спремни и добри познаваоци градског живота и навика, његових скровитих места и локала.[59] Овај предлог, сем што је био технички неизводљив, уносио је и једну терминолошку забуну. Дотадашњи потајници, које су прикупљали и плаћали окружни начелници, имали су да се боре против хајдучије. Они београдски, напротив, требало је да буду нека врста нове дворске полиције, само за подручје српске престонице.

Чињеница је да се двор краља Александра у једном тренутку јако ослонио и на услуге одређених агената руске тајне полиције – *Охране*, која је имала да помогне двору у сузбијању агената Аустроугарске, као и у раду против привржeника бившег Октобарског режима.[60] Александар

---

[58] ДАС, МУД, *Регистар поверљиве архиве Одељења за поверљиве цељи*, за 1900, No. 1 – Јован Миловановић, начелник Поверљивог одељења подноси реферат о пословима Поверљивог одељења.

[59] Владимир Јовановић, „Правила о тајној полицији у Београду 1900. године", *Мешовита грађа (Miscellanea)* XXIX (2008) 141–151.

[60] *Дневник Тасе Миленковића* I, прир. Живојин Алексић, Београд 2000, 318–319, 353–357; Suzana Rajić, „The Russian Secret Service and King Alexander Obrenović of Serbia (1900–

и Драга Обреновић могли су да одахну тек почетком 1901. године, после изненадне смрти краља Милана. Његов нестанак с политичке сцене донео је велико олакшање краљевском пару, који је стрепео од његових евентуалних превратничких активности. У светлу нових околности, ослабила је и жеља српског двора да се безусловно веже за Русију и тражи њену моћну заштиту.

Убрзо после Мајског преврата и пада династије Обреновића наступила су даља превирања у апарату српске Државне безбедности. Многи полицијски званичници који су верно служили бившој династији били су пензионисани. Уз то, ситуацију је додатно компликовала и све масовнија појава четника, као носилаца националног буђења и отпора Турцима, као вековном непријатељу. Герилски борци тог новог асиметричног рата, наоружањем и организацијом, па и одећом, веома су подсећали на доскорашњу хајдучку иконографију, но овај пут овенчану славом искрених хероја и патриота. Почетком 20. века на простору читавог Балкана јавља се сличан феномен радикализације омладине која је била спремна на личну акцију и саможртвовање.[61] Реч је о парадоксу који се могао видети на тлу многих балканских провинција, али пре свега у Македонији. Уз српске, грчке и бугарске чете, и многи муслимански житељи Турског царства формирали су одметничке дружине.[62] У том хаосу свеопштег насиља и међусобних освета, Младотурска револуција изједначила је дојучерашњег одметника с комитом и четником, сврставајући их све заједно у редове бораца за слободу и патриота.[63]

Слични, међусобно сасвим опречни и искључиви процеси одвијали су се и у Краљевини Србији. Избор између славне погибије у редовима комита и срамног доушништва био је сасвим личан, али не и тако једноставан чин. О незавидном стању у ком се нашла српска тајна полиција почетком 20. века сведочи занимљив чланак – *Наша тајна полиција*. Аутор је са жаљењем приметио да Београд нема апсолутно никакву тајну полицију. „Неколико ислужених жандарма, два три најурена подофицира; [то је] конгломерат неспреме, и полицијског неваспитања.”[64] Њихове помоћне одреде чинили су већ познати „декласирани” елементи – нешто продаваца

1903)”, *Balcanica* XLIII (2012) 143–166.

[61] Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1750–1918*, 2, Београд 1989, 681–685; Josip Horvat, *Pobuna omladine 1911–1914*, Zagreb 2006, 139–149.

[62] Henry Noel Brailsford, *Macedonia; Its Races and their Future*, London 1906, 208; John Foster Fraser, *Pictures from the Balkans*, London 1906, 91, 135–136; John Bayard Wace & Maurice Scott Thompson, *The Nomads of the Balkans*, London 1914, 187.

[63] George Frederick Abbot & Kenneth Mackenzie, *Turkey in Transition*, London 1909, 217.

[64] *Полиција*, бр. 5, 1910.

књига, цвећа, карата и неколико агената – коцкара, познатих Управи града Београда. Ратна 1914. затекла је поверенике српске тајне полиције у стању разједињености, потмулих унутрашњих сукоба и дубоких подела.

Закључак

Полицијски служитељи Краљевине Србије, упослени при среским и окружним начелствима, вршили су читав низ помоћних дужности. Од стражарења пред канцеларијама, физичке пратње приликом изласка званичника у народ, до преноса званичне поште и телесног кажњавања и затварања криваца. Међу такве, мало познате и врло опасне дужности, спадало је и хватање и ликвидација уцењених хајдука. Пандури који су вршили ту врсту поверљивих и конспиративних дужности називани су најчешће *потајници*. Појава потајника током последњих деценија 19. и почетком 20. века представља сасвим особен феномен и доказ креативности локалних полицијских управа у борби против људи стављених изван закона, попут хајдука и разбојника. У основи, потајници представљају продужену руку закона, средство да се држава уз скромну новчану накнаду ослободи многих непожељних и нарочито опасних поданика. Међу потајнике убрзо је уврштена и једна сасвим нова категорија хонорарних полицијских повереника. Били су то престонички агенти провокатори и доушници. Њихов све већи број има везе с оснивањем нове политичко-династичке полиције током 1899. године. Међутим, извор тог подмлатка политичке полиције нису били искусни и поуздани полицијски званичници. Махом, радило се о декласираним и из службе избаченим службеницима. Ти људи мутне прошлости и каријере представљали су се као искрени поборници владајућег режима и саме династије, док су заправо покушавали да увећају сопствене приходе на рачун државне касе.

Рурални потајници против хајдука, једнако као и урбани цивилни агенти против непријатеља династије, били су јасан симптом дегенерације безбедносних структура током последњих година династије Обреновића. Чињеница је да власт ни помоћу потајника није успевала да уништи одметништво које је тињало у забитим областима Србије и представљало својеврсну ендемску болест типичну за слабо проходне и слабо насељене планинске регионе Балкана. Слично томе, оснивање читавих мрежа политичко-дворске полиције није спасло династију, која је била уништена завером групе млађих официра у Мајском преврату 1903. године.

Све то говори о високом степену непрофесионалности и необичним, полуилегалним начинима на које је једна полицијска власт деценијама функционисала у Краљевини Србији. Непоуздани и неефикасни, потајници и полицијски агенти опстали су и после 1918. године.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Државни архив Србије [=ДАС] [Državni arhiv Srbije [=DAS]]
– Министарство унутрашњих дела [=МУД] [Ministarstvo unutrašnjih dela [=MUD]]
– Фонд Војислава Јовановића Марамбоа [Fond Vojislava Jovanovića Maramboa]
– Фонд Ивањдански атентат [Fond Ivanjdanski atentat]

Објављени извори – Published Primary Sources

Fraser, John Foster, *Pictures from the Balkans*, London 1906.

Miller, Jonathan P., *Condition in Greece in 1827 and 1828*, New York 1828.

Дневник Тасе Миленковића I, прир. Живојин Алексић, Београд 2000. [*Dnevnik Tase Milenkovića* I, prir. Živojin Aleksić, Beograd 2000]

Ђорђевић, Владан, *Крај једне династије* II, Београд 1905. [Đorđević, Vladan, *Kraj jedne dinastije* II, Beograd 1905]

Живановић, Тома, *Законски извори кривичног права Србије од 1804. до 1865*, Београд 1967. [Živanović, Toma, *Zakonski izvori krivičnog prava Srbije od 1804. do 1865*, Beograd 1967]

Жујовић, Јован, *Дневник* I, прир. Драгоје Тодоровић, Београд 1986. [Žujović, Jovan, *Dnevnik* I, prir. Dragoje Todorović, Beograd 1986]

„Закон о установљењу чувара за јавну безбедност", у: *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији* XXXVII, Београд 1882, 171-172.

Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији XXXVII, Београд 1882. [*Zbornik zakona i uredaba u Kraljevini Srbiji* XXXVII, Beograd 1882]

Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији L, Београд 1899. [*Zbornik zakona i uredaba u Kraljevini Srbiji* L, Beograd, 1899]

Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији LIV, Београд 1903. [*Zbornik zakona i uredaba u Kraljevini Srbiji* LIV, Beograd, 1903]

Казнени законик и кривични судски поступак, средио Гојко Никетић, Београд 1924. [*Kazneni zakonik i krivični sudski postupak*, sredio Gojko Niketić, Beograd 1924]

Караџић, Вук Ст., *Живот и обичаји народа српскога*, Беч 1867. [Karadžić, Vuk St., *Život i običaji naroda srpskoga*, Beč 1867]

Караџић, Вук Ст., *Четник, Четеџија, Четовање, Четовати*, у: исти, *Српски рјечник*, Беч 1818, 900 [Karadžić, Vuk St., *Četnik, Četedžija, Četovanje, Četovati*, u: isti, *Srpski rječnik*, Beč 1818, 900]

Кнез Милош прича о себи, прир. Милан Ђ. Милићевић, Горњи Милановац 1989. [*Knez Miloš priča o sebi*, prir. Milan Đ. Milićević, Gornji Milanovac 1989]

Књажеска канцеларија, Ужичка нахија (1816–1830) I, прир. Недељко Радосављевић, Ужице–Београд 2005. [*Knjaževska kancelarija, Užička nahija (1816–1830)* I, prir. Nedeljko Radosavljević, Užice–Beograd 2005]

Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1989. [Konstantin Filozof, *Žitije despota Stefana Lazarevića*, Beograd 1989]

Коста Динић, прир. Ана Цицовић, Горњи Милановац 2012. [*Kosta Dinić*, prir. Ana Cicović, Gornji Milanovac 2012]

Министарство Алексе С. Јовановића, Београд 1906. [*Ministarstvo Alekse S. Jovanovića*, Beograd 1906]

Мирковић, Зоран С., *Карађорђев законик, Кривично, породично и државно право устаничке Србије*, Београд 2011. [Mirković, Zoran S., *Karađorđev zakonik, Krivično, porodično i državno pravo ustaničke Srbije*, Beograd 2011]

Стенографске белешке Народне скупштине за 1901. годину I, Београд 1901. [*Stenografske beleške Narodne skupštine za 1901. godinu* I, Beograd 1901]

Тодоровић, Пера, *Дневник*, прир. Латинка Перовић, Београд 1990. [Todorović, Pera, *Dnevnik*, prir. Latinka Perović, Beograd 1990]

Тодоровић, Пера, *Листови из хајдучије*, Београд 1985. [Todorović, Pera, *Listovi iz hajdučije*, Beograd 1985]

Упут за полицијске и општинске власти, прир. Ђур. Ц. Ђорђевић, Београд 1907. [*Uput za policijske i opštinske vlasti*, prir. Đur. C. Đorđević, Beograd 1907]

Литература – Secondary Works

Abbott, George Frederick & Kenneth Mackenzie, *Turkey in Transition*, London 1909.

Brailsford, Henry Noel, *Macedonia; Its Races and their Future*, London 1906.

Ćirković, Sima M., *Srbi među evropskim narodima*, Zagreb 2004.

Djordjevic, Dimitrije & Stephen Ficher-Galati, „Pax Ottomanica and Holly War: The Revolt of Michael the Brave", in: idem, *The Balkan Revolutionary Tradition*, Columbia University Press 1981.

Emsley, Clive, *Gendarmes and the State in the Nineteenth-Century Europe*, Oxford University Press 1999.

Guzina, Ružica, *Opština u Srbiji 1839–1918*, Beograd 1976.

Hobsbawm, Eric J., *The Bandits*, Pantheon Books New York 1981.

Horvat, Josip, *Pobuna omladine 1911–1914*, Zagreb 2006.

Jovanovic, Vladimir, „'Good' Turks and 'Evil' ones: Multiple Perspectives on the Turkish Community Reflected in Servian Sources of the Early Nineteenth Century", in: *El Prezente Studies in Sephardic Culture*, vol. 3, Beersheba–Belgrade 2013, 77–87.

Knežević-Lukić, Nevenka D., *Nastanak i razvoj naučno-tehničke policije u Srbiji (1904–1941)*, (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu 2019).

Milonakis, Leonidas, *Piracy in Eastern Mediterranean*, I. B. Tauris 2021.

Pouqueville, François Charles, *Travels in Morea, Albania and other parts of the Ottoman Empire*, London 1813.

Rajić, Suzana, „The Russian Secret Service and King Alexander Obrenović of Serbia (1900–1903)", *Balcanica* XLIII (2012) 143–166.

Stanković, Uroš, „Ivanjdanski atentat i preki sud u pismima kralja Aleksandra Obrenovića Dragi Mašin", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu* 1 (2010) 200–205.

Stoianovich, Traian, „The Social Foundations of Balkan Politics 1750–1941", in: *Balkan in Transition*, edit. Charles and Barbara Yelavich, University of California Press 1963.

Stoianovich, Traian, *Balkan Worlds: The First and Last Europe*, Routledge 1994.

Wace, John Bayard & Maurice Scott Thompson, *The Nomads of the Balkans*, London 1914.

Влајинац, Милан, *Згон или кулучење ван места становања*, Београд 1932. [Vlajinac, Milan, *Zgon ili kulučenje van mesta stanovanja*, Beograd 1932]

Ђорђевић, Димитрије, *Милован Миловановић*, Београд 1962. [Đorđević, Dimitrije, *Milovan Milovanović*, Beograd 1962]

Екмечић, Милорад, *Стварање Југославије 1750–1918*, 2, Београд 1989. [Ekmečić, Milorad, *Stvaranje Jugoslavije 1750–1918*, 2, Beograd 1989]

Живковић, Новак, *Окружје ужичко половином XIX века*, Титово Ужице 1984. [Živković, Novak, *Okružje užičko polovinom XIX veka*, Titovo Užice 1984]

Ивановић, Саво, *Отворено писмо Саве Ивова Ивановића, бившег ађутанта њег. Височанства Књаза Црногорског упућено Јаши Томићу*, Земун 1898. [Ivanović, Savo, *Otvoreno pismo Save Ivova Ivanovića, bivšeg ađutanta njeg. Visočanstva Knjaza Crnogorskog upućeno Jaši Tomiću*, Zemun 1898]

Игњић, Стеван, *Ужице и околина 1862–1914*, Београд 1967. [Ignjić, Stevan, *Užice i okolina 1862–1914*, Beograd 1967]

Јачов, Марко, „Ратовање Старине Новака у 1600. и његова смрт", у: *Старина Новак и његово доба*, Београд 1988. [Jačov, Marko, „Ratovanje Starine Novaka u 1600. i njegova smrt", u: *Starina Novak i njegovo doba*, Beograd 1988]

Јездић, Коста Д., *Иванђански атентат и Никола Пашић*, Београд 1926. [Jezdić, Kosta D., *Ivanjdanski atentat i Nikola Pašić*, Beograd 1926]

Јовановић, Владимир, „Правила о тајној полицији у Београду 1900. године", *Мешовита грађа (Miscellanea)* XXIX (2008) 141–151. [Jovanović, Vladimir, „Pravila o tajnoj policiji u Beogradu 1900. godine", *Mešovita građa (Miscellanea)* XXIX (2008) 141–151]

Јовановић, Владимир, „Преки суд и преко суђење у Кнежевини Србији", у: *Држава и политике управљања (18–20. век)*, Београд 2017, 57–77. [Jovanović, Vladimir, „Preki sud i preko suđenje u Kneževini Srbiji", u: *Država i politike upravljanja (18–20. vek)*, Beograd 2017, 57–77]

Јовановић, Владимир, Александра Вулетић и Момир Самарџић, *Наличја модернизације, српска држава и друштво у време стицања независности*, Београд 2017. [Jovanović,

Vladimir, Aleksandra Vuletić i Momir Samardžić, *Naličja modernizacije, srpska država i društvo u vreme sticanja nezavisnosti*, Beograd 2017]

Јовановић, Слободан, *Влада Александра Обреновића* I, Београд 1990. [Jovanović, Slobodan, *Vlada Aleksandra Obrenovića* I, Beograd 1990]

Јовановић, Слободан, *Влада Александра Обреновића* II, Београд 1990. [Jovanović, Slobodan, *Vlada Aleksandra Obrenovića* II, Beograd 1990]

Каниц, Феликс, *Србија земља и становништво* I, Београд 1987. [Kanic, Feliks, *Srbija zemlja i stanovništvo* I, Beograd 1987]

Љушић, Радош, „Хајдучија у ужичком крају у време прве владавине кнеза Милоша и кнеза Михаила", у: исти, *Србија у 19. веку* II, Београд 1998, 200–209. [Ljušić, Radoš, „Hajdučija u užičkom kraju u vreme prve vladavine kneza Miloša i kneza Mihaila", u: isti, *Srbija u 19. veku* II, Beograd 1998, 200–209]

Милићевић, Милан Ђ., *Поменик знаменитих људи српскога рода*, Београд 1959. [Milićević, Milan Đ., *Pomenik znamenitih ljudi srpskoga roda*, Beograd 1959]

Милосављевић, Оливера, *Горски цареви, хајдучија у Чачанском и Рудничком округу у другој половини 19. века*, Чачак 2016. [Milosavljević, Olivera, *Gorski carevi, hajdučija u Čačanskom i Rudničkom okrugu u drugoj polovini 19. veka*, Čačak 2016]

Раденић, Андрија, *Прогон политичких противника у режиму Александра Обреновића 1893–1903*, Београд 1973. [Radenić, Andrija, *Progon političkih protivnika u režimu Aleksandra Obrenovića 1893–1903*, Beograd 1973]

Радовић, Миладин Т., *Самоуки рукопис*, Титово Ужице 1984. [Radović, Miladin T., *Samouki rukopis*, Titovo Užice 1984]

Радојевић, Мира, „Ивањдански атентат и млађа интелигенција – случај Божидара В. Марковића", *Мешовита грађа (Miscellanea)* XXVIII (2007) 205–222. [Radojević, Mira, „Ivanjdanski atentat i mlađa inteligencija – slučaj Božidara V. Markovića", *Mešovita građa (Miscellanea)* XXVIII (2007) 205–222]

Рошуљ, Жарко, *Час описа часописа*, Београд 1985. [Rošulj, Žarko, *Čas opisa časopisa*, Beograd 1985]

Самарџић, Радован, *Идеје за српску историју*, Београд 1989. [Samardžić, Radovan, *Ideje za srpsku istoriju*, Beograd 1989]

Свирчевић, Мирослав, *Локална самоуправа и развој модерне српске државе*, Београд 2011. [Svirčević, Miroslav, *Lokalna samouprava i razvoj moderne srpske države*, Beograd 2011]

Столић, Ана, *Краљица Драга*, Београд 2000. [Stolić, Ana, *Kraljica Draga*, Beograd 2000]

Томић, Јаша, *Какво се зло спрема у Србији?*, Нови Сад 1903. [Tomić, Jaša, *Kakvo se zlo sprema u Srbiji?*, Novi Sad 1903]

Тричковић, Радмила, *Београдски пашалук 1687–1789. године*, Београд 2013. [Tričković, Radmila, *Beogradski pašaluk 1687–1789. godine*, Beograd 2013]

Vladimir Jovanović

UNDERCOVER AGENTS – PART-TIME POLICE INFORMERS OF THE KINGDOM OF SERBIA

Summary

The police functionaries of the Kingdom of Serbia, employed by the county and district authorities, performed a whole series of auxiliary duties, from standing guard in front of government offices and physical escort of the officials themselves, through transfer of mail, to the corporal punishment and imprisonment of the guilty. Amongst these duties were such little-known and very dangerous tasks as bounty hunting. Policemen who performed these types of confidential and conspiratorial duties were often called undercover agents. Their appearance during the last decades of the 19th and early 20th centuries was a very special phenomenon, and proof of the creativity of local police authorities in the fight against people beyond the law, such as *hajduks* and bandits. Basically, undercover agents constituted the extended arm of the law, and were a means for the state to get rid of many undesirable and especially dangerous subjects for a modest financial compensation. A completely new category of part-time police informers was soon included among the undercover agents – the capital's *agents provocateurs* and informers. Their growing number was related to the establishment of a new political-dynastic police in 1899. However, the source of this new political police was not a pool of experienced and reliable police officers. Mostly, it consisted of declassified or dismissed officials. These people with murky pasts and careers presented themselves as sincere supporters of the ruling regime and of the dynasty itself, whilst actually they were simply trying to increase their own income at the expense of the state treasury.

Rural undercover agents working against *hajduks*, as well as urban civilian agents against enemies of the dynasty, were a clear symptom of the degeneration of security structures during the last years of the Obrenović dynasty. The fact is that the authorities did not manage to destroy the outlawry that smouldered in remote areas of Serbia and constituted a kind of endemic disease typical of the poorly accessible and sparsely populated mountain regions of the Balkans. Similarly, the establishment of entire networks of the political-court police did not save the dynasty, which was destroyed by a conspiracy of a group of junior officers in the May Coup of 1903. All of this

speaks of a high level of unprofessionalism and of the unusual, semi-illegal ways in which the police authority functioned for decades in the Kingdom of Serbia. Unreliable and ineffective, undercover agents, as well as police agents, survived until after 1918.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31. 3. 2024.
Коначно прихваћен за објављивање: 19. 6. 2024.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXXIII (2024) 287–315
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXXIII (2024) 287–315

УДК: 014.3:355“1908/1912“
DOI: 10.34298/IC2473287M

Милић Ј. МИЛИЋЕВИЋ[*]
Историјски институт
Београд
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3427-159X

Миљан МИЛКИЋ[*]
Универзитет одбране
Институт за стратегијска истраживања
Београд
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5149-052X

„ЧАША НЕГОТИНЦА” ОГЛАШАВАЊЕ У ЛИСТУ *СРПСКА ВОЈСКА* 1908–1912. ГОДИНЕ

Апстракт: У Србији, као и ван ње, током 19. и у првим деценијама 20. века, укључујући ту и ратни период 1912–1918. године, излазило је више од двадесет листова и часописа војне, или претежно војне тематике. Неколико њих, попут *Ратника* и *Службеног војног листа,* имало је карактер званичног гласила. Већина других носила је обележје независне, тачније приватне периодике, по правилу, врло кратког животног века. Један од ређих изузетака била је *Српска војска*, издавана у времену од 1908. до 1912. године. Заједничка одлика свих војних листова, укључујући и службене, била је недостатак материјалних средстава. Претплате на поједине листове, као главни извор њиховог финансирања, биле су оскудне, што због малог броја претплатника, још више због неуредне наплате, што је један од најбитнијих разлога краткоће њиховог излажења. Због тога су сви, укључујући и службена војна гласила, прибегавали оглашавању као допунском извору средстава. Анализа огласног простора *Српске војске* представља један од примера, примењив на практично сва војна гласила, уз нагласак да овде, као ни у другим гласилима, огласи врло често нису били војне природе.

Кључне речи: Војска Србије, војна периодика, часопис *Српска војска*, анализа огласног материјала.

[*] milic.milicevic@iib.ac.rs
[*] miljan.milkic@mod.gov.rs

Abstract: In Serbia, as well as in other countries, during the 19th century and the first decades of the 20th century, including the war period of 1912–1918, more than twenty newspapers and magazines with military or predominantly military themes were published. Several magazines, such as *Ratnik* and *Službeni vojni list*, had the character of government gazettes. Most other magazines had the characteristics of independent, or more precisely, private periodicals, with a very short lifespan. One of the rare exceptions was the *Serbian Army*, published from 1908 to 1912. A common feature of all military papers, including official ones, was the lack of material resources. Subscriptions to individual newspapers, as the main source of their financing, were scarce, which due to the small number of subscribers, including irregular billing, was one of the main reasons for infrequent publication. Therefore, everyone, including the official military press, resorted to advertising as a supplementary source of funds. The analysis of the advertising space of the *Serbian Army* is an example applicable to practically all military magazines, with the emphasis that here, as in others, advertisements were very often not military-themed.

Keywords: Serbian Army, military periodicals, *Serbian Army* newspaper, analysis of advertising material.

Свака мало дубља анализа српске војне периодике у времену од друге половине 19. века па до краја Првог светског рата, или тачније од 1864. до 1920. године, указује на чињеницу да је у Србији и ван ње излазило око 25 листова војне, или претежно војне садржине. Још импозантнији је податак да је у стотинак година дужем раздобљу, од 1768. до 1918, побројано чак 1.337 наслова. Додајмо и то да је само 1908. када је *Српска војска* објавила свој први број, у Србији и на српском говорном подручју започело излажење још 17 листова и часописа.[1]

Када се говори о војној периодици, отприлике половина гласила захватала је углавном ратни период 1912–1918, године док је друга половина излазила током мирнодопских периода. Релативно изједначена с бројем војних гласила била је само периодика посвећена Српској цркви, док је сва остала дневна, још више стручна штампа, представљена с тек неколико наслова. Ипак, збирни број свих ових гласила до близу седам стотина наслова несумњиво је импозантан.[2]

Историјат војне периодике, не само у Србији већ и на целом Балкану, започиње са часописом *Војин* 1864. под уредништвом пуковника Јована Драгашевића.[3] Драгашевићев уреднички првенац опстао је

[1] Види: Јеремија Д. Митровић, *Грађа за историју и библиографију српске периодике до 1920*, Београд 1984; *Југословенска војна библиографија. Грађа за библиографију* 1–2, Београд 1981; Милица Кисић и Бранка Булатовић, *Српска штампа 1768–1995*, Београд 1996.

[2] Ј. Д. Митровић, *Грађа за историју и библиографију српске периодике до 1920*.

[3] Косовка Перовић и Љиљана Брчић, *Војин. Најстарији српски војни часопис 1864–1870. Библиографија прилога*, Београд 2002. О Драгашевићу опширније: Божидар Јововић,

релативно кратко, до 1870. године, када су га заменили много дуговечнији *Ратник*, такође под уредништвом Јована Драгашевића, и само две године касније *Службени војни лист*.[4] Оба ова војна гласила, први као месечник, а други као недељник, излазила су преко шест деценија окончавши своје постојање практично истовремено, у априлу 1941. Примера ради, само *Ратник* окупио је иза себе више од 1.300 сарадника и објавио више од 18.000 радова у укупно 584 свеске.[5]

До почетка ратне кампање 1912–1914. године споменутим часописима, односно листовима, придружена је и неколицина других попут: *Гласа војске*, *Српске страже*, *Узданице*, *Војске*, *Артиљеријско-инжењеријског гласника*, *Српске војске* и *Наоружаног народа*.[6] Заједничка особина свих поменутих, изузев *Узданице* (1901–1914), био је кратак век излажења, тек неколико година.[7] Било је и примера попут *Гласа војске*, који су саставили једва годину, или су своје излажење обнављали у два маха, као што је то рецимо случај са *Српском стражом*.[8] Гледајући кроз ово недељник (двонедељник) *Српска војска*, под уредништвом пуковника Светислава Исаковића и Живојина Мишића, у погледу излажења, од октобра 1908. до јануара 1912. спада у ред дуговечнијих војних листова.[9]

Српски официри у националној култури, Београд 1988.

[4] Драгашевић је био уредник током 1879–1888. године. Током изласка овог часописа променило их се преко тридесет. Види: Милоје Пршић, *Ратник. Часопис за војне науке, књижевност и новости (јануар 1879 – март 1941). Тематска библиографија*, Београд 2017, 83.

[5] Исто, 5.

[6] Према Ј. Д. Митровићу. У наведеном делу не спомињу се *Глас војске* (1890), као ни *Наоружани народ* (1911–1912). Уп. исто, страна 24 и 54; *Југословенска војна библиографија* 1–2, 979–984.

[7] О овом опширније: Слободан Ђукић, *Страни утицај на развој српске војне доктрине у 19. и првој деценији 20. века*, Београд 2019, 228–262, исти, „Настанак и развој војне литературе у Србији 1850–1912. године", *Војноисторијски гласник* 2 (2013) 41–68.

[8] Уредник и власник *Гласа војске* био је пуковник Светозар Радојчић. Лист је излазио само током 1890. Недељник *Српска straжа* излазио је током 1895–1896. и у другом наврату 1902. године. Види: Ј. Д. Митровић, *Грађа за историју и библиографију српске периодике до 1920*, 98.

[9] Светислав Исаковић и Живојин Мишић припадали су истој, 11. класи Војне академије. Обојица су била учесници најпре српско-турског, а потом и српско-бугарског рата. Заједно су такође припадали групи од 12 официра пензионисаних у октобру 1904. За разлику од Живојина Мишића, реактивираног у марту 1909. године, Светислав Исаковић је у војну службу, у чину пуковника, враћен тек пред сам почетак балканских ратова 1912. Исаковић је током излажења *Српске војске* био не само уредник већ и власник овог листа. Мишић као други уредник јавља се од почетка излажења овог листа (октобра 1908) све до броја 11. од марта 1909. године. *Српска војска*, број 10, 1909. године. Војни архив, Збирка личних досијеа официра, подофицира и војних чиновника Краљевине Србије, К. 1462, досије 836; Живојин Мишић, *Моје успомене*, прир. Саво Скоко, Београд 1925, 89–92. Милић

Једна од заједничких карактеристика свих, па чак и званичних војних листова попут *Службеног војног листа* и *Ратника*, био је релативно мали број претплатника. Примера ради, часопис *Војин* имао их је тек око 250. Ипак, овај наизглед мали број представљао је заправо половину укупног професионалног старешинског састава тадашње Кнежевине.[10] Гледајући из те перспективе *Српска војска* била је у знатно повољнијем положају јер је у години почетка њеног изласка активан официрски кадар званично бројао 1.957 старешина, чему би се могло придодати и више од три и по хиљаде потенцијалних читалаца из редова подофицира.[11] Ипак, када су у питању били листови означени као „независни", материјална ситуација свакако није била лака. Наиме, није се радило само о потенцијалном броју претплатника, већ и о њиховој крајњој неуредности у погледу обавеза. Заправо, била је то учестала пракса још од времена изласка *Војина*, у коме је, уз разне написе, уредникова опомена неуредним платишама била готово најчешћа рубрика. Једини излаз за ово била су средства од огласа, па и оних комерцијалне природе. Томе је прибегавао чак и званични *Службени војни лист*, и то с већ унапред утврђеном огласном тарифом истакнутом и у заглављу.

Овој пракси *Српска војска*, која је „једва животарила", прибегла је на потпуно истоветан начин. И мада је на њеним страницама, нарочито приликом опомињања неуредних платиша, готово увек истицано да је управо претплата једина финансијска потпора њеном излажењу, у пракси није било тако. Већ први бројеви, углавном на последњој страници, садржавали су најразличитије огласе, укључујући и чисто комерцијалне, што је у неким случајевима праћено и илустрацијом. Касније, у трећој години изласка листа, примање огласа чак је и званично оглашавано уз тада већ уобичајени слоган „по најумеренијој цени".[12]

Као што смо већ нагласили, оглашавање у *Српској војсци* није било неуобичајена појава јер су сва војна гласила, почевши од званичних, обилато упражњавала ову праксу. Ради илустрације и поређења *Службени војни лист* већ у првом броју из 1881. обзнанио је цену огласа у износу од 10 пара по реду, односно пет пара за сваки поновљени оглас. Ипак, велика већина ових огласа, нарочито током осамдесетих и деведесетих

Милићевић, „Sgm. Радови Живојина Мишића", *Гласник Историјског архива Ваљево* 39 (2005) 106–131.

[10] Б. Јововић, *Српски официри у националној култури*, 11. О бројности официрског кадра Србије опширније: Далибор Денда, „Официрски кор војске Краљевине Србије у Првом светском рату", *Војноисторијски гласник* 2 (2016) 31–48.

[11] *Статистички годишњак Краљевине Србије*, бр. 8, Београд 1909, 914.

[12] *Српска војска*, бр. 10, 1910.

година, била је књижевне природе, или је била реч о оним личним (венчања, смрт и сл.). Наравно, на страницама листа јављали су се и комерцијални оглашивачи, попут оптичара Ј. Нојхефера, седлара Хајнриха Милера и кожара Михаела Рихлера из Беча. За њима нису заостајали ни београдски понуђачи, као сајџија Јосиф Клајн, или по огласима још упорнији Јеврем Николић, седлар из Београда. Ипак, апсолутни примат по дужини оглашавања у том времену имала је фабрика оружја Леополда Гасера, традиционалног снабдевача револверима, како српске, тако и црногорске војске.[13] Комерцијални огласи нису увек били искључиво војне природе. *Службени војни лист* оглашавао је продају штампарских преса, а да би привукао и женски део официрских породица, и продају клавира, тапетарске и декоратерске радове.[14] Многи од ових и других комерцијалних огласа наћи ће се и на страницама *Српске војске.*

Хронолошки први оглашивач у часопису *Српска војска* била је „Србија", штампарија у којој је лист и слаган, односно штампан, а иста пракса јавила се и после промене, тј. преласка у штампарију Андре Петровића, у којој су штампана само последња два броја.[15] Уз *Србију* стајала је и реклама сарачко-седларске радње Тодора Трифуновића на Теразијама, а до ње, с леве незаобилазни *Мориц Тилер и Комп.*[16] Термин „незаобилазни" овде намерно употребљавамо, и то из више разлога. Први је сама *Српска војска*, на чијим је страницама овај оглашивач био најредовнији. Други је чињеница да је *Мориц Тилер*, дворски завод за униформе из Беча, готово од настанка, не случајно 1883. године, био и званични лиферант српског двора.[17] Трећи је његова и даље успешна конкуренција у домену продаје официрских униформи и опреме упркос већ деценијском постојању *Официрске задруге*, створене управо ради олакшања процеса израде, дистрибуције и куповине службене одеће.[18]

С временом, круг комерцијалних огласа на страницама листа све се више ширио. *Српска војска* давала је простора за рекламу великим финансијским установама као што су Осигуравајуће друштво *Србија* и *Банка Славија.* Ипак, у листу је било места и за мање оглашиваче:

[13] Види: Бранко Богдановић, *Црногорски Гасер. Илустрована монографија са протоколом о продаји револвера за 1894–1897. годину*, Подгорица 2002.

[14] *Службени војни лист*, 1881–1882.

[15] *Српска војска*, бр. 1 и 2, 1912.

[16] *Српска војска*, бр. 4, 1908.

[17] Као што је познато, исте године *Законом о устројству војске* у Србији уведена је први пут редовна војна обавеза. *Службени војни лист*, бр. 1, 1883, 1–28.

[18] Официрска задруга конституисана је у мају 1899. О њој опширније: Милић Ј. Милићевић и Здравко Петровић, *Официрска задруга и систем осигурања живота у Србији и Југославији (до 1941)*, Београд 2011.

радионице и фирме. Међу њима била је *Сарачко-седларска радња браће Пинкас Штајн* којој је, нудећи исте производе, конкурисао *Тодор Трифуновић* с радњом на Теразијама. Споменути *Мориц Тилер* такође је имао конкуренцију.[19] Била је то често рекламирана *Кројачка радња Стојана Симића и брата.* Комерцијално оглашавање у *Српској војсци* подразумевало је каткад и луксузну робу: шешире, машне, кравате и сл., које је продавао *Душан В. Пешић* с радњом на Теразијама. У сличне је спадала и *Часовничарско-јувелирска радња Мих. П. Петковића*. Лист је објављивао и „Ситне огласе" у којима су тражени половни амови или продавани коњи. Исти случај био је и с кочијама, оним типа „Естерхази".

Велика већина ових рекламних огласа непосредно или барем посредно била је упућена официрима као потрошачкој групи. Но, неоспорна чињеница да су официри били и породични људи довела је до оглашавања других производа, оних намењених њиховим супругама и кћерима. Уз упутства за негу женског тела представљена у истоименој књизи др Савићевића, које „свака жена и девојка треба да прочита", у *Српској војсци* налазиле су се и рекламе за козметику попут „Љубичица и Нарцис крем помада и сапуна", увезених из Париза. Судећи по броју наведених апотека, готово свих у Србији, продаја је текла чак веома добро, а њеној дистрибутивној мрежи придружила се и *Официрска задруга.*[20] Рекламе на страницама листа биле су понекад намењене и хигијени оба пола, као што је то случај „калодонта", који се под слоганима „Помажимо српску индустрију" и „Свој своме" дистрибуирао у апотеци „Кушаковић", а једно од продајних места овог производа била је поново и *Официрска задруга.*[21]

Хронолошко поређење комерцијалног оглашавања у два часописа указује нам на извесне особености. Наиме, комерцијални огласи у *Службеном војном листу* у времену након 1903. знатно су бројнији него током деведесетих, када их готово и нема. Међутим, од времена излажења *Српске војске* 1908, они у *Службеном листу* готово потпуно нестају. Стога се стиче утисак да је *Српска војска* током ових година, у комерцијалном погледу, намерно или ненамерно, знатно предњачила. Обнову оглашавања пословног карактера *Службени војни лист* показује тек почетком 1912. и то рекламама Осигуравајућег друштва „Врачарска задруга". Не треба

[19] Тилерови огласи такође се јављају и у *Службеном војном листу*, и то још крајем осамдесетих година. *Службени војни лист*, 1889, 399–400.

[20] *Српска војска*, бр. 1, 1912; бр. 31, 1911.

[21] *Српска војска*, бр. 31, 1909.

наглашавати да је осигурање живота и од пожара на својеврстан начин било јасна порука о скором почетку Првог балканског рата.[22]

Један од огласа комерцијалне природе, који је прилично узбудио духове и створио преписку две стране, био је „Чаша Неготинца", оглас у коме је винарски трговац Никола Димић рекламирао истоимено вино. Лист *Трезвеност* је у једном од својих бројева осудио овакву врсту оглашавања. На овај напис, уз ограду редакције, уследио је одговор „једног бившег члана" тога друштва.[23] У тексту се на фини начин објашњава да *Српска војска* не пропагира алкохол, још мање алкохолизам, али да је његова конзумација ипак ствар сваког појединца.[24] Став саме редакције, што је и објављено у једном од написа, био је врло позитиван према друштвима *Трезвеност* (и *Здравље*). Вредност рада тих друштава изражена је, поред осталог, и у њиховим гласилима.[25] Потпора овом ставу био је већ раније објављен чланак „Борба против алкохолизма у војсци", аутора поручника Душана Д. Петковића.[26]

Осим комерцијалних, на страницама *Српске војске* било је и огласа личне природе, по правилу сврстаних у две категорије. Први су оглашавали смрт, а други веридбу неког од појединаца, најчешће млађег војног старешине. Огласи у виду некролога били су чешћи и посвећени највећим именима тадашње Војске Србије попут: Јована Мишковића, Александра Машина, др Михаила Марковића, те генерала Лазара Лазаревића, Илије Ђукића и др.[27] У изузетним случајевима, као приликом погибије војводе Глигора Соколовића током четничке акције у Македонији 1910. помен о смрти дат је на насловној страни.[28] Каткад, лист би обележио и смрт неког од тада значајних страних официра, попут руског генерала Ђорђа Алексејевића Јагодкина.[29]

Огласи о веридби били су заступљени у нешто мањој мери. Вероватно следећи принципе *Службеног војног листа* и његову званичну објаву одобрења будућег официрског брака, који је, као што је познато,

---

[22] Оглас друштва налази се већ у првом броју за 1912. У каснијим бројевима јавља се готово редовно. Види стране 15, 47, 63, 87, 111, 131 и 105.

[23] Часопис *Трезвеност* био је гласило Друштва за сузбијање алкохолних пића. Излазио је у два маха, најпре 1903–1904. а потом 1910–1914. Види: Ј. Д. Митровић, *Грађа за историју и библиографију српске периодике до 1920*.

[24] *Српска војска*, бр. 13, 1910; бр 36, 1910.

[25] *Српска војска*, бр. 1, 1911.

[26] *Српска војска*, бр. 16, 1910.

[27] *Српска војска*, бр. 2, 1908; бр. 15, 1910; бр. 13–14, 1911; бр. 29, 1911; бр. 37, 1911. Према нашој евиденцији лист је објавио петнаестак некролога, углавном посвећених официрима.

[28] *Српска војска*, бр. 30, 1910.

[29] *Српска војска*, бр. 18 и 19, 1910.

подразумевао две инстанце: начелну и коначну, *Српска војска* у томе га је претицала објављујући огласе о раније вереним, будућим супружницима.[30] Због родбинских веза с црногорским двором лист је у лето 1911. објавио веридбу кнегиње Јелене с принцом Јованом Романовом, синовцем руског цара Николаја. За нас сигурно значајнија јесте ранија објава веридбе госпођице Тадић из Ваљева са, у то време, артиљеријским капетаном (Душаном) Симовићем. Лични разлози вероватно су утицали и на оглас о веридби једног од Исаковићевих синова.[31] Старији од њих Ђорђе у јесен 1910. верио се у православној цркви у Бечу с Јелицом, једном од четири кћерке тек преминулог генерала Лазе Лазаревића.[32]

Сигурно најзначајнија, у извесном смислу и најобимнија група огласа, била је она из области „књижевности", при чему овај термин треба узети у врло широком смислу те речи. Због тога ћемо у даљем излагању ове теме извршити и извесне поделе. Прва група књижевних огласа подразумевала је уметничка литерарна дела. Друга група, историјске, тј. војно-историјске радове, а трећа стручну, тј. војну литературу.

Дела касније врло познатих имена домаће књижевности релативно често су попуњавала огласни простор *Српске војске.* Међу њима свакако треба споменути путописца, есејисту и критичара Марка Цара и његов путопис „Наше море, слике и утисци са Јадрана", издат у Дубровнику 1911. године.[33] Свакако још значајнији књижевни оглас припада инжењеријском официру, баснописцу и мислиоцу Милану Вукасовићу. Оглас за Вукасовићево прво дело „Басне" из 1911. лист је истовремено пропратио с више него позитивном критиком неког од анонимних читалаца.[34] Књижевни огласи у *Српској војсци* нису оскудевали ни и у

[30] О начину женидбе официрског кадра види опширније: Миле Бјелајац, „Женидбе официра српске и југословенске војске 1881–1941. Планирано стварање елите", *Годишњак за друштвену историју* 1 (1995) 19–38.

[31] Светислав Исаковић имао је два сина, старијег Ђорђа и млађег Душана. Обојица су били официри, питомци 34. и 36. класе Војне академије. У чину капетана, учествовали су у балканским, касније и Првом светском рату. Из ових ратова изашли су у чину пуковника. Током 1920–1921. године Ђорђе Исаковић био је предавач Тактике на Војној академији. Види: Божица Младеновић и Милић Ј. Милићевић, *Питомци Војне академије. Списак свршених питомаца 1–46 класе, 1855–1914. године*, Београд 2012, 36; *Балкански рат у слици и речи 1912–1913*, бр. 17, 264, бр. 18, 273, 286, Београд 2008 (репринт); *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије 1850–1925*, Београд 1925, 243.

[32] *Српска војска*, бр. 23, 1911; бр. 43, 1910; Милић Милићевић и Љубодраг Поповић, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, Београд 2003, 121.

[33] *Српска војска*, бр. 23, 1911.

[34] *Српска војска*, бр. 12, 1911. године; Б. Јововић, *Српски официри у националној култури*, 295–300.

најавама класичних дела српске књижевности, попут оних из пера Вука Стефановића Караџића.[35]

Уз ове, литерарно-уметничке огласе, придодаћемо и оне музичке природе. Конкретно, радило се о музикалијама за „гласовир" (клавир) у издању познатог дворског књижара, истовремено и главног дистрибутера војне литературе Мите Стајића. Оглас је обухватао ноте за стотине народних песама и игара. Уз њих били су ту и нотни албуми Исидора Бајића и Жарка Савића, као и поједина музичка дела домаћих аутора страног порекла, попут Јана Урбана и Свободе.[36]

Десетак дела представљених на огласним страницама *Српске војске* припадало је области историјске науке. Од познатијих аутора истичу се дела Јована Хаџи-Васиљевића, Филипа Христића, Драгољуба Павловића и Владана Ђорђевића.[37] Уз њих, ту су дела Томе Оровца, Драгутина Илића, Петра Божовића и Јована Илића.[38] Овој историчарској плејади додаћемо и огласе за преводе дела Режинала Канеа и Томажа Масарика.[39]

Велики број огласа представљао је дела војне тематике, при чему треба нагласити и извесне изузетке, пошто они посвећени болести колери или стенографској вештини не спадају стриктно у област војне науке. Говорећи о овом такође треба нагласити и њихову разноликост; обухватали су области од употребе угломера, до искустава из Америчког грађанског рата.[40] Од огласа војних дела домаћих аутора свакако су незаобилазни списи другог уредника овог листа, пуковника Живојина Мишића. Већ у првом броју, на последњој страници, будући војвода оглашава продају примерака *Стратегије* настале на основу његових предавања питомцима Војне академије током 1898–1904.[41] Одмах до овог је и други оглас, овог

---

[35] *Српска војска*, бр. 3, 1911.

[36] *Српска војска*, бр. 1, 1909. Композитор Јан Урбан (1875–1952) рођен је у Прагу. Године 1899. прешао је у Србију и био постављен за капелника музике Дринске дивизијске области. Учесник је оба балканска и Првог светског рата. У међуратном периоду био је капелник и композитор. Музичком делатношћу, у Југославији, бавио се и након Другог светског рата.

[37] Реч је о делима: *Арбанаска лига*, *Србија и Енглеска пре пола века*, *Србија у време последњег Аустријско-турског рата (1788–1791)* и *Европа и Балкан. Европа и Румунија*, (1. књ.). *Српска војска*, бр. 12–13, 1909; бр. 43, 1910, бр. 51/52, 1910; бр. 13–14, 1911.

[38] Реч је о делима: *Три знаменита Херцеговца (Мићо Љубибратић, Мехмед Али-паша Ризванбеговић и Дум Иван Мусић)*; *Зајечарска буна*; *Црна Гора и напредњачки покрет*. *Српска војска*, бр. 12–13, 1909, бр. 48, 1909; бр. 19, 1911.

[39] Ради се о делима: *Рат у Босни и Херцеговини* (прев. Михаила Јанковића), и *Прилози за карактеристику аустро-угарске дипломатије. Српска војска*, бр. 38, 1911, бр 17, 1911.

[40] Овде је реч о истоименом делу др Милоша Поповића и Младена Стојановића *Српска стенографија*. *Српска војска*, бр 40, 1910, бр. 31, 1909.

[41] Ово дело изашло је пређашње 1907. године у штампарији „Давидовић" у Београду.

пута за претплату за превод књиге Вилиама Балка *Тактика*. Судећи по оглашавању, дело је било спремно за штампу почетком фебруара 1909, да би у децембру исте године започела и његова продаја.[42] Огласи за иста Мишићева дела налазили су се и у *Службеном војном листу.*

Једно од такође препознатљивих војних дела овог раздобља оглашено у листу јесте *Висока војничка дисциплина*, пуковника Милоша Васића, издато 1909. године. У књизи, по речима критичара „К-т", дисциплина се не третира као ропска послушност већ као принцип уздизања на виши психолошко-филозофски ниво.[43] Између осталих дела оглашених у листу налази се и брошура потпуковника Ивана Павловића *Узајамна веза артиљерије и пешадије у нападној и одбранбеној борби*, издата 1909. године. Слично је и с књигом Милована Недића *Дух савременог ратовања*, објављеном 1909. године. За разлику од претходно оглашених наслова, Недићева књига покренула је низ критика, објављених најпре у *Ратнику*, од мајора Петра Пешића, потом и у *Српској војсци*, из пера мајора Борислава Николића.[44] Суштина Николићеве критике била је да се ради о невешто преведеној и још лошије протумаченој књизи пуковника и каснијег маршала Фердинанда Фоша *Принципи рата*.[45] Оглас, потом и најобимнију критику претрпело је *Вођење борбе по немачком начину*, генералштабног мајора Милована Ж. Миловановића. Критика, касније полемика између аутора и капетана Војина Максимовића, започела је на страницама *Вечерњих новости*, продужила се у *Ратнику*, да би се на крају окончала у чак 32 наставка на страницама *Српске војске*.[46] Уз све стручне детаље, које је због превеликог броја овде немогуће навести, запажа се и веома личан однос према опоненту, у чему је Максимовић био преоштар, каткад и на граници пристојности, што није одлика овог листа.

Посебну врсту дела војне литературе оглашене у листу представљају *Војничке читанке* издате 1909. и 1911. године. Прва од ових дело је Павла Еугена Штурма. За разлику од ове, друга истоимена брошура није била дело официра већ духовног лица. Реч је о хонорарном свештенику

---

[42] Балково дело *Тактика*, Мишић је превео у сарадњи с капетаном Мирком Ротовићем. Реч је о петој књизи, док је наредна, шеста књига, штампана 1912. године. Према званичним библиографијама, пета књига изашла је 1910. године. Судећи по огласу штампаном у *Српској војсци*, књига је изашла нешто раније, у децембру 1909. године. Уп. *Југословенска војна библиографија* 1–2, 729, 794; *Српска војска*, бр. 1, 1908; бр. 6, 48, 1909.

[43] *Српска војска*, бр. 10, 1910.

[44] *Ратник*, св. 2, 1909, 365–372.

[45] *Српска војска*, бр. 12/13, 15, 16, 22, 35, 36, 1909.

[46] *Вечерње новости*, бр. 283, 1909; *Ратник*, св. 9, 1909, 135–145; *Српска војска*, бр. 5–36, 1910.

зајечарског гарнизона Димитрију Пајевићу.[47] Сродна споменутим била је и брошура нешто другачијег назива *Ратнички дух* из 1910. аутора поручника Душана Ђорђевића, једног од сигурно највреднијих аутора листа.[48] Ово дело, по речима самог Исаковића, представља моћно средство „да се душа и тело нашег војника што боље развије".[49]

Огласи за преводе страних аутора с разноврсном тематиком такође су учестали. У овом погледу највише је дела, не и аутора, француског говорног подручја и нешто мање је оних с немачког. Од ових засигурно најзначајнија су дела Гистава ле Бона *Психологија гомиле*, у преводу Живана Живановића. Исто, али у погледу војне мисли, важи и за Карла фон Клаузевица.[50] За разлику од бројних француских и немачких превода, преводи дела с руског јављају се у тек неколико огласа. Још јединственији пример представља један превод с енглеског, посвећен Британској ратној морнарици.[51]

Уз све наведено, хвале вредан је и оглас *Српске војске* да под својим окриљем започне и издавање „Војне библиотеке".[52] Ова амбиција исказана већ у другој години изласка листа очигледно није остварена.

Посебна врста огласа или боље речено препорука односила се и на излазак разних видова периодике, почевши од оне најстарије, као што је рецимо био *Витез*.[53] Странице *Српске војске* поздравиле су и десетогодишњи јубилеј *Узданице*. Уз споменуте, редовно је представљан излазак годишњака *Вардар* и месечника *Босна* и *Трезвеност*. Средином 1911. године најављена је двогодишњица изласка *Духовног света – часописа за проучавање психијско-окултних појава*. Исте године оглашена

---

[47] *Српска војска*, бр. 31, 1909; бр. 39, 1911.

[48] Ради се о питомцу 31. класе Војне академије погинулом на Дренику јуна 1913. Напомињемо да постоји још један официр с истим именом и презименом, иначе питомац 34. класе. Види: Б. Младеновић и М. Ј. Милићевић, *Питомци Војне академије*, 30. Милић Милићевић, *Губици официра Краљевине Србије у ратовима 1912–1913. године*, Београд 2020, 37.

[49] *Српска војска*, бр. 22 и 28, 1910.

[50] Оглас се односи на наведено у Ле Боновом делу и пету књигу Клаузевицевог дела *О рату* (прев. Милош Станковић). *Српска војска*, бр. 34 и 31, 1910.

[51] *Постанак енглеске поморске силе* (прев. др Јован Јовановић), *Српска војска*, бр. 37, 1911. Ово дело је у скраћеној верзији, у више наставака, излазило и у неколико претходних бројева листа. Ово дело штампано је и у *Ратнику*, да би се исте, 1911. појавило и као посебно издање.

[52] *Српска војска*, бр. 25, 1909.

[53] Лист *Витез* (1889–1903) био је орган свих кола јахача „Кнез Михаило". Оснивач овог друштва, као и уредник листа, био је Милосав Куртовић, чије се име у огласу посебно спомиње. *Српска војска*, бр. 14, 1910; Ј. Д. Митровић, *Грађа за историју и библиографију српске периодике до 1920*, 22.

је припрема за излазак првог броја *Фотографског прегледа*, док је у августу пажња посвећена почетку изласка *Пијемонта*.[54]

Уз огласе и препоруку појединих листова, на страницама *Војске* налазимо и критике неких других, поготово када је реч о оним, назовимо их, конкурентским. Једна од таквих критика, прилично обимна, била је упућена и *Ратнику.* У неким огласима критика је, првенствено упућена његовом уређивачком одбору. Он, као што је то случај с рецимо бугарским *Војним журналом*, нема ниједног официра члана Генералштаба. Једини изузетак је начелник историјског одељења који је члан одбора по службеној дужности. Часопис је због тога потпуно неинформативан и често препун нетачних података. Праћење стране и домаће стручне војне литературе, укључујући и стручну критику, често изостаје, а приметно је и понављање једних те истих текстова са само промењеним насловом.[55] Уз све ове недостатке, *Ратник* је преобиман лист, а уз то и врло скуп. И док је за бугарски *Војни журнал* требало издвојити 12, домаћи лист вредео је 18 динара. Критика изнета у *Српској војсци* праћена је и другим опаскама, а једна од њих била је нестручно превођење упркос томе што, како је наведено, у војсци има барем педесетак официра способних за квалитетно превођење, било с француског, било с немачког језика.[56] Под ударом критике *Српске војске* нашао се и *Наоружани народ.* Упркос томе што је *Српска војска* поздравила излазак његовог првог броја, према каснијој оцени редакције, ово гласило постало је одвећ ревносно у одбрани министра војног нападајући његове критичаре, оглашавајући их као „неспособне, престареле и из војске избачене".[57]

Као већина листова, и *Српска војска* имала је рубрику „Наша пошта". Нажалост, о њој у листу има најмање информација, пошто се из штампаних, често штурих одговора, ни приближно не може закључити о каквом се писању ради. Стиче се утисак да ни број питања и одговора, њих тек негде око 150, није био претерано велики. Тим пре што се ова рубрика у листу јавља доста касно, тек у пролеће 1909, тј. у другој години излажења листа. Ипак, упоређујући број повереника по гарнизонима с адресама с којих је преписка стизала, може се закључити да је лист стизао

[54] Судбина најављеног „Фотографског прегледа" покренута од капетана Сретена Обрадовића није нам позната. У већ споменутој *Грађи за историју и библиографију српске периодике до 1920*, Ј. Д. Митровића, овај лист није наведен. *Српска војска*, бр. 19, 33, 1911.

[55] *Српска војска*, бр. 5, 1908.

[56] *Српска војска*, бр. 15, 1910.

[57] *Српска војска*, бр. 10 и 39, 1911.

и у она војна средишта у којима повереника није било.[58] Ово се нарочито односи на доста ретку преписку с иностранством. Конкретно, с Паризом, Лијежом или Софијом. Код домаћих гарнизона најучесталија преписка, с више од половине адреса „наше поште” јесте из највећих војних центара: Ниша, затим Београда и Крагујевца. Активно у преписци с листом било је на десетине лица из Ваљевског и Зајечарског гарнизона, а неколико обраћања потекло је и из гарнизона у Ужицу, Пожаревцу и Врању.

Као што је већ наведено, стална финансијска оскудица, изазвана малим бројем претплатника и још више њиховим неуредним измирењем обавеза, учинила је све војне листове, па и *Српску војску*, врло зависним од оглашивача. У томе, судећи по врсти огласа, није било готово никаквих ограничења. Услед овога огласи су обухватали најразличитије врсте. У листу су се могле наћи рекламе за продају различитих производа, укључујући и женску козметику. Чести су били и књижевни огласи, и то не само из оквира војне литературе. У оквиру рубрика, попут „Наша пошта”, остваривала се и комуникација с претплатницима, односно читаоцима листа. Уз претплату, која је тек покривала пословне трошкове, комерцијално оглашавање било је практично једини начин да појединo независно гласило, у конкретном случају *Српска војска*, опстане дуже од само неколико година. С друге, историографске стране, огласи као нераздвојни сегменти часописа, представљали су и својеврсни показатељ тадашњег живота, укључујући ту и живот припадника Војске.

[58] Према објављеном списку, лист је заступало 14 лица, углавном нижих официра у 12 гарнизона, односно установа, *Српска војска*, бр. 7 и 8, 1909.

Душан В. Пешић

ТЕРАЗИЈЕ БРОЈ 1. БЕОГРАД ТЕЛЕФОН 1026.

Препоручујем свој велики избор галантериских новитета:

ШЕШИРА, из првих светских фабрика

меканих и тврдих, црних и у боји најмодернијих фазона.

Машне, Краватне у ванредно лепом избору.

Кошуља, белих и у боји

Крагнова и Манжетне.

Чарапа, Рукавица, џепних марама,

Штапова и Кишобрана, као и осталих новитета.

Цена солидна и строго утврђена.

ОСНОВАНО 1883 ГОД.

МОРИЦ ТИЛЕР И Комп.

КРАЉ. СРП. ДВОРСКИ ЛИФЕРАНТИ

БЕОГРАД

Краљ. Миланова ул. 46. — Телефон бр. 103.

ИЗРАДА

УНИФОРМЕ СВИЈУ ВРСТА

Спреме за г. г. официре и подофицире

Позната солидна

и елегантна израда

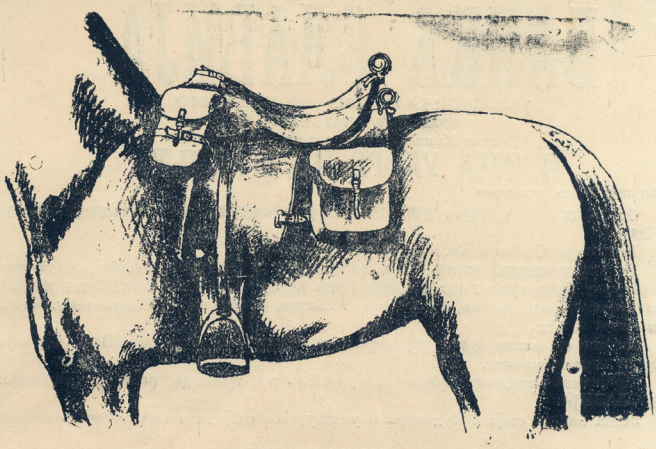
ВЕЛИКО СТОВАРИШТЕ

ЋЕБАДИ, ПРСЛУКА и КАПУЉАЧА од камилине длаке.

Енглеских мушких џепних марамица; америкаиских и француских хозентрегера, манжетне беле и у боји, дугмета, манжетне, новчанике, визијера несесера, чутурица и т. д.

ПРОДАЈА ЧОЈЕ И. ПРИБОРА НА МЕТАР.

СТРОГО УТВРЂЕНЕ УМЕРЕНЕ ЦЕНЕ.

БРАЋА ПИНКАС ШТАЈН

препоручују се на израду прибора
НОВОГ ПРОПИСА,
која и све артикле у овој струци.

ШТАМПАРИЈА

АНДРЕ ПЕТРОВИЋА

ЧИКА ЉУБИНА УЛ. БР. 10. — ПРЕКО ОД СТАРОГ МАЈДАНА КАФАНЕ

Препоручује се поштованој публици за израду свог штампарског посла као: позивница, физит-карата, јеловника, плаката, новина, часописа, посмртни листа и т. д.

Израђује сва клишеа (СЛИКЕ) на дрворезу.

Цена најнижа, услуга брза и тачна.

БАНКА СЛАВИЈА

АКЦИОНАРСКО ДРУШТВО

преко пута Здравњака бр. 1.

(стан Краља Милана улица број 70)

ПРИМА УЛОГЕ НА ШТЕДЊУ

под врло повољним условима

Одељење за ђачку штедњу с ручним касицама је најзгоднији начин навикавања деце из мала на штедњу.

Колектура Сречака Кр. Срп. Класне Лутрије.

Банка врши осигурање живота и све посредничке и банкарске послове, а нарочито има у програму финансирање и извођење свију опште корисних, културних и просветних установа (народна купатила, млекарници, безалкохолни локали, прерада воћа, издања популарних књига и слика и т. д.

Скреће се пажња и г. г. официрима и војним чиновницима, да Банка Славија есконтује и њихове менице.

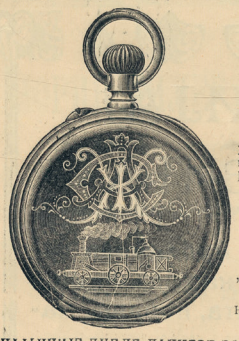
Пријатељи народног здравља и просвећивања треба да постану акционари БАНКЕ СЛАВИЈА.

Једна акција стаје 100 динара и уплаћује се од једном или месечно по 10 динара.

Сва обавештења даје управа БАНКЕ СЛАВИЈА, повереници и друштва трезвености.

Ко на алкохолу и дувану заштеди дневно само по један грош за 15 месеци може уштедити да купи једну акцију Банке „Славије“ од 100 динара.

ЧАСОВНИЧАРСКО-ЈУВЕЛИРСКА РАДЊА

Мих. П. Петковића

Теразије бр. 38. БЕОГРАД Телеон бр. 32.

Препоручује своје највеће СТОВАРИШТЕ

ЗЛАТНОГ НАКИТА

украшеног брилијантима, диамантима и другим разним камењем, као: ПРСТЕЊА, МИЊУША, КОЉЕ-А ГРАНА, БРОШЕВА, ГРИВНИ, ИГАЛА за МАШНЕ итд. — као и сав НАКИТ за СРПСКУ НОШЊУ.

Златних лапаца, дугачких и кратких, за даме и господу,

— БИСЕРНИХ ТЕПЕЛУКА. —

НАЈВЕЋЕ СТОВАРИШТЕ ЏЕПНИХ САТОВА:

„Зенит“, „Билодес“, „Дионеи“, као и друге врсте у злату сребру, емалираних, челичних и никлених

Највеће стовариште дуварских и асталских сатова и све врсте будилника доброг квалитета.

НАЈФИНИЈЕ ДУБЛЕ ЛАНЧЕВЕ ЗА ГОСПОДУ ДАМЕ ЗА КОЈЕ ГАРАНТУЈЕМ 10 ГОД. да ће се одржати као златни

Кашичица за слатко, бешшек за децу од чистог сребра.

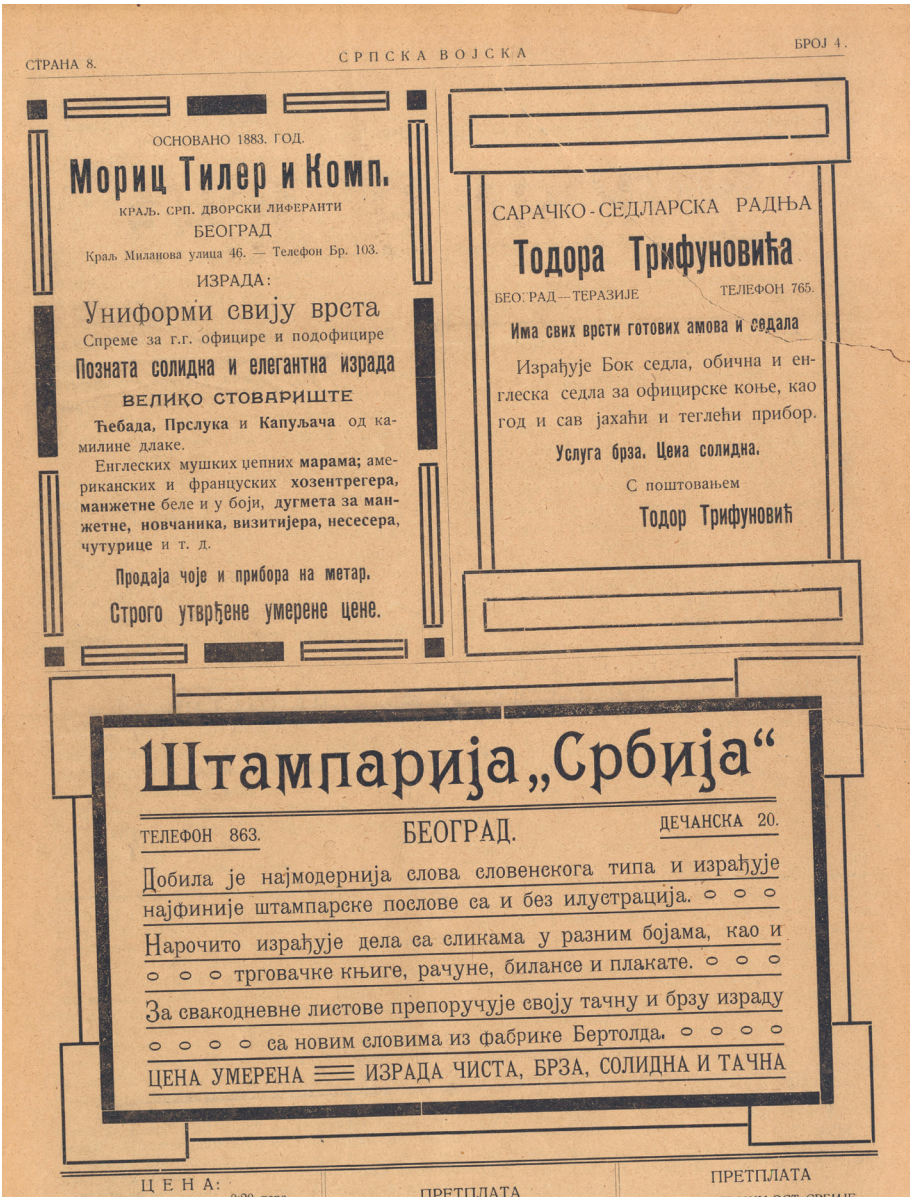
Штапова за господу од абоноса са сребрним дршкама.

Кутија за цигарете и дуван у сребру емалираних и кина сребру.

Највећи избор прибора за послуживање и посуђа од кина сребра у модерним и укусним мустрама и најбољем квалитету. Уређена радионица врши све оправке сатова и златних ствари солидно са гаранцијом.

ПРИМЕДБА. Ако желите добар и тачан сат да имате, онда тражите нарочити ценовник за »ЗЕНИТ« »БИЛОДЕС« сатове.

„Српска Војска“
ПРИМА ОГЛАСЕ
::: по најумереније цени :::

СТРАНА 8. СРПСКА ВОЈСКА БРОЈ 4.

ОСНОВАНО 1883. ГОД.

Мориц Тилер и Комп.

КРАЉ. СРП. ДВОРСКИ ЛИФЕРАНТИ

БЕОГРАД

Краљ Миланова улица 46. — Телефон Бр. 103.

ИЗРАДА:

Униформи свију врста

Спреме за г.г. официре и подофицире

Позната солидна и елегантна израда

ВЕЛИКО СТОВАРИШТЕ

Ћебада, Прслука и **Капуљача** од камилине длаке.

Енглеских мушких џепних **марама;** американских и француских **хозентрегера, манжетне** беле и у боји, **дугмета за манжетне, новчаника, визитијера,** несесера, **чутурице** и т. д.

Продаја чоје и прибора на метар.

Строго утврђене умерене цене.

САРАЧКО-СЕДЛАРСКА РАДЊА

Тодора Трифуновића

БЕО. РАД — ТЕРАЗИЈЕ ТЕЛЕФОН 765.

Има свих врсти готових амова и седала

Израђује Бок седла, обична и енглеска седла за официрске коње, као год и сав јахаћи и теглећи прибор.

Услуга брза, Цеиа солидна.

С поштовањем

Тодор Трифуновић

Штампарија „Србија“

ТЕЛЕФОН 863. БЕОГРАД. ДЕЧАНСКА 20.

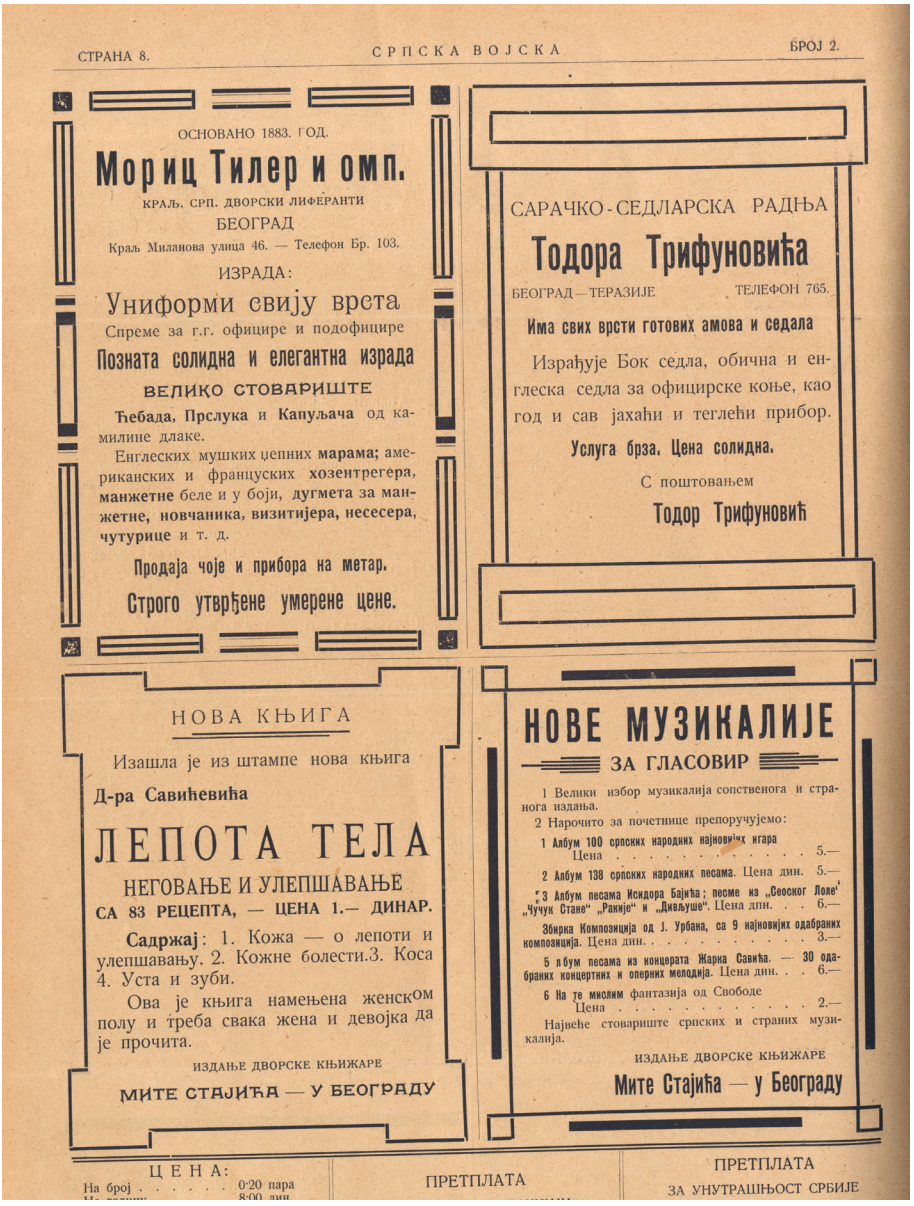
Добила је најмодернија слова словенскога типа и израђује најфиније штампарске послове са и без илустрација. ○ ○ ○

Нарочито израђује дела са сликама у разним бојама, као и ○ ○ ○ трговачке књиге, рачуне, билансе и плакате. ○ ○ ○

За свакодневне листове препоручује своју тачну и брзу израду ○ ○ ○ ○ са новим словима из фабрике Бертолда. ○ ○ ○ ○

ЦЕНА УМЕРЕНА ═══ ИЗРАДА ЧИСТА, БРЗА, СОЛИДНА И ТАЧНА

Ц Е Н А: ПРЕТПЛАТА ПРЕТПЛАТА

СТРАНА 8. СРПСКА ВОЈСКА БРОЈ 2.

ОСНОВАНО 1883. ГОД.

Мориц Тилер и омп.

КРАЉ. СРП. ДВОРСКИ ЛИФЕРАНТИ

БЕОГРАД

Краљ Миланова улица 46. — Телефон Бр. 103.

ИЗРАДА:

Униформи свију врста

Спреме за г.г. официре и подофицире

Позната солидна и елегантна израда

ВЕЛИКО СТОВАРИШТЕ

Ћебада, Прслука и **Капуљача** од камилине длаке.

Енглеских мушких цепних **марама;** америкаиских и француских **хозентрегера, манжетне** беле и у боји, **дугмета за манжетне, новчаника, визитијера, несесера, чутурице** и т. д.

Продаја чоје и прибора на метар.

Строго утврђене умерене цене.

САРАЧКО-СЕДЛАРСКА РАДЊА

Тодора Трифуновића

БЕОГРАД — ТЕРАЗИЈЕ ТЕЛЕФОН 765.

Има свих врсти готових амова и седала

Израђује Бок седла, обична и енглеска седла за официрске коње, као год и сав јахаћи и теглећи прибор.

Услуга брза. Цена солидна.

С поштовањем

Тодор Трифуновић

НОВА КЊИГА

Изашла је из штампе нова књига

Д-ра Савићевића

ЛЕПОТА ТЕЛА

НЕГОВАЊЕ И УЛЕПШАВАЊЕ

СА 83 РЕЦЕПТА, — ЦЕНА 1.— ДИНАР.

Садржај: 1. Кожа — о лепоти и улепшавању. 2. Кожне болести. 3. Коса 4. Уста и зуби.

Ова је књига намењена женском полу и треба свака жена и девојка да је прочита.

ИЗДАЊЕ ДВОРСКЕ КЊИЖАРЕ

МИТЕ СТАЈИЋА — У БЕОГРАДУ

НОВЕ МУЗИКАЛИЈЕ

ЗА ГЛАСОВИР

1 Велики избор музикалија сопственога и страног издања.

2 Нарочито за почетнице препоручујемо:

1 Албум 100 српских народних најновијих игара Цена . . . . . 5.—

2 Албум 138 српских народних песама. Цена дин. 5.—

3 Албум песама Исидора Бајића; песме из „Сеоског Лоле" „Чучук Стане" „Ракије" и „Дивљуше". Цена дин. . . 6.—

Збирка Композиција од Ј. Урбана, са 9 најновијих одабраних композиција. Цена дин. . . . . 3.—

5 Албум песама из концерата Жарка Савића. — 30 одабраних концертних и оперних мелодија. Цена дин. . . 6.—

6 На те мислим фантазија од Свободе Цена . . . . . 2.—

Највеће стовариште српских и страних музикалија.

ИЗДАЊЕ ДВОРСКЕ КЊИЖАРЕ

Мите Стајића — у Београду

ЦЕНА:

На број . . . . . 0·20 пара

ПРЕТПЛАТА

ПРЕТПЛАТА

ЗА УНУТРАШЊОСТ СРБИЈЕ

ШТАМПАРИЈА
„Србија“ Београд
израђује све штампарске радове, као: дела, часописе, новине, све трговачке књиге и листове и т. д. и т. д. са најумеренијом ценом а најлепшим и модерним словима савремене технике у штампарији.

ОСНОВАНО 1883. ГОД.

Мориц Тилер и Комп.

КРАЉ. СРП. ДВОРСКИ ЛИФЕРАНТИ

БЕОГРАД

Краљ Миланова улица 46. — Телефон Бр. 103.

ИЗРАДА:

Униформи свију врста

Спреме за г.г. официре и подофицире

Позната солидна и елегантна израда

ВЕЛИКО СТОВАРИШТЕ

Ћебада, Прслука и **Капуљача** од камилине длаке.

Енглеских мушких џепних **марама;** американских и француских **хозентрегера, манжетне** беле и у боји, **дугмета за манжетне, новчаника, визитијера, несесера, чутурице** и т. д.

Продаја чоје и прибора на метар.

Строго утврђене умерене цене.

САРАЧКО-СЕДЛАРСКА РАДЊА

БРАЋА ПИНКАС ШТАЈН

БЕОГРАД — ТЕРАЗИЈЕ

ТЕЛЕФОН 19. ТЕЛЕФОН 19.

Има свих врсти готових амова и седала.

Препоручује све врсте ашова, каруца, кола, и све у овој струци спадајуће артикле.

слуга брза, Цена солидна.

НОВА КЊИГА

Изашла је из штампе нова књига

Д-ра Савићевића

ЛЕПОТА ТЕЛА

НЕГОВАЊЕ И УЛЕПШАВАЊЕ

СА 83 РЕЦЕПТА, — ЦЕНА 1.— ДИНАР.

Садржај: 1. Кожа — о лепоти и улепшавању. 2. Кожне болести. 3. Коса 4. Уста и зуби.

Ова је књига намењена женском полу и треба свака жена и девојка да је прочита.

ИЗДАЊЕ ДВОРСКЕ КЊИЖАРЕ

МИТЕ СТАЈИЋА — У БЕОГРАДУ

НОВЕ МУЗИКАЛИЈЕ

ЗА ГЛАСОВИР

1 Велики избор музикалија сопственога и страног издања.

2 Нарочито за почетнице препоручујемо:

1 Албум 100 српских народних најновијих игара Цена . . . . . 5.—

2 Албум 138 српских народних песама. Цена дин. 5.—

3 Албум песама Исидора Бајића; песме из „Сеоског Лоле" „Чучук Стане" „Ранје" и „Дивљуше". Цена дин. . . 6.—

Збирка Композиција од Ј. Урбана, са 9 најновијих одабраних композиција. Цена дин. . . . . 3.—

5 Албум песама из концерата Жарка Савића. — 30 одабраних концертних и оперних мелодија. Цена дин. . . 6.—

6 На те мислим фантазија од Свободе Цена . . . . . 2.—

Највеће стовариште српских и страних музикалија.

ИЗДАЊЕ ДВОРСКЕ КЊИЖАРЕ

Мите Стајића — у Београду

ЦЕНА:

На број . . . . . 0·20 пара
На годину . . . . . 8·00 дин.
На пола године . . . 4·00 дин.
На четврт године . . 2·50 дин.

ЗА ИНОСТРАНСТВО:

На годину . . . . . 20 дин.
На пола године . . . . 10 дин.

ПРЕТПЛАТА

ЗА БЕОГРАД У РЕДАКЦИЈИ „СРПСКЕ ВОЈСКЕ"

Дечанска улица број 20.

ПРЕТПЛАТА

ЗА УНУТРАШЊОСТ СРБИЈЕ

код повереника „СРПСКЕ ВОЈСКЕ"

или на редакцију у Београду

Штампарија „Србија" Мих. Јовановић и Комп., Дечанска ул. 20. Одговорни уредник Св. Исаковић Краљ-Милутинова 56.

СТРАНА 8. СРПСКА ВОЈСКА БРОЈ 15.

ОСНОВАНО 1883. ГОД.

Мориц Тилер и Комп.

КРАЉ. СРП. ДВОРСКИ ЛИФЕРАНТИ

БЕОГРАД

Краљ Миланова улица 46. — Телефон Бр. 103.

ИЗРАДА:

Униформи свију врста

Спреме за г.г. официре и подофицире

Позната солидна и елегантна израда

ВЕЛИКО СТОВАРИШТЕ

Ћебади, Прслука и Капуљача од камилине длаке.

Енглеских мушких цепних **марама;** американских и француских **хозентрегера, манжетне** беле и у боји, **дугмета за манжетне, новчаника, визитијера, несесера, чутурице** и т. д.

Продаја чоје и прибора на метар.

Строго утврђене умерене цене.

СРБИЈА **Прво Срп. Друштво за Осигурање**

Основано 1906. у Београду Основано 1906.

угао Кнез Михајлове улице и улице Краља Петра

— Основни акцијски капитал 1,000.000— дин. у злату —

Стање на дан 31. децем. 1908. год. износило је:

Осигурани капитал живота дин. 5,712.600·—

Осигурани капитал пожара дин. 31,751.562·—

Друштво *„Србија"* врши под веома повољним погодбама ова осигурања:

1. **У одељењу живота:** Осигурање људског живота на неограничене суме по разним комбинацијама, — а тако исто осигурање мираза женској и капитала мушкој деци.

2. **У одељењу пожара:** Осигурање свих грађевина индустријских предузећа, трговачке робе и покућанства.

3. **У одељењу за народно осигурање:** Осигурање чиновника, радника, привредника, занатлија и свих осталих јавних послених, — *без лекарског прегледа* а са осигураним капиталом највише до 600 дин. Уплате се *наплаћују* месечно од 1—5 дин. *код самих осигураника.* У ово осигурање примају се само *здрава лица,* мушког и женског рода, од 20—55 год. живота, а сви са учешћем у чистом добитку.

Полисе живота: Према решењу Министра Војног Ф/А № 1830 примају се у кауцију при женидби г. г. официра.

Полисе пожара: прима Управа Фондова у гаранцију при давању зајмова на хипотеке.

Поред тога друштво *„Србија"* увело је и **ПОРОДИЧНО ОСИГУРАЊЕ** (са учешћем и без у чистом добитку).

По овој врсти осигурања исплаћује се осигурани капитал по истеку уговореног рока. Али ако би осигурано лице умрло пре тога рока, *плаћање даљих премија престаје,* а Друштво исплаћује:

Одмах 10% од осигураног капитала *на име посмртнине.*

Сваке даље године па све до истека уговореног рока, такође по 10% од осигураног капитала на име пензије.

Цео уговорени капитал кад осигурани рок протекне.

Сва ближа обавештења даје *бесплатно*

Друштвена Управа.

НОВА КЊИГА.

КРОКИРАЊЕ

И УПУТНИК ЗА ЧИТАЊЕ КАРАТА

и планова са 116 геометријских слика и 116 слика из упута за крокирање. - - - - - - -

ИЗРАДИО

Новак Бранковић,

ђенералштабни пуковник.

III. ПОПРАВЉЕНО ИЗДАЊЕ.

Цена 2·50 дин.

Ову је књигу прегледао начелник географског одељења и препоручује се свима младим официрима и подофицирима као помоћна књига за крокирање.

Ко пошаље за 6 комада 15 динара у напред, добиће седму књигу на дар о нашем трошку. Поруџбине прима

ДВОРСКА КЊИЖАРА

МИТЕ СТАЈИЋ — У БЕОГРАДУ

САРАЧКО-СЕДЛАРСКА РАДЊА

БРАЋА ПИНКАС ШТАЈН

БЕОГРАД — ТЕРАЗИЈЕ

ТЕЛЕФОН 19. ТЕЛЕФОН 19.

Има свих врсти готових амова и седала.

Препоручује све врсте ашова, каруца, кола, и све у овој струци спадајуће артикле.

Услуга брза. Цена солидна.

ЦЕНА:

На број . . . . . 0·20 пара

ПРЕТПЛАТА

ПРЕТПЛАТА

ЗА УНУТРАШЊОСТ СРБИЈЕ

ОСНОВАНО 1883. ГОД.

Мориц Тилер и Комп.

КРАЉ. СРП. ДВОРСКИ ЛИФЕРАНТИ

БЕОГРАД

Краљ Милянова улица 46. — Телефон Бр. 103.

ИЗРАДА:

Униформи свију врста

Спреме за г.г. официре и подофицире

Позната солидна и елегантна израда

ВЕЛИКО СТОВАРИШТЕ

Ћебади, Прслука и Капуљача од камилине длаке.

Енглеских мушких џепних **марама;** американских и француских **хозентрегера, манжетне** беле и у боји, **дугмета за манжетне, новчаника, визитијера, несесера, чутурице** и т. д.

Продаја чоје и прибора на метар.

Строго утврђене умерене цене.

СРБИЈА Прво Срп. Друштво за Осигурање

Основано 1906. у Београду Основано 1906.

угао Кнез Михајлове улице и улице Краља Петра

— Основни акцијски капитал 1,000.000— дин. у злату —

Стање на дан 31. децем. 1908. год. износило је:

Осигурани капитал живота дин. 5,712.600·—

Осигурани капитал пожара дин. 31,751.562·—

Друштво *„Србија"* врши под веома повољним погодбама ова осигурања:

1. **У одељењу живота:** Осигурање људског живота на неограничене суме по разним комбинацијама, — а тако исто осигурање мираза женској и капитала мушкој деци.

2. **У одељењу пожара:** Осигурање свих грађевина индустријских предузећа, трговачке робе и покућанства.

3. **У одељењу за народно осигурање:** Осигурање чиновника, радника, привредника, занатлија и свих осталих јавних посленика, — *без лекарског прегледа* а са осигураним капиталом највише до 600 дин. Уплате се наплаћују месечно од 1—5 дин. *код самих осигураника.* У ово осигурање примају се само *здрава лица,* мушког и женског рода, од 20—55 год. живота, а сви са учешћем у чистом добитку.

Полисе живота: Према решењу Министра Војног Ф/А № 1830 примају се у кауцију при женидби г. г. официра.

Полисе пожара: прима Управа Фондова у гаранцију при давању зајмова на хипотеке.

Поред тога друштво *„Србија"* увело је и **ПОРОДИЧНО ОСИГУРАЊЕ** (са учешћем и без у чистом добитку).

По овој врсти осигурања исплаћује се осигурани капитал по истеку уговореног рока. Али ако би осигурано лице умрло пре тога рока, *плаћање даљих премија престаје,* а Друштво исплаћује:

Одмах 10% од осигураног капитала *на име посмртнине.*

Сваке даље године па све до истека уговореног рока, такође по 10% од осигураног капитала на име пензије.

Цео уговорени капитал кад осигурани рок протекне.

Сва ближа обавештења даје *бесплатно*

Друштвена Управа.

НОВА КЊИГА.

КРОКИРАЊЕ

И УПУТНИК ЗА ЧИТАЊЕ КАРАТА

и планова са 116 геометријских слика и 116 слика из упута за крокирање. - - - - - - -

ИЗРАДИО

Новак Бранковић,

ђенералштабни пуковник.

III. ПОПРАВЉЕНО ИЗДАЊЕ.

Цена 2·50 дин.

Ову је књигу прегледао начелник географског одељења и препоручује се свима младим официрима и подофицирима као помоћна књига за крокирање.

Ко пошаље за 6 комада 15 динара у напред, добиће седму књигу на дар о нашем трошку. Поруџбине прима

ДВОРСКА КЊИЖАРА

МИТЕ СТАЈИЋА — У БЕОГРАДУ

НОВО

Записци Генерала

КУРОПАТКИНА

О РУСКО-ЈАПАНСКОЈ ВОЈНИ.

(на руском језику)

Цена 10 дин.

Књижара С. Б. Цвијановића

У Београду, Кнез Михаилова ул. 22

ЦЕНА:

На број . . . . . 0·20 пара

ПРЕТПЛАТА

ПРЕТПЛАТА

ЗА УНУТРАШЊОСТ СРБИЈЕ

СРПСКА ВОЈСКА БРОЈ 31.

Помажимо српску индустрију

Негујте зубе Кушаковића калодонтом
добија се у свима дрогеријама, апотекама, бољим уређеним трговинама, Официрској Задрузи и њеним филијалима.

: : Свој : : = своме =

ОСНОВАНО 1883. ГОД.

Мориц Тилер и Комп.

КРАЉ. СРП. ДВОРСКИ ЛИФЕРАНТИ
БЕОГРАД
Краљ Миланова улица 46. — Телефон Бр. 103.

ИЗРАДА
Униформи свију врста
Спреме за г.г. официре и подофицире
Позната солидна и елегантна израда
ВЕЛИКО СТОВАРИШТЕ

Ћебади, Прслука и **Капуљача** од камилине длаке.

Енглеских мушких џепних **марама;** американских и француских **хозентрегера, манжетне** беле и у боји, **дугмета за манжетне, новчаника, визитијера, несесера, чутурице** и т. д.

Продаја чоје и прибора на метар.

Строго утврђене умерене цене.

СРБИЈА Прво Срп. Друштво за Осигурање
Основано 1906. у Београду Основано 1906.
угао Кнез Михајлове улице и улице Краља Петра

Основни акцијски капитал 1,000.000— дин. у злату
Стање на дан 31. децем. 1908. год. износило је:
Осигурани капитал живота дин. 5,712.600·—
Осигурани капитал пожара дин. 31,751.562·—

Друштво *„Србија"* врши под веома повољним погодбама ова осигурања:

1. **У одељењу живота:** Осигурање људскога живота на неограничене суме по разним комбинацијама, — а тако исто осигурање мираза женској и капитала мушкој деци.
2. **У одељењу пожара:** Осигурање свих грађевина индустријских предузећа, трговачке робе и покућанства.
3. **У одељењу за народно осигурање:** Осигурање чиновника, радника, привредника, занатлија и свих осталих јавних посленика, — *без лекарског прегледа* а са осигураним капиталом највише до 600 дин. Уплате се *наплаћују* месечно од 1—5 дин. *код самих осигураника.* У ово осигурање примају се само *здрава лица,* мушког и женског рода, од 20—55 год. живота, а сви са учешћем у чистом добитку.

Полисе живота: Према решењу Министра Војног Ф/А № 1830 примају се у кауцију при женидби г. г. официра.
Полисе пожара: прима Управа Фондова у гаранцију при давању зајмова на хипотеке.

Поред тога друштво *„Србија"* увело је и **ПОРОДИЧНО ОСИГУРАЊЕ** (са учешћем и без у чистом добитку).

По овој врсти осигурања исплаћује се осигурани капитал по истеку уговореног рока. Али ако би осигурано лице умрло пре тога рока, *плаћање даљих премија престаје,* а Друштво исплаћује:
Одмах 10% од осигураног капитала *на име посмртнине.*
Сваке даље године на све до истека уговореног рока, такође по 10% од осигураног капитала на име пензије.
Цео уговорени капитал кад осигурани рок протекне.
Сва ближа обавештења даје *бесплатно*

Друштвена Управа.

ЉУБИЧИЦА КРЕМ, НАРЦИС КРЕМ-помада, сапун и пудер
НАЈБОЉА СРЕДСТВА ЗА НЕГУ ЛИЦА

ФАБРИЧКА МАРКА **„Parfumerie Delion"** — **Paris.** — Патент отварања повлачењем зеленог конца. ЦЕНА 1·20 дин.

ПРОДАЈА ЗА СРБИЈУ:

Београд Официрска Задруга, Дрогерије Гуслар, Илића, Субашића, Михаиловића.
У унутрашњости у апотекама: Кушаковића и Јовановића *Врање; Крагујевац;* Јанковића, Илића, Јакшевца; *Алексинцу:* Костића; *Аранђеловац:* Јовановића; *Ваљево:* Тадића, Прикламајера; *В. Градиште:* Драшкоције; *Власотинци:* Милошевића; *Трстеник-Врњци:* Трајковића; *Зајечар:* Димитријевића, Тунера; *Крушевац:* Новаковића; *Лесковац:* Клопера, Београдца, Димитријевића; *Лазаревац:* Михаиловића; *Лозница-Ковиљача:* Тодоровића; *Младеновац:* Христића; *Неготин:* П. Бана, Поповића; *Ниш:* Дубравског,Фредића; *Обреновац:* Ковачевића; *Пожаревац:* Душманића, Ристића; *Паланка:* Јовановића; *Прокупље:* Брзаковића, Николића; *Пирот:* Скацеле; *Пожега:* Попса; *Свилајнац:* Драшкоција; *Соко-Бања:* Милошевића; *Ужице:* Суботића; *Ћуприја:* Нуше; *Шабац:* Гашића, Панића; *Чачак:* Јовановића као и у свима боље уређеним трговинама и фризерницама.

ЦЕНА:

ПРЕТПЛАТНИЦИМА „СРПСКЕ ВОЈСКЕ"

Пошто „Српска Војска" нема никаквих других прихода и субвенција и пошто се издржава искључиво од претплате, то молимо г. г. претплатнике који нам до данас још нису измирили претплату за прошлу и ову годину, да нам што пре пошљу дужну претплату тим пре што се приближује крај године и што је потребно закључити рачуне.

Исто тако молимо г. г. поверенике да настоје да нам се дужна претплата што пре измири.

Уредништво „Српске Војске"

СИТНИ ОГЛАСИ

КЊИЖЕВНИ ОГЛАС

Европска политика

Дело је ово са додатком: *Берлински уговор са коментаром* готово и оно ће се пријављеним претплатницима раздати кроз неколико дана.

Упозоравамо *само официре и лица војног реда*, који се нису на ово дело претплатили, да се најдаље до 15 декембра тек. године обрате потписатом за ово дело — у ком ће га случају добити по цени штампања за раније пријављене претплатнике — **по 3. динара.**

Продајна цена овога дела за непретплатнике биће — **по 5. динара.**

Судски потцуковник,
Гојко Павловић,
(стални судија Моравског дивиз. војног суда).

Тактика од Балка Изишла је из штампе и кроз неколико дана раздаће се претплатницима.

Зајечарска Буна

Преко свакога очекивања, књига: „Зајечарска Буна" место да је изнела шест до седам штампаних такака изнеће укупно шеснаест. То долази одута, што се при изради и сређивању огромнога материјала морало пазити на сваку појединост, која би давала живљу преставу о догађајима тога времена. —

Друга и последња свеска изнеће такође осам штампаних табака. А како ће у њој бити изнете појединости, заинтересоваће читаоца још више него ли и ова прва свеска.

Осим тога књига ће бити украшена са *дванаест слика*, што не бих могао дати да није било тако лепога одзива на прву свеску и да се не надам да ћете се и за ову другу и последњу свеску заузети да се што више међу претплатнике распрострe.

Садржај друге књиге ово је:

I *Спасавање;* II *Удри, браће!* III *Пој Маринко;* IV *„Недостоин!"* V *Шанкова песма,* VI *Обешен;* VII *Брезова метла;* VIII *„Опасан зликовац";* IX *Љуба Дидић;* X *Са запаљеном воштаницом:* XI *Серафим Неготинац;* XII *„Хоћу његову главу; његову главу ми дај!"* XIII *Главни Одбор пред Судом;* XIV *За кућкарским столом;* XV *Једна страшна ноћ;* XVI *Преко Темишвара;* XVII *Секретар Карађорђевићев;* XVIII *Зајечарско Подушје;* XIX *Под Краљевицом.*

И овој књизи биће цена само *један* дин.

Молим Вас П. Г. да се заузмете за ово дело. Скупљач на сваких *шест* скупљених претплатника имаћешесту књигу, или, ако хоће сваки шести динар може задржати као награду за трўд. —

Рок претплате трајаће до 20 Децембра т. г. Имена претплатника (јер је то жеља многих скупљача) биће наштампана. —

Дело ће изаћи крајем Децембра т. г.

Претплата у маркама не прима се.

Драгутин Ј. Клић
Македонска улица број 23.

Продаје се КОБИЛА ВРАНА, 5 г. стара 160 см. висине од Чербел и Ласте. За ближа обавештења обратити се уредништву Дечанска ул. 20.

Уредништво „СРПСКЕ ВОЈСКЕ" прима ОГЛАСЕ по најумеренијој цени.

ЦЕНА: ПРЕТПЛАТА ПРЕТПЛАТА

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Војни архив, Збирка досијеа личних односа официра, подофицира и војних чиновника Краљевине Југославије, кутија 1462, досије 836. [Vojni arhiv, Zbirka dosijea ličnih odnosa oficira, podoficira i vojnih činovnika Kraljevine Jugoslavije, kutija 1462, dosije 836]

Објављени извори – Published Primary Sources

Балкански рат у слици и речи 1912–1913, Београд 2008 (репр.) [*Balkanski rat u slici i reči 1912–1913*, Beograd 2008 (repr.)]

Мишић, Живојин, *Моје успомене*, прир. Саво Скоко, Београд 1985. [Mišić, Živojin, *Moje uspomene*, prir. Savo Skoko, Beograd 1985]

Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије 1850–1925, Београд 1925. *Spomenica sedamdesetpetogodišnjice Vojne akademije 1850–1925*, Beograd 1925]

Статистички годишњак Краљевине Србије, бр. 8, Београд 1909. [*Statistički godišnjak Kraljevine Srbije*, br. 8, Beograd 1909]

Литература – Secondary Works

Бјелајац, Миле, „Женидбе официра српске и југословенске војске. Планирано, стварање елите", *Годишњак за друштвену историју* 1 (1995) 19–38. [Bjelajac, Mile, „Ženidbe oficira srpske i jugoslovenske vojske. Planirano, stvaranje elite", *Godišnjak za društvenu istoriju* 1 (1995) 19–38]

Богдановић, Бранко, *Црногорски Гасер. Илустрована монографија са протоколом о продаји револвера за 1894–1897. годину*, Подгорица 2002. Bogdanović, Branko, *Crnogorski Gaser. Ilustrovana monografija sa protokolom o prodaji revolvera za 1894–1897. godinu*, Podgorica 2002]

Денда, Далибор, „Официрски кор војске Краљевине Србије у Првом светском рату", *Војноисторијски гласник* 2 (2016) 31–48.

Ђукић, Слободан, „Настанак и развој војне литературе у Србији 1850–1912. године", *Војноисторијски гласник* 2 (2013) 41–68. [Đukić, Slobodan, „Nastanak i razvoj vojne literature u Srbiji 1850–1912. godine", *Vojnoistorijski glasnik* 2 (2013) 41–68]

Ђукић, Слободан, *Страни утицај на развој српске војне доктрине у 19. и првој деценији 20. века*, Београд 2019. Đukić, Slobodan, *Strani uticaj na razvoj srpske vojne doktrine u 19. i prvoj deceniji 20. veka*, Beograd 2019]

Југословенска војна библиографија. Грађа за библиографију 1–2, Београд 1981. [*Jugoslovenska vojna bibliografija. Građa za bibliografiju* 1–2, Beograd 1981]

Јововић, Божидар, *Српски официри у националној култури*, Београд 1988. [Jovović, Božidar, *Srpski oficiri u nacionalnoj kulturi*, Beograd 1988]

Кисић, Милица и Бранка Булатовић, *Српска штампа (1786–1995). Историјско библиографски преглед*, Београд 1996. [Kisić, Milica i Branka Bulatović, *Srpska štampa (1786–1995). Istorijsko bibliografski pregled*, Beograd 1996]

Милићевић, Милић, *Губици официра Краљевине Србије у ратовима 1912–1913. године*, Београд 2020. [Milićević, Milić, *Gubici oficira Kraljevine Srbije u ratovima 1912–1913. godine*, Beograd 2020]

Милићевић, Милић, „Sgm. Радови Живојина Мишића", *Гласник Историјског архива Ваљево* 39 (2005) 106–131. [Milićević, Milić, „Sgm. Radovi Živojina Mišića", *Glasnik Istorijskog arhiva Valjevo* 39 (2005) 106–131]

Милићевић, Милић Ј. и Здравко Петровић, *Официрска задруга и систем осигурања живота у Србији и Југославији (до 1941)*, Београд 2011. [Milićević, Milić J. i Zdravko Petrović, *Oficirska zadruga i sistem osiguranja života u Srbiji i Jugoslaviji (do 1941)*, Beograd 2011]

Милићевић, Милић и Љубодраг Поповић, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, Београд 2003. [Milićević, Milić i Ljubodrag Popović, *Generali vojske Kneževine i Kraljevine Srbije*, Beograd 2003]

Митровић, Јеремија Д., *Грађа за историју и библиографију српске периодике до 1920*, Београд 1984. [Mitrović, Jeremija D., *Građa za istoriju i bibliografiju srpske periodike do 1920*, Beograd 1984]

Младеновић, Божица и Милић Ј. Милићевић, *Питомци Војне академије. Списак свршених питомаца 1–46 класе, 1855–1914. године*, Београд 2012. [Mladenović, Božica i Milić J. Milićević, *Pitomci Vojne akademije. Spisak svršenih pitomaca 1–46 klase, 1855–1914. godine*, Beograd 2012]

Перовић, Косовка и Љиљана Брчић, *Војин. Најстарији српски војни часопис 1864–1870. Библиографија прилога*, Београд 2002. [Perović, Kosovka i Ljiljana Brčić, *Vojin. Najstariji srpski vojni časopis 1864–1870. Bibliografija priloga*, Beograd 2002]

Пршић, Милоје, *Ратник. Часопис за војне науке, књижевност и новости (јануар 1879 – март 1941). Тематска библиографија*, Београд 2017. [Pršić, Miloje, *Ratnik. Časopis za vojne nauke, književnost i novosti (januar 1879 – mart 1941). Tematska bibliografija*, Beograd 2017]

Штампа – Newspapers

Артиљеријско-инжењеријски гласник (1905–1906) [*Artiljerijsko-inženjerijski glasnik* (1905–1906)]
Војин (1864–1870) [*Vojin* (1864–1870)]
Војска (1903–1907) [*Vojska* (1903–1907)]
Глас војске (1890) [*Glas vojske* (1890)]
Наоружани народ (1911–1912) [*Naoružani narod* (1911–1912)]
Ратник (1879–1941) [*Ratnik* (1879–1941)]
Службени војни лист (1881–1914) [*Službeni vojni list* (1881–1914)]
Српска стража (1895–1896, 1902) [*Srpska straža* (1895–1896, 1902)]
Српска војска (1908–1912) [*Srpska vojska* (1908–1912)]
Узданица (1901–1914) [*Uzdanica* (1901–1914)]

Милић J. Милићевић, Miljan Milkić

“A GLASS OF NEGOTINAC” ADVERTISING IN THE *SERBIAN ARMY* NEWSPAPER IN 1908–1912

Summary

Due to the limited number of subscribers, and even more because of their negligence regarding subscriptions, many newspapers in Serbia were short-lived. Struggling for financial survival, almost every of them turned to commercial advertising. A common feature of all military newspapers, including official ones, was the lack of material resources. Subscriptions to individual newspapers, as the main source of their financing, were scarce, which due to the small number of subscribers, including irregular billing, was one of the main reasons for infrequent publication. Therefore, everyone, including the official military press, resorted to advertising as a supplementary source of funds. Such an example was the independent, i.e. private newspaper *Serbian Army*. Therefore, the most diverse advertisements can be found on its pages, from those promoting individual products, and literary ones, to advertisements of a personal nature. This type of advertising often had no relation to members of military personnel. One of the advertisements of a commercial nature that quite stirred the spirits and generated correspondence was an advertisement titled “Glass of Negotinac”, when a wine merchant advertised the eponymous wine. After the magazine “Trezvenost” published an article condemning this way of advertising, the newspaper *Serbian Army* published an explanation that did not promote alcohol, much less alcoholism. The advertising of certain professional military works is often followed by criticism. In some cases, it was positive, sometimes restrained, but it was also more than negative. The consequence was a polemic conducted on the pages of the paper, sometimes highly voluminous. By adhering to this policy, the *Serbian Army* newspaper was one of the few to ensure its continuous publication from late 1908 to early 1912.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31. 3. 2024.
Коначно прихваћен за објављивање: 21. 8. 2024.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXXIII (2024) 317–340
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXXIII (2024) 317–340
УДК: 323.1:28(497.1):94(497.1)“19“
DOI: 10.34298/IC2473317S

Јована ШАЉИЋ РАТКОВИЋ[*]
Историјски институт
Београд
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9495-3993

ИЗМЕЂУ ФЕСА И ШЕШИРА: ЈУГОСЛОВЕНСКИ МУСЛИМАНИ И АТАТУРКОВЕ РЕФОРМЕ

Апстракт: У раду је представљено суочавање југословенских муслимана и представника југословенских власти с реформама које су се у годинама након Првог светског рата, под вођством снажне личности Мустафе Кемал-паше, одиграле на различитим друштвеним пољима. Укидање султаната, шеријата, верских школа, забрана ношења традиционалне муслиманске ношње попут феса и фереџе, замена арапског писма латиничним и нарочито укидање халифата, институције на чијем су челу претходна четири века били управо османски султани, изазвали су запрепашћење и неверицу међу различитим муслиманским народима у свету. Изузетак нису били ни муслимани јужнословенског простора који су од 1918. године живели у оквирима нове државне заједнице – Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, касније Краљевине Југославије. Подељени око визија сопствене будућности и статуса у новој југословенској држави, наставили су да се деле и поводом питања реформи у турском друштву на заговорнике модернизације, пре свега на подручју права, образовања, и друштвеног положаја жена, и противнике кемалистичких реформи, који су их сматрали опасним по исламску веру и традицију. Рад је заснован превасходно на извештајима југословенских дипломата у Цариграду о догађајима у Турској, као и на извештајима с терена из југословенске муслиманске јавности.

Кључне речи: муслимани, Краљевина СХС, Турска, Мустафа Кемал Ататурк, реформе.

Abstract: The paper shows how Yugoslav Muslims and representatives of the Yugoslav authorities faced the reforms implemented in various social fields in the years after the First World War, under the leadership of the strong personality of Mustafa Kemal Pasha. The abolition of the Sultanate, Sharia and religious schools, the ban on wearing the traditional Muslim clothing such as the fez and ferace, the replacement of the Arabic script with Latin, and particularly the abolition of the caliphate, an institution headed by Ottoman sultans over the earlier four centuries, caused astonishment and disbelief among different Muslim peoples in the world.

[*] jovna.saljic.ratkovic@iib.ac.rs

The Muslims of the South Slavic area, who from 1918 lived within the new state union – the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, later the Kingdom of Yugoslavia – were no exception. Divided over visions of their own future and the status in the new Yugoslav state, they continued to be divided on the issue of reforms in Turkish society into proponents of modernisation, primarily in the fields of law, education, and the social position of women, and opponents of Kemalist reforms who considered them dangerous for the Islamic faith and tradition. The paper is based primarily on the reports of Yugoslav diplomats in Constantinople about events in Turkey, as well as reports from the field when it came to the Yugoslav Muslim public.

Keywords: Muslims, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Turkey, Mustafa Kemal Atatürk, reforms.

Познати историјски догађаји који су се по завршетку Првог светског рата одиграли у Турској избацили су на историјску позорницу личност Мустафе Кемал-паше Ататурка, творца модерне Републике Турске и креатора коренитих промена у турском друштву које ће током наредних деценија обележити развој савремене турске државе на путу ка настанку једне од првих секуларних муслиманских земаља. Укидање султаната, шеријата, верских школа, забрана ношења традиционалне муслиманске ношње попут феса и фереџе, замена арапског писма латиничним и нарочито укидање халифата,[1] институције на чијем су челу претходна четири века били управо османски султани, изазвали су запрепашћење

[1] Халифат или хилафет (ар. خلافة) у теорији представља идеално замишљени верско-политички систем владавине уједињене муслиманске заједнице, *Уме*; симболично отелотворење свеисламског јединства на чијем је челу стајао халифа као предводник и заштитник свих муслимана у оквиру једног државног система. У пракси, халифама су називани наследници пророка Мухамеда који су поседовали верску и политичку власт над муслиманском заједницом с израстањем и јачањем прве исламске државе у VII веку. Теоретски, халифа је наслеђивао сву пророкову власт и ауторитет (осим пророчког), и поседовао особине попут доброг карактера, храбрости, одсуства било каквих физичких или душевних недостатака. Морао је бити мушког пола, зреле доби, поседовати велико правно звање и водити порекло из племена Курејш, коме је припадао и сам пророк. Верници су му дуговали апсолутну покорност, а побуна против халифе представљала је побуну против самих божјих принципа. Ипак, како наводи Танасковић, реализација ових крајње једноставних принципа била је могућа једино у малобројној и просторно концентрисаној заједници (види: Darko Tanasković, *Islam – dogma i život*, Beograd 2003). Како се исламско царство ширило, тако су и многе од ових особина пренебрегаване, титула је врло брзо постала наследна а не изборна и кроз историју је имала успоне и падове у оквиру различитих исламских политичких и династичких организација. Током наредних векова наставила је да има пре свега симболички и верски значај. (Више о историји исламског халифата погледати у: Fred M. Donner, „Muhammad and the Caliphat", in: *The Oxford History of Islam*, ed. John L. Esposito, New York 1999, 1–61; Kadi Wadad & Aram A. Shahin, „Caliph, Caliphate", in: *The Princeton Encyclopedia of Islamic Political Thought*, ed. Gerhard Bowering, New Jersey 2013, 81–86; Nerkez Smailagić, *Leksikon islama*, Sarajevo 1990.

и неверицу међу различитим муслиманским народима у свету. Изузетак нису били ни муслимани јужнословенског простора који су од 1918. године живели у оквирима нове државне заједнице – Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, касније Краљевине Југославије.[2]

Суочавање јужнословенских муслимана с постосманским периодом започето је још 1878. године уласком аустроугарских трупа у Босну и Херцеговину и стварањем независне Кнежевине Србије на Конгресу у Берлину. Током наредних деценија део муслиманског становништва с ових подручја повлачио се према преосталим територијама Османског царства на Балкану, да би ослобођењем Македоније и Косова и Метохије 1912/13. године велики број муслимана турског, албанског и словенског порекла, њих око 700.000, ушао поново у састав Краљевине Србије. Шест година касније, с уласком Босне и Херцеговине у састав Краљевине Срба, Хрвата

У српском, али и у многим другим језицима, у зависности од прилагођавања изговора арапског фонема, паралелно се, као синоними, користе и изрази калифат/калифа.

[2] Како би се правилно разумео однос југословенских муслимана према Османском халифату потребно је укратко приказати историјат ове институције под османским владарима и у оквирима Османског царства, јер је овај део јужнословенског становништва управо кроз Османско царство дошао у додир с исламском вером, културом и цивилизацијом и вековима био под његовим директним утицајем. Постоје тврдње да је још Мурат I (1359–1389), након освајања Једрена и проглашења тог града за престоницу 1382. године, био проглашен „изабраним халифом Божјим". Међутим, опште је прихваћено становиште по коме је османски султан Селим I (1512–1520), након освајања Сирије и Египта 1517. године, присвојио титулу халифе, поглавара исламског света, након чега су је носили сви потоњи султани, иако, сматра се, арапски свет то никада није до краја прихватио. После пада Могулског царства у 18. веку османски султан остао је несумњиво највећи владар исламског света, те је сматран браниоцем ислама, заштитником муслиманских народа и газијом, ратником за ширење ислама на нове територије. Осим тога, још од Селима I османски владари су се поставили и као заштитници два света места – Мека и Медине, а муслимани ван граница Османског царства обраћали су им се за помоћ у борби против неверника. Иако су сматрани *de facto* лидерима исламског света, већина османских владара није користила титулу халифе у званичним документима и титулацији све до 18. века. Након споразума у Кучук Кајнарџију 1774. османски султан је, искористивши титулу халифе, захтевао да буде признат као верски поглавар кримских Татара, док је Абдулхамиду II (1876–1909) халифска титула заштитника муслиманске вере била потврђена првим турским Уставом из 1876. године. Уопште узев, и османски султани, као и многи њихови претходници, титулу су користили у већој или мањој мери у зависности од политичких прилика и историјских околности у којима је позивање на религијско уједињење под окриљем халифата бивало мање или више потребно. Последњи такав случај одиграо се 1914. године на почетку Првог светског рата, када су посебном шејхулисламовом фетвом – верско-правном декларацијом, сви муслимани света, у име исламске вере и османског султана као халифе, позвани у свети рат – џихад против савезничких држава Русије, Велике Британије, Француске, Србије и Црне Горе, проглашених непријатељима халифата и његових савезника.

и Словенаца, тај број је нарастао на 1.345.271 припадника исламске вероисповести.[3]

У новој држави Исламска заједница је, уз одређена померања у надлежностима, практично задржала онај положај који је у појединим крајевима имала пре рата. Управу над муслиманским верским и културно-просветним пословима водило је у новој држави Муслиманско одељење Министарства вера Краљевине СХС. У Србији је задржана институција врховног муфтије, чије је седиште премештено из Ниша у Београд, док су била укупно четрдесет тројица обласних муфтија за Србију, Јужну Србију и Црну Гору.[4]

Што се тиче верских послова муслимана у Босни и Херцеговини, они су наставили да се уређују на основу Статута за аутономну управу муслиманских верских и вакуфско-меарифских послова, с Улема-и-меџлисом, као врховним верским органом који је заправо представљао скупштину улеме која се састојала од четири члана, и на чијем је челу био реис-ул-улема, поглавар улеме, као врховни верски поглавар заједнице.

Послови Исламске заједнице наставили су да се одвијају по готово истом принципу као и пре рата, иако је то подразумевало да су као резултат територијалне подвојености практично постојала двојица верских вођа муслимана у Краљевини – реис-ул-улема као врховни верски поглавар за читаву земљу, а у стварности за Босну и Херцеговину, чије је седиште било у Сарајеву, и врховни муфтија, са седиштем у Београду, за остатак земље.[5] Муслимани су у новој држави имали статус равноправног народа, а најзначајнију новину представљала је чињеница да је ислам изједначен с православљем и католичанством као државна религија, што је потврђено Уставом Краљевине из 1921. године.[6]

Без обзира на то, расположење муслимана према новој домовини, како оних у Македонији и на Косову и Метохији, тако и оних у Босни

[3] *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. године*, Београд 1932, 2.

[4] Архив Југославије [=АЈ], Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца – Муслиманско одељење [=МВ-МО], фонд 69, фасцикла 297, број 990, *Извештај о установама Муслиманског одељења и о њиховом раду и текућим пословима Одељења*, Хасан М. Ребац, начелник Муслиманског одељења министарства вера Краљевине СХС – министру вера, 25. фебруара 1928, у Београду.

[5] Више о формално-правном уређењу Исламске заједнице у Краљевини СХС види у: Јована Шаљић Ратковић, „Исламска заједница и стварање југословенске државе", у: *Крај рата, Срби и стварање Југославије*, ур. Михаило Војводић, Београд 2021, 353–370.

[6] Према члану 12 Устава из 1921. године, све усвојене вероисповести су равноправне пред законом и могу се јавно исповедати. (*Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Одељак II, *Основна грађанска права и дужности*, члан 12, 28. јуна 1921. у Београду, Београд 1921, 3.)

и Херцеговини, није било на завидном нивоу. Послератни догађаји у Турској пратили су се с пажњом, а много наде се полагало у вођу турске револуције Мустафу Кемал-пашу, коме је Велика народна скупштина у Анкари 1921. године доделила почасну титулу – гази, која је вековима одликовала османске султане.[7]

Иако и сами подељени око визија сопствене будућности и статуса у новој југословенској држави, југословенски муслимани су, из различитих побуда, величали еманципацију турског покрета под вођством Мустафе Кемал-паше.[8] Муслиманска интелигенција окупљена око прогресивног муслиманског удружења „Гајрет", која је предност давала национализацији муслимана и њиховој потпуној интеграцији у секуларно југословенско друштво, изражавала је суздржану наклоност према турском покрету истичући пре свега своје антиосманске и антиимперијалне ставове.[9] С друге стране, обичан муслимански свет и конзервативнији слојеви, предвођени улемом, који су предност давали вери и очувању исламске традиције, величали су новог вођу, потајно га сматрајући обновитељем великог царства и исламског јединства у ситуацији у којој је готово читав муслимански свет био колонизован. Савременик ових догађаја, сарајевски новинар Максим Свара забележио је како су наши муслимани у том првом периоду с наклоношћу говорили о Кемал-паши: „... није било муслимана на кугли земаљској који није с највећим одушевљењем пратио огромна настојања малог и измученог турског народа да дође до политичке слободе. Гази Мустафа Кемал-паша, генијални вођа и покретач надчовјечанских напора, постао је љубимац сваког муслимана... И наши муслимани говорили су с великим одушевљењем о овом великом човјеку,

---

[7] Газија (ар. غازى, тур. gazi), борац за исламску веру. Такође, титула која се додељује генералима за изузетне војне заслуге. У овом случају, носила је идеолошко-политичку конотацију којом је и иначе слаб ауторитет султана и цариградске владе био додатно уздрман.

[8] О Кемал-паши Ататурку је објављена бројна литература и у међуратној Југославији и касније с обзиром да је он као личност, заједно с реформама које је спроводио у Републици Турској, побуђивао велико интересовање југословенске јавности. Најсвеобухватнији попис библиографије радова о Ататурку заједно с изабраним текстовима приредила је Мирјана Теодосијевић у свом делу „Мустафа Кемал Ататурк у југословенској јавности", објављеном 1998. године у Београду (Mirjana Teodosijević, *Mustafa Kemal Ataturk u jugoslovenskoj javnosti*, Beograd 1998), док је вредан помена и рад Фабија Гијомиа „Удомљавање кемализма: сукобљени муслимански наративи о Турској у међуратној Југославији" о ставовима југословенских муслимана према Турској на основу објављених штампаних извора као што су књиге, брошуре, памфлети и сл. (Fabio Giomi, „Udomljavanje kemalizma: sukobljeni muslimanski narativi o Turskoj u međuratnoj Jugoslaviji", *Historijska traganja* 2 (Sarajevo 2020) 175–217.)

[9] F. Giomi, „Udomljavanje kemalizma", 185.

не можда што су за његов успјех везивали политичке или какве друге наде, него из чисте вјерске солидарности...”[10] О томе да су одређене наде ипак полагане у ново турско руководство постоји сведочанство у извештају југословенског делегата у Цариграду о представци босанскохерцеговачких муслимана Кемал-паши и влади у Анкари да им се пружи заштита од неправди и зулума којима су изложени у новој домовини. У извештају је приложен и превод текста „Један глас из бошњачког света”, објављен у турском листу *Танин*, кроз који се јасно видео став јужнословенских муслимана према поновном узлету Турске на историјској сцени. С обзиром на то да су је вековима сматрали својом духовном, културном, верском и политичком матицом, било је јасно да су југословенски, а нарочито босанскохерцеговачки муслимани чврсто веровали да се обновом Турске обнавља и Османско царство у свој својој величини и слави. У тексту се најпре кроз бројне примере истиче историјска привржености муслимана у Босни и Херцеговини исламу и турској држави, као и зла срећа која их је задесила по завршетку рата:

„За време светског рата најбољи аустријски пукови били су бошњачки пукови. Ми смо у овај рат ступили са одушевљењем само зато што смо рачунали да бранимо Калифат и своју вечиту отаџбину – Турску. После примирја за Бошњаке је настало право доба несреће. Српска држава води политику истребљења муслиманског света.”[11]

Потом се у тексту наводе трагичне околности које су задесиле муслимански свет у Босни и Херцеговини, у којој „... више од педесет хиљада муслиманских породица цвили у немаштини и очекује свој трагичан крај...” Иако им је забрањено да јавно показују радост и одушевљење пред чињеницом да Турска поново јача, у босанским џамијама се, како се наводи, редовно моли за славу победоносне турске војске:

„По нашим удружењима, по нашим кафанама, по нашим кућама једини предмет наших разговора јесте обнављање народне снаге. Наше жеље, наше мисли управљене су победоносној турској војсци. Сад су сви Бошњаци дигли главу, погледе упрли у Цариград и очекују помоћ од Турске која се поново враћа у живот.”[12]

---

[10] Maksim Svara, *Emancipacija muslimanke u svijetu i kod nas*, Sarajevo 1932, 6.

[11] АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Турској – Цариград, Анкара [=ПКЈТ], 370-1-312; 370-1-313; 370-1-314, делегат у Цариграду Трајан Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 1. новембра 1922, у Цариграду.

[12] Исто.

Ипак, у Турској, Мустафа Кемал-паша свој поглед окретао је од Цариграда, а догађаји који су уследили брзо су развејали ентузијазам већине муслиманског света у југословенском друштву.

Првог дана новембра 1922. године Велика народна скупштина у Анкари је укинула султанат и прогласила се сувереном у новој турској држави. Седамнаест дана касније последњи османски султан Мехмед VI Вахидедин напустио је земљу на енглеској ратној лађи.[13] Већ сутрадан, 18. новембра, скупштина је прогласила новог халифу, Абдулмеџида II, сина османског султана Абдулазиза I (1861–1876), који је на тај начин задржао духовну, али не и политичку власт. Истовремено је проглашена и фетва којом је потврђено свргавање претходног халифе, султана Мехмеда VI Вахидедина, као неподобног у одбрани муслиманског света. Нарочито му се замерала чињеница да је из земље побегао уз помоћ Енглеза који су га примили под своју заштиту као халифу свих муслимана, с намером да дестабилизују нову турску државу.[14] Нови халифа је без велике помпе и церемонијала устоличен 24. новембра 1922. у Цариграду, где су му предата знамења духовног поглавара исламског света, муслиманске светиње које чине зелена застава халифата, сабља и огртач пророка Мухамеда, и длака из пророкове браде.[15]

Иако се у турској штампи бекство бившег султана Мехмеда VI Вахидедина махом представљало као издаја ислама и Турске, смена на месту поглавара исламског света није протекла сасвим мирно.[16] У Анадолији је дошло до превирања и побуне појединих хоџа и улеме, а неки имами су ухапшени због јавног изговарања имена бившег султана као халифе у молитвама.[17] У исламском свету је преовлађивао став по коме нови халифа није смео својим пристанком на калифски престо да освешта један узурпаторски акт који је једну од најзаслужнијих турских породица

[13] „Јутрос Султан се укрцао на енглеску ратну лађу и молио да се одмах удаљи из Цариграда као Калифа свих муслимана чија слобода и живот су садашњом ситуацијом дошли у опасност." (AJ, ПКЈТ, 370-1-348, делегат у Цариграду Трајан Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 17. новембра 1922, у Цариграду.)

[14] AJ, ПКЈТ, 370-1-357, делегат у Цариграду Трајан Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 20. новембра 1922, у Цариграду.

[15] AJ, ПКЈТ, 370-1-396, делегат у Цариграду Трајан Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 25. новембра 1922, у Цариграду.

[16] Према извештајима, седница на којој се гласало за новог халифу била је прилично бурна и трајала је непрекидно четрдесет осам сати. (AJ, ПКЈТ, 370-1-357, делегат у Цариграду Трајан Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 20. новембра 1922, у Цариграду.)

[17] AJ, ПКЈТ, 370-1-587, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Београд, 25. новембра 1922, у Цариграду.

лишио њених историјских права, а турски народ и све муслимане истинског и законитог вође.[18] Без обзира на то, нови вођа турске републике Мустафа Кемал-паша имао је јасан став о питању халифата:

„Велика Народна Турска Скупштина није и не може бити Калифова. Ова скупштина дугује поштовање једино и искључиво наредбама народа. Народ ово своје право не може поверити ни предати једном лицу па ма каквога положаја и имена оно било. Док се муслимански свет буде налазио у ропству и докле Калифско питање не буде потпуно сазрело за решење, Калифат ће чувати Велика Турска Народна Скупштина као једну залогу и као наду. Ја мислим да ће то исто мишљење благоизволети да дели и она висока личност, која данас на престолу Калифата седи. Но, ако би се и појавило какво друкчије мишљење о томе, погрешно би било приписати га одмах тој установи. Такво мишљење може се пре свега зачети у оним назадњачким главама, па је с тога сваки грађанин дужан, предвиђајући њихове радње у том правцу, да се наоружа и да их благовремено осујети."[19]

Став нових турских власти потврдио је и Џелал Нури-бej, галипољски посланик у ангорској скупштини, истакавши да је халифат једном за свагда одвојен од државе и да ће сваки покушај враћања на пређашње стање бити најнемилосрдније угушен.[20]

Истовремено, с обзиром на бројност припадника исламске вере у земљи, југословенске власти су пажљиво пратиле развој догађаја у Турској одлучујући се на опрезно поступање о овом питању. Југословенском делегату у Цариграду је наложено да, попут француског, енглеског, данског, холандског и шведског представника, изјави честитке новом халифи.[21] Почетком децембра 1922. године југословенски представник је примљен у аудијенцију код новог халифе који је, према извештају, оставио позитиван утисак и који је том приликом пренео захвалност краљевској влади, уз наду да ће пријатељски односи између две земље бити ускоро успостављени.[22] Случај се на овоме није завршио, пошто су и представници југословенских

[18] АЈ, ПКЈТ, 370-1-584, делегат у Цариграду Трајан Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 11. септембра 1923, у Цариграду.

[19] АЈ, ПКЈТ, 370-1-452, *Део говора Мустафе Кемал-паше у Измиту*, делегат у Цариграду Трајан Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 21. јануара 1923, у Цариграду.

[20] АЈ, ПКЈТ, 370-1-471, делегат у Цариграду Трајан Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 30. јануара 1923, у Цариграду.

[21] АЈ, ПКЈТ, 370-1-399, председник владе Никола Пашић – делегату у Цариграду Трајану Живковићу, 29. новембра 1922, у Београду.

[22] АЈ, ПКЈТ, 370-1-399, делегат у Цариграду Трајан Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 4. децембра 1922, у Цариграду.

муслимана, иако већ уздрмани укидањем султаната, затражили од југословенске владе да оду на поклоњење новом халифи у Цариград, на шта су, према Уставу земље, имали право.[23] Одлуком Краљевске владе, поклонствену делегацију су чинила четири члана – муфтија Округа сарајевског, муфтија Округа косовског, врховни муфтија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца Мехмед Зекерија-Зеки ефендија Ћинара као вођа делегације, и начелник муслиманског одељења Министарства вера Хасан Ребац као њихов пратилац.[24] Из делегације је био упадљиво изостављен поглавар босанскохерцеговачких муслимана, реис-ул-улема Џемалудин ефендија Чаушевић, кога су југословенске власти сматрале непоузданим, те самим тим и ризичним, с обзиром на његове честе јавне иступе о потлаченом положају муслимана у Краљевини.[25]

Овај поступак југословенских власти према поглавару муслимана у Босни и Херцеговини није могао проћи незапажено ни у земљи, ни у Турској. Из различитих котарских вакуфско-меарифских поверенстава у покрајини стизали су телеграми Министарству вера у којима се изражавало незадовољство због изостављања највишег верског представника босанскохерцеговачких муслимана из поклонствене депутације.[26] Реис-ул-улема је покушао да се договори с југословенским

---

[23] „Усвојене и признате вере могу одржавати везе са својим врховним верским поглаварима и ван граница државе, уколико то траже духовни прописи појединих вероисповести." (*Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Одељак II, *Основна грађанска права и дужности*, члан 12, 28. јуна 1921. у Београду, 3.)

[24] „На мој предлог Краљевска Влада је, као увек, тако и у овој прилици показала пуну пажњу према муслиманима и најспремније омогућила нам удовољење наше верске дужности према новоизабраном Халифи свих муслимана... том приликом нагласити како је овај акт један између многих доказа, да муслимани у нашој држави уживају пуну равноправност и све грађанске слободе." (AJ, MB-MO, 69-53-319, Врховни муфтија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца – муфтији Округа сарајевског и муфтији Округа косовског, 2. априла 1923, у Београду.)

[25] Сматра се да је интервју који је босански реис-ул-улема Џемалудин ефендија Чаушевић дао француском новинару Шарлу Ривеу 1919. године, у коме је говорио о убијању и пљачкању муслимана у новој држави, подстакао званични Париз на иницијативу да се југословенски муслимани нађу у Уговору о заштити мањина склопљеном с Краљевином СХС 1919. године у Сен Жермену. (Више о читавом случају погледати у: Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo 1974, 66; Adnan Jahić, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918–1941)*, Zagreb 2010, 123–124; Ј. Шаљић Ратковић, „Исламска заједница", 365.

[26] AJ, MB, MO, 69-53-11698, телеграм Котарског вакуфско-меарифског поверенства у Цазину – Министарству вера Краљевине СХС; AJ, MB-MO, 69-53-20507, телеграм Котарског вакуфско-меарифског поверенства у Босанском Новом – Министарству вера Краљевине СХС.

властима тражећи за себе и своју делегацију пријем код краља пре поласка за Цариград:

„И ако жалим, што је макар и туђом кривњом дошло до те подвојености, то та околност не може лишити мене као јединог по Халифи овлаштеног реис-ул-улему од извршења моје дужности, тим прије, што би због те подвојености босанско-херцеговачким муслиманима било ускраћено извршити своје поклонство Халифи преко свога вјерског представника и што би им то јако повриједило вјерске осјећаје, те сам Вам за то и најавио, да ћу своју одлуку и писмено подастријети, што ево и чиним. По договору са мојим муфтијама, кренућемо 21. маја о. г. у Београд, али прије него кренемо у Цариград, желимо да будемо удостојени аудијенцијом код Његова Величанства нашега Владара, Краља Срба, Хрвата и Словенаца."[27]

Као резултат ове иницијативе, босанском реис-ул-улеми био је одузет пасош.[28] Након тога, позивајући се на члан 12. Видовданског устава, по коме све усвојене и признате вере могу одржавати везе са својим верским поглаварима ван граница државе, као и на Статут за верско-просветну аутономију муслимана Босне и Херцеговине, група народних посланика, с Мехмедом Спахом на челу, поставила је у Скупштини питање одузимања пасоша босанскохерцеговачком реис-ул-улеми и муфтијама, као и спречавања њиховог учешћа у поклоничкој депутацији новом халифи у Цариграду.[29] Званично тумачење државе је било да још није донет посебан закон којим се регулише поменуто питање, те да је свако позивање на дотичну уставну одредбу, у постојећим околностима, излишно и неутемељено.[30] Такође, у свом допису покрајинском намеснику у Сарајеву, Министарство вера је истакло да Краљевска влада није била дужна да шаље било какву депутацију у Цариград с обзиром на то да положај актуелног халифе још није сасвим јасан, али да се за тај корак ипак определила како би показала да поштује и цени верска осећања својих грађана муслиманске вере.[31] Потом се у писму наводи да су одређене личности из Босне и Херцеговине покушале да изврну добре намере југословенске владе правећи од тога политички капитал, као и

[27] AJ, MB-MO, 69-53-457, реис-ул-улема за Босну и Херцеговину Ц. Чаушевић – министру вера Краљевине СХС Љуби Јовановићу, 7. априла 1923, у Сарајеву.

[28] AJ, MB-MO, 69-53-457, реис-ул-улема за Босну и Херцеговину Ц. Чаушевић – министру вера Краљевине СХС Љуби Јовановићу, 23. априла 1923, у Сарајеву.

[29] AJ, MB-MO, 69-53-645, група народних посланика – министру вера Краљевине СХС, Београд, 31. маја 1923, у Београду; AJ, MB-MO, 69-53-645, председник Народне скупштине – министру вера Краљевине СХС, Београд, 1. јуна 1923, у Београду.

[30] A. Jahić, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini*, 197.

[31] Исто, 196.

да је реис-ул-улема захтевао нешто што му не припада ни по одредбама Аутономног статута, ни по другим законским прописима.[32]

У међувремену, трочлана делегација је, без сарајевског муфтије, кренула из Београда у Цариград.[33] Југословенском делегату у Цариграду је наложено да их дочека, с напоменом да су им сви трошкови путовања исплаћени у земљи.[34] Делегат Трајан Живковић је то и учинио посредујући да депутација буде примљена у аудијенцију код халифе.[35] Халифа Абдулмеџид II је примио југословенску депутацију 22. априла 1923. године у 3 часа после подне, уз услов турске стране да изостане пратња представника југословенског посланства у Цариграду.[36] Халифи се у име депутације обратио врховни муфтија Мехмед Зеки еф. Ћинара истакавши да је депутација дошла да искаже своју моралну привржености халифи у име муслимана Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, с дозволом Краљевске владе, и по нарочитом одобрењу Његовог величанства краља, који је и овом приликом благоизволео показати нарочиту милост према својим верним поданицима муслиманске вере.[37] Халифа Абдулмеџид II се захвалио на посети и лепим речима куртоазно закључивши да долазак депутације представља најбољу потврду да муслимани у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца уживају пуну слободу вршења својих верских прописа и да је муслиманска вера у Краљевини потпуно призната и равноправна.[38]

С друге стране, цариградска штампа, очито упозната с дешавањима око поклонствене депутације југословенских муслимана, није била благонаклона, иако су и врховни муфтија и представник министарства вера Хасан Ребац у интервјуу турским листовима *Вакит* и *Танин* негирали неповољан положај муслимана у Краљевини, као и наводне зулуме који се над муслиманима у земљи чине.[39] У тексту под насловом

---

[32] Исто.

[33] Из докумената није сасвим јасно да ли је сарајевски муфтија који је требало да представља босанскохерцеговачке муслимане у поклонственој депутацији новом халифи самоиницијативно одступио, или је био уклоњен из делегације. Наводи се само да није отишао у Цариград. (AJ, MB-MO, 69-53-1005, Кабинет председника Министарског савета – Министарству вера Краљевине СХС, 17. априла 1923, у Београду.)

[34] AJ, ПКЈТ, 370-6-181, Министарство Спољних Послова Краљевине СХС – делегату у Цариграду, 17. априла 1923, у Београду.

[35] AJ, ПКЈТ, 370-6-182, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 23. априла 1923, у Цариграду.

[36] Исто.

[37] A. Jahić, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini*, 195.

[38] Исто, 195–196.

[39] „Привржености тамошњих муслимана према турској држави и Калифи је непоколебива. Што се тиче зулума, о којима је протурена вест, то је као и свуда. Познато је кад се учини нешто што се некоме не допада, онда се потурају вести о зверствима. Наше џамије, управа

„Југословенски муслимани и Калифат" *Акшам* је објавио да у Цариград долази југословенско изасланство да поздрави халифу у име југословенских муслимана, изасланство које је требало да предводи сарајевски реис-ул-улема Мехмед Џемалудин Чаушевић. Ипак, како се даље у тексту наводи, да би спречила јединог верног тумача мисли и осећања босанских муслимана да дође на поклоњење халифи, београдска влада му је одузела пасош и одредила друго изасланство које је више одано владиним намерама. То изасланство, према наводима листа, чине муфтија „северне Србије" Мехмед Зеки и инспектор министарства вера Хасан Ребац, „коме на глави никад не фали шешир".[40] Такође, турски *Танин* је пренео да је врховни муфтија потврдио њиховом сараднику да се над једним делом југословенских муслимана врше зулуми, што је Хасан Ребац окарактерисао као лаж и чисту новинарску малициозност.[41]

Током боравка у Турској, врховни муфтија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца покушао је да се састане и с Мустафом Кемал-пашом, мада неуспешно. Југословенском делегату у Цариграду је изјавио да сматра како је „анадолски газија", не примивши шефа једне специјалне депутације наших муслимана, хтео на тај начин да искаже незадовољство према нашој држави.[42] На такав закључак га је, према његовом уверењу, навео разговор с председником ангорске владе Реуф-бејом, који му је изјавио да су и Турци вољни да успоставе нормалне односе са свим балканским државама, али понајпре с онима које су искрене и не играју дволичну улогу. Том приликом је Реуф-бој изразио незадовољство, не само због држања Краљевске владе, већ и њеног представника у Цариграду.[43] Ипак, негативан став нових турских власти о институцији халифата, и све чешће иницијативе у турској Народној скупштини за његово коначно укидање, представљале су вероватнији разлог за незаинтересованост турског лидера Мустафе Кемал-паше да се сусретне с вођом југословенске поклонствене делегације халифи у Цариграду.

вакуфа и других муслиманских организација остављене су потпуно нама. Није право пребацивати Југословенској влади као да она тера муслимане на исељавање путем зулума." (AJ, ПКЈТ, 370-6-182, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 23. априла 1923, у Цариграду.)

[40] AJ, ПКЈТ, 370-6-179, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 14. априла 1923, у Цариграду.

[41] AJ, ПКЈТ, 370-6-183, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 23. априла 1923, у Цариграду.

[42] Исто.

[43] AJ, ПКЈТ, 370-6-187, 370-6-188, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 22. маја 1923, у Цариграду.

По повратку делегације у Београд, државне власти су се постарале да покрајинска јавна гласила у Босни и Херцеговини пренесу позитивне утиске о сусрету с муслиманским халифом у Цариграду, уз куртоазну молбу реис-ул-улеми Чаушевићу да учествује у промовисању овога догађаја међу муслиманима у покрајини.[44] Реис-ул-улема је одбио овакво додатно понижење називајући депутацију „крњивом", а читав поступак нелегитимним.[45] И док су се југословенски муслимани делили око одласка поклонствене депутације халифи у Цариград, у Турској су се све јаче чули гласови оних који су сматрали да је халифат не само штетан, већ и опасан по нову турску државу:

„Не видите ли Калифове селамлуке?"... говорио је саруханski посланик Васиф-бej. „Ми одржавамо својим новцем једну установу која се спрема да нас сутра, у најтежим тренуцима, заједно са нашим непријатељима сруши. Нема никаквог разлога да се, придржавајући се традиције, ова установа и даље чува. Турска народна душа не може дати ниједан сантим на буџет Калифата. У нашем народном јединству нема места Калифиним принадлежностима... Врло је сумњива будућност државе у којој се вера меша у њене политичке послове. Кад се у послове једне државе умешају вера и војска, крај такве државе може бити само револуција и смрт... Позивам вас да повучемо линију која ће одговарати истини. Земље које су прогласиле своју демократију нарочитим законом су забраниле борављење члановима династије у њиховим границама."[46]

Овакве изјаве посланика анкарске скупштине пратила је и режимска штампа. Према извештајима југословенског посланика у Цариграду, штампа у Анкари је, поред Реуф-бeja, бившег председника османске владе, узела на нишан и живе чланове династије Османа, на чије главе изручује највеће прљавштине и страхоте називајући их, попут листа *Јени Ђун*, најнижим створењима у Турској, а свргнутог султана Вахидедина копилетом Османових синова.[47] С друге стране, цариградски листови, међу којима је предњачио *Танин*, са својим уредником Хусеином Џахидом на челу, стали су у одбрану чланова династије имплицирајући диктаторску улогу новог турског вођe, због чега је Џахид с још неколицином истомишљеника

---

[44] A. Jahić, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini*, 196.

[45] Исто.

[46] AJ, ПКЈТ, 370-2-27, *Говор Васиф бeja, Саруханског посланика у Ангорској скупштини*, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 28. фебруара 1924, у Цариграду.

[47] AJ, ПКЈТ, 370-1-687, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 7. новембра 1923, у Цариграду.

завршио на преком суду.[48] Југословенски делегат наводи да је главни разлог овакве новинарске кампање, која је почела одмах по проглашењу републике, потреба режима да члановима османске династије одузме сваки утицај, нарочито духовни, с обзиром на то да би се неки њени чланови, под окриљем калифата, стално могли враћати идеји поновног успостављања монархије.[49] Аболиција монархије и увођење народне суверености представљали су камен темељац изборног и државног програма Мустафе Кемал-паше и његове странке и ту није било места компромису.

И док се у Турској водила антиосманска кампања, а југословенски муслимани се за то време с једне стране делили а с друге стране поносно истицали да су представљали прву муслиманску делегацију на свету која је отишла на поклоњење новом халифи, почетком марта 1924. године, заједно с министарствима вакуфа и шеријата, халифат је укинут. Неколико дана касније последњи муслимански халифа Абдулмеџид II је, са своје три супруге, сином и ћерком, протеран из земље. Вечерњим Оријент експресом је 4. марта пошао за Берн, а југословенски делегат у Цариграду је замољен од саветника Делегације ангорског Министарства спољних послова да се халифи и његовој породици визирају пасоши које је лично био донео.[50] Према извештају југословенског делегата, свестране и енергичне мере које су спровеле турске власти и предвиђени преки судови, чије би се одлуке извршавале без претходног одобрења скупштине, спречиле су инциденте у земљи.[51]

Исламски свет је био затечен. Отелотворење и идеал муслиманског верског јединства и политичког ауторитета је, након векова постојања, практично преко ноћи нестао с историјске сцене. Колико год је његова улога током историје бивала симболична, он је увек био присутан у исламском духовном и културном идентитету, у којима је заузимао централно место. Због тога су његово укидање од републиканског

[48] „Пре неколико дана, изменом устава, проглашена је република и изабран председник републике. Иза тога, отпочела је једна тако простачка кампања против калифиног дома да се и нехотице памети намеће сумња: иде ли се и за тим да се Калифат пренесе на личност председника Републике? Председник партије, председник скупштине, председник републике, калифат, па шта даље остаје?", део текста Хусеина Џахида у *Танину*, АЈ, ПКЈТ, 370-1-693, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 9. новембра 1923, у Цариграду.

[49] АЈ, ПКЈТ, 370-1-695, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 15. новембра 1923, у Цариграду.

[50] АЈ, ПКЈТ, 370-2-38, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 5. марта 1924, у Цариграду.

[51] АЈ, ПКЈТ, 370-2-37, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 4. марта 1924, у Цариграду.

режима у Турској муслимани целог света доживели као пораз и понижење читаве муслиманске *уме*. Ништа другачије није било ни с југословенским муслиманима, нарочито оним традиционалним, који су тежили очувању исламског учења и праксе, а којима се несумњиво приклањала и већина обичног муслиманског света. Осим тога, појавио се и практичан проблем званичног именовања босанског реис-ул-улеме с обзиром на то да је члан 132 Аутономног статута предвиђао обавезну ауторизацију реис-ул-улеме од Цариградског мешихата, кога нема без хилафета.[52] С друге стране, до тада уздржани југословенски муслимански интелектуалци окупљени око Гајрета су у истоименом часопису све чешће почињали да хвале Кемал-пашу и његове реформе на подручју права, образовања, и друштвеног положаја жена, називајући га носиоцем муслиманске ренесансе. За овај, далеко мањи део југословенске муслиманске популације, кемализам је стављен у исту раван с исламским модернизмом.[53] За оне друге, бројније, кемализам је изједначаван с руским бољшевизмом, најопаснијим противником ислама, а Ататурк, донедавно херој и обновитељ исламског царства, проглашен је неверником и отпадником од исламске вере.

У наредном периоду, након што је крупно питање халифата било решено, у Турској се убрзано наставило спровођење коренитих реформи и на другим пољима, пре свега у школству, судству и војсци. Након затварања мектеба и медреса, исламских основних и средњих верских школа, исту судбину су доживеле и дервишке текије по читавој земљи, које су окарактерисане као штетне по државне интересе.[54] Ататурк је наставио да обилази крајеве по Малој Азији како би лично промовисао наступајуће друштвене реформе, а једна од оних која је изазвала највеће полемике и поделе и у турском и у југословенском муслиманском друштву, чак и више од укидања халифата, тицала се спољних обележја муслиманске ношње, односно забране ношења феса и фереце у Републици Турској. И пре забране, која је наступила 1925. године, Ататурк је лично у својим говорима које је држао широм земље позивао турске жене да скину фереце и да раме уз раме са својим мужевима почну да раде на пољу народног напретка и развитка. У једном великом говору одржаном у Бурси он је

---

[52] A. Jahić, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini*, 198.

[53] Њима су се били придружили и поједини чланови илмије, међу којима и сам реис-ул-улема Чаушевић, који је у овоме, и поред неспорног ауторитета, остајао без подршке већег дела верских кругова у Босни који су имали доминантан утицај на шире муслиманске масе. (Ibrahim Kemura, „Kongres muslimana intelektualaca u Sarajevu 1928. godine", *Prilozi* 17 (Sarajevo 1980) 179.

[54] AJ, ПКЈТ, 370-2-217, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 4. септембра 1925, у Цариграду.

изјавио да су само затуцане главе држале турску жену затворену, одвојену од света, и да се исламска вера никада није противила њеној слободи и слободном кретању у друштву, наводећи као пример саму пророкову жену Ајшу, која је, заједно с мушкарцима, откривена, јахала коња и водила рат.[55] Осим тога, Кемал-паша је и у својим говорима, али и личним примером промовисао скидање феса и ношење шешира, чиме би се показало да се Турчин нимало не разликује од Европљанина.[56] Како наводи наш посланик у Цариграду, „Турски Газија толико се заузима за спољни изглед својих земљака да оставља утисак као да верује да ће се преображајем у ношњи доћи и до преображаја у мислима и осећањима".[57] Иако је постепено заиста долазило до промена у ношњи турског становништва, његови ставови су у почетку изазивали бурне реакције међу одређеним слојевима друштва. Након што је турски парламент донео 1925. године одлуку по којој је ношење шешира обавезно за свакога, у више места у Турској су избили нереди. Најпре је до протеста дошло на североистоку Турске, у Ерзуруму, а затим су се протести ширили и у другим местима попут Сиваса, Мараша, Трапезунта, Токата и Ризе где је, за сваки случај, упловила и турска ратна лађа Хамидија.[58] Грађани су узвикивали да не желе чиновнике ђауре, тј. неверника са шеширима, а хоџе су позивале народ да поново стави турбане. Покрет против шешира и других „новотарија" је избио и у Цариграду, где је полиција, на Фатиху, ухапсила двадесет и пет особа, међу којима су били познати цариградски адвокат Нури-бег, дописник египатских листова Омер Риза и велики број хоџа. У парламенту је предлог народног посланика из Бурсе Нурудин-паше, који се усудио да устане против одлуке о ношењу шешира и који је захтевао да тај његов предлог уђе у записник, изазвао бурно негодовање, након чега је међу посланицима дошло и до физичког обрачуна, о чему је известила и турска штампа.[59] Што се тиче турског парламента, још је Ахмед Шукри, дописник листа *Ватан*, две године

[55] Критичари ове тезе су говорили да је Ајша све то радила пре удаје за пророка Мухамеда и у доба када се исламска вера тек формирала. Након удаје, пророк је својим асхабима (саборцима) дозвољавао да разговарају с њом само преко чаршафа који би стајао између њих јер Бог наређује правоверним да могу туђе жене гледати само око очију и носа и у длановe руку. (AJ, ПКЈТ, 370-1-454, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 30. јануара 1923, у Цариграду.)

[56] AJ, ПКЈТ, 370-2-216, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 1. септембра 1925, у Цариграду.

[57] AJ, ПКЈТ, 370-2-219, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 14. октобра 1925, у Цариграду.

[58] AJ, ПКЈТ, 370-2-233, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 30. новембра 1925, у Цариграду.

[59] AJ, ПКЈТ, 370-2-236, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 8. децембра 1925, у Цариграду.

раније објавио у листу фину сатиру о раду анкарског парламента у којој је, између осталог, пребројао врсте капа на посланицима пре почетка седнице. Међу њима је било 48 шешира, 17 фесова, 16 чалми и 6 других разних капа. Председавајући парламента Сабри-бег био је феслија.[60]

За то време бура око укидања феса и фереџе захватила је и југословенске муслимане. Конзервативни елементи муслиманског друштва су били посебно погођени најновијим догађајима. Примера ради, у Скопљу су вести из Турске о забрани ношења феса и откривању женског лица изазвале толико негодовање муслиманског живља да је хоџа Арап-паша окупљеном народу испред џамије одржао говор у коме је нагласио да нико више не треба да се сели у Турску, да на Турску треба заборавити и да је вери Мухамедовој спас у новој краљевини: „Браћо, ми треба на сваком намазу да спомињемо Његово Величанство Краља Александра; тако исто и у петак на Великој Молитви треба после Мухамеда на молитви да спомињемо Њ.В. Краља, а Турску не треба ни спомињати".[61] Нешто раније, у дворишту Бегове џамије у Сарајеву била је јавно спаљена брошура Џевадбега Сулејманпашића „Муслиманско женско питање", у којој је аутор истакао да је покривање муслиманки, као спољни израз конзервативизма жена, представљало значајну препреку њеном прилагођавању новом времену, те захтевао да се муслиманка открије.[62] Босански реис Џемалудин еф. Чаушевић, који је иначе уживао изузетан углед и поштовање међу босанскохерцеговачким муслиманима, остао је, готово преко ноћи, без подршке религиозних кругова, те самим тим и обичног света, пошто је у београдским и сарајевским листовима хвалио Ататуркове реформе. Након што је на једном састанку муслимана у Сарајеву, одржаном поводом организације прославе двадесетпетогодишњице муслиманског друштва „Гајрет", поред осталог изјавио како прописи ислама не обавезују муслимане на ношење феса и позвао муслимане који носе шешир да дођу једног петка у џамију да одрже говор, суочио се с протестима који су претили да озбиљно наруше његов дотадашњи ауторитет, и оптужбама да својим ставовима о ношењу шешира и откривању жена уводи пети, кемалистички мезхеб у Босни и Херцеговини.[63] Чаушевићеве изјаве у корист реформи осудила је и Исламска заједница Босне и Херцеговине службеном

---

[60] AJ, ПКЈТ, 370-2-641, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 21. октобра 1923, у Цариграду.

[61] AJ, MV-MO, 69-10-24, Главни Ђенералштаб, обавештајно одељење – Министарству вера, 10. септембра 1925, у Београду.

[62] I. Kemura, „Kongres muslimana intelektualaca", 181.

[63] AJ, MV-MO, 69-53-86, велики жупан сарајевске области – председнику Министарског савета и министру вера, 16. децембра 1927, у Београду.

декларацијом, а све је праћено изјавама у часопису *Хикјмет*, који је окупљао најконзервативније представнике југословенских муслимана који су нову Републику Турску на странама часописа погрдно називали „Кемалистан", а спроведене реформе „сатанским кемализмом" ограниченим вољом једног човека.[64] Најдаље је отишла највећа муслиманска политичка партија, Југословенска муслиманска организација, чији је месни одбор у Сарајеву донео резолуцију уперену директно против верског поглавара Чаушевића истичући да ставови које заступа реис-ул-улема угрожавају и доводе веру у опасност. Забележено је да је усвајање резолуције пропраћено повицима „Доље реис".[65]

На Конгресу муслимана интелектуалаца одржаном исте, 1928. године, у Сарајеву, који је иницирао Главни одбор „Гајрета" поводом двадесетпетогодишњице друштва, с циљем да укључи у свој рад и осталу муслиманску интелигенцију, иначе политички подвојену, али и верске кругове и представнике политичких партија, пре свега Југословенске муслиманске организације, с којом је „Гајрет" био у перманентном сукобу, актуелизовано је и питање положаја и еманципације муслиманских жена. Задатак будућег „Гајретовог" рада, како је саопштено на Конгресу, састојао би се у томе да муслиманску жену и привредно оспособи, преко разних привредних институција, како би муслиманку учинио значајним привредним фактором, имајући у виду да ће се последице њене нове улоге непосредно одразити и на муслиманску децу.[66] Реферат о муслиманском женском питању поднео је професор Хусеин Бркић, директор гимназије у Стоцу, заговарајући у реферату неопходну потребу еманципације жена, истовремено доказујући да покривање, као основна сметња њеном осавремењивању, није верски пропис већ обичај.[67] Након тога је уследила дуготрајна и оштра дискусија између заступника изразито конзервативних схватања, и заговорника толерантнијих и модернијих становишта, међу којима је био и реис Чаушевић. На крају се искристалисало становиште да покривање жене није верска догма, што је прихваћено и од верских представника који су присуствовали Конгресу. Даље од тога се није отишло, а коначно решење је имало карактер компромиса који се сводио на становиште да „не треба форсирати откривање жена, него треба форсирати похађање школе, образовање, па ако муслиманки конвенира да иде покривена, нека иде, али ако мора ићи откривена, нека се открије".[68]

[64] F. Giomi, „Udomljavanje kemalizma", 209–212.
[65] I. Kemura, „Kongres muslimana intelektualaca", 182.
[66] Исто, 177.
[67] Исто, 182.
[68] Исто.

Најсликовитије примере овог проблема дао је Мустафа Мулалић, југословенски муслимански интелектуалац и модерниста у својој књизи „Оријент на западу: савремени културни и социјални проблеми муслимана Југославена", сматрајући да су југословенски муслимани, познати по свом конзерватизму, уздигли своје навике до култа, ако не и до саме вере. За југословенске муслимане, како наводи, фес и фереџа су вера:

„Какву је везу имала руска брада и перчин са религијом и какву је јерес починио Петар Велики што их је одсекао заједно са свим заблудама које су се у њима, као инсекти, накотиле? Где је био фес када су се кројили закони Ислама и када се темељио Шеријат? Зашто је данашњи фес кога ни Мухамед ни његови имами нису ни носили ни познавали, постао симболом вере, када је и постао црвен од крви оних муслимана који су се борили против његова увођења? Каква је морална разлика између двеју жена од којих је једна у фереџи и јашмаку, а друга у купаћем костиму? Мислите да прва изазива самилост гледалаца, а друга еротичне пожуде? Варате се. И једна и друга изазива еротичне пожуде, само ако су једнако старе и једнако лепе. Чак покривена више неголи откривена..."[69]

У сфери компромиса, остало је тако не само питање одевања муслимана и муслиманки, већ и целокупан приступ званичних југословенских власти на пољу друштвених, културних, политичких, верских, правосудних, привредних и свих других облика живота муслимана у међуратној Југославији. Исламско верско право, шеријат, ушло је у југословенски правни систем у тренутку када је у Турској било пред укидањем. Верске школе су наставиле рад, а отварале су се нове, попут елитне Велике медресе краља Александра у Скопљу, као и Шеријатске гимназије у Сарајеву, док су фес и фереџа остали симболи одевања југословенских муслимана све до 1950. године, када су законом забрањени под новим, комунистичким режимом. Југословенски делегат у Цариграду Трајан Живковић у неколико својих депеша истицао је овакву ситуацију, међутим,[70] у осетљивом историјском тренутку, нова, млада краљевина није била склона оштрим резовима попут нове младе републике.

---

[69] Мустафа Мулалић, *Оријент на западу*, Београд 1936, 23.

[70] „За нас је од великог интереса да забележимо да се у Турској већ укидају установе чије агитовање код нас тако упорно траже наши муслимани", АЈ, ПКЈТ, 370-2-27, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 28. фебруара 1924, у Цариграду.

Прилог 1. Мустафа Мулалић, „Оријент на Западу”, Београд 1936.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources:

Архив Југославије [=AJ] [Arhiv Jugoslavije [=AJ]]

Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Муслиманско одељење [=MB-MO] [Ministarstvo vera Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Muslimansko odeljenje [=MV-MO]]

Посланство Краљевине Југославије у Турској – Цариград, Анкара [=ПКЈТ] [Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj – Carigrad, Ankara [=PKJT]]

Објављени извори – Published Primary Sources:

Дефинитивни резултати пописа становништва: од 31. јануара 1921. године, Београд 1932. [*Definitivni rezultati popisa stanovništva: od 31. januara 1921. godine*, Beograd 1932]

Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1921. [*Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1921]

Литература – Secondary Works:

Donner, Fred M., „Muhammad and the Caliphat", in: *The Oxford History of Islam*, ed. John L. Esposito, New York 1999, 1–61.

Giomi, Fabio, „Udomljavanje kemalizma: sukobljeni muslimanski narativi o Turskoj u međuratnoj Jugoslaviji", *Historijska traganja* 2 (Sarajevo 2020) 175–217.

Jahić, Adnan, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918–1941)*, Zagreb 2010.

Kemura, Ibrahim, „Kongres muslimana intelektualaca u Sarajevu 1928. godine", *Prilozi* 17 (Sarajevo 1980) 175–189.

Purivatra, Atif, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo 1974.

Smailagić, Nerkez, *Leksikon islama*, Sarajevo, 1990.

Svara, Maksim, *Emancipacija muslimanke u svijetu i kod nas*, Sarajevo 1932.

Tanasković, Darko, *Islam – dogma i život*, Beograd 2003.

Teodosijević, Mirjana, *Mustafa Kemal Ataturk u jugoslovenskoj javnosti*, Beograd 1998.

Wadad, Kadi & Aram A. Shahin, „Caliph, Caliphate", in: *The Princeton Encyclopedia of Islamic Political Thought*, ed. Gerhard Bowering, New Jersey 2013, 81–86.

Мулалић, Мустафа, *Оријент на западу*, Београд 1936. [Mulalić, Mustafa, *Orijent na zapadu*, Beograd 1936]

Шаљић Ратковић, Јована, „Исламска заједница и стварање југословенске државе”, у: *Крај рата, Срби и стварање Југославије*, ур. Михаило Војводић, Београд 2021, 353–370. [Šaljić Ratković, Jovana, „Islamska zajednica i stvaranje jugoslovenske države”, u: *Kraj rata, Srbi i stvaranje Jugoslavije*, ur. Mihailo Vojvodić, Beograd 2021, 353–370]

Jovana Šaljić Ratković

BETWEEN THE FEZ AND THE HAT: YUGOSLAV MUSLIMS AND ATATÜRK'S REFORMS

Summary

Modernisation and reforms in Turkish society led by the strong personality of Mustafa Kemal Pasha Atatürk, the founding father of the modern Republic of Turkey and the initiator of radical changes in Turkish society, took an almost unbelievable pace in the years that followed the First World War. The abolition of the Sultanate, Sharia, religious schools, and traditional Muslim clothing, replacement of the Arabic alphabet with Latin and particularly the abolition of the Caliphate, paved the way for a modern Turkish state in the decades that followed, transforming it into one of the first secular Muslim countries. After the proclamation of the Republic of Turkey, a series of reforms followed, which included not only the abolition of the Caliphate, Sharia, religious schools, but also the ban on the wearing of external symbols of the traditional Muslim clothing such as the fez and ferace. Even before the ban, in his speeches Atatürk called on Turkish women to take off their feraces and work side by side with their husbands on national progress and development. He publicly announced that only narrow-minded men kept their Turkish women closed, cut off from the world, and that Islam never opposed the woman's freedom and her free movement in society, citing as an example the Prophet's wife Aisha herself. In addition, it is generally known that Atatürk personally, in his speeches that he held while visiting places in Asia Minor, promoted the removal of the fez and the wearing of hats, which would show that a Turk was no different from a European. Although there were gradual changes in the costumes of the Turkish population, both in Turkey and in Yugoslavia, such attitudes caused resentment among some strata of Muslim society. As in Turkey itself, there was a division between advocates of Islamic modernism and reformism and Islamic conservatism in an attempt to shape the religious, cultural, social and even national identity of Yugoslav Muslims, which gave these issues a religious character on the one hand, and a social-political character on the other. Particularly vehement were the discussions about the retention, i.e. rejection of the traditional symbols of Muslim clothing

– the fez, ferace and zar, which reflected different views on the religion and its social functions.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31. 3. 2024.
Коначно прихваћен за објављивање: 25. 7. 2024.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXXIII (2024) 341–366
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXXIII (2024) 341–366

УДК: 323.8:329.17(497.1)“1936“
DOI: 10.34298/IC2473341D

Василије ДРАГОСАВЉЕВИЋ[*]
Историјски институт
Београд
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9496-4203

АТЕНТАТ НА МИЛАНА СТОЈАДИНОВИЋА 1936. ГОДИНЕ: СЛОМ И ВАСКРС ЈУГОСЛОВЕНСКЕ НАЦИОНАЛНЕ СТРАНКЕ

Апстракт: Циљ овог рада је да, на основу примарних извора, расветли политичку позадину и последице атентата на председника југословенске владе Милана Стојадиновића, који је 6. марта 1936. године извршио народни посланик Дамјан Арнаутовић, с посебним освртом на утицај који је овај догађај имао на даљу политичку судбину Југословенске националне странке. Арнаутовићев акт представљао је кулминацију вишемесечних сукоба и закулисних борби које су пратиле ликвидацију режима монарходиктатуре и учвршћивање нове владајуће гарнитуре окупљене око Југословенске радикалне заједнице. Рад приказује обе стране овог политичког обрачуна и даје довољно простора будућим истраживачима, који ће можда бацити другачије светло на догађај од 6. марта 1936.

Кључне речи: Милан Стојадиновић, Југословенска радикална заједница, Југословенска национална странка, Петар Живковић, Бошко Јевтић, Специјални клуб, Дамјан Арнаутовић, Драгиша Стојадиновић, Василије Трбић, југоинтегрализам.

Abstract: This article aims to shed light on the political background and consequences of the attempted assassination of the President of the Yugoslav Government, Milan Stojadinović, by MP Damjan Arnautović. Special attention will be devoted to the influence that this event had on the further fate and development of the Yugoslav National Party. Arnautović's act represented the culmination of several months of conflicts and behind-the-scenes battles that accompanied the liquidation of the monarchical dictatorship regime and the strengthening of the new ruling group gathered around the Yugoslav Radical Union. The paper shows both sides of this political reckoning and gives enough space to future researchers, who may shed a different light on the event of 6 March 1936.

Keywords: Milan Stojadinović, Yugoslav Radical Union, Yugoslav National Party, Boško Jevtić, Petar Živković, Special Parliamentary Club, Damjan Arnautović, Dragiša Stojadinović, Vasilije Trbić, Yugoslav integralism.

[*] vasilije.dragosavljevic@iib.ac.rs

Атентат на председника владе Милана Стојадиновића од 6. марта 1936. године, његова политичка позадина и последице представљају слабо истражене догађаје у југословенској и српској историографији. Генерал Петар Живковић у својим *Сећањима* прелази преко овог догађаја као преко потпуно небитног инцидента,[1] док Милан Стојадиновић у својим мемоарима даје знатно драматичније виђење догађаја и пише како је „гледао смрти у очи".[2] О овом догађају говори Т. Стојков у свом делу *Влада Милана Стојадиновића 1935–1937*, износећи оцену да је атентат монтиран[3] да би се председник владе ослободио најагресивнијих опозиционих посланика из парламента и министра војске и морнарице П. Живковића.[4] Драган Тешић у свом делу *Југословенска радикална заједница у Србији 1935–1939.* преузима ову тезу.[5] Опречне оцене савременика, као и сумње у карактер и скривене мотиве овог догађаја које су изразили историчари који су се бавили овом темом,[6] упућују нас на потребу да се случај поново испита уз помоћ примарних извора. Стога се овај чланак примарно заснива на архивској (Архив Југославије, Архив САНУ) и периодичкој грађи, као и на објављеним делима мемоарског карактера. Од великог значаја за ову тему је и збирка докумената под насловом *Процес против Д. Стојадиновића и другова,* која се налази у библиотеци Историјског института Београд.

Седам година пре Арнаутовићевог дела још један атентатор је својим актом из темеља уздрмао југословенску државу. Пуниша Рачић, посланик Народне радикалне странке (НРС), након жучне свађе 1928. године у скупштинској сали, убио је тројицу посланика опозиционе Хрватске сељачке странке и тешко ранио њеног вођу Стјепана Радића. Пораст политички мотивисаног насиља на подручју Хрватске, Славоније и Далмације, који је уследио након Радићеве смрти, онемогућио је функционисање парламентарног живота. После вишемесечних преговора с

[1] Петар Живковић, *Сећања 1903–1946*, Зајечар 2016, 143–145.

[2] Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata*, Beograd 2002, 382.

[3] Сличан став у својим *Мемоарима* износи и један од актера овог догађаја Василије Трбић. Види: Василије Трбић, *Мемоари (1929–1941)* 5, Београд 2016, 172–173.

[4] Todor Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića 1935–1937*, Beograd 1985, 132–139.

[5] Драган Тешић, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935–1939*, Београд 1997, 86–88.

[6] Од историографских дела која су се детаљније бавила овом темом издвојили бисмо – Milica Bodrožić, *Stranke šestojanuarske diktature 1931–1941* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Beograd, 1987); Бојан Симић, „Атентат у Народној скупштини марта 1936. године – позадина, судски процес, последице", у: *Наука и савремени универзитет* IX, *Нови правци истраживања у друштвеним и хуманистичким наукама*, ур. Душан Стаменковић, Ниш 2020, 163–174.

представницима свих политичких партија краљ Александар Карађорђевић је 6. јануара 1929. г. објавио шестојануарски Манифест – прокламацију у којој је објавио да је парламентаризам довео до духовног расула и народног разједињења која угрожавају даљи опстанак Краљевине СХС.[7] Истовремено с објављивањем тог манифеста ступио је на снагу пакет законских решења којима је распуштен парламент и општинске и обласне самоуправе, краљ опуномоћен као носилац све власти у земљи, појачане су мере јавне безбедности, уведена је цензура штампе и забрањен рад свих удружења која имају верско, регионално или племенско (национално) обележје.[8] Основна замисао монарха била је да проблеме југословенског друштва (национални сукоби, економска заосталост, нестабилан спољнополитички положај) превазиђе политиком националног унитаризма, тј. нивелацијом на југословенској равни, чији је идеолошки израз била теорија интегралног југословенства.[9] Примену овог политичког програма краљ је препустио влади, с генералом Петром Живковићем на челу, у којој су министарске ресоре преузели дисиденти из Радикалне странке (Никола Узуновић, Божидар Максимовић, Милан Сршкић), Демократске странке – ДС Љубе Давидовића (Војислав Маринковић, Коста Кумануди), Словенске људске странке – СЉС (Антон Корошец) и неколико ванстраначких личности из пречанских области.[10] Доношење Октроисаног устава у септембру 1931. г. и окупљање круни оданих политичара у режимску партију под називом Југословенска радикална сељачка демократија у децембру 1931. (од 1933. преименована у Југословенску националну странку – ЈНС) означило је напуштање отвореног апсолутизма и формалну демократизацију политичког живота.[11] Насупрот монарховој замисли, владајућа партија постала је главни извор нестабилности режима. Услед борбе за доминацију њеног вођства распламсао се сукоб између дисидената из НРС, ДС и Самосталне демократске странке (СДС), који је по свом интензитету и карактеру умногоме превазилазио политичке борбе у прешестојануарском периоду.[12] Ови сукоби преламали су се у спољној, унутрашњој и привредној политици владе умањујући њену ефикасност.

---

[7] Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, 1, *Друштво и држава*, Београд 1996, 247.

[8] Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935*, Beograd 1969, 72.

[9] Branko Petranović, „Nacionalni odnosi u Kraljevini Jugoslaviji i stvaranje Banovine Hrvatske", *Vojnoistorijski glasnik* 3 (1991) 243.

[10] Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije* 1, *Kraljevina Jugoslavija 1914–1941*, Beograd 1988, 178, 207.

[11] Љ. Димић, *Културна политика*, 282.

[12] Исто, 322.

Политички банкрот режимске странке и идеолошка конфузија међу њеним члановима приморали су краља Александра да покуша обнову сарадње с распуштеним опозиционим партијама. У првој половини 1934. г. краљ је ступио у преговоре с вођством Сељачко-демократске коалиције, НРС, Југословенске муслиманске организације (ЈМО) и СЉС.[13] Упоредо с овим преговорима краљ је најавио и персоналне промене у режимској странци, уздижући на положај министра иностраних послова дотадашњег министра двора Богољуба Јевтића. Убиство краља Александра у Марсељу 9. октобра 1934. г. изазвало је велике промене на политичкој сцени Краљевине Југославије. Кнез Павле Карађорђевић, који је на челу Намесништва (Раденко Станковић, Иво Перовић) преузео врховну власт, био је решен да радикално промени политички курс земље, тј. да одбаци начело интегралног југословенства и политику шестојануарског Манифеста. Услед отпора режимске странке кнез је био приморан да ове промене спроведе у две етапе. У првој етапи кнез је у децембру 1934. г. помоћу најближих сарадника краља Александра – министра иностраних послова Б. Јевтића и генерала Живковића – потиснуо с власти ЈНС сменивши владу Николе Узуновића.[14] Нови мандатар у владу је увео само једног министра из ЈНС (Драгутин Којић) и тиме најавио раскид с шестојануарским режимом и обнову вишестраначког парламентарног живота. Вођство ЈНС је и поред тога из патриотских разлога подржало нову владу. Велико незадовољство код њих изазвала је Јевтићева одлука да дефакто (иако не де јуре) дозволи обнову рада шестојануарских политичких партија и упути позив некима од њих (НРС, СЉС и ЈМО) да преузму поједине министарске ресоре. Насупрот Јевтићевим очекивањима, све опозиционе партије одбиле су сарадњу,[15] тако да је мандатар био приморан да распише парламентарне изборе за 5. мај 1935. године.[16] Расписивање избора изазвало је конфузију и парализу у ЈНС, чији се Главни одбор поделио између присталица пасивизације, изласка на изборе на сопственој листи[17] и изласка на изборе на листи Б. Јевтића.[18]

Расписивање избора довело је до поларизације политичке сцене. Хрватска сељачка странка – ХСС, која је под предводништвом Влатка Мачека апсорбовала мање политичке партије у Хрватској и стала на

[13] Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, Београд 1994, 36–37.
[14] T. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, 7–8, 18.
[15] T. Stojkov, *Opozicija*, 278–279.
[16] Д. Тешић, *Југословенска радикална заједница*, 17–19.
[17] Члан ГО ЈНС Божидар Максимовић је са делом чланства ЈНС поставио сопствену листу, што је додатно појачало конфузију унутар странке.
[18] M. Bodrožić, *Stranke šestojanuarske diktature*, 259–262.

чело хрватског националног покрета, заузела је опозициони став према Јевтићевој влади захтевајући ревизију уставних и законских одредаба ради увођења федералног уређења државе.[19] Позиција ХСС била је додатно ојачана успостављањем изборне коалиције опозиционим партијама ДС, Савеза земљорадника (СЗ) и ЈМО, под називом Удружена опозиција (УО).[20] Суочен с листом УО Јевтић се могао ослонити само на кадрове из ЈНС који су заједно с њим напустили режимску партију и на мању групу дисидената из СЗ под вођством Војислава Ђорђевића. Парадоксално, иако је Јевтићева влада требало да представља отклон од политике монарходиктатуре, присуство великог броја дисидената из ЈНС и чланова десничарских југоинтегралистичких покрета[21] на владиној изборној листи учинило је да је влада изашла на изборе с програмом бескомпромисне одбране политичког легата шестојануарског Манифеста, Октроисаног устава и државног и националног унитаризма.[22] У изборној кампањи Јевтић је наступао под паролом „За Опленац или за Јанка Пусту", као једини сукцесор политике краља Александра, док је листа УО етикетирана као политичко крило усташких терориста који су извршили Марсељски атентат.[23] Помоћу терора и фалсификовања изборних резултата владина листа однела је убедљиву победу на изборима освојивши 303 наспрам 67 мандата опозиције. Нова влада ослањала се на дисиденте из ЈНС, задружни покрет (који је контролисао Војислав Ђорђевић) и појединце из југоинтегралистичких покрета екстремне деснице.[24] Преседан је представљао улазак у владу члана Главног одбора НРС Милана Стојадиновића као министра финансија.[25] Компромитована у јавности и у очима кнеза Павла[26] репресивним методама којим је дошла до изборне победе, гледана с неповерењем од југоинтегралистичких кругова (због присуства М. Стојадиновића),

---

[19] *Историја грађанских странака у Југославији 1918–1945*, 1, прир. Момчило Павловић, Београд 2008, 233, 259.

[20] T. Stojkov, *Opozicija*, 292.

[21] Василије Драгосављевић, *Идеолошки утицаји европског фашизма на југоинтегралистичке покрете радикалне деснице у међуратном периоду (1921–1941)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2018) 354–355.

[22] T. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, 13.

[23] Д. Тешић, *Југословенска радикална заједница*, 20–21.

[24] T. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, 8–9.

[25] Исто, 19.

[26] В. Трбић у својим *Мемоарима* наводи да је до сукоба између кнеза Павла и Јевтића дошло због одбијања потоњег да као југословенски министар спољних послова подржи кандидатуру грчког принца Николе (кнежевог таста) на место грчког намесника. (Види: В. Трбић, *Мемоари*, 151.)

влада Б. Јевтића пала је после непуних месец дана (20. јуна 1935) након што је извојевала изборну победу. Мандат за састав нове владе добио је Милан Стојадиновић као представник НРС који се по ранијем договору с кнезом намесником обратио за сарадњу Антону Корошецу и Мехмеду Спахи, вођама СЉС и ЈМО. Представници три партије формирали су нову политичку организацију под именом Југословенска радикална заједница (ЈРЗ). Нова политичка организација која се наслањала на партијски апарат три странке које су имале већину међу Србима, босанскохерцеговачким муслиманима и Словенцима требало је да омогући влади привид легитимитета и подршке у народу и истовремено смањи утицај хрватског националног покрета на политичку сцену Краљевине Југославије. Иако је влада ЈРЗ у својој декларацији наводила да ће стајати на позицијама државног и националног унитаризма, карактер владајуће партије онемогућавао је извршење ове замисли. Начелно је ЈРЗ представљала јединствену партију, али је у пракси то била лабава коалиција НРС, СЛС и ЈМО.[27] Према интерном договору, ове три партије поделиле су интересне сфере на етничком принципу.[28] Овако конципиран режим представљао је увод у неформалну федерализацију државе, тј. наговештавао је напуштање централистичког државног уређења предвиђеног Октроисаним уставом.[29] Вођство СЛС и ЈМО је, настојећи да претвори своје интересне сфере у ексклузивне политичке забране својих партија, водило политику уцена према шефу владе измамљујући од њега бројне уступке који су ишли науштрб уставног поретка и државног ауторитета.[30] Још већи изазов уставном поретку представљао је пасиван став ЈРЗ према политичкој ситуацији у Савској и Приморској бановини, које су се после петомајских избора нашле под политичком доминацијом ХСС, која је повела одлучну политику ликвидације политичког легата монарходиктатуре као главне препреке за успостављање хрватске федеративне јединице у Краљевини Југославији. Присталице ЈНС, као и други југоинтегралистички елементи, одстрањени су из свих државних служби и изложени прогону и физичком терору од тзв. Сељачке заштите – партијске милиције ХСС. Охрабрени пасивним ставом владе, радикални елементи у ХСС усмерили су терор и ка члановима владајуће странке

[27] Д. Тешић, *Југословенска радикална заједница*, 21–24, 36, 43.

[28] *Историја грађанских странака*, 310–311, 340.

[29] Зоран Јањетовић, „Утицај српског фактора на положај националних мањина у Југославији у раздобљу између два светска рата", у: *Писати историју Југославије*, ур. Миле Бјелајац, Београд 2007, 106.

[30] Д. Тешић, *Југословенска радикална заједница*, 49–50.

који су узалудно тражили заштиту од државних органа.[31] Ауторитет М. Стојадиновића био је посебно компромитован чињеницом да је влада била принуђена да сарађује са скупштином у којој су већину имали унитаристички оријентисани посланици изабрани на листи Богољуба Јевтића.[32] Обећањима, застрашивањем и корупцијом влада ЈРЗ успела је да оформи сопствени посланички клуб и тесну парламентарну већину. С друге стране, некадашња скупштинска већина фрагментирала се у неколико међусобно завађених групација. Мањи број посланика (56)[33] који су остали верни политици Б. Јевтића организовани у Југословенски клуб повели су оштру парламентарну борбу против владе оптужујући је за хаотично стање које је владало у Савској и Приморској бановини и напуштање политике државног и народног јединства.[34] Сличан став према новој влади заузео је и Југословенски независни национални клуб (под патронатом генерала Живковића), у коме се окупио мањи број (8) ренегата из ЈНС, предвођених Људевитом Ауером и Миланом Божићем.[35] Подршку обема опозиционим групама давала је и групација сенатора из ЈНС који су фигурирали као представници југоинтегралистичких снага у Дравској, Приморској и Савској бановини (предвођени Петром Зецом, Јованом Бањанином, Албертом Крамером и Будиславом-Гргом Анђелиновићем) и која је 20. августа 1935. године одржала састанак на Похорју на коме је донета резолуција у којој се оштро осуђује отклон владе ЈРЗ од политике државног и националног унитаризма.[36]

Први потез против режима ЈРЗ повукао је генерал Живковић. Према његовим упутствима, 23. августа министри Ауер, Прека и Стефановић поднели су оставке, како би изазвали пад владе. Стојадиновић је, уз подршку кнеза, именовао нове министре и брзим решењем кризе показао чврстину свог положаја.[37] Следећи велики изазов за владу представљали су избори за новог председника скупштине заказани за октобар 1935. године. Ту функцију обављао је Стеван Ћирић, који је био познат као истакнути присталица политике Б. Јевтића и шестојануарског режима, што

---

[31] T. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, 83–85.

[32] Д. Тешић, *Југословенска радикална заједница*, 69–70.

[33] Архив Југославије [=АЈ], Фонд Милан Стојадиновић, 37-3, *Списак чланова Југословенског клуба.*

[34] АЈ, Фонд Милан Стојадиновић, 37-52, *Телеграм И. Малинара Намесништву*; АЈ, Фонд Милан Стојадиновић, 37-19, *Телеграм Д. Јевђевића Министру Двора.*

[35] АЈ, Фонд Централни пресбиро, 38-94, *Саопћење Југословенског независног националног клуба од 13. 9. 1935.*

[36] АЈ, Фонд Централни пресбиро, 38-94, *Похорска резолуција југословенских националиста.*

[37] M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, 351–352.

је потврдио почетком октобра, када се на Опленцу пред опозиционарима заклео да ће наставити политику покојног краља.[38] Ћирић је однео победу над кандидатом ЈРЗ, захваљујући томе што је посланик Мирко Урошевић успео да за његов избор придобије и неколико чланова Клуба скупштинске већине. Његов избор угрозио је владин положај у скупштини, али је овај успех опозиције анулиран Ћирићевим приступањем ЈРЗ.[39] Ћирићев потез представљао је велики ударац за парламентарну опозицију, која је у њему видела потенцијалног мандатара владе образоване од опозиционих група. Опозициони посланици покренули су оштру политичку борбу против Ћирића, револтирани његовим поступком. Опозицију окупљену у Југословенском клубу у овој борби храбрила су и сазнања да генерал Живковић уз подршку намесника Станковића и Перовића такође води акцију против режима Стојадиновића. У складу с тим опозиционари су ширили алармантне вести и интриге, да је влада у кризи и да једино генерал Живковић штити интересе младог краља Петра, док кнез и Стојадиновић раде против интереса круне и династије. Знајући то, кнез Павле и Стојадиновић су још у јесен 1935. покушали да одстране генерала Живковића из владе и војске, али су се томе успротивила друга два намесника.[40]

Најрадикалнији противници владе у Југословенском клубу нису били истакнути политички прваци (изузев Јанка Бариђевића), већ посланици познати по заслугама за „национални рад у Јужној Србији",[41] као четнички војвода Василије Трбић,[42] пензионисани пуковник и бивши војни изасланик у Тирани Танасије Таса Динић[43] и публициста и четнички

[38] AJ, Фонд Централни пресбиро, 38-232-98, *Суђење Арнаутовићу и другови*ма.

[39] Објашњавајући овај неочекивани потез Ћирића Стојадиновић је у својим мемоарима навео да је Ћирић био амбициозан и превртљив човек и да само његово презиме (које се може читати у оба смера), указује на еластичност његових политичких начела. Види: M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, 374.

[40] T. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, 120.

[41] Исто, 119–120.

[42] Василије Трбић (рођен 1881. г. у Белом Брду код Даља) закалуђерио се после гимназије на Светој Гори и уписао богословију, али се вратио у Србију после три године. Био је четнички војвода, који се истакао у борбама у Старој Србији. Припадао је Народној радикалној странци, а за посланика је биран 1925. и 1927. на листи НРС и 1931. г. на листи П. Живковића у прилепском срезу.

[43] За више информација о (крајње колоритној) биографији Т. Динића, обавештајног официра и потоњег министра у Недићевој влади види: Раде Ристановић и Милош Жикић, „Ратник, обавештајац, политичар: прилози за биографију пуковника Танасија Динића до 1941. године", *Токови историје* 1 (2024) 63–89.

борац Драгиша Стојадиновић.[44] Језгро опозиционог отпора чинило је чланство тзв. Специјалног клуба формираног крајем 1935. године у коме су се окупиле најватреније присталице унитаристичке политике Б. Јевтића. Председник клуба био је В. Трбић, секретар Дамјан Арнаутовић,[45] а чланови Т. Динић, Д. Стојадиновић, Драгомир Миловановић[46] и други. Према М. Стојадиновићу, Специјални клуб формирали су посланици који су имали репутацију „професионалних завереника"[47] и „опасних типова", а чији је задатак био да у парламенту изазову инцидент који ће довести до пада.[48] Први изазов режиму упутио је Д. Стојадиновић, који је у својој брошури *О влади др. Милана Стојадиновића* изнео већи број тешких оптужби о вођи ЈРЗ, подсећајући јавност на низ афера из двадесетих година 20. века у које је био уплетен садашњи председник владе а тадашњи министар финансија М. Стојадиновић, стављајући му на терет и убиство хрватских посланика у скупштини 1928. године.[49] У нападима на владу истицао се и Арнаутовић, који је у новембру 1935. године ушао у просторије посланичког клуба ЈРЗ објавивши да је напустио Јевтићеву

[44] Драгиша Стојадиновић (рођен 1886. г. у Јасеници у Неготинском срезу) био је четник, учесник у оба балканска и Првом светском рату. На солунском фронту био је шеф кинематографске секције српске војске. Демобилисан је у чину резервног потпуковника. Од 1911. до 1926. г. био је првак у стрељаштву, а био је и колекционар оружја – зато је у његовој кући полиција пронашла читав арсенал. По образовању је био правник, бавио се новинарством, публицистиком и филмом. Аутор је првог српског филма у боји „Сахрана краља Александра". Од 1908. г. био је библиотекар Народне скупштине, а од 1918. служио је у министарству трговине и индустрије, где је и пензионисан као начелник. Био је члан НРС, а 1935. први пут је изабран за народног посланика у неготинском срезу на листи Б. Јевтића. За време буџетске дебате 1936. највише је нападао М. Стојадиновића због финансијских малверзација.

[45] Дамјан Арнаутовић (рођен у Смедереву 1898. г.) завршио Вишу педагошку школу у Београду. Учествовао у Првом светском рату, године 1915. рањен у борби, заробљен и одведен у заробљенички логор у Бугарској где је био заточен до 1918. Након ослобођења политички се ангажује у НРС, Српској националној организацији и задругарском покрету на простору Јужне Србије где ради као учитељ. На парламентарним изборима 1935. г. кандидује се на листи Б. Јевтића као представник земљорадничког задружног покрета у Берову.

[46] Драгомир Миловановић (рођен у Чачку 1908. г.) завршио је права и радио као новинар у неколико листова, а 1935. изабран је за народног посланика на листи Б. Јевтића.

[47] Насупрот овој Стојадиновићевој процени Трбић је тврдио да је клуб настао из прозаичних разлога – како би он задржао просторије којима се служио као председник скупштинског административног одбора. Скупљени су потписи и формално је пријављено конституисање клуба, али у њему нису одржаване седнице и био је отворен за све посланике.

[48] M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, 377–378.

[49] АЈ, Фонд Милан Стојадиновић, 37-57, *О влади др. Милана Стојадиновића.*

групу и приступио режимској партији. Окружен посланицима ЈРЗ, који су му срдачно честитали на његовој одлуци, Арнаутовић им је поделио летке на којима је била одштампана песма у десетерцу под насловом *Пут Милана Стојадиновића кроз Црну Гору*. Тек касније посланици ЈРЗ су прочитали текст песме који је врвео најтежим увредама упућеним председнику владе и министрима из ЈРЗ који су вулгарно апострофирани као „цигани", „курве", „лопови" и „лупежи".[50] Три дана касније режим је одговорио акцијом упереном против Д. Стојадиновића, кога су агенти управе града Београда пресрели у центру Земуна и одузели му пет хиљада брошура уперених против владе ЈРЗ.[51] Средином децембра (14. 12. 1935) група посланика Југословенског клуба – Д. Стојадиновић, Ј. Баричевић, В. Трбић, Т. Динић и Радивоје Наневић – одржала је велики политички скуп у Неготину, на коме су оштро осудили одступање владе од политике државног и националног унитаризма, рехабилитацију странака с регионалним и конфесионалним префиксом (СЉС и ЈМО), корупцију и луксузни живот главешина режимске странке.[52] Режим је одговорио на активности Југословенског клуба објављивањем брошуре *Каријера једног лицемера и аферaша*, у којој је Д. Стојадиновић портретисан као дезертер и корумпирани чиновник који је током свог рада у Министарству трговине разним малверзацијама тешко оштетио државни буџет.[53] Такође за корупцију је оптужен и председник Специјалног клуба В. Трбић.[54] Упоредо с овом кампањом М. Стојадиновић је успео да од Југословенског клуба одвоји и за режим придобије известан број посланика – дисидената Савеза земљорадника предвођених Војиславом Лазићем.[55] Сукоби режима и опозиције наставили су се у скупштини, где је на седницама 24. и 25. јануара, због бучних протеста опозиције поводом процедуралних питања, рад прекинут.[56] Циљ опозиције био је да се инсултира председник скупштине Ћирић (кога су прозвали Рас Гукса по етиопском племенском поглавици који је издао Хајила Селасија и ставио се у службу фашистичке Италије) и да се он примора да поднесе оставку, чиме би се дискредитовала влада. Кад год би се Ћирић појавио у скупштинској сали, посланици опозиције су, протестујући, лупали о

[50] АЈ, Фонд Милан Стојадиновић, 37-3, *Пут Милана Стојадиновића кроз Црну Гору.*

[51] АЈ, Фонд Милан Стојадиновић, 37-7, *Телеграм Д. Стојадиновића МУП А. Корошецу.*

[52] АЈ, Фонд Милан Стојадиновић, 37-59, *Извештај начелства неготинског среза од 14. 12. 1935.*

[53] АЈ, Фонд Милан Стојадиновић, 37-57, *Каријера једног лицемера и аферaша.*

[54] АЈ, Фонд Милан Стојадиновић, 37-52, *Извештај М. Стојадиновићу 4. 12. 1935.*

[55] Д. Тешић, *Југословенска радикална заједница*, 82.

[56] *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, Godišnji izveštaji britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938*, 2, prir. Živko Avramovski, Beograd–Zagreb 1986, 462.

клупе и пиштаљкама правили буку. У опозицији, оштром реториком истицали су се Д. Стојадиновић и Ј. Барићевић, који су оптуживали владу да подстиче корупцију и да влада без већине у Народној скупштини, док су у техничкој опструкцији предњачили Д. Миловановић, Јован Ненадовић, Никола Кабалин и Српко Вукановић.[57] Влада је, настојећи да анулира напоре опозиције, увела цензуру штампе, што је додатно револтирало опозиционе посланике.[58] Поред тога, режимски посланици одговорили су на опструкцију истом мером лупајући о клупе, узвицима прекидајући говоре опозиционара и претећи ватреним оружјем својим неистомишљеницима. Посланик ЈРЗ Новица Поповић претио је да ће се обрачунати с Д. Стојадиновићем, а због Д. Миловановића се потезао за џеп у коме је држао револвер. Његов колега Милоје Сокић јавно је претио да десетак опозиционара треба похапсити и „завртнути им шију", док је Ђура Чејовић и физички насрнуо на члана Специјалног клуба С. Вукановића.[59]

Више од скупштинске опструкције режим су потресле вести о покушајима обнове рада ЈНС. Према извештају који је током јануара добио председник владе М. Стојадиновић, сенатори П. Зец и Ј. Бањанин почели су да раде на организацији састанка на коме би се окупили представници свих југоинтегралистичких опозиционих група – главног одбора ЈНС, чланови Југословенског националног клуба и Југословенског независног националног клуба ради договора о формирању јединственог унитаристичког опозиционог блока.[60] У фебруару 1936. године ЈНС је одржала конференцију на којој је оштро осуђено одступање владе од политике државног и националног унитаризма и повратак странака регионалног и конфесионалног карактера на политичку сцену Краљевине Југославије. На конференцији је донета одлука да се обнови политички рад ЈНС, као и да се оствари савезништво са свим политичким снагама сличног усмерења.[61] После дужег оклевања (иза кога су стајала настојања режимских медија да међусобно посвађају прваке југоинтегралистичке

---

[57] Српко Вукановић (рођен 1902. г. у Високом) био је лекар општине града Београда, истакнути члан НРС и оснивач њене партијске милиције – Српске националне омладине (СРНАО). Први пут је изабран за народног посланика на листи Б. Јевтића на парламентарним изборима 1935. године.

[58] T. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, 125–127.

[59] АЈ, Фонд Централни пресбиро, 38-20-150, *Процес Арнаутовићу и другови*ма; Архив Српске академије наука и уметности [=АСАНУ], Фонд Записници о атентату на Милана Стојадиновића, 14980/1-21.

[60] АЈ, Фонд Милан Стојадиновић, 37-19, *Извештај М. Стојадиновићу од 15. 1. 1936.*

[61] АЈ, Фонд Милан Стојадиновић, 37-9, *Комунике ЈНС од 15. 2. 1936.*

опозиције)[62] група Ј. Баричевића прикључила се ЈНС. Могућност уједињења две до тада сукобљене опозиционе групације Б. Јевтића и генерала Живковића у оквиру обновљене ЈНС представљала је потенцијално велику опасност за опстанак режима. Да би парирали оваквом сценарију, штампани медији под контролом владе започели су жучну кампању против ЈНС, у којој је предњачила *Самоуправа* (главно гласило ЈРЗ). У редовним рубрикама овог листа под насловом *Да се не заборави...* и *Политичке белешке* објављивани су краћи текстови у којима су прваци ЈНС пејоративно апострофирани као „авети диктатуре", „очајници" и „фашисти",[63] а сама странка као „клуб пензионисаних министара" и „повампирена ЈНС".[64] Поред тога, режим је финансирао објављивање читавог низа брошура[65] крајње дегутантне садржине, попут *Биографија демона југословенске идеје у мундиру*, *Гробар југословенске војске* и *Педерастија Петра Живковића*, у којима је генерал оптужен за низ финансијских малверзација и убистава и колоритно портретисан као хомосексуалац и силоватељ.[66]

Припадници Специјалног клуба наставили су да врше притисак на владу у скупштини, а на мети њихове критике први пут нашао се и кнез намесник. Почетком (13) фебруара 1936. г. Д. Стојадиновић је у свом скупштинском излагању оштро критиковао политику владе ЈРЗ да би напослетку изјавио: „Овакав систем, који доликује црвенокожцима и Африканцима, не може се схватити у једној културној средини. Ја се не чудим ни Председнику Владе, ни његовим министрима, али се чудим оном ко му је дао власт и поверење."[67] Неколико недеља касније Д. Стојадиновић је у скупштини оптужио Милана Стојадиновића да је 1929. године јавно позивао на убиство краља Александра и кнеза Павла (и чак у Црној Гори покушао да пронађе убицу који би извршио атентат), свргавање династије Карађорђевић и увођење републиканског

---

[62] АЈ, Фонд Милан Стојадиновић, 37-9, *Г. Др. Баричевић одговара...*

[63] „Ново и велико слабљење парламентарне опозиције", *Самоуправа*, бр. 7, 27. фебруар 1936.

[64] „Да се не заборави...", *Самоуправа*, бр. 10, 2. март 1936.

[65] АСАНУ, Фонд Александар Благојевић – Грађа за биографију генерала Петра Живковића, 13.609/1.

[66] Милан Јовановић-Стојимировић, неформални шеф пропаганде ЈРЗ, у својим *Дневницима* потврдио је да је режим инспирисао и финансирао настанак ових брошура. Види: Милан Јовановић Стоимировић, *Дневник 1936–1941*, Нови Сад 2000, 68.

[67] АЈ, Фонд Милан Стојадиновић, 37-52, *Извештај са седнице Народне скупштине од 13. 2. 1936.*

режима.[68] Положај владе у парламенту се додатно закомпликовао када је средином фебруара председник финансијског одбора Мита Димитријевић неочекивано прешао на страну опозиције,[69] која је тако добила већину у одбору и донела одлуку да се владин предлог буџета за 1936–37. годину одбаци.[70] Влада је на то 18. фебруара одговорила предлогом да се буџет упути на разматрање пленарном саставу скупштине изазвавши тиме експлозију револта код опозиционара, који су физички насрнули на председника скупштине. У пометњи која је уследила Ћирић је ставио предлог на гласање и на следећој седници парламента прочитао (кривотворен!) записник у коме је констатовано да је предлог усвојен. Поред фалсификованог записника, провалу гнева опозиционих посланика изазвало је присуство наоружаних агената Управе града у скупштинској сали, које је довело до панике и прекида седнице. Посланици опозиције истицали су да је увођењем наоружаних полицајаца у скупштинску салу влада прекршила устав.[71] У име опозиције, посланик и бивши министар Никола Прека изјавио је да опозиција не може више учествовати у раду Народне скупштине, који се заснива на фалсификованим записницима и присуству наоружаних полицијских агената.[72] Представници свих опозиционих клубова, осим Народног сељачког клуба[73] В. Ђорђевића (који је иначе први тражио опструкцију против Ћирића), донели су одлуку да се повуку из рада парламента и од 26. фебруара отпочели су потпуни бојкот рада Народне скупштине.[74] Не обазирући се на бојкот опозиције, владина већина је 27. фебруара изгласала буџет са 168 гласова. Ово је додатно распламсало револт опозиционара, који су жучно критиковали рад владе и на јавним местима упућивали претње њеним најистакнутијим функционерима. У овим активностима истицао се Арнаутовић, који је у

---

[68] АЈ, Фонд Милан Стојадиновић, 37-57, *Представка Д. Стојадиновића Суду за заштиту државе од 10. 4. 1940.*

[69] Према В. Трбићу Димитријевић је напустио владину већину (и као стари радикал пришао посланичком клубу НРС) због Стојадиновићеве отворене оријентације ка Немачкој и Италији. (В. Трбић, *Мемоари*, 157).

[70] Д. Тешић, *Југословенска радикална заједница*, 85.

[71] АЈ, Фонд Централни пресбиро, 38-232-98, *Суђење Арнаутовићу и другови*ма.

[72] *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, 462–463.

[73] Народни сељачки клуб В. Ђорђевића, који је чинило десет посланика из некадашњег СЗ, одвојио се од Југословенског клуба и пришао ЈРЗ. Ово је представљало велики ударац за политичку групацију Б. Јевтића која је на тај начин изгубила утицај на Савез српских земљорадничких задруга – моћну привредну организацију која се налазила под доминацијом В. Ђорђевића. (Види: Аноним, „Ново и велико слабљење парламентарне опозиције", *Самоуправа*, бр. 7, 27. фебруар 1936).

[74] T. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, 130–131.

кафани у Раковици пред више сведока изјавио: „Ја ћу убити председника владе и девет министара!”[75]

Дан уочи атентата (5. марта) Арнаутовић се спремао на пут у Скопље, а затим је око 18 часова дошао у Специјални клуб, где је затекао В. Трбића, Н. Кабалина и Д. Стојадиновића. Према претходном договору, Трбић је организовао вечеру у кафани „Врачарска касина”.[76] Друштво у коме су се налазили Арнаутовић, Јеремија Протић, Трбић, Д. Стојадиновић, Ненадовић, Р. Нановић, Драгољуб Ивановић, Н. Кабалин и Д. Миловановић око 20 часова стигло је у „Врачарску касину”. Дружење су наставили у кафани „Златна лира”, а затим су прешли у кафану „Казбек”, где им се придружио посланик Мирко Урошевић. Око два часа одвезли су се у четврту кафану „Неготин” и наставили да лумпују. Играли су и певали уз певачицу разбијајући чаше и сифоне. Око четири часа ујутру сви су пошли својим кућама, осим Арнаутовића, који је остао сам, пијан и без новца за рачун. Тешко алкохолисани Арнаутовић наставио је да обилази ноћне локале да би своју епопеју завршио у кафани „Посавина”, где је покушавао да се „отрезни” испијајући коњак. Ту је ушао у оштри вербални сукоб с два обалска радника јер је код једног од њих видео чланску карту владајуће партије. У алкохолном бунилу[77] Арнаутовић је псовао и претио да ће убити председника владе. Око 11 часова ујутру, после непреспаване ноћи у којој је у седам кафана мешао шест врста пића, Арнаутовић је ушао у Народну скупштину[78] у којој се М. Стојадиновић спремао да одржи свој први експозе о спољној политици.[79] Слушајући Стојадиновићев говор Арнаутовић је почео да повремено добацује и прекида говорника, који му није остајао дужан, из чега се развио оштар вербални дуел.[80] Ћирић је у неколико наврата опомињао Арнаутовића, који је револтиран устао из клупе и према скупштинској говорници опалио метак, који је завршио

[75] АЈ, Фонд Милан Стојадиновић, 37-20-150.

[76] АСАНУ, Фонд Записници о атентату на Милана Стојадиновића, 14980/1-20.

[77] Према сопственом исказу Арнаутовић је током вечери измешао шест пића (клековача, шљивовица, водка, виски, вино и коњак), тј. попио је око један литар жестине и неидентификовану количину вина. Види: *Процес против Д. Стојадиновића и другова* (Збирка докумената непознатог приређивача у фонду библиотеке Историјског института Београд), 31.

[78] АСАНУ, Фонд Записници о атентату на Милана Стојадиновића, 14980/1-21.

[79] M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, 380.

[80] В. Трбић је у два наврата, уз помоћ скупштинских послужитеља, пробао да удаљи Арнаутовића из скупштинске сале поручујући му да својим понашањем наноси штету Специјалном клубу и Б. Јевтићу. Види: АСАНУ, Фонд Записници о атентату на Милана Стојадиновића, 14980/1-20.

у зиду дипломатске ложе.[81] Посланици ЈРЗ полетели су ка Арнаутовићу, савладали га, разоружали и почели да га туку.[82] Посланици су почели у име својих клубова да честитају Стојадиновићу на срећном спасењу и одважном држању. Када је дошао ред на Јеремију Протића, представника Југословенског клуба, режимски посланици су протестовали и Ћирић је био принуђен да му одузме реч.[83] Тако је пропао претходни договор чланова Југословенског клуба, који су испланирали да Протић осуди Арнаутовићев чин и дистанцира Јевтићеве присталице од атентатора који је, према њиховим речима, био задругарски кандидат, и који се дружио само са земљорадничким посланицима.[84]

Тог дана расположење јавности се нагло променило у корист М. Стојадиновића. Широм земље одржани су митинзи подршке председнику владе, од којих је најмасовнији одржан у Београду. На митингу су говорили министри Драгиша Цветковић и Ђура Јанковић, који је упоредио последице атентата из 1928. и овог из 1936. године, нагласивши да је потоњи васкрсао демократију, коју је сахранио Пуниша Рачић. На овим зборовима представници владе су настојали да што теже компромитују Јевтићеве посланике називајући их терористима и убицама.[85] Убрзо се у режимској штампи обликовала поставка да је атентатор био оруђе у рукама Јевтићеве групе, која је убиством М. Стојадиновића хтела да васпостави диктатуру јер јој није одговарала демократизација политичког живота, за коју се залагао председник владе.[86] Као главни организатори навођена су два најближа Јевтићева сарадника – В. Трбић и Т. Динић. Тако је покушај атентата у очима јавности тешко компромитовао Б. Јевтића, посланике опозиције и нарочито генерала Живковића, који је апострофиран као главни инспиратор атентата.[87]

За време атентата генерал Живковић се налазио у аудијенцији код кнеза намесника и реферисао му о буџету министарства војске. По подне тога дана кнез је дошао у посету код председника владе и изразио бојазан да би Живковић, ако остане на слободи, могао искористити своју моћ и утицај у војсци и извршити преврат. Узимајући у обзир ту могућност,

---

[81] Према балистичком налазу, и да је Стојадиновић остао на свом месту, метак би га промашио и отишао изнад његове главе, за читав метар.

[82] АСАНУ, Фонд Записници о атентату на Милана Стојадиновића, 14980/1-20.

[83] *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије* 3, Београд 1936, 123.

[84] АСАНУ, Фонд Записници о атентату на Милана Стојадиновића, 14980/1-20.

[85] Д. Тешић, *Југословенска радикална заједница*, 88.

[86] „Шести март у Народној скупштини", *Самоуправа*, бр. 15, 7. март 1936.

[87] АЈ, Фонд Министарство иностраних послова, 334-43-125.

кнез и Стојадиновић одлучили су да генерала Живковића оставе на слободи, али да га зато искључе из владе.[88] У новој влади (образованој 7. 3. 1936) функцију министра војске и морнарице преузео је генерал Љубомир Марић. У владу су уведене и две нове личности – члан клуба ЈРЗ Јосип Рогић као министар за телесно васпитање и Војислав Ђорђевић као министар без портфеља. Тако је реконструкцијом владе већина у парламенту добила појачање од десет посланика Ђорђевићевог Народног сељачког клуба и сигурну превласт.[89] У данима непосредно после атентата и реконструкције владе представници режима добили су више обавештења да је генерал Живковић био блиско повезан с извршиоцем атентата и да планира да изврши војни удар уз помоћ трупа Гарде и преузме апсолутну власт у земљи.[90] У току ноћи у касарни Гарде дат је знак за узбуну и два коњичка одреда под пуном ратном опремом кренула су према граду. Касније се испоставило да се радило о изненадној војној вежби у Земуну, коју је испланирао генерал Живковић, како би М. Стојадиновић помислио да се ради о државном удару и наредио полицији да пуца у војнике, што би довело до скандала, чији би резултат био пад владе.[91] Овај случај завршио се без тежих последица по Живковића (који је на сопствени захтев пензионисан), али је изазвао велику чистку у војсци, тј. смену и премештај великог броја официра који су били обележени као његове присталице.[92]

Сем за политичку ликвидацију генерала Живковића, Стојадиновићева влада искористила је Арнаутовићев акт као повод за одлучни обрачун с парламентарном опозицијом. Непосредно после атентата 6. марта 1936. године започело је хапшење посланика Југословенског клуба, због наводног учешћа у завери против владе и припреми атентата на њеног председника. Међу првима ухапшени су посланици Мирко Урошевић (који и није био члан Југословенског клуба) и Јован Ненадовић, и то у Народној скупштини, само пола сата после атентата. Полиција је очигледно била обавештена о догађајима од претходне ноћи тако да су се на списку за хапшење нашли сви Арнаутовићеви кафански саборци. Нешто касније ухапшени су В. Трбић, Д. Миловановић, Д. Стојадиновић, Р. Нановић, Н. Кабалин, Михајло Ђуровић и Д. Ивановић. Приликом

[88] *Политика*, 8. март 1936.
[89] M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, 388–390.
[90] AJ, Фонд Милан Стојадиновић, 37-46, *Извештај Министру војске и морнарице ђенералу Љубомиру Марићу од 9. 3. 1936*; AJ, Фонд Милан Стојадиновић 37-1, *Извештај М. Стојадиновићу од 10. 3. 1936*; AJ, 37-1, *Драги куме.*
[91] M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, 388–390.
[92] AJ, Фонд Министарство иностраних послова, 334-43-125.

претреса станова оптужених полиција је пронашла код Урошевића један, а код Ненадовића два револвера, док је у кући Д. Стојадиновића заплењен читав арсенал ватреног и хладног оружја. Полиција је трагала за С. Вукановићем, који је био у Мостару, и Т. Динићем, који је вече пре атентата отпутовао у Праг (наводно због веридбе).[93] Занимљиво је напоменути да бугарски лист *Утро* од 7. марта 1936. међу посланицима ухапшеним 6. марта, наводи и име С. Вукановића, што показује да се унапред знало ко ће бити ухапшен.[94]

Арнаутовић је доведен у Управу града у тешком стању с поломљеном вилицом и грудном кости, пијан и дезоријентисан. На саслушању је признао да је уперио пиштољ према председнику владе и министрима, али је инсистирао на томе да никога није желео да убије. Изјавио је да је револвер купио 1918. године, а да га је понео у скупштину јер се спремао на пут у свој срез, где увек носи оружје ради своје сигурности. На четвртом саслушању, касно увече, када су на столу за испитивање били ланци[95] и када су му полицајци саветовали да их не присиљава на друге методе, Арнаутовић је оптужио своје колеге из Специјалног клуба, у првом реду Т. Динића и В. Трбића да су га подстрекивали на злочин. Поред тога, изјавио је како је Д. Стојадиновић наложио да чланови Специјалног клуба присуствују седницама скупштине наоружани и да је од њега и купио револвер којим је извршен атентат.[96] Арнаутовић је 7. и 8. марта испитиван и о везама с генералом Живковићем, о завери против владе и о бацању коцке (која би одредила ко ће извршити атентат) у „Врачарској касини". Низ нелогичности и контрадикторности у Арнаутовићевим исказима упућује на закључак да је ухапшени из страха

[93] Према сопственом признању, Динић је отпутовао у Чехословачку с намером да Јевтићевој групи обезбеди финансијску подршку чехословачке владе и француске обавештајне службе. Према Динићу, представници обе силе били су спремни да подрже Јевтића због успостављања чврстих веза режима ЈРЗ с Великом Британијом које су претиле да угрозе функционалност пакта Мале Антанте и француски утицај на политичке прилике у Краљевини Југославији. Повезивање Динића с Арнаутовићевим атентатом пресекло је све везе Јевтићеве групе с представницима Чехословачке и Француске. Види: *Колаборационисти пред судом ОЗНЕ*, прир. Срђан Цветковић, Раде Ристановић и Небојша Стамболија, Београд 2018, 397–398.

[94] AJ, Фонд Министарство иностраних послова, 334-43-125, бугарски лист *Утро* и чехословачки *Прагер Пресе* од 8. марта 1936.

[95] Питање је, да ли је Арнаутовић на саслушањима говорио слободно или под притиском полиције, бојећи се тортуре. Будући да је у Управу града већ стигао с тешким повредама, нема доказа да је тучен, али полицијски службеници су у сваком случају извршили снажан психолошки притисак на њега држећи га током целокупног процеса у самици без права посете и ускраћујући му медицинску помоћ, сан, храну, воду и лекове.

[96] АСАНУ, Фонд Записници о атентату на Милана Стојадиновића, 14980/1-20.

од тортуре потврђивао све што је полиција од њега тражила. Упада у очи да је Ј. Ненадовић наведен као подстрекач, а дотични посланик је за време скупштинске опструкције, док се одвијало „подстрекивање" боравио у иностранству. Такође, С. Вукановић је наведен као један од учесника на „завереничкој вечери" у „Врачарској касини", а он се те ноћи налазио у Мостару.[97] Остали ухапшени посланици такође су до зоре испитивани о наводној завери против владе коју је организовао П. Живковић.[98] Још 7. марта 1936. отворена је кривична истрага против ухапшених посланика, јер су својим изјавама утицали на атентатора и припремали га за злочин.[99] Истакнути опозициони посланик Ј. Барићевић био је ухапшен и доведен у Управу града, јер је одбијао да се одазове позиву на саслушање. Сличан поступак примењен је и у случају Б. Јевтића (и његовог брата), чије је саслушање било веома бурно, јер је Јевтић децидирано негирао оптужбе да Југословенски клуб има икакве везе с Арнаутовићевим делом.[100] Истрагом је утврђено да највећу одговорност за атентат сноси Д. Стојадиновић, јер је од њега атентатор купио револвер, а да је атентат био дело завере против владе, коју је припремио пуковник Т. Динић, блиски сарадник[101] генерала Живковића.[102] Динић је приказиван као вођа тајне терористичке организације ПОФ (Патриотски омладински фронт), којој је припадао сâм атентатор и коју су за време Јевтићеве владе основали Јевтићеви најближи сарадници и његов рођак С. Вукановић.[103]

Судија је проследио истражни материјал државном тужиоцу, који је 18. 6. 1936. подигао оптужницу код Специјалног суда за заштиту државе против Арнаутовића и шест народних посланика. Арнаутовић је оптужен за покушај убиства председника владе, а Д. Стојадиновић, В. Трбић, Ј. Ненадовић, Д. Миловановић, М. Урошевић и С. Вукановић за подстрекивање атентатора на извршење злочина.[104] Тужилац је на основу

[97] АЈ, Фонд Централни пресбиро, 38-232-98.

[98] *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*, 272–273.

[99] АСАНУ, Фонд Записници о атентату на Милана Стојадиновића, 14980/1-20.

[100] АЈ, Фонд Милан Стојадиновић, 37-20-150.

[101] Према Динићевом сведочењу он се још од двадесетих година налазио у оштром сукобу с генералом Живковићем због којег је био приморан да напусти службу у војсци. (Види: *Колаборационисти пред судом ОЗНЕ*, 396, 402.)

[102] АЈ, Фонд Министарство иностраних послова, 334/43/125.

[103] „Распасаност или безумље", *Самоуправа*, бр. 16, 9. март 1936.

[104] Државни тужилац није нашао основа за кривично гоњење Н. Кабалина, Д. Ивановића и Р. Нановића. Против њих је истрага обустављена и пуштени су из затвора после три месеца. Још раније, после само месец дана истраге из затвора је пуштен М. Ђуровић који је иначе целу ноћ између 5. и 6. марта 1936. провео с Арнаутовићем по кафанама. Кривични поступак против Т. Динића, који је и даље био у иностранству, такође је обустављен, јер овога није било могуће пронаћи.

изјава сведока закључио да је Арнаутовић био потпуно свестан када је пуцао и да је атентат унапред испланирао, подстакнут од шест оптужених посланика.[105] Суђење Арнаутовићу и шесторици оптужених почело је 10. 7. 1936. и трајало је једанаест дана. На самом почетку суђења бранилац В. Трбића, Ј. Бариђевић, протестовао је због повреде посланичког имунитета оптужених, јер су од 6. до 13. марта 1936. држани у притвору без решења Народне скупштине. Арнаутовић је изјавио да се не осећа кривим и да је 6. 3. 1936. сасвим случајно свратио у Народну скупштину да покупи ствари које је дан раније спаковао за пут. Поново је променио свој исказ о револверу наглашавајући да га поседује од 1918. године. Правдао се да је био у алкохолисаном стању, да су га у скупштинској сали својим добацивањем испровоцирали режимски посланици и да је превасходно хтео да се обрачуна с председником скупштине С. Ћирићем. Намеравао је да га ошамари, али пошто није могао да му приђе од послужитеља, решио је да пуца из протеста. Тврдио је да му је полиција претила тортуром и тражила од њега да терети остале опозиционе посланике. Д. Стојадиновић је такође негирао кривицу. Нагласио је да на Арнаутовића није утицао, јер с њим није водио озбиљне политичке разговоре, пошто је приметио да је овај склон алкохолу. Трбић је изјавио се не осећа кривим за то што је Арнаутовић у Народној скупштини „ранио један вентилатор".[106] Режимски посланик С. Димитријевић сведочио је да је ударио у десну руку атентатора пре пуцња и тиме променио путању метка.[107] Остали сведоци, члан Специјалног клуба Ђорђе Јевтић, скупштински послужитељ Алија Врана и министар без портфеља В. Ђорђевић, тврдили су да је Арнаутовић био слободан када је опалио први метак, односно да Димитријевић није стигао да га удари. Посланик Велимир Куренлић и служитељ А. Врана тврдили су да М. Стојадиновић у тренутку пуцања није био за говорницом, већ је почео да бежи према споредним вратима. Два сведока који су највише теретили оптужене посланике Војислав Јањић и Новица Поповић нису се појавили на суђењу јер су наводно били на лечењу у Матарушкој бањи. Поповић је у истрази изјавио да је Арнаутовић пуцао левом руком, што доказује да тренутак пуцања није ни видео. Приликом сведочења владиног посланика Ђуре Чејовића, који је тврдио да је Трбић међу првима претио крвљу у парламенту, дошло је до физичког обрачуна између њих двојице и до прекида суђења.[108]

---

[105] АЈ, Фонд Милан Стојадиновић, 37-20-150.

[106] АЈ, Фонд Милан Стојадиновић, 37-20-150.

[107] Димитријевић је за своје заслуге при савладавању атентатора награђен орденом Светог Саве трећег степена, пред Ускрс 1936.

[108] В. Трбић, *Мемоари*, 182–184.

Арнаутовићев бранилац Војислав Вујанац навео је да је полиција, не могавши да докаже постојање завере, почела да доказује „психозу" која је утицала на атентатора. Он је истицао да у креирању те психозе нису учествовали само опозиционари, већ и ратоборни посланици владине већине, и да међу оптуженима треба да буду и режимски посланици који су Арнаутовића својим понашањем испровоцирали да пуца. Вујанац је тврдио да су полицијски записничари са саслушања изнуђени претњом физичком силом, будући да се Арнаутовић тек на четвртом и петом саслушању напрасно свега сетио. Последњег дана суђења адвокати осталих оптужених су у завршним речима тражили ослобађајуће пресуде за своје брањенике. Државни тужилац је, и поред побијања исказа многих сведока, остао при свом закључку да је Арнаутовићев метак био уперен против М. Стојадиновића, установе парламентаризма и нормализације поретка у земљи. Такође је остао при тврдњи да је С. Димитријевић променио путању метка који је несумњиво био намењен председнику владе.[117] Суђење је окончано 24. 7. 1936. године пресудом којом је Арнаутовић осуђен за покушај убиства председника владе, на казну од 15 година робије.[109] Као подстрекачи злочина осуђени су Д. Стојадиновић, на пет година робије, Трбић на четири године затвора и Миловановић на годину и по дана робије, док су остали оптужени ослобођени услед недостатка доказа.[110]

Свеукупно гледано, Арнаутовићев неуспешни атентат – лични чин једне лабилне особе – вешто је искористио М. Стојадиновић зарад дискредитације парламентарне опозиције и истакнутих чинилаца претходне шестојануарске номенклатуре. На основу тог догађаја М. Стојадиновић је успео да политички ликвидира генерала Живковића (који је више од осам месеци покушавао да разбије владу и дискредитује њеног председника), маргинализује унитаристичку опозицију окупљену

[109] Тежина казне умногоме осликава однос режима према целом догађају. Поређења ради, П. Рачић, који је у скупштинском инциденту 1928. године усмртио четири посланика, осуђен је на свега осам година робије.

[110] Занимљиво је напоменути даљу судбину осуђених. Д. Миловановић је после четири месеца робије приступио режимској странци, тј. пришао влади, која га је ухапсила и постао њен представник у хрватским крајевима. На интервенцију Драгише Цветковића из затвора је након девет месеци робије пуштен и В. Трбић. Т. Динић, који је био апострофиран као главни организатор атентата, након годину и по дана боравка у иностранству на позив самог М. Стојадиновића вратио се у земљу и заузео своје место у парламенту. У затвору су остали само атентатор и Д. Стојадиновић (једина особа с којом је М. Стојадиновић имао лични сукоб) да би и они напослетку били ослобођени након пада владе М. Стојадиновића 1939. године.

око Б. Јевтића,[111] ојача своју позицију у скупштини приступањем Народног сељачког клуба владиној већини, као и да измири личне рачуне с Драгишом Стојадиновићем, с којим је био у политичком и личном сукобу још од средине двадесетих година.[112] У спровођењу ових потеза М. Стојадиновић је уживао подршку кнеза намесника, извршне власти (полиције) и режимске штампе, која је креирала слику да су иза атентатора стајали посланици Јевтићеве групе, а у позадини и сâм министар војске. Хапшења и пресуда морално су деградирали унитаристичку опозицију, док се за Б. Јевтића говорило и да је доживео нервни слом. С друге стране, нелегалне и бруталне методе којима се М. Стојадиновић користио у обрачуну с унитаристичком опозицијом имале су, дугорочно гледано, негативан ефекат на стабилност режима. Бескрупулозна антиопозициона кампања у режимским гласилима, кршење закона (необазирање на имунитет скупштинских посланика) и огољена полицијска репресија над оптуженима за атентат изазвали су (супротно очекивањима М. Стојадиновића) уједињење до тада међусобно сукобљених опозиционих лидера и група. Крајем јуна банска управа у Нишу послала је извештај да се међу присталицама ЈНС осећа велика активност и да се планира конгрес ЈНС на коме ће за њеног председника бити изабран генерал Живковић.[113] Такође, Централни пресбиро обавестио је председника владе о постојању планова за формирање велике коалиције унитаристичких снага у коју би ушли ЈНС, Хоћерина Југословенска народна странка и ЈНП Збор.[114] На ове вести режимска *Самоуправа* је одговорила низом чланака попут *Материјализација једне авети: Поводом конгреса ЈНС*,[115] *Последњи адут*

---

[111] М. Стојадиновић је хапшењем Милоша Драговића, истакнутог члана Хоћериних Борбаша под оптужбом за учешће у Арнаутовићевом атентату, успео да у јавности дискредитује и Југословенску народну странку. Види: Василије Драгосављевић, „Милош Драговић и Југословенска народна странка у Јужној Србији", у: *Врањски гласник: Поводом 110 година од Балканских ратова и ослобођења Старе Србије: Тематски зборник од националног значаја*, ур. Дејан Антић, Врање 2023, 310–311.

[112] Високо рангирани функционер НРС Д. Стојадиновић још у првој половини двадесетих година дошао је у оштар сукоб с корупционашким картелом унутар НРС који су предводили Рада Пашић и М. Стојадиновић. У тој борби Д. Стојадиновић је покренуо сопствени лист *Народни глас* у коме је нападао Р. Пашића и М. Стојадиновића као носиоце корупције у странци и држави. (Види: Zvonimir Kujundžić, *Politika i korupcija u Kraljevini Jugoslaviji*, Zagreb 1968, 312–325, 579–585.)

[113] АЈ, Фонд Милан Стојадиновић, 37-19, *Извештај банске управе у Нишу од 27. 6. 1936.*

[114] АЈ, Фонд Централни пресбиро, 38-94, *Извештај ЦПБ од 24. 6. 1936.*

[115] „Материјализација једне авети: Поводом конгреса ЈНС", *Самоуправа* (бр. нечитљив), 29. јун 1936.

ЈНС[116] и *Погрешна рачуница*,[117] у којима су аутори апострофирали ЈНС као бесперспективну и безидејну политичку организацију која нема упориште у народу коме покушава да се наметне монополишући патриотизам и користећи терористичке методе. На конгресу ЈНС одржаном 28. 6. 1936. године за председника странке изабран је Петар Живковић, који је одмах покренуо процес измирења с Јевтићевом политичком групом и њене реинтеграције у странку. У обновљеној ЈНС реактивирале су се истакнуте присталице политике бескомпромисног државног и националног унитаризма – Алберт Крамер и Иван Пуцељ на челу странке у Словенији, Карло Ковачевић, Јурај Деметровић, Јанко Баричевић и Јован Бањанин у Хрватској, док су ЈНС на простору Србије, БиХ и Војводине предводили Б. Јевтић, Коста Кумануди, Добросав Јевђевић и Драгутин Којић. Поред тога, нови председник ЈНС Живковић започео је преговоре с ЈНП Збор и НРС о заједничком наступу против режима.[118] На овај начин обновљена и реорганизована Југословенска национална странка наметнула се као главни опонент режима у парламенту и (уз Радикалну странку) главни конкурент режимској партији на просторима насељеним српским становништвом. Блиске везе Живковића с краљицом Маријом (која је генерала сматрала за најближег сарадника краља Александра и највернијег заштитника права његовог наследника), као и многобројни контакти и сарадници које је имао у војсци остали су стални извор велике бриге режима Југословенске радикалне заједнице.

[116] „Последњи адут ЈНС", *Самоуправа*, бр. 110, 1. јул 1936.
[117] „Погрешна рачуница", *Самоуправа*, бр. 131, 25. јул 1936.
[118] АЈ, Фонд Краљев двор, 74-11, *Сарадња и односи у ЈНС.*

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Архив Југославије [=AJ] [Arhiv Jugoslavije [=AJ]]

Фонд Милан Стојадиновић [Fond Milan Stojadinović]

Фонд Централни пресбиро [Fond Centralni presbiro]

Фонд Краљев двор [Fond Kraljev dvor]

Фонд Министарство иностраних послова [Fond Ministarstvo inostranih poslova]

Архив Српске академије наука и уметности [=АСАНУ] [Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti [=ASANU]]

Фонд Записници о атентату на Милана Стојадиновића [Fond Zapisnici o atentatu na Milana Stojadinovića]

Фонд Александар Благојевић – Грађа за биографију генерала Петра Живковића [Fond Aleksandar Blagojević – Građa za biografiju generala Petra Živkovića]

Библиотека Историјског института Београд [Biblioteka Istorijskog instituta Beograd]

Процес против Д. Стојадиновића и другова (Збирка докумената непознатог приређивача) [*Proces protiv D. Stojadinovića i drugova* (Zbirka dokumenata nepoznatog priređivača)]

Објављени извори – Published Primary Sources

Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, Godišnji izveštaji britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938, 2, prir. Živko Avramovski, Beograd–Zagreb 1986.

Stojadinović, Milan, *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata*, Beograd 2002.

Живковић, Петар, *Сећања 1903–1946*, Зајечар 2016. [Živković, Petar, *Sećanja 1903–1946*, Zaječar 2016]

Колаборационисти пред судом ОЗНЕ, прир. Срђан Цветковић, Раде Ристановић и Небојша Стамболија, Београд 2018. [*Kolaboracionisti pred sudom OZNE*, prir. Srđan Cvetković, Rade Ristanović i Nebojša Stambolija, Beograd 2018]

Јовановић Стоимировић, Милан, *Дневник 1936–1941*, Нови Сад 2000. [Jovanović Stoimirović, Milan, *Dnevnik 1936–1941*, Novi Sad 2000]

Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије 3, Београд 1936. [*Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije* 3, Beograd 1936]

Трбић, Василије, *Мемоари (1929–1941)* 5, Београд 2016. [Trbić, Vasilije, *Memoari (1929–1941)* 5, Beograd 2016]

Литература – Secondary Works

Bodrožić, Milica, *Stranke šestojanuarske diktature 1931–1941* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Beograd, 1987)

Kujundžić, Zvonimir, *Politika i korupcija u Kraljevini Jugoslaviji*, Zagreb 1968.

Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije* 1, *Kraljevina Jugoslavija 1914–1941*, Beograd 1988.

Petranović, Branko, „Nacionalni odnosi u Kraljevini Jugoslaviji i stvaranje Banovine Hrvatske", *Vojnoistorijski glasnik* 3 (1991) 237–254.

Stojkov, Todor, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935*, Beograd 1969.

Stojkov, Todor, *Vlada Milana Stojadinovića 1935–1937*, Beograd 1985.

„Да се не заборави...", *Самоуправа*, бр. 10, 2. март 1936.

Димић, Љубодраг, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, 1, *Друштво и држава*, Београд 1996. [Dimić, Ljubodrag, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, 1, *Društvo i država*, Beograd 1996]

Драгосављевић, Василије, *Идеолошки утицаји европског фашизма на југоинтегралистичке покрете радикалне деснице у међуратном периоду (1921–1941)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2018). [Dragosavljević, Vasilije, *Ideološki uticaji evropskog fašizma na jugointegralističke pokrete radikalne desnice u međuratnom period (1921–1941)* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Beograd, 2018)]

Драгосављевић, Василије, „Милош Драговић и Југословенска народна странка у Јужној Србији", у: *Врањски гласник: Поводом 110 година од Балканских ратова и ослобођења Старе Србије: Тематски зборник од националног значаја*, ур. Дејан Антић, Врање 2023, 299–314. [Dragosavljević, Vasilije, „Miloš Dragović i Jugoslovenska narodna stranka u Južnoj Srbiji", u: *Vranjski glasnik: Povodom 110 godina od Balkanskih ratova i oslobođenja Stare Srbije: Tematski zbornik od nacionalnog značaja*, ured. Dejan Antić, Vranje 2023, 299–314]

Историја грађанских странака у Југославији 1918–1945, 1, прир. Момчило Павловић, Београд 2008. [*Istorija građanskih stranaka u Jugoslaviji 1918–1945*, 1, prir. Momčilo Pavlović, Beograd 2008]

Јањетовић, Зоран, „Утицај српског фактора на положај националних мањина у Југославији у раздобљу између два светска рата", у: *Писати историју Југославије*, ур. Миле Бјелајац, Београд 2007, 101–109. [Janjetović, Zoran, „Uticaj srpskog faktora na položaj nacionalnih manjina u Jugoslaviji u razdoblju između dva svetska rata", u: *Pisati istoriju Jugoslavije*, ur. Mile Bjelajac, Beograd 2007, 101–109]

„Материјализација једне авети: Поводом конгреса ЈНС", *Самоуправа* (бр. нечитљив), 29. јун 1936.

„Ново и велико слабљење парламентарне опозиције", *Самоуправа*, бр. 7, 27. фебруар 1936.

„Погрешна рачуница", *Самоуправа*, бр. 131, 25. јул 1936.

„Последњи адут ЈНС", *Самоуправа*, бр. 110, 1. јул 1936.

Радојевић, Мира, *Удружена опозиција 1935–1939*, Београд 1994. [Radojević, Mira, *Udružena opozicija 1935–1939*, Beograd 1994]

„Распасаност или безумље", *Самоуправа*, бр. 16, 9. март 1936.

Ристановић, Раде и Милош Жикић, „Ратник, обавештајац, политичар: прилози за биографију пуковника Танасија Динића до 1941. године", *Токови историје* 1 (2024) 63–89. [Ristanović, Rade i Miloš Žikić, „Ratnik, obaveštajac, političar prilozi za biografiju pukovnika Tanasija Dinića do 1941. godine", *Tokovi istorije* 1 (2004) 63–89]

Симић, Бојан, „Атентат у Народној скупштини марта 1936. године – позадина, судски процес, последице", у: *Наука и савремени универзитет* IX, *Нови правци истраживања у друштвеним и хуманистичким наукама*, ур. Душан Стаменковић, Ниш 2020, 163–174. [Simić, Bojan, „Atentat u Narodnoj skupštini marta 1936. godine – pozadina, sudski proces, posledice", u: *Nauka i savremeni univerzitet* IX, *Novi pravci istraživanja u društvenim i humanističkim naukama*, ur. Dušan Stamenković, Niš 2020, 163–174]

Тешић, Драган, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935–1939*, Београд 1997. [Tešić, Dragan, *Jugoslovenska radikalna zajednica u Srbiji 1935–1939*, Beograd 1997]

„Шести март у Народној скупштини", *Самоуправа*, бр. 15, 7. март 1936.

Штампа – Newspapers

Политика (Београд) [*Politika* (Beograd)]

Самоуправа (Београд) [*Samouprava* (Beograd)]

Vasilije Dragosavljević

ATTEMPTED ASSASSINATION OF MILAN STOJADINOVIĆ IN 1936: THE COLLAPSE AND RESURRECTION OF THE YUGOSLAV NATIONAL PARTY

Summary

In this paper, by consulting primary sources, we shed light on the political background and consequences of the assassination attempt on the President of the Yugoslav Government, Milan Stojadinović, by MP Damjan Arnautović. In addition to the precise reconstruction of the political circumstances that preceded and in which this assassination attempt took place, this paper shows the consequences that this event had on the further political fate of the Yugoslav National Party. Prime Minister Milan Stojadinović, with the support of the crown, tried to use the individual act of an unstable person to consolidate his political position, discredit the parliamentary opposition and settle accounts with political figures with whom he had been in personal conflict for a long time. Contrary to Milan Stojadinović's expectations, the illegal and brutal methods used in dealing with the opposition had, in the long run, a negative effect on the stability of the regime. The unscrupulous anti-opposition campaign in the regime's newspapers, the violation of the law (disregarding the immunity of members of parliament) and the brutal police repression against the accused for the assassination caused the unification of opposition leaders and groups that had conflicted with each other in a single Yugoslav National Party – political organisation, which became one of the most credible political opponents of Stojadinović's government.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31. 3. 2024.
Коначно прихваћен за објављивање: 29. 7. 2024.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXXIII (2024) 367–425
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXXIII (2024) 367–425

ПРИКАЗИ

Eđidio Ivetić, *Istorija Jadrana. More i njegova civilizacija*, prevod sa italijanskog Mila Samardžić, Arhipelag, Beograd 2021, 373 str.

Еђидио Иветић је професор на Универзитету у Падови, где предаје модерну европску историју. На истом Универзитету је дипломирао, а докторирао је на Универзитету у Венецији (*Ca'Foscari*) темом из европске друштвене историје. Био је сарадник у неколико научноистраживачких пројеката који су се бавили историјом Југославије или историјом источне Европе. Као помоћник ректора Универзитета у Падови за академске односе са источноевропским универзитетима, остварио је сарадњу с универзитетима у Београду, Љубљани и Загребу. У својим истраживањима фокусира се на историју источног Медитерана, Источне Европе, историју Венеције, централне Европе, друштвену и културну историју. Међу његовим значајнијим студијама издвојићемо књиге *Балкански ратови* (*Le guerre balcaniche*, Bologna, il Mulino, 2006), *Сан о Југославији. Извори Југословенства* (*Jugoslavia sognata. Lo jugoslavismo delle origini*, Milano, FrancoAngeli, 2012), *Граница на Медитерану. Источни Јадран између Италије и јужнословенског света од XIII до XX века* (*Un confine nel Mediterraneo. L'Adriatico orientale tra Italia e Slavia (1300–1900)*, Roma, Viella, 2014) и *Источни Медитеран. Историјски атлас Медитерана* (*Adriatico orientale. Atlante storico di un litorale mediterraneo*, Rovigno, Centro di ricerche storiche Rovigno, 2014). Од 2021. године налази се на функцији директора Института за историју венецијанске државе и друштва, при Фондацији „Ђорђо Чини" у Венецији (*Istituto per la Storia della società e dello Stato veneziano, Fondazione Giorgio Cini, Venezia*) и уредник је часописа *Studi Veneziani*.

Студија коју овом приликом представљамо први пут је објављена у Болоњи 2019. године, под оригиналним насловом на италијанском језику *Storia dell'Adriatico. Un mare e la sua civiltà*. Подељена је на увод и седам поглавља, а на крају студије налази се и хронологија најважнијих догађаја из историје Јадрана, од којих су неки опширније представљени у књизи. Увод носи наслов *Историјски смисао мора* и у њему се аутор фокусирао

на географски положај Јадранског мора, као попришта изузетних догађаја и места развоја богате европске културе. По узору на Фернана Бродела и његова искуства у изучавању историје Медитерана, тежио је да приликом тумачења историјског смисла Јадранског мора дефинише економска, друштвена и историјска раздобља, карактеристична за то поднебље. Није било довољно посматрати га само кроз призму историје обалског појаса, већ и као територију на којој је човек живео и мењао је, затим тумачити везе које су остваривале између приморских места и залеђа, али и вршити реконструкцију утицаја који је ово море оставило на области у својој непосредној близини. На тај начин, било је могуће анализирати Јадран као „посебну историјску регију" и простор који је „сусрет различитости". Аутор је истакао да су истраживаче у највећој мери до сада привлачиле студије о Атлантику, Тихом и Индијском океану. С друге стране, Медитеран је био синоним за класични дух, изучаван као „место цивилизације" још од 18. века, док је Јадранско море увек било на маргинама, а закључци изведени за Медитеран пресликавали су се и на Јадран. Изневши тезу да Јадран може бити „повлашћено место за истраживање", навео је и да се као такав истиче, јер је једно од ретких мора „која успевају да евоцирају идеју о себи у смислу културе". На крају уводног дела Иветић наглашава да је његова студија смештена између историје Италије и историје југоисточне Европе. Изнео је и мишљење да је дошло време за велику историју Јадрана на којој ће радити међународни тим историчара и која би обухватала више појединачних сегмената.

Прво поглавље носи наслов *Мали Медитеран* и у њему проналазимо податке попут историје настанка имена Јадран, површине коју ово море заузима, климатских услова који тамо владају и основних географских карактеристика обале, острва, полуострва и река које је разуђују. Полазећи од тврдње да је „оквир обале скелет сваког мора", аутор се усредсредио на поделу, опис и разумевање јадранских регија. Јадран је могуће поделити на северни, средњи и јужни, где је приметна разлика у насељености, обичајима и поморском животу. Као добар пример за то како реке карактеришу и ограничавају регије поменута је област Романье, коју делта реке По дефинише и одваја је од венецијанске лагуне. Укратко су приказане и карактеристике јадранске регије Истре и Далмације, особености црногорске обале, обале реке Бојане, затим важних центара попут Венеције и Трста. Нешто више речи посвећено је Балкану, као простору који поседује својеврсну јадранску димензију, па је његово дефинисање виђено као комплексније. Југоисточна Европа представљена је као „балкански регион" или „балкански свет", чији је народ национализацијом и модерним поимањем територија изгубио

споне, некада неговане захваљујући Јадрану. Те везе између обале и залеђа, подстакнуте јадранским утицајем, испољавале су се бачијањем, кретањем каравана, малом каботажом, државно организованом пловидбом и вашарима. Тамо где су се приморски градови снабдевали, остављали су свој утицај простору који није имао поморски карактер.

На почетку наредног поглавља *Горње море (1000. старе ере – 500. нове ере)* приказан је најранији период из историје Јадрана, о којем сведоче цртежи на пећинама, разне фигурице, симболи култа плодности, који су настајали све до повлачења глечера на тим просторима. Након промене климе и процеса неолитизације, у јадранским регијама наступило је метално доба, а с њим је дошло до прве производње посуђа. Развиле су се нове културе са насеобинама које су биле заштићене рововима, а утврђена насеља и градине постали су типични за Истру и Далмацију. Одлике првих јадранских народа биле су племенска организације, кланови и избор вођа. На источној обали, народи између Јадрана и Панонске низије добили су назив Илири. Аутор је нагласио да је тешко говорити о „илирским" карактеристикама, пошто је једино живот у градинама нагнао историчаре да говоре о „илирском заједништву". Први организовани политички ентитети појављују се између 4. и 5. века. Реч је о заједницама које су говориле другим језицима, чији су сачувани трагови насеља мали. Ипак, могуће је издвојити римске Венете, грчке колоније у Трогиру, на Хвару, Корчули и Драчу. Нешто више пажње и посебан сегмент у овом поглављу аутор је посветио Грцима и Римљанима, њиховом присуству на Јадрану, освајању јадранске обале, романизацији и формирању римских провинција у залеђу. У време Римског царства примећено је уједињење јадранске области на свим пољима. Тада се развио велики број градова, а својствене свим већим центрима биле су универзалне институције које су на исти начин уређивале занатство, пољопривреду, пловидбу и транспорт робе. Створена је путна мрежа са центром у Риму, са којим су била повезана сва приморска места. У петом веку се оснивају прве бискупије и јача афирмација хришћанства, а Равена постаје центар Западног римског царства. Аутор закључује да је, тада све присутнији билингвизам, као разлика која се јавља између грчких и римских земаља, нешто што ће се касније одразити на јужнословенске језике и поделу између православног и латинског хришћанства. Остаци тог „романизованог Јадрана" данас се примећују у градовима попут Аквилеје, Пуле, Салоне, Бриндизија и Риминија, где су видљиви утицаји римских императора, у очуваним сведочанствима тог доба, попут амфитеатара, храмова, палата и других.

Историја суживота Византије и Светог римског царства на Јадрану, с освртом на области које су с временом тежиле политичкој аутономији

и ослобађању од утицаја те две силе, представљена је у поглављу *Трећи стари век (500–1000)*. Византијски Јадран, који се протезао између Венеције и обала Далмације и Албаније, цар Јустинијан морао је да брани од Лонгобарда. С временом су Равенски егзархат и лагунске „Венетије" постали бастиони римске цивилизације, а на обалском појасу (*limes maritimus*), који се пружао преко лагуна и Далмације, подигнути су бедеми, каштели и основани гарнизони с трупама. За византијски свет, Јадран и његова обала представљали су гранични простор и прву одбрану од варвара. Равена је представљала „мостобран за исток", а ову улогу крајем 8. века наслеђује Задар. Нова искушења за Византију стигла су скоро у исто време кад и Лонгобарди, а обележили су их упади Словена 610. године и инвазије Авара, због којих су многи градови уништени, а власт над неким територијама изгубљена. Аутор је овом приликом истакао како германски народи нису успели да се задрже у римским провинцијама као што су то учинили Словени, који су створили насеобине на тим територијама. Говорећи о етногенези Словена, Иветић је указао како је детаљно изучавање неких топонима на Балкану важно за разумевање формирања првог сталног становништва у тој области. Доба оваквих промена на Јадрану није било могуће представити без популације на северу, односно без разумевања демографског развоја који су доживели градови и острва међу којима је Аквилеја, Градо, Кјоџа, Пелестрина, Маламоко, Торчело и Ривоалто (Венеција). Та област лагуна од 7. века добија назив „Венетије" (*Venetiae*), а већ од наредног показује тенденције ка аутономији, чији темељи су постављени 828. године, преносом моштију јеванђелисте Марка из Александрије. Историја зачетка ове поморске империје приказана је укратко, навођењем важних промена, попут дефинисања унутрашње политике, оснивања ковнице новца, тенденције венецијанских дуждева према далматинској обали у најранијем периоду и виђења Јадранског мора као „система". На тај начин аутор је приказао све политичке фазе које је Јадран претрпео у том периоду. До значајне промене дошло је у другој половини 8. века, након што је франачки краљ Карло, уз подршку папе Хадријана, потукао лонгобардског владара и уништио Лонгобардско краљевство. Последице овог потеза највише су се виделе неколико деценија касније, када је у Ахену 812. године Карло добио титулу цара. Нови локални владајући слојеви постали су стварност јадранске обале и залеђа, што је само довело до разрушавања римског система, учвршћивања нових етничких група и језика.

Наведени догађаји створили су темељ на којем је од 11. века настајало другачије јадранско поднебље, па је то и тема четвртог поглавља *Море као вектор (1000–1500)*. Већ на почетку аутор је објаснио да је у том

периоду Јадран „препорођен", пошто је његова природна улога да „спаја и уједињује" околни географски простор полако долазила до изражаја. То није значило одсуство политичке подељености и регионализације, које су представљале богатство јадранских обала. У овом поглављу показано је да су, за појаву низа осцилација у политичкој управи над неким јадранским територијама, успон Венеције и опадање византијске моћи били одлучујуће промене. До нових превирања дошло је након што је 1102. године Хрватска пала под угарску власт, па је присуство Угарске на Јадрану нарушило мир одређеним далматинским градовима. Неколико деценија после овога кулминирали су лоши односи између Венеције и Византије. Четврти крсташки рат, пад Константинопоља и венецијанска управа над неколико медитеранских база донели су велику измену коју аутор описује речима: „млетачки Јадран спојио се са источним Медитераном". Није пропуштена прилика да се у овом поглављу прикажу и културолошки, политички, друштвени и други утицаји на пораст градова. Посебно је скренута пажња на развој комуна као институција „окренутих самосталности грађана". Неке појаве су посебно утицале на овај процес, а међу њих се убраја стварање Сицилијанског краљевства / Краљевства двеју Сицилија, појава Хоенштауфоваца на југу Италије, формирање Епирске деспотовине и долазак саских рудара на територију Рашке. Посебну појаву чиниле су сиђорије – породице и династије које су се истицале у градовима на обали Јадрана и у његовом залеђу. Појава сиђорија и цепање на феуде било је својствено и за Италију, па се тако у борби за превласт над италијанским градовима појављују породице Сфорца, Малатеста, Монтефелтре. Овом приликом поменуте су племићке породице које су у Хрватској биле актери борби за титулу бана, попут Шубића, кнезова Франкопана, породице Бабонић и племића Нелепића. Описане су и велике промене настале у оквирима српске државе која је, након врхунца под царем Душаном, доживела распад, турско вазалство и претварање у деспотовину. Посебна пажња у овом поглављу посвећена је вези између Венеције и Јадрана, која је учвршћена у 13. и 14. веку, при добијању изгубљених територија и новим освајањима. На крају поглавља аутор је поставио питање у којој мери је дошло до *венецијанизације* поморске економије потчињених територија и колико се Јадран прилагодио потребама Републике. Иако тек треба разрешити ову дилему, неколико покушаја да се расветли ово питање начињено је анализом политичких споразума између Венеције и њених поморских територија. На крају, наглашено је да би детаљнијим разматрањем односа између центра и периферије могло да се утврди колико су њихови односи били узајамни, а у којој мери искључива доминација.

У новом веку Јадран је постао *limes*, пошто је његова обала имала улогу границе која је раздвајала неколико политичких ентитета, па пето поглавље *Заштитни бедем (1500–1797)* говори о тим приликама. У том периоду је постојао венецијански, османски и хабзбуршки Јадран, а јадранску обалу су једним делом заузимале Папска држава и Напуљ. Главни актери тог доба били су савезници и ривали, а њихов однос био је окарактерисан, како дијалогом и мирним суживотом, тако и турбуленцијама и сукобима. Веза између Венеције и Јадрана била је неприкосновена, вековима проучавана, излагана бројним изазовима, а опстајала је упркос ратовима и разним упадима који су тежили да ослабе њен утицај на том мору. Аутор овом приликом скреће пажњу на појаву нестабилних теорија о Венецији као империји. У исти мах, нагласио је да су тумачења појаве декаденције у модерној историографији исправно ограничене на период последњих деценија 18. века, пред пад Републике. Венеција је своје поморске поседе (*Stato da Mar*) посматрала као засебне ентитете, од којих је сваки поседовао својствене ресурсе и тако имао важну улогу у снабдевању државе сировинама. Далмација је била област над којом је Венеција најдуже владала у историји постојања своје државе, па није необично што је имала статус венецијанске провинције са центром у Задру. Велики градови у овој области били су милитаризовани у 16. веку, па је у њима била присутна војска и изграђене су зидине које је требало да штите Венецију од османских упада. Османско царство је, након освајања Балкана, остварило индиректан контакт с Јадраном, који се огледао у сталној претњи венецијанској обали из непосредних балканских упоришта. Османски утицај на јадранско залеђе остварио се преко градских насеобина, обновљених римских путева, изграђених мостова и друштвене организације. Створену економску повезаност јадранске обале са османским територијама одликовали су каравански саобраћај и проток добара, на обострану корист. Хабзбуршка политика на Јадрану није била усмерена ка учвршћивању управе на тим просторима, већ је њен главни циљ био да ослаби венецијански утицај. Напади ускока на венецијанске трговачке бродове у Јадрану, који су били организовани из Сења, одвијали су се уз подршку монархије. Такође, формирана је и слободна трговачка лука у Трсту, као алтернативно упориште венецијанском пристаништу за сва околна истарска места. Главне луке на папском Јадрану биле су Анкона и Сенигалија, чији је значај ослабљен с отварањем сплитске скеле. Трговина је уједињавала источну и западну обалу, чије су регије биле богате природним ресурсима, а велики центри били места сусрета саобраћајних мрежа у залеђу. Одлике јадранског југа

под Напуљским краљевством били су феудално уређење, милитаризација обале и добри односи краљевских лука с Венецијом. Као резултат тога настала је мрежа венецијанских конзула, који су постојали у Напуљу, али и у Отранту, Лечеу, Бриндизију, Монополију, Баriју и другим јадранским градовима. На крају овог поглавља аутор излаже размишљање о постојању „јадранског старог режима", видљивог у свим градовима на Јадрану, који одликује јединствени „јадрански стил" здања изграђених од истарског и апулијског камена. Одбијајући теорије о декаденцији, аутор сматра да је сваки јадрански град имао свој развојни пут и да се у њима на различите начине огледа класично доба Јадрана.

Шесто поглавље *Границе царства и националне границе (1797–1914)* посвећено је периоду великих измена на Јадрану, до којих је дошло услед нових политичких струјања. Пад Венецијанске републике (1797) и ширење Наполеонове власти на Јадрану посебно су утицали на становништво његове обале. Уведен је нови закон, укинути су градски статути, формирана национална гарда, затворене братовштине и верска удружења, а све институције које су биле тековине средњег века престале су да постоје, па је живот грађана на овом простору умногоме измењен. На јадранском приморју појавиле су се и друге силе, попут руске, чија база је била на Крфу, док су Енглези оформили своје упориште на острву Вис. Почетак 19. века обележила је обнова две политичке творевине: Краљевства двеју Сицилија и Папске државе. На хабзбуршком Јадрану није било већих промена. Тамо су од 1815. године постојали Краљевство Ломбардија–Венеција, Краљевина Илирија, Хрватска, Војна крајина и Краљевина Далмација. Важна година у историји Јадрана свакако је 1848. када је, под вођством Данијела Манина и Никола Томазеа, основана Република Светог Марка у Венецији. Овај догађај покренуо је становништво Котора, Далмације и Истре, које се истакло као подршка Венецији, али је Аустријско царство између 1851. и 1860. године угушило те идеје. Покрет за уједињење Италије трајао је неколико деценија, а у тим годинама је Италија морала да докаже превласт над Јадраном. Због тога је дошло до регионалног уједињавања јадранске обале, изградње железнице и формирања поморске ескадре. Аутор не пропушта да нагласи јединствени контраст између јадранске обале и њене унутрашњости где је, иза Далмације, на Балкану била присутна османска управа, премда уздрмана балканским ратовима од 1912. године. Наводећи напретке који су обележили 19. век, аутор истиче како се може говорити о појави „поморске модерности". Под овим се мисли на појаву пароброда, моторних бродова и глисера, који су знатно скратили путовање Јадраном, али и на развитак

железнице, која је повезала јадранско залеђе с приморским градовима. Поставио је питање дефинисања националних идентитета на Јадрану пре 19. века, истичући да је „свако доба имало свој идентификациони кôд за различите локалне народе". Нагласио је комплексност ове проблематике, за коју сматра да није могуће дати одговор у оквиру лингвистичких студија, будући да језичка димензија није била основа једне заједнице. Такође, сматра да је националну модерност на Јадрану потребно сагледати кроз три контекста: италијански контекст, онај који обухвата црногорско, албанско приморје и Епир, и кроз контекст источног Јадрана између Соче и Боке которске. Аутор наглашава и да је питање признавања Италије као силе било испреплетано интересима јужних Словена у Двојној монархији, Срба и Хрвата у Далмацији и Истри, хрватског и српског становништва у Угарској. Овим је указано на то да је Јадран несумњиво био предмет спора између Италије, Аустроугарске и територија које ће касније чинити Југославију.

У последњем поглављу *Супротстављање и интеграција (1914–2018)*, Иветић износи податке о политичким превирањима, сукобима, споразумима и поделама које су заслужне за настајање државних форми какве данас познајемо. Почетак двадесетог века обележио је Први светски рат, који је оставио трага на јадранску обалу, па су као последице наведене подела Албаније и борба италијанске морнарице за далматинску обалу. Крај рата донео је нове амбиције Италије и стварање јадранске границе, па је дошло до националног сукоба Италијана и Словенаца. Ради одбране југословенских интереса на Јадрану, оформљена је Јадранска стража у Сплиту 1922. године. Аутор не пропушта да скрене пажњу на културолошку димензију ових догађаја, па за то наводи паролу „наше море" коју је Јадранска стража користила и чест назив „Наше море" за кафане и ресторане на југословенским просторима. Други светски рат донео је формирање Независне државе Хрватске, распад фашистичке Италије, Титове тежње за проширењем Југославије и агресију ка Италијанима у Истри, чије су творевине биле фојбе, последица сурових територијалних аспирација тог доба. На Јадрану је наступио период „супарничке изградње нација". Послератни период означен је као доба напретка у здравству и просвети, време када настају ауто-путеви, развој културе и поморске трговине када процват доживљавају југословенске луке Ријека, Пореч, Сплит и Плоче, а на италијанској страни Трст, Венеција, Равена, Анкона, Бари и Бриндизи. Крај 20. и почетак 21. века аутор карактерише као „распад и уједињење", крај југословенске идеологије, признавање нових држава и стварање новог политичког и економског савеза, Европске уније. Све ово утицало је на постанак

новог Јадрана, пошто је његов простор дефинисан локалним управама и великим разликама између северних и јужних обала.

На крају је дефинисано питање: да ли је могућа јадранска култура? Савремено доба поставља потешкоће за теорије ове врсте, јер је Јадран добио ново обличје, постао граница, место раздвајања и суживота различитих националних идентитета. Ипак, аутор предлаже и посматрање „регионалне јадранске културе" као наследнице прошлости која се огледа у свим модерним нацијама, закључујући да је „Јадран, пре свега, историја". Можемо рећи да је управо у оваквим замислима и највећи значај ове студије. Свакако, Иветић је успео да сублимира сва досадашња сазнања о историји Јадрана. С друге стране, представивши богату историју јадранског поднебља, у исти мах је успео и да прикаже идеје о томе како би требало подробније прићи њеној анализи. Будући да је то учинио и уз јасне смернице, са прегршт нових питања и претпоставки, можемо да се надамо да ће једног дана овај подстрек даље утицати на већу групу истраживача.

Марија АНДРИЋ

Rudolf Veronika, *Közép-Európa a hosszú 13. században. Magyarország, Csehország és Ausztria hatalmi és dinasztikus kapcsolatai 1196 és 1310 között*, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest 2023, pp. 903

Вероника Рудолф једна је од представница младе генерације мађарских медиевиста. Ради као сарадница у настави на Факултету друштвених и хуманистичких наука универзитета Етвеш Лорант у Будимпешти. Истражујући односе средњоевропских држава, пре свега Чешке, Аустрије и Угарске, изнедрила је докторску дисертацију, која је постала основ монографије чији је наслов *Közép-Európa a hosszú 13. században*. *Magyarország, Csehország és Ausztira hatalmi és dinasztikus kapcsolatai 1196 és 1310 között* (*Средња Европа у дугом 13. веку. Династичке и владарске везе Угарске, Чешке и Аустрије између 1196. и 1310*). Као основни задатак књиге Вероника Рудолф је означила осветљавање односа Краљевине Угарске са Краљевином Чешком и војводством Аустрије (не изостављајући притом везе које је Угарска имала са Штајерском и

Корушком). Спољну политику пре свега посматра у равни династичких интереса, наглашавајући разноликост средњовековне дипломатије и слике коју о њој поседујемо. Избор посматраних држава ауторка објашњава њиховом географском блискошћу, заједничким развојем и испреплетаним династичким везама. Временске границе које је себи поставила засноване су с једне стране на досадашњим истраживањима, а с друге стране на историјским процесима. Спољнополитичке односе, које она назива спољним везама, посматра од 1196. године. У Мађарској историографији је до тог периода угарску спољну политику обрадио Ференц Мак (Makk Ferenc). Међутим, ауторка опажа и чињеницу слабљења Светог римског царства почетком 13. века, које је омогућило вазалима да воде знатно самосталнију спољну политику. Као завршни датум свог излагања ауторка узима 1310. годину, када је у Угарској краљ Карло Роберт постао признати краљ, а у Чешкој је на престо дошла династија Луксембург.

Већ на први поглед јасно је да је реч о резултатима врло исцрпних и детаљних истраживања обимне изворне грађе, издате и неиздате. Међу изворима на којима се заснива монографија о средњој Европи у 13. веку могу се наћи *Аустријска хроника* Томаса Ебендорфера, као и *Пулкавина хроника*. Изворни подаци и донети закључци упоређени су са ставовима богате релевантне научне литературе на мађарском, енглеском, немачком, чешком, словачком и другим језицима. Вероника Рудолф, међутим, резултате досадашњих истраживања допуњује, а у случају супротстављених мишљења углавном директно прихвата неку од теза или конструише своје виђење ствари.

Одабрана тема је на више начина сложена, а задатак ауторке био је још тежи ако узмемо у обзир да је реч о синтетичком приказу догађајâ. Како су Чешка, Аустрија, Корушка и Штајерска биле део Светог римског царства, на политику њихових владара из породица Пшемисловића, Бабемберга и Хабзбурга утицали су многобројни испреплетени односи међу различитим политичким јединицама сложеног Царства. Слично томе, ни Угарска династија Арпадовића није била поштеђена сложених односа са својим осталим суседима. Све ове односе је додатно усложњавала борба немачко-римских царева и папа, а немале обрте начинила је и монголска инвазија која је погодила руске кнежевине, Пољску, Угарску и једним делом балканске државе. Ово уједно значи да је ауторка, како би њен текст био разумљив, морала у своје излагање међусобних односа посматраних земаља уплести ове многобројне нити сложених односа разних земаља од Рајне до Литваније. Међутим, може се приметити да је она овај незахвалан задатак успела разрешити и тако

створити једну прегледну слику. Излагање прати хронолошки редослед с великом пажњом посвећеном породичним и родбинским односима разних политичких актера, а пре свих владарских династија.

Прво поглавље под насловом *У подручју утицаја Царства (1196–1214) (A Birodalom Vonzásában 1196–1214)* посматра период који је почео крајем 12. века, у време мирних односа између Аустрије, Чешке и Угарске и током кога је дошло до промена у структури Светог римског царства након избора два краља, Филипа Швапског и Отона IV. Промене у Римско-немачком царству омогућиле су већи успон вазала ове сложене државе. У борбама је посебно активан био Отокар I Пшемисл. Близина, величина територије и династичке везе увлачили су и суседну Угарску у унутрашње борбе немачких земаља. Исто тако, сукоби око немачког престола одражавали су се и на односе у династији Арпадовића, пошто су краљ Емерик и његов брат Андрија подржавали различите стране. Резултате и последице завршетка борби у немачким земљама ауторка је сажела у другом поглављу под насловом *Клице непријатељства (1215–1230) (Az ellenségeskedés csírái (1215–1230)).* Избегавајући опширно препричавање политичке историје можемо истаћи као новине неке од резултата Веронике Рудолф. Историчарка је повезала боравак њитранског бискупа Јована у Чешкој са спором између прашког бискупа Андрије (1214–1223) и готово целокупног чешког друштва, истичући да је угарски прелат био активан и након 1214. у мање познатој епизоди чешко-угарских односа.

Разлоге погоршања односа између краља Андрије II и аустријског херцега Леополда VI види у активности суседа у унутаругарским борбама на страни славонског херцега Беле. Посебна пажња посвећена је владавини аустријског и штајерског херцега Фридриха II Свађалице, којом се бави посебно поглавље под насловом *Владавина Фридриха II Свађалице (1230–1246) II. (Harcias) Frigyes uralkodása (1230–1246)*. Вероника Рудолф детаљно проводи читаоца кроз велик број угарско-аустријских пограничних сукоба, али и кроз сва бурна дешавања која су ратоборног Бабемберга доводила у сукоб с готово свим његовим суседима, и на крају до губитка херцештава 1236. године. Захваљујући вештој дипломатији херцег је успео да врати своје позиције и да учествује у борби против Монгола, који су 1241. напали Угарску. Разлог његовог деловања и одласка у помоћ Угарској ауторка види у чињеници да је препознао опасност и да му је намера била да на угарским територијама заустави инвазију која је претила и његовим земљама. Упркос даровитости коју је показао у дипломатији и ратовању, Фридрих II Бабембершки погинуо је 1246. године у бици на Лајти, што је довело до великог преокрета. Наиме, своје земље

је оставио без наследника. Јагму око бабембершког наслеђа прати следеће поглавље под насловом *Бабембершко наслеђе (1246–1261) (A Babemberg-örökség (1246–1261))*. Међу претендентима на земље Бабемберга налазили су се и чешки и угарски краљ. Премда је краља Вацлава I ометала побуна сина, будућег краља Отокара II, 1248. године, а министеријалци у Аустрији су се знатно осамосталили, краљ Бела IV није заузео суседне бабенбершке земље. Надметање између две стране, које је трајало од 1251. до 1254. године, завршено је тако што је чешком краљу припала Аустрија, а угарском краљу Штајерска. Рудолфова детаљно разматра угарску управу у Штајерској и према својим истраживањима сматра како је угарски краљ територијом управљао настојећи да се прилагоди старијим институцијама. Међутим, сматра да је до промена дошло након побуне 1258. године, када је славонског бана Стефана из рода Гуткелед заменио краљев син, херцег Стефан. Нови управник области се окружио својим људима, што је довело до побуне која је окончала угарску власт на овим просторима негде око 1259. године. Поједини моменти у вези са српском средњовековном прошлошћу појављују се у већој мери у поглављу *Чешко-угарски савез (1261–1270) (Cseh-Magyar szövetség (1261–1270))*. Премда спомиње изворе који бележе деловање српских снага у бици код Кресенбруна 1260. године, ауторка од српске литературе користи мало тога. Сматра да у делу о свадбеним свечаностима краља Отокара II и Кунигунде, унуке краља Беле IV, након закључења мира, *Римована хроника* не помиње краља Уроша I. Сматра да се под *der kunic von Razen*, присутним на венчању, и то заједно с краљем Србије, не крије *краљ Рашана*, већ син руског кнеза Данила Романовича, Лав Данилович. Према томе, ауторка допуњава мишљење издавача *Римоване хронике*, Земилера. Премда јој основна тематика нису угарски односи са балканским суседима, треба приметити да ауторка у овом питању ретко консултује српску историографију, која би пак слику, без сумње, учинила потпунијом.

Посебно поглавље *Стефан V и Отокар II (1270–1272) (V. István és II. Ottokár (1270–1272)*) бави се променом односа између династије Пшемисловића, на чијем је челу стајао Отокар II, и Арпадовића, на чији је престо 1270. године сео Стефан V. Период је обележен угарско–чешким непријатељствима, која је ауторка детаљно представила. Односе две династије и њихових држава ауторка посматра истовремено и из угла угарске унутрашње политике, коју карактерише сврставање присталица покојног краља Беле IV уз чешког краља. Несугласице између два владара окончане су закључењем мировног уговора у лето 1271. године, којим је обухваћен и српски краљ Урош I. Поглавља која следе углавном се

баве односима угарског краља Ладислава IV и чешког краља, на које је значајан утицај имао развој хаотичних прилика у Угарској, као и у Чешкој, у последњим годинама владавине краља Отокара II – *Слом Отокара II (1272–1278) (II. Ottokar bukása (1272–1278)*).

Размирице великашких породица увлачиле су у сукобе и суседне владаре који су имали улогу подршке аспирацијама појединих аристократских породица. Сличним разлозима објашњава то што је Хенрик од Гизинга убио херцега Белу Ростиславића. Међутим, како ауторка доноси први пут податке о сукобу чешке и угарске стране 1273. године, увиђа да су великашке групе своје размирице ипак оставиле по страни када је Угарска ушла у рат против Чешке због пограничних напада. Слом краља Отокара II ауторка је реконструисала уз расплитање замршених односа у Царству након избора Рудолфа Хабзбуршког за немачког краља. Расплет је донела битка код Дирнкрута 1278. године, која из угла чешке историје чини својеврсну прекретницу. Ауторка је због тога приликама после смрти Отокара II, које су ослабиле дотадашњи положај Чешке, посветила посебно поглавље, насловљено *Након смрти Отокара II (1278–1282)* (*II. Ottokar halála után (1278–1282)*).

Као значајну промену у региону Рудолфова истиче долазак Алберта Хабзбуршког на чело Аустрије, Штајерске и Корушке, које му је у феуд дао краљ Рудолф I, а на чијем је челу према суседима наступао ратоборно. Услед пограничних сукоба са Кесегијевима (Гизинговцима) дошло је до погоршања односа између Угарске и Аустрије, што је описано у поглављу *Од пријатеља непријатељ, од непријатеља пријатељ (1282–1291)* (*Barátból ellenség, ellenségből barát (1282–1291)*). Посебна поглавља имају циљ да представе борбе које су омогућиле долазак Алберта Хабзбуршког на немачки престо – *Пут Алберта Хабзбуршког до немачко-римског трона (1291–1301)* (*Habsburg Albert útja a német-római trónra (1291–1301)*), односно околности и тешкоће које је требало да савладају династије Луксембурга и Анжујаца како би се устоличиле на чешком и угарском престолу – *Уздизање нових династија (1301–1310)* (*Új dinasztiák felemelkedése (1301–1310)*). Може се рећи да ова поглавља доносе синтетски приказ унутрашњих сукоба и спољашњих утицаја у чешким и угарским борбама за престо, посебно када је реч о устоличењу краља Карла Роберта у Угарској. Резултати целокупне монографије су прегледно сажети у једном поглављу на крају књиге.

Вредно је истаћи да је ауторка узимала у обзир потребе читалаца када на крају књиге, као додатке, доноси попис личности које су учествовале у појединим ратним дешавањима, списак најважнијих извора

са њиховим карактеристикама, хронолошки преглед догађаја и генеолошке таблице. На овај начин читалац се у сваком моменту може лако снаћи у замршеним породичним и династичким везама, односно на прегледан начин стећи слику о појединим дешавањима. Пошто су се борбе суседних држава Угарске, Аустрије и Чешке одвијале неретко на границама, поред слабо познатих мањих места која су се налазила у шаренилу разних поседа, историјско-географске карте на крају књиге омогућавају читаоцу да се оријентише у простору расцепканих поседовних односа Немачко-римског царства.

Избегавајући напорно навођење догађаја политичке и дипломатске историје, на крају вреди скренути пажњу на један интересантан моменат у вези са српском прошлошћу, који српска историографија углавном превиђа. Наиме, Вероника Рудолф доноси податке о борби за угарски престо након смрти краља Андрије III, у којима је био активан и бивши српски краљ Стефан Драгутин. Понавља закључак, одраније присутан у мађарској историографији, према коме је бивши краљ Стефан Драгутин оженио једног од својих синова ћерком осамостаљеног ердељског војводе Ладислава Кана (страна 584). Премда у тексту Рудолфове ова епизода српско-угарских односа нема велику тежину, сматрамо да је она прихватљива. Познато је да је папски легат Гентил упозорио војводу Ладислава пре 25. децембра 1309. године да одустане од споразума са краљем Стефаном и да његовом сину не дâ своју ћерку за жену све док не прихвати римокатолички обред. Пошто се Ладислав Кан, између осталог, и о то упозорење оглушио, папски легат му је запретио екскомуникацијом у Пожуну 25. децембра исте године. (Ауторка се ослања и на закључке румунске историографије о позадини овог брака. A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* I, Romae 1859, 823–825. *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, ed. A. Domanovszky, in: *Scriptores rerum Hungaricarum* I, ed. E. Szentpétery, Budapest 1937, 486. *Anjou-kori oklevéltár* II, szerkesztette Kristó Gy., Budapest–Szeged 1992, 345–346, no. 789, 790. Поред зборника на које се позвала ауторка, консултовали смо и снимак повеље папског легата од 25. децембра 1309. године у Мађарском националном архиву (MNL OL, DF 289198)). Сматрамо да би ови подаци били врло вредни уколико би се уклопили у оквире опште историје српског средњег века или евентуално допунили неким новим закључцима у светлу српско-угарских средњовековних односа.

Завршавајући приказ књиге о везама Угарске, Аустрије и Чешке из пера Веронике Рудолф, можемо рећи да је реч о врло квалитетном синтетичком прегледу тринаестовековне политичке историје средње Европе, која може послужити као пример сличним подухватима, а свакако

и као користан и поуздан приручник приликом обраде различитих сродних тема. Превод књиге *Средња Европа у дугом 13. веку* на енглески језик био би захтеван, али користан подухват који би резултате ове обимне монографије приближио истраживачима којима је мађарски језик мање познат.

Ненад ОБРАДОВИЋ

Александар Узелац, *Од Урала до Цариграда. Монголски поход на Европу (1236–1243)*, Историјски институт, Београд 2023, 413 стр.

Војни и политички утицај Монгола на прилике у југоисточној Европи током 13. и 14. века, једна је од главних области истраживања Александра Узелца, научног саветника Историјског института у Београду. У том контексту, умесно је подсетити да је Узелац аутор монографије *Под сенком пса: Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века* (Београд 2015), као и више радова из наведеног истраживачког корпуса. У најновијој књизи *Од Урала до Цариграда. Монголски поход на Европу (1236–1243)* Узелац сагледава економске, демографске и политичке последице монголске експедиције на Европу тог времена. Као што сâм наслов сугерише, овом студијом је обухваћено широко географско подручје, и то од реке Урал као полазне тачке похода, преко руских кнежевина, пољских земаља, Угарске и земаља европског југоистока, закључно са Цариградом. Што се тиче структуре, књига садржи предговор, осам главних поглавља организованих по хронолошком реду, резиме на енглеском језику, коришћену библиографију и општи регистар.

Како аутор наводи (*Предговор*, стр. 9–10), досадашња изучавања наведене тематике имају претежно парцијалан карактер, па је примарни циљ ове студије сагледавање монголског похода као целине. Монографија аустријског историчара Густава Стракош Грасмана (*Der Einfall der Mongolen im Mitteleuropa in den Jahren 1241 und 1242*, Innsbruck 1893) први је подухват тог карактера, те и данас представља полазиште у изучавању ове теме. Међутим, треба узети у обзир да је ова књига објављена још крајем 19. века, па су самим тим њени закључци у знатној мери превазиђени. Више пажње Узелац је посветио радовима новијег датума, међу којима се, поред општих прегледа монголске историје, истичу

прилози руских, украјинских, мађарских, пољских и других истраживача. У том погледу требало би споменути Питера Џексона, Романа Хауталу, Александра Мајорова, Михала Холешчака и др.

У уводном поглављу (*Уводне напомене*, стр. 11–26) Узелац се бави терминолошким проблемима које носи транскрипција средњовековних личних имена и географских назива. Потом доноси преглед коришћених извора, као и опште напомене о почецима и устројству Монголског царства. Прва два поглавља (*Пролог: Монголска западна експанзија (1206–1235)* и *Наговештаји олује (1221–1237)*, стр. 27–84) замишљена су као увертира у збивања која су претходила монголском походу на Европу. Реч је о дешавањима која обухватају период од проглашења Темуџина за „Чингис-кана" 1206. до званичне одлуке о покретању монголске војне, донете на курултају 1235. Посебна пажња посвећена је руском поразу на Калки (1223) и првим вестима о Монголима које су преко доминиканских проповедника стизале у Западну Европу. Наредно поглавље (*Поход: Источна Европа (1236–1240)*, стр. 85–128) бави се догађајима од покоравања Поволшких Бугара (1236–1237) преко пустошења североисточних руских кнежевина (1237–1238) до освајања Кијева и других јужноруских градова (крај 1240. и почетак 1241), чиме се Монголима отворио пут ка Пољској и Угарској. У оквиру поглавља *Непријатељ пред вратима (1238–1241)* (стр. 129–168) аутор се осврће на прилике у средњоевропским земљама уочи самог похода, уз посебан нагласак на улогу Кумана као популационог и војног фактора у одбрани Угарског краљевства (стр. 151–161).

У шестом поглављу (*Поход: Централна Европа (1241–1242)*, стр. 169–252), Узелац подробно испитује изворне вести о монголским нападима на пољске земље и Угарску, који су резултирали биткама на Легницком пољу и обали реке Шајо (почетак априла 1241). Аутор пажњу поклања и вестима о пограничним војевањима монголских одреда са чешким и аустријским трупама, затим неуспелим плановима о покретању крсташког похода на Западу и разлозима монголског повлачења из Паноније. Темељан осврт на ток и последице монголског упада у југоисточну Европу (што се нарочито осетило на тлу Бугарске, а нешто мање у држави Немањића и Латинском царству) доноси поглавље *Поход: Југоисточна Европа (1242–1243)* (стр. 253–280). Дужна пажња је усмерена на последице битке код Кесе Дага (26. јун 1243) када су Монголи покорили Иконијски султанат у Малој Азији и на тај начин проширили свој утицај до граница Никејског царства (стр. 268–272). О непосредним последицама похода аутор говори у последњем поглављу

под називом *Епилог: После олује (1243–1261)* (стр. 281–320). Ту се најпре осврће на прилике у Угарској након повратка краља Беле IV у Будим, а уз то и на краљеве односе с аустријским и руским суседима. Највећи део поглавља говори о папским мисијама упућеним монголским главарима и успостављању дипломатских односа између Монгола и Латинског царства у Цариграду (стр. 297–320).

Поред синтетичког приказа монголске војне, А. Узелац дотиче се и низа питања о којима и даље постоје извесна спорења у научним круговима. Једно од најважнијих тиче се главних разлога који су довели до монголског повлачења из Угарске. Прво, аутор прихвата новију тезу да одлука о томе није била условљена вешћу о смрти врховног кана Огедеја крајем 1241, чиме одбацује тзв. „политичку теорију" о монголском повлачењу из Панонније (стр. 237). Да је та одлука донета пре канове смрти, указује и ограничен домет прекодунавске експедиције с почетка 1242. Наиме, деловање монголске армије уз саму обалу Дунава било је стратешки осмишљено, како би војницима био омогућен повратак на леву обалу реке пре почетка пролећа. Тиме су предупређени неповољни временски услови изазвани отапањем леда, што потврђује да Монголи нису имали намеру да се задржавају на левој обали Дунава. С друге стране, водећи се казивањима појединих извора, аутор прихвата неке друге теорије које говоре о недовољном војном капацитету и монголској намери „поступног освајања" (стр. 239–240). Поставља се и питање укупног броја монголских снага ангажованих у европском походу. Узимајући у обзир учешће на другим бојиштима и логистичке недостатке који су ограничавали мобилизацију већег броја ратника, аутор процењује да под командом Чингисовог унука Батуа није било више од 50.000 људи (стр. 88).

Посебну пажњу привлачи разноликост коришћеног изворног материјала, како у погледу типологизације, тако и поводом питања порекла извора. Када је реч о наративним врелима, аутор се ослањао на казивања персијских и кинеских службеника Монголског царства (Џувејни, Рашид ад-Дин, компилација *Јуанши*), затим других источњачких писаца који су стварали изван монголске сфере утицаја (Ибн ал-Асир, Бар Еврејо). Од знатне вредности су и сведочанства руских летописа, првенствено Лаврентијевског, Ипатијевског и Новгородског првог. Међутим, највише података доносе западноевропски извори, међу којима се истичу дела Руђера Варадинског, Томе Сплитског, као и извештаји папских изасланика који су боравили на дворовима монголских главара. Посебну пажњу завређују сведочанства фрањевца Јована Плано Карпинија и његових

пратилаца. Поред тога, неизоставна је и богата епистоларна грађа, између осталог сачувана у појединим хроникама, попут *Велике хронике* Матеја Париског, али и у другим збиркама извора, као што је тзв. *Отобојренска колекција*. Приликом анализе изворних вести, истраживач се неретко суочава с ризицима који проистичу из саме природе текста и/или хронолошке удаљености од конкретног догађаја. То је нарочито уочљиво на примеру наративних извора. Особен пример је седма књига *Анала или хроника славног Пољског краљевства* Јана Длугоша из друге половине 15. века, која представља најиздашније сведочанство о монголском упаду у пољске земље. Узелац са извесним опрезом приступа Длугошевом казивању, мада не пропушта да укаже на веродостојност информација, које се у мањој или већој мери могу контролисати сведочењима старијих извора.

Вреди истаћи да је књига додатно обогаћена илустративним материјалом, који укључује портрете појединих личности, представе важнијих битака и ауторову збирку фотографија на којима су приказане релевантне географске локације. У том смислу, за дизајн корица изабрана је илустрација из средине 14. века, тј. приказ битке на Легницком пољу. Посебно треба издвојити прилоге у виду родословних таблица, који пружају јаснији увид у сродничке везе међу личностима представљеним у књизи. Сходно томе, читаоцу би користио прилог у виду хронолошког прегледа, нарочито када се има у виду да је анализирани период испуњен многобројним дешавањима. С друге стране, похвално је то што регистар садржи вишејезичне називе појединих места у оригиналној транскрипцији.

Напослетку, ваља нагласити да је књига А. Узелца важан допринос српској историографији о средњем веку, а поготово историографијама земаља у којима изучавања различитих аспеката монголског продора у Европу (1236–1243) имају знатно дужу традицију. У том контексту, издање књиге на енглеском језику омогућило би бољу приступачност њених резултата у иностраним научним круговима. На тај начин би се отвориле нове перспективе даљег проучавања ове важне и занимљиве теме.

Марко ГАВРИЛОВИЋ

Драгана Амедоски, *Сумарни дефтер Крушевачког санџака из 1516. године*, Историјски институт, Београд 2023, 787 стр.

Новим издањем *Сумарног дефтера Крушевачког санџака из 1516. године* проширено је издаваштво Историјског института, у оквиру познате едиције *Извори за српску историју*, још једним важним историјским извором из раномодерног периода. Издавачки подухват одабира и обраде једне архивске јединице из мноштва архивских материјала из Архива Председништва владе Републике Турске (Истанбул), и то из фонда пописних дефтера (*tapu tahrir*) не представља једноставан чин, али увек означава прегалачки подухват који са радошћу дочекује најшира читалачка публика и са великом позорношћу пропраћа ужа стручна јавност. С обзиром на досадашњи рад ауторке овог издања Драгане Амедоски, више научне сараднице Историјског института, издавање једног интегралног извора османске провенијенције – поље у ком је присутна већ петнаестак година, посвећен територији Крушевца, о коме већ дуже од једне деценије објављује научне радове и изворну грађу, представља очекивани искорак у презентовању научној јавности једног опсежног интегралног изворног материјала, у пуном научном капацитету.

У високо развијеном бирократском систему Османског царства контрола на бројним територијама које су му припадале подразумевала је и непосредну контролу над становништвом која је, између осталих механизама управе, остваривана и преко периодичних спровођења општих пописа људства, тиме и њихових капацитета и непокретних добара, као и прихода као крајњег циља пописивања. Приходи су, између осталог, процењивани у складу с производним могућностима прединдустријског друштва и традиционалне економије у оквирима војног устројства Османског царства, као и општим методама управе, обичајним нормама и начелима кодификованим у законодавству, које се развијало, нормирано под називима *султанови закони*, односно *османски закони* као најчешће коришћене оновремене синтагме. Резултат такве делатности је настанак више од хиљаду данас сачуваних пописа *тапу тахрир* провенијенције који се деле у више поткатегорија, у зависности од намене, од којих су најпознатији опширни пописни дефтери (*tapu tahrīr*), као и њихове сажете верзије познате под називом сумарни (*icmāl*), односно збирни пописни дефтери. Управо последњој врсти ових извора припада дефтер бр. 55 из фонда пописних дефтера Архива Председништва владе Републике Турске

у Истанбулу (BOA, TD 55) објављен у оквиру књиге коју овом приликом представљамо јавности. Не треба посебно наглашавати да ови извори чине темељни основ за проучавање више историјских појава, посебно у домену друштвене и економске историје током периода од 15. до почетка 17. столећа.

Одабир публиковања сумарног дефтера за Крушевац из 1516. године важан је подухват из више разлога. У српској историографији се дуго осећа недостатак критичких издања османских извора који покривају области централне Србије. Публикација пред нама представља прво интегрално издање извора, из серије пописних дефтера, који у потпуности обухвата целину Крушевачког санџака као једне од бројних војно-управних јединица Османског царства. Раније важно издање хронолошки старијег, и притом, непотпуног дефтера с половине 15. века (Олга Зиројевић, Исмаил Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време владавине Мехмеда II (1444–1446)*, *Врањски гласник* 4, 1968), омогућио је тек увид у мањи део овог санџака. Како за област Крушевца све до пописа из 1516. године не располажемо другим пописима такве врсте, издање пред нама добија на посебној важности, јер се ради о најранијем сачуваном целовитом попису ове области.

Оригинални рукопис, сачињен од 158 страна, настао приликом спровођења општег пописа санџака Крушевац (Alaca Hisar), сачуван је, нажалост, једино у сажетој верзији. Познато је да је 1516. године завршен попис и Смедеревског санџака који је пак сачуван искључиво у форми опширног дефтера. Како су оба пописа извршиле исте особе (Мухамед, син Ахмедов, као писар, и Махмуд, син Абдулвацидов, као емин пописа), може се заузети чврст став да су постојећи рукописи рађени према истоветним начелима и упутствима, те да се на известан начин могу посматрати као међусобне допуне у погледу канцеларијске праксе састављања пописа. Тиме заинтересованима омогућавају и важан дипломатички увид у формалне структуре одговарајућих пандан-свезака, а данас несачуваних рукописа за области Крушевца (опширна) и Смедерева (сумарна верзија). Рукопис је састављен према обрасцу класичне прерасподеле пописаних прихода целокупног санџака распоређених у односу на адресу притежаваоца средстава коме су приходи били намењени, пратећи хијерархију власти и војно-управних органа. На почетку рукописа налази се попис хасова султана, где су спадали важни рудници Плана и Заплана с припадајућим местима, затим пиринчана поља Крушевца и Параћина, као и структурно засебан попис влаха овог санџака у областима Крушевца и Петруса. Пописом хасова крушевачког санџак-бега, који му следи,

обухваћена су нпр. најважнија градска средишта – Крушевац, Прокупље и Лесковац и његовом хасу припадајућа места у више нахија. Следећу, уједно највећу целину рукописа, представља попис зеамета и тимара, који су доследно организовани према нижим управним јединицама – нахијама. Рукопис закључује попис војнука и њихове резерве, искључиво у форми бројчане вредности без именске номинације, али за њих поуздано знамо да су традиционално били попуњавани из редова локалних хришћана. Упутно је навести области (нахије) Крушевачког санџака: Крушевац, Козник, Петрус, Бован, Прокупље, Куршумлија, Дубочица, Пољаница и издвојена област Изморник у Косовском Поморављу, уз области два поменута рударска средишта у басену Копаоника.

Карактеристикама и садржини рукописа ауторка посвећује засебну пажњу у уводној студији која претходи издању извора. Засебно су обрађена питања *Турски пописни дефтери* (стр. 9–12) и *Дефтери Крушевачког санџака* (стр. 13–16), уз осврт на раније студије и резултате допуњене налазима приликом обраде извора пред нама. Квалитетна запажања о језику текста презентована су у секцији *О особинама извора* (стр. 17–21). Садржина рукописа представљена је у оквиру поглавља *Структура дефтера* (стр. 22–23) и *Расподела лена* (стр. 24– 48). Укупно је забележен 31 зеамет који користе муслимани, уз један недодељен. Тимара је укупно било 577, од чега је највећи број (445), очекивано, имао муслиманске власнике, уз 45 хришћанских (9%), девет мешовитих и 78 недодељених у тренутку израде сумарне верзије дефтера. Попис бележи и тимаре посадника тврђаве Козник (13), али и Ресаве (14), иначе припадајуће простору Смедеревског санџака. Структура и расподела свих зеамета и тимара дата је у прегледној табели у оквиру самог поглавља како би се систематизовали подаци на једном месту.

У делу *Антропонимија дефтера ТД 55* (стр. 49–53) посвећена је позорност анализи око 280 различитих муслиманских и хришћанских мушких имена заступљених у рукопису. Половина тог броја чинила је корпус хришћанског ономастикона, те ауторка долази до закључка, што потврђују и бројне друге студије, да су народна, тј. словенска имена, заступљенија (70%) у односу на имена календарског постанка. Најобимније поглавље представља *Топонимија дефтера* (стр. 54–121), што је уједно најзахтевнији задатак приређивања ових извора. Како попис садржи око 1350 топонима распоређених на територији данашње централне и југоисточне Србије, извесно је да је у питању веома садржајан топономастички извор. Многи називи су до данас остали непромењени, или су опстали у благо промењеном облику. Убикација је, међутим, била

условљена и читањем топонима уз повремене комбинације потенцијалних консонаната и вокала из арапског писма, којим су бележени стари, данас ишчезли словенски називи, и повезивањем таквих облика с бројним микротопонимима садржаним у каснијим географским картама или локалним студијама. Сложеност и величина истраживаног простора, посебно уз недостатак упоредивих средњовековних извора, подразумева и оправдана ограничења. Не може се очекивати да резултат буде исказан у аутентичној номинацији и потпуној убицираности свих топонима, те свакако треба оставити и простор за извесне, минималне корекције и допуне у будућим истраживањима. Ауторка је сваки топоним обрадила кроз припадајућу област у оквиру табеларног приказа дајући назив према турском облику и савременом називу или просторном положају. Табеле садрже и прегледне податке о броју уписаних кућа, броју неожењених, удовица и муслимана, као и броју мезри (пустоселина), уколико их је неки топоним садржао, уз крајњи збир прихода. Убикације прате и засебне историјско-географске карте, израђене у сарадњи са Дејаном С. Радисављевићем, које се налазе у посебном одељку на крају књиге. Може се још истаћи да су у овом поглављу обрађени подаци о становништву с посебним статусом, у које су убрајани војници, власи и дербенџије.

Издање извора организовано је на троструки начин, чиме постаје доступан свим читалачким круговима, како у земљи, тако и у иностранству. Најпре је презентован оригинални османски текст дат у форми латиничне транскрипције на турском језику, који почиње крађим уводом у попис, писан по правилу на арапском језику (*Латинична транскрипција дефтера*, стр. 123–320). Следи га идентично издање извора у преводу на српски језик (*Превод дефтера*, стр. 321–591). На крају су донети снимци самог извора (*Факсимили*, стр. 593–672). Такав приступ у критичком објављивању изворног материјала сматрамо, не само пожељним, већ и неопходним, јер се тиме подиже квалитет публикације и она постаје доступна и различитим корисницима текста. Напослетку, таквим приступом ауторка омогућава интеракцију са извором и непосреднију контролу над презентованим материјалом. Уобичајеним сажетком, у овом случају на енглеском језику – *Summary* (стр. 673–676), и груписањем најзначајнијих појмова и термина у посебном делу насловљеном *Речник термина* (стр. 677–683), закључени су главни делови публикације.

Књига је опремљена критичким апаратом, који чине *Библиографија* (стр. 684–693), историјско-географским делом *Карте* (стр. 694–712), којих има 11, са укупно 15 табела и два графикона у оквиру одговарајућих

поглавља или целина. С обзиром на велики број забележених ономастичких података и топонима у рукопису, опсежан *Регистар имена* (стр. 713–728) и *Регистар географских назива* (стр. 729–786) омогућавају брзо и прегледно претраживање објављених података. На самом крају књиге налази се краћа *Белешка о аутору* (стр. 787).

Одлуком да објави први целовит попис Крушевачког санџака из 1516. године Драгана Амедоски је ставила пред себе изазован и комплексан задатак научне обраде једног темељног историјског извора. Презентовани текст омогућава први непосредни увид у целину једног простора за који дуго није било основних изворних сазнања. Изузев градских и рударских средишта, чији су помени нешто чешћи у оновременим изворима, без обзира на њихову провенијенцију – уз ретке помене појединих сеоских насеља у малобројним средњовековним документима, у приређеном извору први пут су забележени називи многих данашњих места. Висок постотак убицираности топонима указује јасно на историјски континуитет простора. Овим издањем, сматрамо, омогућава се значајан истраживачки подстицај, и припремљен је терен за студије које ће се, верујемо, ускоро појавити, а у којима ће књига чинити неизоставну референцу. На крају можемо истаћи наду да ће овај успешан подухват, чиме су постављене основе за даљи рад, охрабрити ауторку да се убрзо посвети још изазовнијем задатку и објављивању првог опширног пописа Крушевачког санџака из 1536. године.

Александар ЈАКОВЉЕВИЋ

***Le relazioni „ad limina" dei vescovi di Cattaro alla Santa Sede (1592–1708) / Izvještaji „ad limina" kotorskih biskupa Svetoj stolici (1592–1708)*, Documenta Vaticana historiam Montis Nigri spectantia I. / Vatikanski dokumenti o istoriji Crne Gore I, prikupio i priredio dr Antal Molnar, prijevod latinskih i talijanskih izvora dr Milica M. Kisić, dr Dejana Vasić i Sandra Dučić, Univerzitet Crne Gore, Podgorica 2022, 419 str.**

Збирка извора *Izvještaji „ad limina" kotorskih biskupa Svetoj stolici (1592–1708)* објављена је 2022. године у новој едицији *Vatikanski dokumenti o istoriji Crne Gore I* и представља производ сарадње између Историјског института Универзитета Црне Горе и др Антала Молнара, директора Историјског института у Будимпешти. Истраживање у Ватикану и транскрипцију овде објављених докумената обавио је др Антал Молнар, приређивач збирке која се налази пред нама. Сви документи дати су у оригиналном облику, на латинском и италијанском језику, као и у преводу, који су начинили др Милица Кисић, др Дејана Васић и Сандра Дучић. Језичка уредница овог издања је проф. др Катарина Митровић, а предговор је написао др Радослав Распоповић, председник Уређивачке комисије Историјског института у Црној Гори.

Аутор предговора је истакао значај коришћења „архивског наслеђа" европских земаља, на тај начин указавши да је одговоре на нека питања из историје данашње Црне Горе могуће пронаћи само у међународним архивима. Том приликом је скренуо пажњу на успех пројекта *Monumenta Montenegrina*, када су у више томова прикупљени и објављени средњовековни извори из историје Црне Горе. Издање извештаја которских бискупа, које овде представљамо, аутор предговора оцењује као „рукавац" поменутог пројекта. Напомиње и да је та збирка историјске грађе при приређивању замишљена као први том едиције *Vatikanski dokumenti o istoriji Crne Gore*, па изражава наду да ће се публикација извора у сличном духу и наставити.

Приређивач ове збирке др Антал Молнар написао је увод у којем је дао сажету историју Которске бискупије, њеног настанка, организације, територије коју је обухватала и улоге коју је имала у Бококоторском заливу, али и на ширем Јадрану. Ти подаци умногоме олакшавају разумевање самих извора и представљају темељну основу за даљи приступ њиховој анализи. Указано је и на различите ставове који су у науци владали према овим изворима. Извештаји бискупа откривени су почетком 20. века,

када су и делимично објављивани, али је њихово изучавање у периоду од тридесетих до шездесетих изгубило на значају, да би крајем 20. века уследио период озбиљнијег интересовања за *ad limina* извештаје. Они представљају писане реферате о стању у дијацезама. Њих су бискупи односили у Рим приликом похода у папску престоницу, у коју су одлазили ради учествовања у митрополијским саборима, који су од 8. века постали обавезни и за бискупе ван Рима. Од тада се бискупска визитација назива „походом на прагове апостолских првака Светог Петра и Павла" или „походом на прагове" (*ad limina*). Поред поменутих информација, аутор је дао и критичку анализу извора које је за ову збирку сакупио, а то уједно представља и најдрагоценији део увода.

Начињена је табела у којој је приказано свих седам которских бискупа за период од 1581. до 1708. године, као и њихове визитације почев од 1592, које су обављане сваке треће године, и подаци о томе да ли су имали прокуратора. Како су визитације пропуштене само шест пута, закључено је да су которски бискупи били међу савеснијима у испуњењу ове обавезе, што је објашњено јаком везом с Римом и финансијском помоћи која је одатле пристизала. Уколико су били спречени да изврше ту обавезу, бискупи су писали молбе за именовање прокуратора, који су визитацију обављали у њихово име. У случају епидемије или немаштине, тражили су одлагање похода. Прво званично упутство за састављање ових извештаја написано је 1725. године, а до тада су се бискупи ослањали на објављиване предлошке својих претходника у другим бискупијама. Аутор увода оцењује да је највреднији део которских извештаја минуциозан опис црквених институција у граду, али не пропушта да истакне значај приказа финансијског стања и економских потешкоћа изазваних сукобима бискупа и редовника.

Препознајући важност упутства других истраживача, према којима ове извештаје треба проучавати заједно са записницима с процеса бискупских именовања, приређивач ове збирке је у уводу навео најбитније податке о тој врсти извора. Током те процедуре, саслушавана су два или четири сведока која су давала разне информације о кандидату. Читав процес имао је програм питања која су постављана сведоцима, а аутор увода наводи свих тринаест таксативно. За которске бискупе сачувана су само четири записника са процеса, а њихове сигнатуре аутор даје у засебној табели, што умногоме олакшава рад истраживачима. Такође, дат је и списак свих сведока из ових записника, њихово порекло и занимање. Као додатак овоме, у публикацији је приређено осам изјава сведока из процеса из 17. века.

Документи су приређени у хронолошком редоследу, означени су бројевима уз податак о томе да ли је извештај написао бискуп или

прокуратор, као и која трогодишњица визитације је по реду. Уколико су уз извештај бискупа дати и додатни документи, попут писама, меморандума или одговора конгрегације, извори су означени бројем и алфабетом. Осим ових података, наведен је и датум с оригиналног документа, а уколико он није уписан, приређивач је уз извор приложио датум његовог представљања. Такође, уз текст извора наведена је и сигнатура фонда Конгрегације концила (*Congregazione del Concilio*) под којом се извештај чува у Апостолском архиву Ватикана (*Archivio Apostolico Vaticano*). У уводу је напоменуто да није урађена транскрипција записа које су на полеђини извештаја оставили службеници конгрегације, али су дате напомене уколико је друга особа нешто прибележила у маргини. Текст је рашчитан, па су слова „у" и „в" писана према изговору на латинском језику, али је слово „и" писано уместо „ј". Извештаји и пропратни документи приређени су у формату рукописа, са назнакама од које речи почиње пагинација оригинала, с обележјима предње и задње стране документа (*recto*/*verso*). Треба напоменути да нема снимака оригиналних докумената, што не сматрамо недостатком ове збирке.

У оквиру додатка приложена су поменута сведочења о Которској дијацези на саслушањима за именовања бискупа. Збирку прати и списак литературе значајне за ову тему, као и попис бројева томова извора у којима се приређени извештаји чувају, са наведеним скраћеницама за фондове које су коришћене у њиховом цитирању. Приложен је и сумарни списак свих извора са датумима и њиховом нумерацијом, што олакшава сналажење у збирци. На самом крају налази се индекс личних и географских имена, која су распоређена по абецедном реду. Индекс је састављен на изворном језику, док је у загради приложен превод.

На крају, треба закључити да научни допринос овог издања није мали. Извештаји далматинских бискупа одавно су означени као значајни за историју Далмације, па и публикације ових извора нису изостале. С друге стране, то не можемо рећи за извештаје которских бискупа, чија су ранија издања углавном била фрагментарна. Први пут имамо пред собом целокупан текст извештаја, праћен допунским документима и критичком анализом, што ће засигурно подстаћи истраживаче да се темељно посвете овој теми, па се надамо и наставку овог пројекта у сличном духу.

Марија АНДРИЋ

Benjamin Landais, *Nations, privilèges et ethnicité. Le Banat Habsbourgeois, un laboratoire politique aux confins de l'Europe éclairée*, Association Presses Universitaires de Strasbourg 2023, pp. 577

Продукција монографских синтеза о темама раномодерне историје централноевропског региона није велика, нарочито оних које се на врло директан начин дотичу историје области у нашој земљи. Ту одлику наводимо тек као прву од многих с којом се може отпочети представљање ове књиге српском говорном подручју. У питању је бриљантно дело француског историчара млађе генерације Бењамина Ландона (1982), који се већ више од једне деценије фокусирано бави политичким, друштвеним и економским темама осамнаестовековног, хабзбуршког Баната. Његово истраживање усмерено је на историју царских институција и административних мера с једне стране, те на резултате и последице које су те мере имале по живот локалног становништва с друге стране. Досадашњи његови чланци о катастарској реформи и просторном уређењу Баната, манфестацијама колективних идентитета попут етницитета и нације, те о историји села и елита, сведоче о ширини његових интересовања. Књига коју представљамо је синтеза поменутих резултата, али и многих других, и могла би се описати као дело широког захвата и дубоког разумевања. Њена компликована структура ипак оправдава тежњу ка свеобухватном, али и минуциозном сагледавању друштвених појава. Њихове манифестације су само полазиште, док је крајњи циљ разумевање дугорочног ефекта по културну, политичку и производну свест свих учесника у историјском процесу. Нећемо погрешити ако предочимо читаоцима и то да аутор надилази приступ класичне историографије засноване на чињеницама, који се задовољава више или мање површним интерпретацијама. Много више од тога, уз помоћ социоантрополошког метода, тежи спознаји тоталитета друштвенополитичке историје, каткад се приближавајући дискурсима филозофије историје. Да је „друштвени имагинаријум" предмет његовог истраживања показују наслови поглавља у књизи: 1. Управљати Банатом и његовим *нацијама*, 2. Колонизација, 3. Облици дијаспоре, 4. Конфесионализација, 5. Политика нација и политичке нације.

Како је опсег тема којима се аутор бави у књизи изузетно широк, одлучили смо да почнемо од њеног краја и најпре прикажемо резултате до којих је у својим исцрпним истраживањима дошао. Главно питање на које покушава да одговори гласи: Да ли је улога хабзбуршке власти у провинцији *Темишварски Банат* била пресудна за обликовање етничких

(не националних) идентитета у 18. веку? Истраживањима је утврдио постојање црвене нити у политици хабзбуршке управе у Банату, очитоване у упорном и систематичном напору администратора да заснује систем разлика на основу којих ће разграничити народе у простору према етно-конфесионалном моделу, па чак их и хијерархизовати у њиховим правима. Резултат те политике била је фрагментација идентитета и готово потпуно одсуство стапања различитости у Банату. Екстремну фрагментацију на тако малом простору сматра локалном специфичношћу (посматрано из угла других области и држава тог доба), те директном последицом концентрације моћи у рукама администратора. Да резимирамо. Закључак се односи на тумачење појма „нације", којим су просвећени администратори баратали у свом вокабулару, гласи – „Нација је била конципирана као тело чије име није било много важно", иако је чињеница да су оне имале етничка имена. На територији Баната постојале су „илирска", „бугарска" и „грчка" нација и свака је подразумевала контингент одређених права и привилегија са дометом локалног карактера. Те *нације*, међутим, „нису укључивале интимност, темперамент или осећај другости ни у једном тренутку". Као политичке заједнице или политички конструкти „нације немају много смисла за већину руралног становништва", резервисане су за елиту и градске средине. Аутор сматра да је потреба за дисциплиновањем субјеката препоручила етницитет као категорију политичке акције. Неке од политичких пракси 18. века тумачи као последицу католичке мобилизације у ранијој епохи, јер су „просветитељски администратори од тридентског католицизма преузели његову пасторалну амбицију" и превели је на световни ниво. Тако се догодило да је „етницитет преузео неколико карактеристичних домена, раније резервисаних за верске разлике, као кључно место емотивног улагања". Конфесионалне разлике, међутим, нису смекшале, јер се „страх од дивљаштва" поклапао с интересом за очувањем хомогених верских заједница и конвергирао са интересом „у просторном раздвајању нација на селу". Матрицу „територијализације права" пратила је упоредна „ерозија колективних привилегија". Али исход је историјски парадокс, закључује аутор, будући да „смањени опсег колективних привилегија проширује друштвену основу политике вођене у име *нација*". Последње странице петог поглавља усмерене су на осветљавање праксе која је заживела током регентства Јозефа II седамдесетих година 18. века. Уз могућност да поданици имају директан приступ највишим инстанцама власти, покренут је процес неповратног топљења привилеговане касте службеника и локалних угледника, и њихове спреге посредника између поданика и власти.

Суптилно закључивање и детаљно излагање, иако на први поглед високопарни, проистекли су из опсежних истраживања и ишчитавања, према грубој процени, више хиљада страница архивских докумената. Распоређени су у оквиру пет делова књиге, у којима се крије тринаест поглавља и на десетине потпоглавља. Према речима самог аутора, „прва два поглавља посвећена су односима између управе провинције и националних схватања администратора, док су треће и четврто поглавље показали колико су правне и административне категорије, коришћене у свакодневном управљању становништвом, одражавале комплексан однос с националним имагинаријумом развијеним у канцеларијама Беча и Темишвара". Улога петог поглавља јесте да објасни „функцију и обим политичког поља" – сцене на којој су политички актери деловали без икаквих писаних и формалних правила, јер „политика је схватана као простор прилагођавања, поверења и трговине". У најкраћем, чини се да нема теме заступљене у сачуваним актима архивског фонда Банатске администрације, али и других фондова аустријских, те појединих румунских и српских архива, којом се књига није позабавила. Осим бројности, пажњу нам је привукла и разноврсност коришћеног изворног материјала, укључујући и онај који је графички, табеларно или сликовно представљен на илустрацијама. Поред основних службеничких кореспонденција, за танана тумачења искоришћени су и елаборати мемоарског карактера појединих службеника или лица из локалне средине која су настојала да се препоруче властима, регистри конверзија, као и записници канонских визитација. Пето поглавље је специфично посвећено политичком дискурсу проистеклом из молби поданика. Наредни цитат, осим што сведочи о предострожности с којом аутор приступа изворима, уједно је и повод да укажемо на суптилност у том приступу, јер те молбе „нису аутентични израз народне свести, нити потпуно манипулативни израз службеничких ставова", већ нешто између – „место преговарања категорија перцепције". Примера ради, жалбе у вези са захтевима за изменом катастра између 1772. и 1779. године послужиле су као репрезентативни узорак за анализу употребе етнонима од заједница, и утврђивање да се он јавља у свега 20% молби, и то претежно немачких. „Анализа извора репресије" изведена је на основу досијеа фамозних вођа банди, с једне стране Петра Ванче, влашког хајдука који је уведен у граничарску службу, а с друге стране оца и сина Маленовића, који су годинама били субверзивни елемент на обе стране границе и јачали своју позицију ван закона. Петиције оберкнезова у име председника администрације, грофа Перласа 1757. или грофа Кларија 1768, те молбе за издавање привилегија Грчко-рацкој трговачкој компанији и Кикиндском

дистрикту 1774, такође су показатељи нових-старих путева којима се појединци и групе пробијају до Беча, где се једино стиче правни статус. Да наведемо само неке примере.

Употреба обимног изворног материјала, међутим, није сврха сама себи, већ полазиште за интерпретацију суптилних веза у сфери друштвених и политичких односа. Циљ је приближити се историјској стварности кроз изворе који о њој сведоче, чак и када говоре на службеничко-формализован или лукративно-необјективан начин. Иако је главна препрека у дометима тумачења фрагментарна природа извора, она су успешно заснована на појединачним случајевима и склапању коцкица мозаика проблемским груписањем разнородног материјала. Могло би се рећи да је циљ приказати дихотомију у менталитету, како властодржаца, тако и локалне средине. Границу између њих представља она тачка до које с једне стране допире утицај институција, а с друге стране упориште обичаја и отпор заједнице. Подједнака пажња је поклоњена тумачењу преимућстава инфраструктуре, колико и појава које су део маргине, попут сујеверја и магијске праксе, пророковања или вампиризма. Разлози за постојање ограничења институционалног уплива, како видимо, били су вишеструки – од малобројности персонала, језичких ограничења, сукоба интереса између војних и цивилних, или световних и црквених тела. Аутор посебну пажњу посвећује управо анализи службеничког слоја, па и појединачним њиховим биографијама. Екскурс о службеницима који су заступници, а не посредници у политикама, уз чињеницу да се за живота нису интегрисали у локално друштво, води закључку о постојању свесне политике „држања локалних угледника, кнезова и оберкнезова, подаље од политичке сцене". У доследном стилу суптилних закључака указује на то да је „међупростор" између формалних установа и поданичке усмене традиције огроман и да у њему делују локални угледници. Уочава да су политичке улоге расподељене у складу с прописима установљене хијерархије, те да је политичко деловање могуће само „кроз привилегије" и статус декретиран од власти у Бечу, у процесу који је сасвим огољен до 1770. године.

Ако бисмо морали да истакнемо неку од главних тема о којима аутор пише, тако што јој се на више места, с више аспеката и више пута враћа, определили бисмо се за тезу о „компартментализацији" Баната. Распоред нација и конфесија у складу с плановима администратора олакшао је управљање, али је из тога произашла и „политичка легитимност заснована на територијалној припадности". У средишту тог питања је оснивање немачких колонија (1763–1773), које су функционисале као аутономне територије, а њихов раст, изградња и финансирање ишли

на штету суседа. „Трајна подела између колонизованог и *националног* Баната остаје видљива чак и 30 година након што су њени правни темељи укинути" – не само у друштвеном имагинаријуму него и у административним праксама. Постепено превазилажење тог обрасца аутор повезује с тренутком после кога се традиционално повољна политика према Немцима почела мењати, у клими опште девалвације улоге етницитета и на њој заснованих привилегијалних статуса, око 1775. године. Коначно, катастарска реформа је била предуслов колонизације, колико и предуслов рефеудализације, која је наступила 1778. године. Ако бисмо морали да изаберемо једну значајну тему из ове монументалне синтезе, од специфичне важности за разумевање историје српског народа, онда би то била теза о политичком концепту *илирске нације*, која је широко и такође вишеаспектно образложена. Низом примера показано је да су кроз тај правни концепт деловали сви они који су исповедали православну веру и тежили легитимитету изван локалног социјалног миљеа – немајући другог избора. Аутор подсећа да апологију *илирске нације* први пише гроф Бартенштајн позиционирајући је „из перспективе царских привилегија које су обликовале њено постојање". У погледу оснажења позиција Православне цркве под карловачким митрополитима аутор сматра да је прекретница наступила 1739. године, када је политика балансирања између цара и султана практично стављена ад акта, а конкуренција усмерена на Руско царство. За нас је интересантна теза да је у Банату својеврсна политичка прекретница настала 1753. године, са доласком 10.000 људи из Потиске и Поморишке војне границе, који су као самосвесна граничарска популација „ојачали војни етос и илирску нацију Баната". Тражећи афирмацију свог статуса елите, појединци преузимају језик установљене хијерархије и стављају се под окриље *илирске нације*, као њени заступници (оберкнезови из Предијантске компаније, градски већници из Темишвара или трговци из Грчко-рацке компаније). Банат у 18. веку оцењује као биконфесионално друштво, јер „разлика између православних и католика преовлађује над свим осталим врстама идентификације". Много више од тога, „верска припадност је кључна димензија друштвеног постојања", док је „етницитет угнежден у процесима конфесионализације". Нови смер у развоју догађаја доноси писана продукција на народним језицима која буја од средине 18. века, „прилагођавајући се језику пастирске акције".

Садржај овог приказа представља „гребање по површини" садржаја представљене књиге. Наша дубока импресионираност њоме само делимично почива на чињеници да истраживања о Банату спадају у домен нашег најужег интересовања. Штавише, сматрамо да би она требало да

постане део обавезне литературе за све оне који се баве регионалном историјом раног модерног и новог доба. За то постоји неколико разлога. Излагање је проблемски конципирано, методолошка решења су иновативна, а закључци утемељени на опсежно истраженом материјалу. Аутор је успео да помери границе досадашњих приступа и сазнања стриктном применом два основна, иако често превиђана методолошка начела: локалне специфичности не смеју бити тумачене мимо општих процеса, поготово никада ван контекста свог друштвенополитичког тренутка. Коначно, подсетио нас је и на то да је, поред темељних истраживања и познавања теоријске и методолошке литературе, предуслов за успешну синтезу и дуго време проведено у писању. Усудићемо се да поделимо став да је у питању једно од најбољих дела новије раномодерне историографије посвећено неком централноевропском региону. На нашу срећу, баш Банату.

Јелена ИЛИЋ МАНДИЋ

Исидора Точанац Радовић, Нино Делић,
***Карловачка митрополија крајем 18. и почетком 19. века: Демографске прилике*, Историјски институт, Београд 2024, 258 стр.**

Структура српског становништва у прошлости једна је од слабије истраживаних тема у домаћој историографији, како старијој тако и новијој. За демографска истраживања у епохама које су претходиле појави државне статистике, какве су биле рано модерно доба и нови век, отежавајућу околност представљају пре свега фрагментарност извора и проблем (не) компатибилности параметара за поређење. Стога је тешко набројати историчаре који су се конзистентно и методолошки обучено бавили том, иначе, захтевном темом. Они који су се опробали у обради демографских тема везаних за српску популацију, махом су то чинили представљајући пописе појединих места или области у одређеном временском тренутку, док су проблемски конципиране синтезе о развоју становништва углавном изостале. У последње две деценије историчари млађе генерације су се с више ентузијазма хватали у коштац са методолошким изазовима демографске статистике, а један такав низ научних чланака, на пример,

објављен је у часопису *Српске студије* 2014. и 2015. године. Међу оне који су се посветили демографским питањима с вишегодишњом упорношћу и резултатима саопштеним у форми монографије, од недавно убрајамо и сараднике Историјског института, др Нина Делића (1983) и др Исидору Точанац Радовић (1972).

Монографија коју представљамо засигурно јесте важан производ новије српске историографије из више разлога. Поред поменутих изазова скопчаних с темом и методологијом, у два важнија убрајамо њен широко постављен хронолошки и територијални оквир. Демографске прилике су разматране на прелазу из 18. у 19. век, и то на територији коју су настањивали верници православне цркве у Хабзбуршкој монархији (са изузетком Далмације и Буковине). Анализе су спроведене на основу пописа црквене провенијенције из 1797. и 1820/22. године, покривајући период који је до сада слабије истраживан чак и с аспекта фактографије. За разлику од пописа које су вршиле надлежне световне власти свака за своју област, фрагментарно и несинхронизовано, поменути црквени пописи су спроведени у свим православним епархијама под јурисдикцијом карловачких митрополита, по први пут истовремено и према уједначеном обрасцу. Будући да нека проблемска питања нису могла бити решена само на основу та два пописа, аутори су прибегли анализи неколицине других државних и црквених пописа и објављених изворника из истог периода. Као резултат, успешно су представљени упоредни процеси у развоју православне популације, у којој нису сви евидентирани били искључиво српске етничке припадности, већ и румунске, грчке и цинцарске. У задатом територијалном оквиру нашле су се епархије које су обухватале подручја како цивилне (жупаније, слободни градови, дистрикти), тако и војне јурисдикције (генералати, регименте), чиме је посао анализе био додатно усложњен. Нема сумње да је главни разлог зашто су истраживачи већ генерацијама одустајали од општег прегледа прилика у српској популацији био њена расподељеност између бројних и различитих обласно-управних надлежности. Тако посматрано, ова монографија представља пионирски подухват, коме није мањкало ни смелости.

Књига поред Предговора и Закључка, садржи три поглавља чији су називи сликовито уобличени терминима из извора, док свако од поглавља садржи по неколико потпоглавља. Прво поглавље „*Турбаџије*, *војне* и *народ* – Историјски контекст“ концентрисано је око две основне теме од значаја за даљу анализу демографских прилика. Прва је посвећена осветљивању државних политика према становништву „као природном богатству државе“, а друга територијално-политичком конструкту Карловачке митрополије, „на периферији Царства, у средишту

збивања“. Указано је на то да се слика православног становништва на прелазу векова мењала у највећој мери као последица ратова, миграција, епидемија заразних болести и ширења уније, тј. гркокатоличке вере. Осим редукованог и сврсисходног прегледа политичких прилика у којима су централно место имали ратови против Француске, представљене су и опште одлике становништва Краљевине Угарске и црквених организација на њеном простору. На крају епохе криза и опште стагнације, појавила се потреба за редефинисањем државних потреба, али на основу тачних података о ресурсима, укључујући и оне људске.

Друго поглавље, ,,*Конскрипције* и *списанија* – Евидентирање и статистика становништва у Хабзбуршкој монархији “, посвећено је главним историјским изворима коришћеним у овом раду. Поред детаљно анализираног политичког порекла, методологије израде и ограничења црквених пописа из 1797. и 1820/22. године, предочене су и сложене административне околности у време њиховог настајања. И док потпоглављу о епархијским пописима из 1797. године претходи преглед историјата пописивачке праксе у црквеној организацији, дотле је попис из 1820/22. године сагледан у контексту епохе рађања модерне статистике у хабзбуршкој држави. Укратко, попис из 1797. године иницирао је поглавар православне црквене организације, митрополит Стефан Стратимировић, у намери да докучи стварно бројчано стање међу верницима, а након више пута мање успешно и махом парцијално предузиманих пописа по налогу државних власти. Попис је спроведен упркос почетном отпору и неспоразумима, најпре у Карловачкој, Бачкој и Сремској епархији, док је кашњења било у Вршачкој и Будимској епархији, а правих потешкоћа у Темишварској и Арадској епархији. Опширније је описан проблем Арадске епархије која се граничила са областима ширења уније и баштинила традиционалне проблеме приликом покушаја пописивања парохијана, будући да су на неке њене заједнице и места претендовале обе цркве. Када су се две деценије касније појавили тзв. приватни статистичари, резултати црквног пописа из 1797. године постали су доступни јавности захваљујући сумарнику објављеном 1819. године у делу етнографа Јана Чапловича о Славонији и Хрватској, на који аутори критички реферишу.

Оцењено је да структура црквеног пописа из 1820/22. године указује на његово „државно“ порекло и сврху. Познат је само на основу сумарника за поједине епархије, жупаније и регименте, а подаци о црквеној мрежи и свештеницима су у другом плану. Новина у овом попису је исказана етно-језичка припадност за све православне становнике, по први пут по парохијама разврстане на Србе, Румуне, Грке и Цинцаре. Аутори претпостављају да су сазнања о етничкој структури могла бити један

од главних мотива за састављање пописа. Наиме, могао је послужити у сврху решавања вишедеценијских спорова између српског и румунског свештенства у Арадској, Вршачкој и Темишварској епархији, и сузбијања притисака уније из правца Великог Варадина, седишта гркокатоличке унијатске епископије. Динамика спровођења тог пописа уједно је одговор на питање његовог „продуженог" датовања. Горњокарловачка епархија је доставила спискове за 1820. годину, док су они из Арадске достављени марта 1822, а из Темишварске највероватније нешто касније те године. Посебна пажња посвећена је критичком сагледавању процеса израде оба пописа и њихових одлика, указујући на пропусте пописивача на терену, грешке у рачуну у канцеларијама, али и ограничења приликом обраде података. Уочава се да већина пропуста није била намерне природе, а практични напредак постигнут је у попису из 1821. у односу на онај из 1797. године. И поред тога, аутори истичу да су највећи изазови за демографске анализе проистицали из промена насталих у управној организацији одређених области између два пописа. У њима је примењивана недоследна категоризација појединих насеља као војних или цивилних, док су нека насеља у међувремену настала, а нека нестала поделом или стапањем. Поједине одлике пописа наметнуле су озбиљне недоумице, међу којима је најзначајнија била она о одсуству око 45.000 граничара, одраслих војно способних мушкараца који нису убројани у укупну пописану популацију 1797. године, јер су били ангажовани на фронтовима у коалиционом рату против Француске.

Треће и последње поглавље, „*Число душа* – Демографски развој православног становништва", представља тематско и методолошко језгро монографије. У њему су саопштени главни резултати анализа за четири тематске целине у виду потпоглавља: Бројност становништва, Етничка структура, Полна структура и Породично домаћинство. Бројчани подаци у њима обрађени су и изложени у оквиру 77 табела и 20 графикона, помоћу којих су резултати саопштени на прегледан и упоредив начин. Резултати изражени у индексима, према образложењу самих аутора, не представљају прецизне вредности, већ индикаторе одређених процеса. Циљ им је био да се њима „идентификују главни демографски процеси и дефинишу њихови оквири, не и да представе потпуно прецизне вредности, јер то није могуће". Према нашем афинитету издвојићемо неке примере резултата спроведених анализа. Територију осам епархија настањивало је 1797. године 1.378.179 православних житеља, а 1822. године 1.509.577. Пораст у двоподеценијском периоду је износио 131.398 станвника или 9,53%. Епархије нису биле уједначене према величини и другим демографским одликама, па је у некима забележен негативни природни прираштај, као

у Горњокарловачкој и Арадској, а у некима позитиван прираштај виши од 20%, као у Сремској, Бачкој и Темишварској епархији. Важно је уочити да је ,,распоред" православног становништва у оба пописа указивао на заступљеност од око 30% на територији Војне крајине и 70% на територији Провинцијала. Сви даљи прорачуни о укупној популацији, њеном природном прираштају и распореду, дати су осим према епархијама, и према територијалној подели на Провинцијал и Војну крајину. Даље, унутар тих група распоред становништва је приказан према појединим жупанијама (Загребачка, Пожешка, Вировитичка, Крижевачка, Барањска, Бачка, Сремска, Пештанска, Торонталска, Тамишка, Крашовска, Арадска, Бихарска) и генералатима (Карловачки, Бански, Вараждински, Славонски, Банатски).

Могућност анализе етничке структуре унутар православне заједнице представљена је као посебна вредност ових пописа. На нивоу свих епархија у Митрополији живело је 1820/22. године 750.378 Срба, 752.541 Румуна, 3.519 Грка и 3.139 Цинцара. И док су Срби били апсолутна већина епархија Горњокарловачке, Пакрачке, Сремске, Бачке и Будимске, Румуни су то били у Арадској и Вршачкој епархији. Мешовита српска и румунска етничка структура постојала је у ,,контактним" епархијама на истоку, у Арадској, Темишварској и Вршачкој, и следствено у Банатској војној крајини. Пратећи распоред етничких заједница унутар жупанија, аутори су дошли до закључака да је број православних у Арадској или Бихарској жупанији у начелу био истоветан са Румунима, док је у свим осталим жупанијама закључно са Торонталском, број православних могуће поистоветити са Србима. Приказана су и сва одступања у односу на ту тврдњу, па ћемо се сложити са закључком да је ,,ово сазнање од велике користи за демографска истраживања помоћу извора који не садрже етно-језичку структуру". Полна структура међу православном популацијом одсликавала је трендове заједничке већини европских земаља у 18. и 19. веку, у којима је превлађивао удео мушке над женском популацијом. Тај однос је 1797. године износио 50,87% и 49,19%, а 1820/22. године 50,41% и 49,59% у корист мушкараца. Варијације су исказане у оквиру епархија, као и жупанија и војнокрајишких области. Удео мушке популације у укупно пописаној био је већи у војним крајинама него у жупанијама 1797, са тенденцијом приближавања 1820/22.

Пописни подаци омогућавају увид у величину домаћинстава, али не и поближе дефинисање њиховог унутрашњег састава као инокосних, проширених или задружних. Подаци су, наиме, ограничени на оне који сведоче о укупном становништву, полној структури, броју брачних парова и броју кућа. Број кућа је између два пописа порастао за 24.836 или

12,34%, али он није нужно пратио пораст броја становника. Установљене су велике разлике између величине домаћинстава, од 11,49 становника по кући у Горњокарловачкој, до 5,59 у Вршачкој епархији. Аутори, стога, с правом претпостављају да је „неспорно да су домаћинства две епархије морала имати потпуно различиту унутрашњу структуру, фукнцију у привредном и друштвеном животу, а највероватније и сасвим другачија решења животног простора." Разлике у величини домаћинстава су осим између западних и источних епархија, постојале и између територије Војне крајине и Провинцијала, крећући се око 9 чланова у првом и око 6 у другом подручју. Значајан закључак је, међутим, тај да су оба подручја исказивала промене у величини домаћинстава крећући се од већег ка мањем у правцу запад – исток. Док је 11–12 становника по кући било у Карловачком генералату, у Банатској војној граници је тај број износио 8–9. Западне жупаније попут Крижевачке, Загребачке и Пожешке имале су по 9–10 чланова у домаћинству, док су источне жупаније попут Тамишке, Крашовске, Бихарске имале по 5–6 чланова. Анализама су приказани и индекс брачности (број брачних парова у домаћинству) и структура домаћинстава према етничком распореду становништва. Захваљујући добијеним резултатима још једном је у историографији потврђен закључак о ретко заступљеној задружној структури домаћинстава, строго ограниченој на простор западних епархија и генералата.

Упоређивањем пописних података дошло се до неких важних закључака. На пример, током четврт века на простору Баната, упркос општем високом прираштају православног становништва, није дошло до значајнијих промена удела Срба или Румуна у становништву. Нека поређења употпуњавају досадашње представе о распрострањености српског становништва, као на пример податак да је Срба било у више од 20 угарских жупанија, иако су у само шест били заступљени са уделом већим од 5% у укупној српској популацији. Сликовит је податак да је скоро трећина свих српских граничара живела у Славонском генералату, док је скоро половина српског народа у Провинцијалу живела у Торонталској и Бачкој жупанији. Један од значајних закључака јесте и тај да у погледу полне структуре, супротно очекивањима, није било значајне разлике између Војне крајине и Провинцијала, „што би значило да друштвенополитичке прилике, односно правна регулација, па и другачији третман наслеђених друштвених норми, нису утицали на очување разлика поводом овог питања". Слично томе, и величина домаћинстава се разликовала у правцу запад – исток, пре него према подручју војне или цивилне надлежности. Коначно, разлике у величини домаћинстава поклапале су се и с етничким распоредом становништва,

јер су румунске куће чиниле по правилу нуклеусне породице са, у просеку, чак троје деце.

Много је нових детаља проистекло из анализа предочених у овој књизи. Сматрамо да ће она чинити незаобилазни приручник у будућем писању историчара који се баве раном модерном епохом и новим веком, јер разумевању догађаја и процеса политичке или економске природе по правилу претходи познавање демографских датости. Анализа прилика на широком простору, од јадранских обала до карпатског побрђа, чини њену употребну вредност вишеструком. По први пут располажемо резултатима који омогућавају увид у демографске прилике у свим административним областима насељеним православним становништвом у Хабзбуршкој монархији, истовремено. То што се резултати за поједине популације могу упоређивати према обласном и управном принципу на тако широком простору, представља несумњиво колико сазнајни допринос, толико и методолошки искорак. Уз то, проблемски конципиран приступ, концизан и пријемчљив начин излагања и прегледно представљени резултати чине ову монографију правим освежењем у домаћој историографији.

Јелена ИЛИЋ МАНДИЋ

Ана Столић, *Српски народни женски савез и политике женског активизма (1906–1919)*, Историјски институт, Београд 2023, 265 стр.

Питање прошлости женског активизма у Србији и Југославији представља важну тему, која захтева мултидисциплинарно сагледавање. Најновија истраживања на овом пољу довела су до другачије интерпретације феномена женског активизма крајем 19. и почетком 20. века. Књига др Ане Столић, признате ауторке на пољу женске историје и историје феминизма, *Српски народни женски савез и политике женског активизма (1906–1919)* управо је једна од студија које представљају значајан помак у истраживањима у овој области.

Књига је заснована на драгоценим и до сада недовољно проученим историјским изворима који употпуњују слику једног од најтежих периода

у историји Србије, а који се чувају у фондовима Државног архива Србије и Историјског архива Београда. Поред тога, коришћени су бројни објављени извори, као и домаћа и страна релевантна литература и штампа. У фокусу истраживања је делатност и активност Српског народног женског савеза, прве грађанске женске организације, и групе жена у Србији окупљене око њега у деценији пред почетак Првог светског рата.

Синтезу својих обимних истраживања А. Столић је представила поделивши текст на седам поглавља, поред Увода и Закључка.

У првом поглављу *Женско питање од културне улоге жена до друштвеног и политичког питања* ауторка доноси преглед развоја женског питања у Европи средином 19. века, пре свега као културног и друштвенополитичког питања. Након тога, она даје осврт на различите теоријске концепције и научне интерпретације женског питања у домаћој и страној јавности. Посебно је разматрала питања улоге и места жена у српском друштву крајем шездесетих и почетком седамдесетих година 19. века. Значајну улогу у појави женског питања имали су Виша женска школа и део српске интелектуалне елите, који су се залагали за образовање девојака.

Следеће поглавље, које је насловљено *Међународни женски покрет и оснивање Савеза*, подељено је на три целине: *Организације међународног женског покрета*, *Сестринство и конструкција интернационализма* и *Др Кете Ширмахер у Београду*. Овде је дат осврт о настанку и развоју најважнијих интернационалних женских удружења и о њиховом утицају на рад српских женских друштава. Ауторка детаљно образлаже идеје међународног јединства и солидарности, као и положај и улогу појединих националних удружења у међународним оквирима. Подробно су приказани први контакти појединих Српкиња с управама међународних удружења и почетни кораци ка повезивању српских женских друштава, као што је било гостовање др Кете Ширмахер у Београду 1906. године. Ауторка наглашава да је ово било прво јавно предавање у Србији о женском покрету у свету и о феминизму, с циљевима еманципације жена.

Следи поглавље *Уређење*, у коме су разматрани почетак рада Савеза, његова правила, управа и чланство, као и промене у организацији Савеза током времена. Нажалост, нема сачуване архивске грађе о раду овог удружења, тако да је ауторка закључке о томе у значајној мери засновала на писању часописа *Домаћица*, јединог женског гласила у Краљевини Србији, у коме су објављивани записници са седница, извештаји о раду Савеза и други документи овог типа.

Политике активизма назив је четвртог поглавља, у коме су анализирана идејна полазишта која су довела до формирања Савеза, као и основе на којима се развијао активизам чланица Савеза. Ауторка је показала да су патриотизам и национализам били примарни чиниоци оснивања Српског народног женског савеза, док су политички захтеви у њему уобличени касније, у предвечерје балканских ратова и Првог светског рата. Кроз анализу рада чланица појединих женских друштава на различитим пољима делатности А. Столић даје преглед њихових достигнућа и утицаја на промене у друштву.

У петом поглављу, под насловом *На међународној позорници,* представљен је начин повезивања Српског народног женског савеза са међународним женским организацијама, пре свега са Међународном алијансом и Међународним саветом. Презентовано је учешће представница Савеза на светским конгресима, сарадња на интернационалним изложбама и други облици глобалне сарадње.

Шесто поглавље *У епохи ратова* бави се радом Савеза, управе и чланица током ратног периода од 1912. до 1918. године. Детаљно су анализирана ангажовања на различитим пољима, од хуманитарних до политичких. Ауторка наглашава да је мобилизација жена у медицинским и хуманитарним мисијама изван њихових земаља током рата представљала посебан друштвени и војни феномен Првог светског рата.

У последњем поглављу *Заоставштина* А. Столић разматра достигнућа удружења, рад чланица током Великог рата, као и наслеђе Савеза које је пренето у оквире нове државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

У Закључку ауторка напомиње да је Српски народни женски савез био прва женска организација која је изнела захтеве за промену положаја жена у Србији који су у својој основи били политички. Савез је постао кровна организација свих релевантних женских друштава, као и њихов представник у међународном женском покрету. Из ратних година Савез је изашао као организација која је објединила десет удружења и седам подружница из Србије и представљао је јединствену организацију у тек створеној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Он је имао водећу улогу у стварању новог Народног женског савеза, што ће умногоме утицати на његову структуру и концепт деловања у долазећим годинама.

На крају књиге дати су прилози, тачније седам докумената из рада Савеза.

Књига Ане Столић *Српски народни женски савез и политике женског активизма (1906–1919)* резултат је вишегодишњег рада и представља значајан научни допринос. Ауторка је објаснила сву

комплексност процеса еманципације жена и представила пут којим су жене, удружене под окриљем грађанске женске организације, прошле како би заузеле своје место на политичкој сцени Србије.

Драгана АМЕДОСКИ

Јасмина В. Милановић, *Материнско удружење (1904–1941)*, Еволута, Београд 2023, 289 стр.

Истраживање и анализа деловања жена у добротворним хуманитарним организацијама у Кнежевини / Краљевини Србији и Краљевини Југославији, освајање све већег простора у јавности у процесу „патриотске мобилизације"друштва пред Први светски рат и уобличавање захтева за променом друштвене, економске и политичке позиције жена представљају део наше политичке и друштвене историје. Овим темама посвећени су радови историчара, историчара књижевности и уметности последњих година. Међу њима значајно место заузима истраживачки опус историчарке Јасмине Милановић, која је искуство и знање о овим питањима представила кроз различите историографске форме: приредила је изузетно важан текст *Успомене Делфе Иванић* (Београд 2012), написала је њену биографију (2015) и бројне научне радове посвећене појединим женским организацијама и, коначно, ауторка је изузетно значајне монографије *Женско друштво (1875–1942)* (Београд, 2020). Реч је о историчарки која не зазире од великих целина у различитим хронолошким, политичким и друштвеним контекстима. Одликује је велико истраживачко стрпљење, посвећеност, али и решеност да се историја већине женских грађанских удружења уврсти у наше познавање прошлости. Највероватније је да је ово последње био и главни мотив Јасмине Милановић да после обимне књиге о Женском друштву напише још једну, овог пута о Материнском удружењу, које је такође било добротворна организација „дугог трајања".

Књига је подељена на пет поглавља, а осим основног текста, ауторка је, следећи сопствену добру праксу, у рукопис уврстила прилоге: правила удружења, спискове чланица и добротвора, прилагача и чланова помагача. У поглављу *Брига о напуштеној деци државна или грађанска дужност?*,

које је нека врста увода, дат је кратак преглед настанка каритативних организација у Русији и Европи од половине 19. века у којима су се окупљале аристократкиње, а потом и припаднице растућег грађанства. У Србији је после Женског друштва (осн. 1875), које је током деценија развило многе успешне установе, основано неколико женских добротворних организација. Оне су деловале у национално-патриотском кључу и у складу с „патриотском мобилизацијом жена" (Одбор госпођа Кнегиња Љубица, Коло српских сестара). Материнско удружење се зато издваја јер је радило на збрињавању остављене деце и болесних и самохраних мајки. Ауторка је указала на то да дилема из наслова овог поглавља у ствари не постоји: неразвијена државна социјална политика у Краљевини Србији подстакла је лекарке, лекаре и друге ангажоване жене да помогну деци и сиромашним мајкама као најугроженијим групама становништва.

У епохи у којој је становништво сматрано за драгоцен државни капитал, брига о остављеној деци, рођеној ван брака или нежељеној у браковима, била је за неке мотив да се оправда оснивање овог удружења. Међутим, много снажнији мотиви били су воља, разумевање ситуације, знање и стручност др Драге Љочић, др Јована Јовановића, као и Саре Карамарковић, прве председнице удружења. Ауторка је друго поглавље *Материнско удружење (1904–1918)* посветила њиховом ангажовању да се изгради организација, обезбеде средства и подршка. У делу јавности оснивање удружења дочекано је с великим негодовањем и лажном „моралистаторском" аргументацијом да ће његово деловање подстаћи „непожељна друштвена понашања". Водећи представници су потрошили много снаге и рада у борби против ових предрасуда. Јасмина В. Милановић зато подробно описује устројство Материнског удружења, нивое његових веза са државом, династијом (кнегиња Јелена Карађорђевић је била покровитељка) и локалном општинском влашћу. Ауторка је посебно указала на еманципаторски потенцијал удружења, односно на значај идеја о потреби промене друштвеног, економског и политичког положаја жена у Србији, чији су носиоци биле његове водеће представнице, лекарке, које су уједно биле и најшколованије жене у земљи. У овом поглављу зато се разматра и однос Материнског удружења према Српском народном женском савезу (осн. 1906), првој женској организацији у Србији која је истакла захтеве за промену положаја жена, па и захтев за право гласа.

Најважнија тековина Материнског удружења било је оснивање Дома за нахочад 1906. године. Ауторка је раду ове установе до Првог светског рата посветила посебно поглавље. Занимљиво је да је највише енергије у овом периоду утрошено на изградњу Дома Материнског удружења, које је ипак до Првог светског рата остало закупац. У Ресавској

улици је изнајмљиван простор и плаћана је месечна кирија београдском митрополиту до 1912. године, када је зграда прешла у власништво општине. Најистакнутије личности овог периода биле су лекарке др Драга Љочић, др Љубица Гођевац и др Марија Вучетић. Детаљно је представљена њихова борба за побољшање услова рада и удомљавање деце за коју су после напуњене треће године живота тражени усвојитељи. Из истраживања Јасмине Милановић уочљиво је да је био потребан велики напор и умеће преговарања с општинским властима да би се омогућио рад удружења, али и добра комуникација са постојећим и потенцијалним добротворима и дародавцима. Ауторка је изнела и својеврсну слику социјалних прилика у Београду у годинама пред Први светски рат, на основу које се види да је било све више ове напуштене „деце греха и сиротиње". На крају поглавља представљене су биографије најзначајнијих личности које су обележиле деловање Материнског удружења.

Разматрајући послератну прошлост организације у поглављу *Материнско удружење 1919–1941* Јасмина Милановић прати његов рад у промењеним политичким, друштвеним и културним приликама у Краљевини СХС. Слично неким другим удружењима, Колу српских сестара на пример, Материнско удружење је уживало велику наклоност краљице Марије Карађорђевић. Коначно, Дом Материнског удружења са Домом одојчади отворен је 1925. године. Тада је организација већ имала око 660 чланица и чланова. У последњем поглављу *Дом за одојчад* Јасмина Милановић је изнела резултате истраживања о раду ове установе Материнског удружења до 1941. године. На располагању су јој били прецизни подаци, који сврстани у табеле дају праву слику о примљеној, отпуштеној и преминулој деци, о узроцима њихове смрти, о њиховим мајкама итд. Текст је допуњен фотографијама из часописа *Жена и свет*. Ауторка је посебну пажњу посветила новим циљевима и новим изазовима током тридесетих година 20. века. Уочила је да се радило о великим амбицијама, које ипак нису могле да буду до краја финансијски подржане. Главна личност међуратног периода била је Зорка Влајић, чији је допринос раду удружења био огроман. У овом раздобљу Материнско удружење је добило Извршни одбор, у коме су били представници Министарства здравља и београдске општине, тако да је све више било упућено на државне органе.

Књига Јасмине Милановић *Материнско удружење (1904–1941)* важна је са становишта историје женског организовања почетком и током прве половине 20. века, али и зато што пружа увид у социјалне проблеме најосетљивијих делова српског друштва. Историографски гледано, ниједан од ова два аспекта донедавно није посебно занимао

историчаре и историчарке. Прошлост организације упућује на постојање одређене матрице у деловању готово свих грађанских женских удружења: покровитељство женског члана династије, веза с државом, која их мањим делом финансира, али их контролише. Материнско удружење, односно његове водеће представнице, у овом смислу направиле су важан искорак: показале су бригу за жене и децу изван њиховог друштвеног круга и понудиле су најпрогресивнију (показало се преурањену) агенду за женско деловање приликом обликовања циљева Српског народног женског савеза.

Ана СТОЛИЋ

Александар Растовић, *Британски интелектуалци о српском и југословенском питању (пример Роберта Вилијама Ситона Вотсона)*, Историјски институт, Београд 2023, 807 стр.

Монографија *Британски интелектуалци о српском и југословенском питању (пример Роберта Вилијама Ситона Вотсона)*, аутора проф. др Александра Растовића, научног саветника Историјског института и једног од најбољих познавалаца српско-британских односа међу српским историчарима, изашла је у издању Историјског института 2023. године као целовита и јединствена научноистраживачка студија посвећена улози британских интелектуалних кругова у решавању српског и југословенског питања током 19. и прве половине 20. века. Однос британског фактора према српским и југословенским приликама истражен је на основу свеобухватне биографије Роберта Вилијама Ситона Вотсона, историчара, професора, писца, новинара и публицисте. Као један од водећих британских интелектуалаца тога времена, који је важио за једног од најбољих стручњака за прошлост Балкана, Ситон Вотсон је својим деловањем знатно допринео да се однос према српском питању, као и однос према стварању југословенске државе, нађу у жижи британске стручне, научне и шире јавности.

Написана на осамсто седам страница и, уз Увод и Закључак, методолошки подељена на пет поглавља, деветнаест потпоглавља и шездесет две тематске целине, ова монографија је снажно научно заснована на архивској грађи похрањеној у Србији (Архив САНУ, Архив Југославије, Државни Архив Србије) и у Вотсоновом личном фонду у Великој Британији

(Public Record Office, School of Slavonic and East European Studies, University College London), као и на великом броју објављених историјских извора, докумената, дневника, мемоара и путописа. Ради комплетног сагледавања сложене проблематике српско-британских односа, британске балканске политике, решавања македонског, југословенског и јадранског питања, аутор је користио, како дневну, тако и научну и књижевну периодику, и импозантну литературу домаће и стране провенијенције (чак 323 библиографске јединице).

Премда се, тематски гледано, монографија бави животом Роберта Ситона Вотсона (1879–1951) и његовом научно-стручном, публицистичком и јавном политичком делатношћу, она хронолошки захвата знатно шири период. У уводном поглављу (*Од Доситеја Обрадовића до пуковника Џорџа Лојда Хоџеса*) дат је аутору својствен, надасве систематичан преглед српско-британских односа, од првих контаката Срба и Енглеза у 19. веку, преко британских знања о Српској револуцији и оцена британских путописаца, дипломата и трговачких агената о српској политичкој и друштвеној стварности, до тренутка када је пуковник Хоџес именован за првог британског конзула у Кнежевини Србији.

У првом поглављу монографије, под насловом *Политички додири Енглеза и Срба у прошлости – Perfid Albion*, професор Растовић је аналитички истакао суштину српско-британских односа и британске политике према Балкану. Казивање се креће у широком хронолошком луку, од успостављања српско-британских конзуларних односа (1837), преко успостављања дипломатских, политичких и привредних односа Велике Британије и Краљевине СХС/Југославије (1919), све до краја Другог светског рата (1945). У овом поглављу аутор је указао на феномен британске русофобије и туркофилије, презентовао је британске политичке погледе на Велику источну кризу и односе између две државе после Берлинског конгреса, указујући на двоструке стандарде британске политике, вођене сопственим империјалистичким интересима. Гледано из Лондона, Србија је била експонент руске спољне политике. У оквиру тематских целина, обрађени су политички и дипломатски односи на размеђу 19. и 20. века, преко Мајског преврата и Анексионе кризе, до Великог рата и политичких искушења тих кризних година, али и улога британских хуманитарних мисија у току рата. Једна од потцелина обрађује и дипломатске и политичко-привредне односе између Велике Британије и Краљевине СХС/Југославије. Спољна политика Британије према Балкану окарактерисана је крилатицом *Перфидни Албион*, будући да се ова земља понашала као неискрена и често непоуздана савезница. Поред политичких и дипломатских активности, аутор је хронолошки анализирао представе

о Србима из пера британских писаца и публициста, који су напустили наратив о Србима као „злом народу" и Србији као „дивљем истоку Европе". Указујући на суштину привредних и културних односа двеју држава, аутор је истакао и улоге британске и српске периодике (посебно *Српског књижевног гласника*) у стварању интелектуалних и културних представа (слика о другоме) и формирању јавног мњења.

Друго поглавље монографије (*Путујући Шкот – од професора до политичког лобисте*) представља детаљну биографију Ситона Вотсона. Професор Растовић је показао у коликом степену је Вотсоново снажно национално опредељење и осећање шкотске националне припадности одредило његов непоколебљив став о потреби примене принципа самоопредељења народа, посебно Чеха, Словака и јужних Словена. Међутим, у свом скоро пет деценија дугом научном и публицистичком раду Вотсон није био доследан у својим погледима о немачком, мађарском, балканском, српском и југословенском питању. Почевши као германофил, па хунгарофил – поборник тезе да Мађари морају да остваре право на слободу, а потом као аустрофил, заправо присталица очувања Хабзбуршке монархије, у познијим годинама Ситон Вотсон поново мења гледиште, ослобађајући се антисрпског клишеа. Тако је почетком Првог светског рата постао словенофил, усмеравајући свој политички и публицистички рад ка потреби јужнословенског уједињења. Током 1915. године Вотсон се ангажовао на помагању Југословенском одбору и афирмисању идеје југословенства у дипломатским круговима британског Форин офиса. Ипак, крајем рата се од загриженог југословенофила претвара у кроатофила, истичући потребу да се југословенском краљевином управља из Загреба, јер Срби традиционално и сентиментално имају везе с Русијом. Премда је у току Другог светског рата имао антифашистички и антинацистички став, кроатофилство га је навело на релативизацију усташких злочина. Стога је професор Растовић с правом скренуо пажњу на Вотсонову склоност ка научној и друштвеној мимикрији.

Централни и садржајно најбогатији део ове монографије је треће поглавље (*О српском и југословенском питању*). У оквиру потцелина изложени су Вотсонови погледи на српски народ и његову политичку и културну елиту и на кроатофилство и односе са припадницима хрватске политичке елите. Ситон Вотсон је добро познавао историју Балкана и поклањао посебну пажњу проучавању српског питања и прошлости српског народа. Професор Растовић је уочио четири фазе у Вотсоновом односу према српском питању. У првој фази (1905–1912) Ситон Вотсон је био концентрисан на Србе са простора Аустроугарске, али са позиције присталице очувања њене целовитости. Промена става уследила је током

балканских ратова (1912–1914), када је српско питање почео да посматра као ствар ослобођења и уједињења српског народа под Турском. Гајио је изузетно поштовање према српским напорима у ратовима, али је исказивао нетрпељивост према српским политичарима, посебно према Николи Пашићу, „старом балканском интриганту", његовим страначким колегама и политици коју су водили. У трећој фази (1914–1918) Вотсон се залагао за то да српско национално и државно питање буду решени у оквиру југословенске државе, засноване на федералистичком принципу и верској равноправности. Четврти период (1918–1951) обележио је Вотсонов критички однос према српском народу и његовим најистакнутијим политичарима и према краљу Александру Карађорђевићу. Тада он изражава посебну наклоност према представницима хрватске политичке елите, посебно у контакту са Влатком Мачеком. Дакле, професор Растовић је веома прецизно и детаљно представио трансформацију ставова Ситона Вотсона, од схватања да су Срби реметилачки фактор у Европи, преко подршке храбром српском народу, до осуде Пашића и осталих политичара као противника федералног уређења југословенске државе, сматрајући да су вођени идејама великосрпства, централизма, унитаризма и оријенталних политичких метода. С друге стране, Вотсон је радио на разобличавању тезе о одговорности Србије за избијање Првог светског рата, коју је промовисала немачка и аустријска историографија, као и неки британски историчари и публицисти. Током полемике са „агресивном и нетактичном" британском ауторком Мери Дарам, која је трајала од 1920. до 1929. године, Вотсон је изузетно аргументовано, користећи архивску грађу скоро свих заинтересованих страна, побио њену тврдњу о кривици Србије и српске владе за избијање рата.

У четвртом поглављу (*Научно-публицистичке студије о Србима*) професор Растовић је студиозно анализирао најважније монографије, научне чланке и публицистичке текстове Ситона Вотсона о Балкану, Србији, српском и југословенском питању. Највећи корпус обухватају Вотсонове књиге, које је објављивао током више од четрдесет година, и у којима је углавном износио позитивне ставове о српском народу и његовој историји. Ситон Вотсон је написао више од тридесет монографија и неколико стотина научних радова, критика или полемика објављених у британској штампи у којима је изложио своје погледе на балканско питање. Професор Растовић је истакао да се научне студије о Балкану могу поделити у две групе – једну о јужнословенским народима у Аустроугарској, и другу посвећену српским темама – односу према српском националном питању, историји Србије од средњег века до модерне Краљевине Србије, српском националном и државном програму

(Гарашаниново *Начертаније* из 1844), портретима владара, државника, официра итд. У првој потцелини поглавља аутор је оценио монографије у којима је Вотсон писао о Србији као Пијемонту јужнословенског уједињења, кључним балканским и српским темама, као и о месту Босне и Херцеговине у плановима европских сила. У другој потцелини аутор је с великом пажњом обрадио Вотсонове научне радове објављене у научним и књижевним часописима *The Slavonic East European Review*, *Contemporary Review*, *Spectator*, *New Europe*, *Encyclopedia Britannica*, загребачка *Нова Европа*. Тематски оквири Вотсонових научних радова били су широки и разноврсни, од историје Средње и Источне Европе, преко историје Балкана и јужнословенских народа, до питања уједињења и државног уређења Краљевине Југославије, приказа политичких прилика, политичке моћи и утицаја, деловања политичких партија, као и ревизионизма, фашизма и нацизма. У трећој потцелини овог поглавља професор Растовић је с великом пажњом обрадио Вотсонову публицистичко-журналистичку делатност, насталу у две фазе – ратној (српска) и мирнодопској (југословенска). Највише текстова Ситон Вотсон је објавио у еминентним британским листовима *The Times*, *Morning Post*, *Westminster Gazette*, *Daily News*, *Daily Mail*, *Standard*, *Manchester Guardian*. Увидом у тематски и хронолошки изузетно обимну целокупну Вотсонову библиографију, јасно се сагледава генеза његових ставова који се тичу балканске, српске и југословенске проблематике, као и велики утицај који је својим значајним опусом и политичком делатношћу имао на јавност и спољну политику Велике Британије.

Последње, пето поглавље (*Интелектуални алтруиста*) реконструише Вотсонов филантропски ангажман. Наиме, његова делатност није била ограничена само на научно-публицистички и политички рад, већ се протезала на ангажовање у британској јавној и друштвеној сфери у оквиру бројних хуманитарних, културних, пропагандних и лобистичких удружења са циљем материјалне и медицинске помоћи српском народу, подршке српској држави и извештавања јавности о великим жртвама и патњи српског народа током Великог рата, а нарочито за време окупације. У четири потцелине аутор је анализирао активности Српског потпорног фонда, рад ревије *New Europe* у промовисању „нове Европе" (1916–1920), Вотсонов рад на афирмацији српске ствари као оснивача Српског друштва Велике Британије и рад на промоцији југословенске идеје и државе под окриљем Британско-југословенског друштва. Професор Растовић је апострофирао да је Ситон Вотсон лично учествовао у осмишљавању и реализацији многобројних филантропских акција у корист српског народа. Већ у јесен 1914. написао је први од многих текстова у ком је на страницама

лондонског *Тајмса* позвао Британце да материјално и финансијски помогну ратом захваћену Србију. Српском потпорном фонду приступили су бројни припадници британске елите, међу којима су се налазили Лојд Џорџ, сер Артур Еванс, Винстон Черчил, Мејбел Грујић, сер Ралф и леди Лејла Пеџет, Џејмс Бери и многи други, а британска краљица Мери је од фебруара 1915. постала његова почасна председница и покровитељка. Један од главних задатака Фонда била је организација рада британских санитетских мисија у Србији, а бавио се и пропагандним пословима у корист српског народа, материјалном помоћи у виду снабдевања храном српског народа под окупацијом и проблемима ратних заробљеника. Вотсон је средином октобра 1916. основао ревију *New Europe*, са циљем да пропагира визију нове европске и међународне политике, која би била антипод дотадашњој политици европских и светских сила. Између осталог, имала је циљ да промовише чешко, румунско и југословенско питање, а међу сарадницима су се нашли Артур Еванс, Томаш Масарик, Шарл Сењобос и бројни истакнути интелектуалци тога доба. Као присталица стварања југословенске државе, Ситон Вотсон је објавио двадесетак текстова о будућности Србије, перспективама уједињења, о Црној Гори и Јадранском питању. Издваја се значајан текст *Србијин избор*, објављен у августу 1918. као својеврстан програмски манифест, у ком се износе оштре критике на рачун српске владе, премијера Пашића и српске политичке и интелектуалне елите. Ситон Вотсон се после Првог светског рата заложио за оснивање Британско-југословенског друштва у Лондону, како би се промовисали односи две земље и утицало на резервисан став британског јавног мњења према југословенској држави.

Монографија *Британски интелектуалци о српском и југословенском питању (пример Роберта Вилијама Ситона Вотсона)* драгоцен је допринос осветљавању улоге британског фактора на просторима Балкана. Фокусирајући се на свестрану анализу српско-британских односа, аутор је проширио досадашња знања о односима две државе током 19. века и југословенско-британских односа у првој половини 20. века. Целовито изложена биографија Роберта Вилијама Ситона Вотсона није једини научни допринос ове монографије. Аутор је на тематски нов начин, објективном и критичком анализом ставова британске интелектуалне јавности о српском и југословенском питању, поткрепљено бројним историјским изворима, свеобухватно представио суштину политичких, културних, друштвених и економских односа Велике Британије и Србије, односно Југославије.

Биљана ВУЧЕТИЋ

Михаило Војводић, *Балкански расплет. Отпор Србије страним силама на Балкану (од Анексионе кризе до Великог рата)*, Балканолошки институт САНУ – Клио, Београд 2024, 238 стр.

Угледни српски историчар и академик Михаило Војводић објавио је недавно драгоцену студију *Балкански расплет. Отпор Србије страним силама на Балкану (од Анексионе кризе до Великог рата)* која представља резултат његових вишедеценијских истраживања турбулентне прошлости балканских народа и држава од Француске револуције до завршетка Великог рата, али и, често пресудног, утицаја великих сила на балканска дешавања у поменутом периоду, јер не треба пренебрегнути чињеницу да је управо Балкан вековима био приоритет њихових спољнополитичких циљева. Подсетимо, пре неколико година професор Војводић је објавио и књигу *Године неизвесности: Србија у међународној политици 1903–1908* у којој су такође анализирани бурни процеси балканске историје који су претходили избијању Анексионе кризе. Професор Војводић је, један од најзначајнијих познавалаца балканских и европских прилика дугог 19. века, у српској историографији што овој монографији свакако даје посебну вредност.

Књига је заснована на ауторовим фундаменталним истраживањима богате архивске грађе која је похрањена у различитим фондовима Министарства иностраних дела у Државном архиву Србије. Управо највећи део тих вредних докумената објављен је у оквиру познате едиције *Документи о спољној политици Србије 1903–1914. године* (у седам књига, двадесет девет свезака и 42 тома) коју је Одељење историјских наука САНУ сукцесивно објављивало претходних година и деценија, а у чијем је прикупљању, сређивању, публиковању и уређивању учествовао и аутор ове студије.

У монографији су кроз неколико тематских кругова (Анексиона криза, стварање Балканског савеза, балкански ратови), обухваћених у девет поглавља, тридесет осам потпоглавља и на преко двестатридесет страница текста,у широком хронолошком луку исцрпно представљени спољнополитички аспекти политике коју су српска држава и краљевска влада водиле од периода који је претходио избијању Анексионе кризе 1908. године до почетка Великог рата. Књигу су објавили Балканолошки институт САНУ и издавачка кућа *Клио*.

Први светски рат је пресудно утицао на судбину како српског народа, тако и њему суседних балканских народа, али и Европе и света у целини током неколико наредних деценија. Студија обрађује неколико

кључних питања балканске политике без чијег разумевања је немогуће створити јасну целовиту слику о озбиљности историјских прилика које су владале на тим просторима, а које су претходиле избијању Првог и Другог балканског као и Великог рата.

Аутор је с правом приметио да се у овом бурном раздобљу може уочити непрекидна заинтересованост великих сила, у првом реду Аустроугарске и Русије, за дешавања у Србији, али и ширем балканском оквиру. С друге стране, бројна архивска документа потврђују да су се српска влада као и њени дипломатски представници у иностранству веома интересовали за политику Аустрије, Русије, Османског царства, али и суседних држава попут Бугарске и Црне Горе за прилике у самој Србији и њеном најближем окружењу.

Тематске целине обрађене у овој студији су веома широко постављене. Једно од два кључна поглавља аутор је посветио Анексионој кризи која је до тада најозбиљније претила да Балкан, Европу и човечанство гурне у вртлог великог рата због једностраног чина Аустроугарске која је повредивши одредбе Берлинског конгреса анектирала Босну и Херцеговину. Аутор је исцрпно анализирао политичку ситуацију на Балкану у предвечерје избијања Анексионе кризе, указавши на реформске планове великих сила у европској Турској. Реформама је требало побољшати тежак положај тамошњег хришћанског становништва и предупредити избијања ширих немира који су могли да представљају озбиљну опасност и угрозе мир на Балкану и у Европи. На жалост те реформе су на крају остале мртво слово на папиру због неискреног става османских власти према њиховом спровођењу, али и суштинске незаинтересованости њених иницијатора да се доследно реализују.

Даље, представљена је Младотурска револуција која је у европској јавности и тамошњим политичким круговима дочекана оптимистички, али се убрзо показало да су најављене коренite реформе турске државе и друштва биле само једна велика илузија. Анексија Босне и Херцеговине, тих земаља у којима се говорио најлепши српски језик, како је својевремено приметио Стојан Новаковић, примљена је са великим узнемирењем у Србији, како од домаће јавности тако и од стране владајућих политичких кругова. Сви су били једногласни да је српском народу тим актом начињена велика неправда. У таквој тешкој ситуацији Србија је предузела дипломатску активност како би се донекле поправиле последице тог чина. Велику улогу у тим дипломатским напорима српске државе и смиривању узавреле ситуације у земљи одиграо је Новаковић који је стао на чело концентрационе владе преузевши на себе претешко бреме да призна анексију Босне и Херцеговине и пацификује ситуацију

у земљи, односно да и на тај начин покуша да одврати Аустроугарску од намере да евентуално српско одбијање анексије узме као погодан повод за објављивање рата Србији. Управо је професор Војводић на страницама ове књиге показао сву озбиљност у којој су се налазиле српска влада и држава, али и Новаковићеву мудрост и сталоженост јер је својом вештом политиком успео да српски брод уведе у мирније воде балканске и европске политике.

У само неколико месеци колико се налазила на челу српске владе током трајања Анексионе кризе и после њеног завршетка, Новаковић је водио политику која се темељила на два основна стуба: изградњи Јадранске железнице која би омогућила Србији да избије на Јадранско море као стратешки важне тачке за приступ Медитерану и на заштити српског народа на просторима европске Турске. Новаковић је такође, своје државничке напоре усмерио и на учвршћивање веза са Русијом, на поправљање односа са Црном Гором, а покушао је и да приближи дијаметрално супротне ставове Србије и Бугарске у вези са статусом Македоније односно да омогући отопљавање односа између две државе.

После Новаковићеве оставке у јесен 1909, нову владу образовао је Никола Пашић, док је Министарство спољних послова преузео Милован Миловановић. У неповољним спољнополитичким приликама изазваним Анексионом кризом Пашић је наставио да заступа Новаковићев курс, настојећи да успостави мостове сарадње са државама које у блиској прошлости нису биле пријатељски расположени према Србији, али и да продуби контакте са српским пријатељима у иностранству. То је, како је закључио професор Војводић, конкретно значило спровођење опрезне политике према Аустроугарској, пријатељско држање према Турској, заузимање русофилског курса као и спремност зближавања са Бугарском и Црном Гором. Успостављање добрих односа са ове две државе било је за Србију од посебне важности, с обзиром на тежак положај српског народа у европским деловима Турске који је још више погоршан учесталим албанским побунама и разоружавањем српског становништа у Старој Србији и у Македонији. Управо су Срби на тим просторима постали највеће жртве насиља које је букнуло као последица разоружавања Албанаца и бугараша од стране турских власти, премда су надлежни органи далеко блаже поступали приликом одузимања оружја од њих него у поступку прикупљања оружја од Срба.

За аутора је 1911. година била својеврсна вододелница у политици Пашићевог кабинета на међународном плану. Наиме, тада се указала прилика да с једне стране сумира шта се до тада постигло, а са друге

стране да се поставе приоритети спољне политике у наредним годинама (учвршћивање положаја Србије на Балкану, јачање привреде и спољнотрговинских веза, заштита националних интереса и у том смислу пре свега побољшавање положаја српског народа у Османском царству).

Успостављање добрих српско-бугарских односа после завршетка Анексионе кризе по мишљењу руских, али и једног броја француских и британских дипломата представљало би противтежу и својеврсну баријеру све живљем аустријском и немачком продору и присуству на Балкану. Осовина Београд–Софија могла би да означи и солидну основу за стварање једног ширег балканског савеза (о чему су размишљали најугледнији представници српске интелектуалне и политичке елите од средине 19. века), а све у циљу истискивања Турске са Балкана, што је била давнашња жеља балканских народа. У том смислу треба посматрати напоре најпре Пашића, а затим и Миловановића који је дошао на чело српске владе после Пашићеве оставке средином 1911. године. Управо је Миловановић, као искусни дипломата са веома великом репутацијом у европским дипломатским круговима, био снажан поборник повезивања балканских народа и држава што је уливало наду за успешну реализацију ове идеје. Миловановић је с једне стране као циљ своје владе поставио очување коректних односа са Аустроугарском чије су амбиције на Балкану биле веома изражене, а са друге намеравао је да склопи споразум са Бугарском.

Централно место ове монографије према томе чине питања око настанка Балканског савеза, али и ток и последице балканских ратова на судбину житеља балканских држава, Турске, а у ширем контексту и Европе. Управо су балкански ратови представљали једну од најкрупнијих прекретница у модерној политичкој историји српског народа, али и осталих балканских народа и њихових држава јер је њиховим завршетком окончана вишевековна борба ових народа против турске власти, а уједно престало присуство турске државе на Балканском полуострву. Склапање српско бугарског споразума који је чинио окосницу Балканског савеза текло је споро и уз велике потешкоће, али је на крају споразум ипак постигнут захваљујући Миловановићевој спретности и стрпљењу. Војни успеси српске војске у Првом, а затим и у Другом балканском рату довели су до ослобођења српског народа који је вековима живео у Османском царству, а затим су те војне тековине целисходно потврђене на Лондонској и Букурешкој мировној конференцији. Био је то успешан епилог односно расплет замршеног балканског чвора, али и увод у Велики рат који је дуго припреман у Бечу.

Потпуно су утемељени закључци професора Војводића да су нестабилна политичка ситуација у свету и непрестане кризе у међународним односима на размеђу 19. и 20. века, иза којих су стајале велике силе неминовно допринели избијању Првог светског рата. Изукрштаност интереса великих сила на Балкану био је онај фитиљ који је покренуо светски рат управо на том подручју. Србија се нарочито током Анексионе кризе и балканских ратова вешто одупирала страним интересима на Балкану, посебно аустријским, преузимајући на себе улогу грудобрана њеним агресивним геостратешким, политичким и економским апетитима. Зато не треба да чуди што је најпре у радикалним војним круговима скована идеја да Србију на Балкану треба што више територијално умањити, па чак и неутралисати као државу.

У таквој сложеној констелацији снага стоји ауторова оцена да су чланице Тројног споразума суштински биле савезник Србије, ослонац њеног опстанка и залога тековина које је извојевала током балканских ратова, иако та подршка није увек била ни чврста ни константна. И поред свих тих осцилација у савезничкој подршци, Србија се налазила у епицентру балканских збивања током прве и друге деценије 20. века, не због своје величине већ због свог осетљивог геостратешког положаја и политике коју је водила. Иако је била непрестано изложена притисцима и ометањима од стране Беча, Србија је сва та искушења издржала и успела да оствари своју националноослободилачку мисију. Треба поменути и ауторову тезу да су отварање албанског питања 1913. године и аустријски ултиматум Београду да повуче српску војску са албанских територија представљали окидач за сукоб две државе у Великом рату, при чему је Сарајевски атентат био само повод тог обрачуна.

Анексиона криза, стварање балканског савеза, а потом и балкански ратови несумљиво су представљали кључне тачке расплета у компликованом балканском колоплету, том перманентном жаришту криза и ратова у дугом временском интервалу. Све те кључне догађаје балканске историје у предвечерје избијања Великог рата који су у знатној мери одредили даљи ток европске и светске историје, професор Војводић је детаљно представио на страницама своје нове књиге. Она ће несумљиво бити незаобилазни оријентир будућим истраживачима сложене балканске проблематике у 19. и 20. веку, али свакако и корисна студија за проучавање историје дипломатије и међународних односа у поменутом периоду.

Александар РАСТОВИЋ

Биљана Вучетић, *У име хуманости. Амерички Црвени крст у Србији 1914–1920–1922*, Историјски институт, Београд 2023, 259 стр.

Односи Србије са Сједињеним Америчким Државама кроз историју увек су пленили пажњу, како стручне, тако и шире јавности, што је и разумљиво имајући у виду значај и утицај САД на светској политичкој сцени. У претходној деценији, током обележавања стогодишњице Првог светског рата, односи између две земље за време и непосредно након ратних збивања нарочито су били актуелни у историографским и сродним истраживањима. Готово да нема образоване особе у Србији која тада није нешто сазнала о патриотском и дипломатском ангажовању Михајла Пупина у америчким политичким круговима за време рата, као и о политици америчког председника Вудроа Вилсона према ратној савезници Србији и његовој подршци стварању југословенске државе. И таман кад нам се учинило да је о односима између две земље током ратног периода готово све већ речено, новим истраживањима је то оповргнуто.

Књигом *У име хуманости. Амерички Црвени крст у Србији 1914–1920–1922*, Биљана Вучетић је у историју америчко-српских односа увела нове актере и отворила нову перспективу у њиховом сагледавању. На основу архивске грађе која у нашој историографији до сада углавном није коришћена, истражила је мисију Америчког Црвеног крста у Србији и, шире, на Балкану, током Првог светског рата и непосредно по његовом завршетку. Њено истраживање баца ново светло не само на улогу САД на нашим просторима у епохи Великог рата, већ пружа и додатне аргументе за тезу која је већ постављена у светској историографији – да су Сједињене Државе управо кроз пружање хуманитарне помоћи успоставиле темеље своје спољне политике у Првом светском рату, као и да је Амерички Црвени крст тада постао главни носилац америчке пропаганде.

Књига је подељена на три целине. У уводном делу размотрена је појава модерног америчког *хуманитаризма* крајем 19. века, који је представљао једну од манифестација тада актуелног прогресивистичког покрета. Такође су представљене и најважније личности овога покрета, међу којима је и Теодор Рузвелт, који је дошао на чело Америчког Црвеног крста 1901, вођен визијом да ангажман САД на светској политичкој сцени треба да буде знатно већи него што је то тада био случај. У другом поглављу – *Ратна сећања*, представљен је историјат активности различитих органа Америчког Црвеног крста у Србији: јединице која је била стационирана у Београду убрзо по избијању рата, две јединице

које су крајем 1914. биле смештене у Ћевђелији, Санитарне комисије која је у Србији боравила током 1915. године, Комисије у Солуну 1916. и Пољопривредне јединице која је у Србију стигла у августу 1917. У трећем, најобимнијем поглављу, названом *Per Tot Discrimina Rerum*, приказана су сва искушења и тешкоће са којима су се мисије Америчког Црвеног крста носиле током рата на овим просторима. У првом потпоглављу овог дела књиге разматран је рад других комисија АЦР-а на Балкану – у Румунији, Грчкој, Црној Гори, Албанији и Босни и Херцеговини. У следећем је детаљно представљен рад комисије у Србији – оснивање комисије, делатност на медицинском пољу, сарадња и ривалитет с другим хуманитарним мисијама, делатност комесара Хјума, једног од најистакнутијих представника АЦК-а у Србији и завршетак мисије који је уследио након окончања рата. У трећем потпоглављу размотрен је рад Српског потпорног комитета и Мејбел Грујић, као и Америчког друштва за заштиту српске деце. Такође је обрађен рад америчке мисије у Србији по завршетку рата, који је био оријентисан ка здравственом збрињавању најмлађих, здравственом просвећивању становништва и постављању основа за безбедан раст и развој најмлађих генерација у земљи разореној ратом. Последње потпоглавље посвећено је раду америчких медицинских сестара за време рата и оснивању Школе за нудиље у Србији по његовом завршетку, 1921. године; ова школа отворена је с намером да образује медицинске сестре које ће у послератним условима заменити сестре из страних хуманитарних мисија, међу којима је био велики број Американки.

Историјат делатности Америчког Црвеног крста у Србији за време Првог светског рата представљен је претежно на основу архивске грађе америчке провенијенције. Ауторка је користила документе америчког националног Црвеног крста из Архива Хуверовог института на Универзитету Станфорд у Калифорнији који се односе на рад ове организације на Балкану и у Србији. Ова грађа до сада није коришћена у нашој историографији. Такође је користила и грађу из архивских фондова Националног архива у Вашингтону и неколико приватних легата. Истраживање је употпуњено информацијама из оновремене штампе, као и из литературе о овој теми на енглеском и српском језику.

Кроз приказ историјата делатности Америчког Црвеног крста у Србији, књига Биљане Вучетић пружа добар увид у почетке активног америчког ангажмана на овим просторима. Медијска промоција хуманитарних мисија у ратом захваћеној Европи одвијала се, како на америчком тлу, тако и у европским земљама, с циљем да обезбеди већу подршку америчком ангажману у међународним односима. Пружање

медицинске помоћи током рата, послератни рад на здравственом просвећивању становништва и оснивању здравствених и санитарних институција, као и изразита брига за добробит најугроженије категорије становништва – деце, нарочито у недовољно развијеним европским државама, проистицали су, како из филантропских и хуманитарних намера, тако и из жеље за јачањем америчког утицаја. Управо су челници Америчког Црвеног крста најватреније подржавали идеју интернационализма и одговорност САД да интервенише у областима европског здравства и социјалне помоћи. Тако су успостављени први обриси интервенционистичке политике коју ће Сједињене Америчке Државе успешно водити касније у 20. веку и у првим деценијама 21. века.

Александра ВУЛЕТИЋ

Italy, Yugoslavia, and the Controversy over the Adriatic Region, 1915–1920: Strategic Expectations and Geopolitical Realities in the Aftermath of the Great War, ed. by Stefano Bianchini, Routledge, London 2024, pp. 326

Монографија *Italy, Yugoslavia, and the Controversy over the Adriatic Region,1915–1920: Strategic Expectations and Geopolitical Realities in the Aftermath of the Great War (Италија, Југославија и полемика о Јадранском региону, 1915–1920: Стратешка очекивања и геополитичке реалности након Великог рата)* изашла је у издању лондонске издавачке куће Ратлиџ (Routledge), у лето 2024. године, под уредничком палицом Стефана Бјанкинија. Циљ књиге је да објасни догађаје након Првог светског рата који су довели до склапања Рапалског уговора (1920) између Италије и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, када су територије бивше Аустроугарске империје подељене између већ постојећих и нових држава, углавном на основу националне припадности становништва. Заснована на обимној архивској грађи и објављеним изворима, књига представља напор дванаест аутора из Италије, Словеније, Хрватске и Србије да разреше природу спорова на Јадрану и у окружењу. Будући да је становништво на Јадрану и у залеђу било мултинационално, поменути

конфликти су углавном били производ националних суревњивости. Књига прати разочарања, како Италијана, тако и Југословена: Италија није била задовољна одредбама Лондонског уговора из 1915. године, којим јој је обећана Далмација у замену за улазак у рат против Аустроугарске. С друге стране, Југословени су били разочарани због губитка територија на којима је живело бројно јужнословенско становништво.

Радови су подељени у две тематске целине. Прва скупина радова посвећена је политичким околностима решавања Јадранског питања (*The Adriatic question a century later: Reassessing geopolitical expectations and diplomatic realities*), док се друга скупина радова бави интелектуалцима и јавним мњењем (*The Adriatic question: Intellectuals and public opinion debates*).

Стефано Бјанкини (Stefano Bianchini) закључио је у раду *Power politics, territory or nationality? From the Peace Conference to the Treaty of Rapallo* да су националне државе, које су се појавиле под утицајем империјализма и Великог рата, наследиле националне конфликте, стратешко-војне и историјско-културне разлике, па ни Рапалски уговор није могао да успостави мир и стабилност између две земље, већ је било потребно стварање новог институционалног оквира у европском контексту. У раду *The Slovenes and the controversy over borders with Italy and Austria after the First World War* Божо Репе се осврнуо на неправедно решење питања граница за словеначки народ после Првог светског рата, јер су Венеција Ђулија и Бенешка Словенија (Фриулана) ушле у састав Италије. Андреа Картени (Andrea Carteny) на примеру Ријеке осврнуо се на политизацију војске и милитаризацију друштва током 1920. године (*The „Fiume enterprise" and the D'Annunzio Legionaries ni the Italian Army documents: The Gen. Pecori Giraldi report (1920)*). Алесандро Вањини (Alessandro Vagnini) у раду *The impact of the Treaty of Rapalo on Hungarian diplomacy* посматрао је значај Рапалског уговора за нормализацију активности мађарске дипломатије.

Утицај Јадранског питања и Рапалског уговора на улазак Црне Горе у југословенску државу била је тема рада Франческа Какама (Francesco Caccamo, *The Adriatic question, the Rapalo settlement, and the end of Montenegrin independence*). Франческо Привитера (Francesco Privitera) позабавио се италијанско-југословенским спором око Албаније током дипломатских преговора који су пратили Рапалски уговор (*Disputed Albania in the diplomatic negotiation of the Treaty of Rapallo*).

У другој тематској целини аутори су разматрали јавно мњење, наступе и поступке водећих политичара и интелектуалаца. Франческо Леончини (Francesco Leoncini) пратио је ставове Томаша Масарика,

Хенрија Викама Стида и Вудроа Вилсона о Јадранском питању (*Tomás G. Masaryk, H. Wickham Steed, Wodrow Wilson and the „Adriatic's" Italy*). Текстови италијанског историчара и писца социјалистичке оријентације Гаетана Салвеминија (*Gaetano Salvemini and the Adriatic question from the First World War to the Treaty of Rapallo*), посвећени потреби демократског интервенционизма у Јадранском питању, били су тема истраживања Федерика Империта (Federico Imperato). Иван Бубало (Ivan Bubalo) разматрао је развој политичке каријере Анте Трумбића током Јадранског питања (*„Soldier of my people": Ante Trumbić and the Adriatic question*), док је Лука Рикарди (Luca Riccardi) изложио идеје италијанског политичара и историчара Франческа Салате о праву Италије на Трст и Истру (*Francesco Salata and the foreign policy of liberal Italy (1914–1920)*). Поход на Ријеку и Рапалски уговор у књижевном сећању (*The war, Fiume and Rapalo in literary memory*) заокупили су пажњу Кристине Бенуси (Cristina Benussi). Биљана Вучетић је у раду *American public opinion on the Adriatic question 1919–1920* закључила да је у тренутку када се САД враћају политици изолационизма америчко јавно мњење позитивно реаговало на Рапалски уговор, јер је дошло до компромисног решења Јадранског питања.

Узимајући у обзир свеобухватан приступ контроверзама у донекле занемареном Јадранском питању, извесно је да ће ова књига бити драгоцена свима који проучавају историју међународних односа у Европи, историју дипломатије и национализам, као и свима који се баве средњоазијским, источноевропским и руским студијама.

Јована ШАЉИЋ РАТКОВИЋ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXXIII (2024) 427–444
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXXIII (2024) 427–444

НАУЧНИ ЖИВОТ

1st General Meeting and Conference of COST Action CA22155 *Network for Forest by-products Charocal, Resin, Tar, Potash* – EU-Potarch Prague, 5th–7th March 2024

Први генерални састанак Акције *Network for forest by-products charcoal, resin, tar, potash (CA22155 EU-Potarch)*, као и прва конференција, одржани су у Чешкој Републици, у Прагу, у периоду од 5. до 7. марта 2024. године, у организацији Института за етнологију Чешке академије наука (Etnologický ústav AV ČR). Главни носилац пројекта је Универзитет за природне науке у Познању (Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu), а на челу пројекта налази се проф. Магдалена Зборовска. Пројекат је одобрен 16. маја 2023. у трајању од четири године (2023–2027), под бројем CA22155, и финансиран у оквиру програма Европске уније за сарадњу у домену научних и технолошких истраживања познатог под називом: „European Cooperation in Science and Technology (COST)" са седиштем у Бриселу.

Фокус пројекта почива на истраживању обраде и примене сировина, те производа добијених на бази нуспродуката шума, а на првом месту: дрвеног угља, пепела, катрана и смоле. Научна визија је да се просветли релевантност ових производа кроз историју, посебно њихова улога у индустријализацији. Циљ је идентификовати и проценити промене у производњи и њихов друштвени и еколошки утицај на одрживи развој и, на основу њиховог наслеђа, извући поуке за будућност. У оквиру овог пројекта, а кроз мултидисциплинарну сарадњу широке мреже истраживача, у плану је да се поменути производи истраже не само кроз историјско-географску перспективу, већ и из угла легислативе, економије, биоархеологије, етнологије, те хемије. Посебна пажња посвећена је такође културном наслеђу, као и његовој презентацији ван уских научних оквира. Пројекат се, осим кроз истраживање, реализује и кроз радне састанке, обуке, семинаре и конференције, који се организују у земљама чланицама ове Акције.

Генералном састанку присуствовало је више од 70 чланова из 32 државе. Током три дана чланови Акције започели су да истражују историју датих производа, са посебним фокусом на историјску

географију, баштину, археологију, животну средину и нове примене. Првог дана, након генералног састанка, на ком је расправљано о будућем раду Акције, одржана су и уводна предавања представника пет радних група (I Наслеђе, II Аналитичка карактеризација, III Археологија, IV Историја животне средине, V Будуће перспективе). Другог дана одржани су посебни састанци сваке радне групе, како би истраживачи имали прилику да посебно расправљају о појединим питањима од значаја, попут прикупљања извора и литературе, формирања библиографске базе, или о примени појединих метода, те како би разменили искуства и истакли одређене историјске околности и статус културног наслеђа у појединим државама и регионима. Последњег дана одржана је и мултидисциплинарна конференција, на којој је било укупно 14 предавања и представљено 15 постера. Током та три дана успостављени су и стандарди за даља историјска, археолошка, еколошка, хемијска и друштвена истраживања PoTaRCh-a.

Последњег дана уједно је одржан и закључни део састанака и конференције, када је истакнуто да се приликом истраживања у оквиру Акције, како би се развила свеобухватна перспектива о историји датих продуката на територији Европе, морају узети у обзир друштвено-културне разлике, традиција, језик и идентитет, као и да се при истраживању и стварању базе знања мора имати у виду, како локални и регионални контекст, тако и везе у Европи, као и Европе с другим континентима. Такође, договорено је и да се следећи генерални састанак одржи 2025. године у Познању. Овим састанцима присуствовала је и Александра Фостиков, као један од два представника Србије у оквиру дате Акције. Она је током конференције имала част да представи, како Историјски институт, тако и да укаже на базе података и дигиталне методе, које могу бити од користи у раду пројекта, попут Европеане (Europeana). Подаци о датом догађају, састанцима и конференцији доступни су детаљније на линковима Акције: https://potarch.eu/, https://www.cost.eu/actions/CA22155/, https://www.linkedin.com/company/eu-potarch/.

На крају треба истаћи и да је овај тродневни догађај омогућио успостављање ближе сарадње, како међу истраживачима, тако и међу институцијама, што је након прелиминарних разговора у Прагу и резултирало тиме да Историјски институт Београд и Институт за етнологију Чешке академије наука потпишу *Споразум о сарадњи* 26. априла 2024. године. Овим споразумом уређене су основе за заједничку организацију и реализацију научних, просветних, издавачких и других активности, пројеката и програма из области науке и просвете, те осталих, са циљем да се негују и промовишу делатности те две институције,

имајући у виду њихову заједничку научну и просветну улогу у савременом друштву.

Споразум су потписали проф. др Александар Растовић, директор Историјског института Београд, и др Јиржи Војч (Jiří Woitsch), директор Института за етнологију Чешке академије наука.

Александра ФОСТИКОВ

Округли сто *Идентитети од средњовјековља до данашњих дана (вјерски, језички, етнички, национални, државни)*, Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, 15. мај 2024.

У организацији Филозофског факултета, Универзитета у Бањој Луци, 15. маја 2024. године одржан је Округли сто на тему *Идентитети од средњовјековља до данашњих дана (вјерски, језички, етнички, национални, државни).* Округли сто уназад неколико година традиционално организује катедра за историју. Овогодишњи округли сто и тема окупили су 14 истраживача из Републике Српске, Федерације Босне и Херцеговине, Хрватске и Србије.

Након поздравне речи др Радована Субића, у име организатора округлог стола, отпочео је његов радни део, подељен у две сесије. Прву је отворио др Милош Ивановић, виши научни сарадник Историјског института из Београда, саопштењем *Етнички и правно-социјални идентитети у српској средњовековној држави од XIII до средине XV века*. У свом излагању скренуо је пажњу на то да постоје различите врсте идентитета, које се могу и преплитати, што је био случај и у српској средњовековној држави. Ту појаву за поменути период илустровао је на примеру Влаха и Саса. Потом је уследио реферат др Дејана Дошлића, вишег асистента Филозофског факултета у Бањој Луци, под називом *Визуелни идентитет владара у средњовјековној Босни*. Дошлић је назначио да је највише представа владара с подручја Босне сачувано на печатима и новцу, те да се мора водити рачуна о томе да су оне типске. Поред њих осврнуо се и на ликовне приказе, те на представе на надгробним споменицима, стављајући их у шири контекст у односу на тип извора на коме су сачувани. Вук Бачановић, докторанд на одељењу за етнологију

и антропологију Филозофског факултета у Београду, презентовао је рад *(Које год врсте човјек) Повеље и други сачувани документи босанских и хумских владара и властелина као извор за истраживање конструкције средњовјековног етничког идентитета становништва Босне и Хумске земље*. Истакао је да се питању идентитета на подручју Босне и Хума мора приступити методама историјске антропологије, пошто се на тај начин из дипломатичког материјала може извући оно што је важно за ту тему. Тиме се, по његовом мишљењу, може увидети под којим условима су средњовековни људи конструисали или прихватили одређене етничке идентитете.

Саопштење под називом *Значај џизије дефтера као извора за демографију Босне и Херцеговине у XVII вијеку* изложила је Нада Трифковић, докторанд на Одсеку за нову османску историју Истанбулског универзитета. Објаснила је да су од 17. века у Османском царству, уместо *тахрир дефтера*, који су садржали пописе становништва, састављани *џизија дефтери*, у којима су забележени само здрави и одрасли немуслимани, пошто су само они плаћали џизију. Упркос том свом ограничењу, *џизија дефтери* су, како је нагласила, незаобилазан извор за проучавање демографских кретања на подручју Босне и Херцеговине. Научни сарадник Историјског института из Београда др Нино Делић представио је тему *Српски идентитет у званичним системима евиденције становништва Хабзбуршке монархије и Османског царства у XIX веку*. Објаснио је да су у поменутим државама на пописима становништва Срби углавном посредно идентификовани преко припадности Православној цркви или српском језичком корпусу. Статистички се број Срба, како је приметио, крајем 19. века смањио због све већег инсистирања на верској припадности, као и ужег дефинисања језичког оквира.

Рад под насловом: *Андре Бар (André Barre) и разумевање српског идентитета у Босни и Херцеговини* изложила је др Биљана Стојић Радовић, виши научни сарадник Историјског института из Београда. Фокус је ставила на Барову књигу *Босна и Херцеговина. Аустријска управа од 1878. до 1903*, која је објављена 1906. године истовремено на српском и француском језику. Анализирала је како су Андре Бар и Французи уопште перципирали верски и национални идентитет становника Босне и Херцеговине. Сесију је затворио Вељко Максић, мастер историчар, председник одбора за културу и спорт Заједничког већа општине Вуковар, рефератом *Питање идентитета на славонско-сремском простору током Првог светског рата*. На различитим примерима приказао је настојања аустроугарских власти да српској етничкој заједници оспори, ограничи

и забрани развијање осећања националне, верске, језичке и културне припадности. Напоменуо је како је циљ таквих забрана био брисање трагова српског идентитета на славонско-сремском подручју.

У другој, поподневној сесији, учешће је узело седам излагача. Сесију је отворио Синиша Симикић, асистент на Факултету политичких наука Универзитета у Бањој Луци, саопштењем *Утицај геополитичког идентитета Срба на доношење политичких одлука*. Симикић је анализирао геополитички идентитет Срба, његово историјско обликовање и савремене рефлексије. Александра Савић, докторанд Филолошког факултета у Београду, следећа је представила свој рад *Тумачење дјела Иве Андрића у Босни и Херцеговини током ратних и поратних година*, у коме је анализирала (зло)употребу лика и дела Иве Андрића од јавности, медија, стручних кругова, који су током грађанског рата на различите начине оспоравали вредност књижевног постигнућа нобеловца и учитавали му идеолошку некоректност према осетљивим међунационалним питањима. Наредни излагач била је Милена Михаљевић, мастер историје, запослена у Републичком центру за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Бањалука, која је изложила рад *Улога политичких одлука СДА у посљедњој фази обликовања бошњачке нације (1990–1993)*. У излагању је приметила да се цео процес националног конструкта стварања бошњачке нације, која је проглашена септембра 1993. године, обликовао у неколико смерова. Нагласила је да се у почетку инсистирало на посебности језика, да би се фокус усмерио на територијализацију идентитета, да би у коначници, како је Александра Савић закључила, дошло до стварања исконструисане историјске вертикале кроз истицање муслиманског ексклузивног права на културно наслеђе средњовековне босанске државе. Мастер историчар Предраг Лозо, такође запослен у Републичком центру за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, изложио је рад *Идентитет Републике Српске у њеним оснивачким документима*, у коме се фокусирао на питање како се у оснивачким документима државе у настајању мењао идентитет Срба, као и саме Републике Српске. Идентитет и питање политике прошлости приказао је кроз историјску динамику догађаја из 1992. године.

Очување крајишког идентитета код Срба прогнаних из Републике Српске Крајине био је наслов саопштења др Милана Гулића, научног саветника Института за савремену историју из Београда, у коме се осврнуо на очуване елементе крајишког идентитета кроз завичајна удружења, културно-уметничка друштва, књиге и периодику чији је циљ да очувају језик „старог краја" и аутентичну културу српског народа са

крајишког подручја. Гулић је закључио да су, након прогона, крајишки Срби у новим домовинама заузели значајно место у популарној култури, а њихов карактеристичан музички израз данас има размере савременог супкултурног феномена. Др Владан Вуклиш из Архива Републике Српске Бањалука представио је рад *Идентитети партизанства и хоризонти Револуције*, у коме се фокусирао на анализу ширих процеса наратива и идентитетских слојева који су прожимали партизански покрет на примеру српског устанка у НДХ 1941. године. Последње излагање поподневне сесије и уједно Округлог стола одржао је др Драгиша Д. Васић, редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Бањалуци, који је представио саопштење *Ко су становници Босне и Херцеговине по балканистичким синтезама њене историје*. Фокус Васићевог саопштења био је на (зло)употреби историје Босне и Херцеговине и политички мотивисаном прекрајању историјских збивања, појава, процеса, идеја и идентитета. Васић је анализирао радове појединих англосаксонских аутора, попут Ноела Малколма, Кети Кармајкл, Роберта Доније и Џона Фајна и истакао да су интерпретирајући историју Босне и Херцеговине дали примат једној страни (муслиманској/бошњачкој), дехуманизујући остале стране. Саопштење је закључио констатацијом да се поменути аутори користе концепцијама негирања српског идентитета из времена Аустроугарске, што за коначни резултат има политички инструментализован историјски ревизионизам.

Овогодишњи Округли сто био је организован у част тридесетогодишњице од оснивања Филозофског факултета. Организатори планирају да се презентовани радови објаве у специјалном броју факултетског часописа *Синеза*, у свесци за наредну годину.

Биљана СТОЛИЋ РАДОВИЋ
Милош ИВАНОВИЋ

The 25th Symposium of the Comité International D'études Pré-Ottomanes Et Ottomanes (Ciepo) Tirana, Albania, 21–25. Jun 2024

Одржавањем 25. Међународног симпозијума Комитета за предосманске и османске студије (Comité International D'Études Pré-Ottomanes et Ottomanes-*CIEPO*), у Тирани, између 21. и 25. јуна 2024. године, наставила се традиција започета 1974. године у Напуљу. Ове године организацију су преузели Институт за политичке студије „Сами Фрашери" (Institute of Political Studies, Sami Frashëri) и Академија за албанске студије (Akademia E Studimeve Albanologjike), уз подршку Канадског института за технологију (The Canadian Institute of Technology) и партнерâ, Европског универзитета у Тирани (European University of Tirana) и националне авио-компаније (Air Albania).

На инаугуралној церемонији, домаћини су се, између осталог, осврнули на прошле и будуће активности комитета, као и на значај турколошких и османистичких студија уопште. Међу говорницима су били ректор Европског универзитета, др Селами Џепа (Selami Xhepa); амбасадор Републике Турске у Тирани, Тајар Каган (Tayyar Kağan); вршилац дужности председника CIEPO, проф. др Илхан Шахин (İlhan Şahin); и директор института „Сами Фрашери" др Ардиан Мухај (Ardian Muhaj). У име Канадског института присутне је поздравио проф. Реис Муљита (Reis Mulita), а др Ферит Дука (Ferit Duka), историчар, говорио је у име Академије за албанске студије Европског универзитета.

Радни део симпозијума трајао је четири дана, а петог је организован целодневни излет у Берат. Првог радног дана сесије су организоване у два временска блока (подневни и поподневни), а остала три дана у три блока (јутарњи, подневни, и поподневни). У сваком, једноипосатном блоку одржаване су по четири сесије на којима су у просеку представљена по четири рада. Неке сесије су организоване као тематски панели (око 22), неке као групе независних презентација, а било је и комбинација ова два. Тако је представљено око 195 радова научника из разних делова света, од Америке преко Европе до Јапана, истраживача различитих генерација, који се више или мање уклапају у постојеће параметре локалних и/или националних традиција у проучавању предосманске и османске историје. Званични језици симпозијума су били енглески, француски, турски и немачки, од којих само последњи није био заступљен, док је енглески, очекивано, доминирао.

У позиву за пријаву радова акцентоване су неке веома широке и флексибилне тематске области: историјске фазе у развоју Османског царства (рани, средњи и касни период), политичке и социјалне структуре, економски системи, културна размена и интелектуални живот, религија, уметност, демографија и структура породице, војне стратегије и институције, здравље и медицина, дипломатија и спољни односи, компарација са другим царствима и регионима, и регионалне студије с нагласком стављеним на Балкан и Медитеран. Кад се погледају тематски панели, приметно је готово уједначено присуство радова који се односе на рани модерни период (8 панела) и каснији период историје Османског царства (10 панела), док се предосманским периодом директно бавио само један панел, *Нови погледи на религију и друштво средњовековне Анадолије* (New Approaches to Religion and Society in Medieval Anatolia) којем је председавао проф. Ендру Пикок (Andrew Peacock, University of St Andrews). У својој презентацији проф. Пикок се позабавио раним формама исламске херезиографије на тлу Анадолије. Проф. Сара Нур Јилдиз (Sara Nur Yıldız, ODTÜ Ankara) донела је поглед на дугорочну историју грчких хришћана у градићу Силе у области Коња данашње Републике Турске (Sille, Konya), значајног и по томе што је релативно одскоро почео да привлачи туристе као место укрштања различитих култура. Томас Синклер (Thomas Sinclair), професор турске историје у пензији и стручњак за историју средњовековне Мале Азије, говорио је о положају Ерзинџана у 15. веку. Зејнеп Октај (Zeynep Oktay, Boğaziçi University) бавила се питањем односа усмене и писане традиције кроз осврт на месневију као поетску форму и жанр који је имао велики значај у раном развоју исламске књижевности у Анадолији.

Принцип распореда сесија није био баш јасан, што је донекле отежало праћење програма. Често се, на пример, дешавало да се временски поклопе два занимљива панела посвећена истом периоду османске историје, а по правилу се стручна публика дели према специјализацији. Било како било, занимљиво је истаћи да су османисти из Мађарске организовали два панела са истим насловом, што говори о значајним тренутним активностима у тој земљи на овом пољу истраживања. Заједнички наслов два панела је *Истраживање османског периода у Мађарској: граничне области и релевантни историјски извори* (Research of the Ottoman Period in Hungary-Borderlands and their sources). Разматране су тако нове могућности за проучавање османско-мађарских пограничних области (Éva Sz. Simon). Затим се говорило о муслиманским насељима у хришћанској земљи у контексту освајања у Мађарској током 16. и 17. века (Balázs Sudár); о граници и граничној

области у периоду одмах након потписивања Карловачког мира (Hajnalka Tóth); Будиму као „пограничном" граду са мешаним становништвом (Adrienn Papp); амбасадорским делегацијама које су слате у Будим током 17. века (János Szabados); накнадама које је османска држава исплаћивала трансилванијским и хабзбуршким изасланицима током 16. и 17. века (Szabolcs Hadnagy); и социоекономском утицају османских освајања, који је анализиран на основу података из три временска пресека – 1330, 1580. и 1780. године (Gábor Demeter). Укупни утисак је да се нови правци у истраживању отварају највише захваљујући све већој примени дигиталних алата за статистичке анализе великих количина података и географског мапирања.

Проф. Вефа Ергинбаш (Vefa Erginbaş) водио је панел који је изазвао нарочито велико интересовање: *Проповедници, учењаци, бирократе и ханови: нови погледи на османску религиозност у раном модерном периоду* (Preachers, Scholars, Bureaucrats, and Khans: New Perspectives on Ottoman Religiosity in the Early Modern Period). Проф. Ергинбаш је говорио о улози професора медреса специјализованих за проучавање хадиса (дарулхадис медресе) у процесу сунитизације религијског дискурса и религијске праксе у периоду пре 1700. године. Остала три рада су се односила на друштвене везе и интелектуалне утицаје (енг. *networks*) који се могу детектовати у области хадиске науке у 17. и 18. веку, на простору који је повезивао Хеџаз са централним регионима османске државе (János Galamb); реконструкцију колекције рукописа која је некада била у поседу будимског ваиза Сулејман Ефендије (у. 1640), а чији су делови данас разбацани по разним модерним библиотекама, као и оцену садржаја и сврхе његових проповедничких активности (Tijana Krstić); и религиозну политику Османлија на фону односа са Кримским ханатом и одговоре на ту политику са Крима (Derin Terzioğlu). Остали панели који се тичу раног модерног периода бавили су се следећим темама: одржавање јавног реда и спровођење закона у 17. и 18. веку (Rossitsa Gradeva, Maria Shusharova, Benjamin Weineck, Gül Şen); дипломатске активности у османским вазалним државама као што је Трансилванија (Zsuzsanna Hámori Nagy, Gábor Kármán, Vedran Stojanović, Ágnes Szalai, Natalia Królikowska-Jedlińska); успони и падови клана Соколовића (Burak Karakuş, İsmail Emre Pamuk, Robyn Dora Radway, Fatih Yücel); криза у хришћанско-муслиманским односима у Румелији (Eduart Caka, Eleni Gara, Yorgos Tzedopoulos, Konstantinos Giakoumis, Yusuf Ziya Karabıçak), социјални аспекти стила османских песника и теоретичара поетике, као и стратегије примењиване у производњи значења (Christiane Czygan, Sadık Yazar, Hatice Aynur, Edith G. Ambros). Осврт на све индивидуалне

презентације овде, наравно, није могућ, те се препоручује консултовање званичног програма симпозијума, који нажалост, није садржао апстракте, већ само наслове презентација.

Неке од тема панела о каснијем периоду османске историје биле су: реакције османских интелектуалних кругова на уплив литературе и идеја из страних земаља, пре свега са запада (Meriç Tanık, Özgür Türesay, Alper Yalçınkaya, Seda Izmirli Karamanli, Ciğdem Oğuz); узгајање маслина и производња маслиновог уља (Alp Yücel Kaya, Antonis Hadjikyriakou, Yücel Terzibaşoğlu, Lefteris Perrotis, Dilek Akyalçın Kaya); друштвена и политичка кретања у османском Ираку у периоду попуштања контроле централне власти (Camille Cole, Metin Atmaca, Barbara Henning); технолошки развој у дугом деветнаестом веку (Malte Fuhrmann, Darina Martykánová, Boriana Antonova-Goleva, Funda Soysal), при чему се један рад односио на начине на које су представници османске власти управљали инфраструктуром Београда у периоду сталних промена границе (Florian Riedler и Nenad Stefanov); османски Епир под управом Тепеделенли Али Паше (Sokol Çunga, Nikos D. Karabelas, Myrsini Manney-Kalogera, Emily Neumeier, Auron Tare); чифлуци, земљопоседништво, рад и радна снага на простору централног Балкана (Ezgi Burcu Işıl, Alp Yücel Kaya, Socrates D. Petmezas, Yücel Terzibaşoğlu, Andreas Lyberatos); редефинисање појма суверенитета за владавине Махмуда II (Murat R. Şiviloğlu, Özgür Türesay, Alp Eren Topal, Ayşe Başaran); начини и последице пописивања становништва у Османском царству и изван њега, то јест у Албанији, Босни, Анадолији, Сирији и региону Волга-Урал (Takeshi Konno, Tomoki Okawara, Masumi Isogai); сезонски, присилни и мигрантски рад у провинцијама Царства (Uğur Bayraktar, Tuna Başıbek, Yaşar Tolga Cora); деловање Младотурака на простору између Дунава и Медитерана (Ramazan Hakkı Öztan, Uğur Zekeriya Peçe, Sena Hatip Dinçyürek).

На симпозијуму је учествовало неколико представника научне заједнице Србије. Марија Андрић (Историјски институт) учествовала је на панелу који је организовала проф. Вера Константини (Vera Constantini, Università Ca' Foscari), а који се бавио упоредним сагледавањем трговине и повезаних активности у областима око Венеције, Сплита и османског Балкана (Commercial Landscapes and Comparative Perspectives: Venice, Split, and the Ottoman Balkans). Остали учесници панела су говорили о: интересима Венеције у односу на Балкан у 17. веку, уз преиспитивање увреженог става да је овај период карактеристичан по кризи на свим друштвеним и политичким нивоима (Vera Constantini); венецијанским и османским улагањима у инфраструктуру Сплитског лазарета (Scala di

Spalato) крајем 16. и почетком 17. века (Petar Strunje); члановима породице Соколовић, који су у истом периоду имали разне административне функције у вези с пројектом отварања лазарета у Сплиту (Elma Korić); картографији источног Јадрана у време функционисања лазарета (Duje Jerković); луци Сплит из перспективе османске власти у периоду између 1699. и 1839. године (Fahd Kasumović). Др Андрић је говорила о статусу османских трговаца у Венецији из перспективе венецијанске администрације у периоду од 16. до 18. века (Ottoman Merchants' Status in Venice: Accomodation and Trade Rights in the Light of Venetian Administration (16th-18th centuries)).

Остали учесници симпозијума из Србије представили су радове индивидуално. Др Огњен Крешић (Балканолошки институт) говорио је о религиозним, социјалним и економским аспектима донација које су православним манастирима даривале жене у 18. веку на подручју Балкана под османском влашћу (*Female Donors of Orthodox Christian Monasteries in the 18th-Century Ottoman Balkans: Religious, Social, and Economic Aspects*). Три представљена рада настала су као резултати истраживања у оквиру пројекта *Reshaping Nobility: Formation of the new Christian elite in Ottoman Serbia (15th-18th century) – NOBILITY*, који је подржан од Научног фонда Републике Србије (грант број: 1565). Др Татјана Катић (Историјски институт) говорила је о пореклу Махмуд-паше и породици Ангеловић у светлу нових података из катастарских пописа (*Mahmud Pasha's Origins and the Angelović Family in the Light of New Evidence*); др Драгана Амедоски (Историјски институт) реконструисала је путну мрежу у долинама Велике, Јужне и Западне Мораве у раном модерном периоду (*Mapping out the Ottoman Road Network in the Valleys of Great, South, and West Morava in the Early Modern Period*). Др Маријана Мишевић (Историјски институт) говорила је о начинима представљања Србије и Срба у османским текстовима разних жанрова у периоду између 1300. и 1550. године (*Framing the Other/Framing Oneself: „Serbs" and „Serbia" in Ottoman Sources from ca. 1300 to ca. 1550*).

Општи утисак који се могао стећи на основу, неизбежно делимично праћеног програма, јесте да су теме из османске историје ове године биле нарочито разноврсне, гравитирајући између оних које су већ дуго предмет историографских расправа (као што је, на пример, такозвана „дебата о читлуцима") до, у османским студијама, релативно нових (као што је историја осећања, представљена радом који се бавио дефиницијама среће на основу гласова хегемонистичких и подређених слојева друштва у османској Сирији деветнаестог века (Fruma Zachs)). Други утисак је

да нове праксе у области рукописних студија, нова схватања примене филологије и палеографије, статистике, картографије и *network* анализе, нарочито на таласу све веће примене дигиталних алата, природно воде, како постављању сасвим нових и свежих питања, тако и преиспитивању укорењених истина које су формулисали досадашњи ауторитети у османистичким студијама.

Марија МИШЕВИЋ

Међународни научни скуп
***Rituals, Ceremonies and Symbols in the Middle Ages: Croatia and the European Context (800–1600)*, Одсјек за повијест Филозофског факултета Свеучилишта Јурја Добриле у Пули – Одсјек за повијест Филозофског факултета Свеучилишта у Ријеци, Пула,**
5–7. септембра 2024.

Од 5. до 7. септембра 2024. године у Пули (Република Хрватска) одржана је међународна научна конференција *Rituals, Ceremonies and Symbols in the Middle Ages: Croatia and the European Context (800–1600)*. Овај научни скуп организован је у склопу пројекта „ReCogniSeMe" који финансира Хрватска заклада за знаност, а проистекао је из обједињавања *Шесте медиевистичке знанствене радионице у Ријеци*, коју од 2014. године на сваке две године организује Одсјек за повијест Филозофског факултета Свеучилишта у Ријеци и редовне конференције *Past, Present, Future*, коју од 2015. године такође на сваке две године организује Одсјек за повијест Филозофског факултета Свеучилишта Јурја Добриле у Пули.

На конференцији, чији је радни језик био енглески, учествовало је 45 предавача као и два излагача по позиву (keynote speakers): Збигњев Далевски из Историјског института „Тадеуш Мантојфел" Пољске академије наука и Душан Зупка с Универзитета Коменијус у Братислави. Уз 12 сесија са излагањима учесникâ и пратећим дискусијама током три дана одржавања скупа, те два пленарна предавања наведених говорника по позиву, на почетку скупа уприличен је и округли сто о стању у истраживању ритуалâ у средњем веку, током кога су се сви учесници могли укључити у дискусију.

Првог дана скупа, након поздравних речи, отварања конференције и одржавања округлог стола, први предавач по позиву Збигњев Далевски представио је своје излагање у коме је као студију случаја обрадио крунисање краљевском круном пољског кнеза и краља Болеслава Храброг, смештајући ову церемонију у контекст односа Пољске и Римско-немачког царства. Након тога истовремено су отворене прва и друга седница скупа. Сесија 1 под називом *Magnates in Central Europe* започела је излагањем *The Visual (self)representation of Herman II, Count of Cilli* Мије Отер Горенчич са Института Франца Стелеа за историју уметности Словеначке академије наука и уметности. У свом предавању Мија Отер Горенчич је показала како је цељски гроф Херман II, пошто је у првој трећини 15. века успео да се уздигне на положај најмоћнијег великаша у краљевствима свог зета Жигмунда Луксембуршког (римско-немачког цара и угарско-хрватског краља), користио сакралну архитектуру и уметничка дела да представи своју моћ и политички престиж. Потом је Бењамин Хекић из Историјског института Београд представио своје излагање *Self-(re)presentation of Female Power in the 15th Century: Governance, Patronage, Documentary Production and Sigillographic Practice of Kantakuzina-Katherina Branković of Cilli* у коме је анализирао средства и начине саморепрезентације цељске графице Кантакузине Бранковић и истакао специфичности ове конкретне саморепрезентације жене на положају моћи. Последњи је излагао Роберт Курелић с Филозофског факултета у Пули, а његова тема с насловом *The Lure of Crimson: Red Wax Privilege of the Frankapani in the Kingdom of Hungary and Croatia* у фокусу је имала чињеницу како је племићка породица Франкопанâ у 15. веку користила симболичку привилегију употребе црвеног воска за печаћења у свом настојању да се издигне изнад „обичног" племства и уврсти међу најистакнутије великаше у угарским и хрватским земљама. Нит која је повезивала сва три излагања била је у ствари грофовска и кнежевска породица Цељских, који су током прве половине 15. столећа били значајан политички фактор диљем средњоевропских и јужнословенских простора (данашње Мађарска, Аустрија, Чешка, те Словенија, Хрватска, Босна и Херцеговина, и Србија) захваљујући пре свега својој мрежи породичних и брачних веза с бројним владарским и племићким династијама. Стога су истраживачи у публици ове сесије, као и сами излагачи, добили целовитију слику о начинима и средствима репрезентације припадникâ рода Цељских, сагледану из више углова.

Напослетку, у Сесији 4 под насловом *Contact with Heterodoxy and Paganism* (која је настала спајањем првобитне Сесије 3 и Сесије 4 због изостајања неколико пријављених излагача са скупа) публика је имала

прилике да чује пет предавања. Маурицио Левак и Марина Зграблић са Одсјека за повијест Филозофског факултета у Пули представили су излагање *Ritual and Ceremony in the eighth century Istria: Public presentation of Church and State power*, у коме су се осврнули на то како је локално друштво у Истри прихватило промене у церемонијама и ритуалима које је донела нова франачка (каролиншка) власт на крају 8. и почетком 9. века. Предавање *Between Paganism and Christianity: The Nature of Rituals Among the Lithuanian Nobility from the Mid-13th to the Late 14th Century* Јанине Ријер с Универзитета Игнацијанум у Кракову у средишту пажње имало је трансформацију паганске ритуалне праксе у литванском друштву под утицајем хришћанства. Андриј Кепша са Историјског института Филозофског факултета Универзитета у Храдец-Кралове у свом је излагању под насловом *Rus' on the periphery of Christianity: rituals, symbols, and the supernatural*, користећи теорију *границе*, анализирао сукобе и сарадњу у руско-половецким односима од 10. до 12. века, те како су се у таквом окружењу формирали погледи на ритуале, симболе и натприродне појаве. Излагањем *When a Ruler meets a Ruler… A new Interpretation of the Meeting of King Stephen of Hungary and Duke Mieszko of Poland in the Polish-Hungarian Chronicle*, Мађеј Стахович са Историјског факултета Универзитета у Варшави довео је у питање проблематичан податак из Пољско-угарске хронике о сусрету два владара, истакавши да је овај извештај из хронике литерарна конструкција и да, пошто није историјски утемељен, не може послужити као модел за реконструкцију ритуалне праксе сусрета владарâ у том периоду. Римлија Тарик Телкенароглу с Универзитета Макгил у Монтреалу у предавању *Witches, Conjurers, and Demoniacs: Inner Voice and Spirit Possession in Early Quakerism* анализирала је перцепцију ритуалних пракси раних квекера од њихових савременика у енглеском друштву, с посебним фокусом на перцепцију и третман квекерки, тј. квекерских проповедница које су својим деловањем изазивале негативне реакције у енглеском друштву у коме проповедање није сматрано прикладним за жене.

Другог дана скупа одржано је највише предавања у укупно чак шест седница. Сесије 5 и 5/II носиле су назив *Everyday Life*, са укупно пет предавања у којима су резултати истраживања презентовани из перспективе историографских, археолошких, антрополошких и музиколошких приступа. У излагању *Baptism ceremony and godparents in Istria in the 16th and 17th centuries* Данијела Добланović Шуран са Одсјека за повијест Филозофског факултета у Пули представила је реконструкцију образаца кумства на основу података из матичних књига и основне тенденције у овој пракси током 16–17. века у Истри. Весна

Лалошевић из Хрватског друштва за проучавање античких мозаика из Загреба и Кристина Џин из Института друштвених знаности „Иво Пилар" у Загребу дале су преглед археолошких сведочанстава и података из наративних извора о ритуалима излечења на тлу Хрватске током антике и раног средњег века у свом излагању *Rituals of healing from antiquity to the Middle Ages*. Предавање Катарине Мадурера Виламарис са Одељења за конзервацију и рестаурацију Научнотехнолошког факултета НОВА ФЦТ Универзитета у Лисабону *Musical Rituals in the Cathedrals of Braga and Évora: singularities of the Portuguese territory* пратило је две школе литургијске музике у Браги и Евори током 11–13. века и развој ритуала у њиховој делатности. Марија Могоровић Црљенко са Одсјека за повијест Филозофског факултета у Пули је у излагању *Marriage Rituals in Istria at the End of the Middle Ages and in the Early Modern Period* анализирала податке из матичних књига, градских статута и наративних извора како би представила бројне ритуале и церемоније склапање брака, с посебним осврtом на обичаје прославе другог брака. *A holy water sprinkler (aspergillum) with Latin inscription from Zalavár, testifying to the early Hungarian church organization* наслов је предавања у коме је Ерика Шимоњи из Мађарског народног музеја представила ново археолошко откриће које доноси податке о могућим везама ране мађарске цркве и француског манастира Клинија током 11. века.

Након пленарног предавања Душана Зупке, другог говорника по позиву, у коме су детаљно анализирани религијски ритуали рата и ратовања у средњовековној Европи, с посебним осврtом на ритуале пред битку, војничке светитеље и улогу војних реликвија, одржане су шеста, седма и осма седница скупа. Седма сесија под називом *Crowns and Courts* започела је излагањем Ведрана Суловског с Универзитета у Кембрицу. Темом *The German Royal Coronation's Forgotten Liturgical Texts and the Cult of Saint Charlemagne* Суловски је представио идеолошке и политичке импликације литургије *Laetare Ierusalem* која је сачињавала литургију крунисања у Римско-немачком царству током периода владавине Хоенштауфенâ, као и визуелне поруке светилишта Карла Великог у Ахену, где је крунисање обављано. Лука Шпољарић са Одсјека за повијест Филозофског факултета у Загребу у предавању *The Problems with the Coronations of the Last Kotromanić Kings of Bosnia* анализирао је разлоге неуспелог покушаја крунисања Стјепана Томаша 1446. и успешног крунисања Стјепана Томашевића 1461. круном добијеном од папе, при чему је истакао као значајне чиниоце утицај Цркве босанске, утицај ситне властеле, те став угарског краља према крунисању босанских владара. Структура и функционисање двора раносредњовековних хрватских

владара (9–11. век), с посебним освртом на каролиншке утицаје, били су тема излагања *From Band of Brothers to Royal Palace: Early Medieval Courts of Croatian Rulers* Трпимира Ведриша са Одсјека за повијест Филозофског факултета у Загребу.

Death, Burial, and Remembrance био је назив Сесије 8 са само два предавања: *Proposal for the interpretation of the motives of the dying/death of Ban Stjepan II Kotromanić on the chest of St. Simeon in Zadar* Иване Пријатељ Павичић са Одсјека за повијест умјетности Филозофског факултета у Сплиту; и *Traces of the exhumation rituals in the medieval necropolises in Macedonia* Орданчета Петрова и Александра Василеског са Института за старословенску културу у Прилепу (Стивен Пау с Универзитета у Калгарију био је одсутан, те није представио треће предвиђено излагање: *Mongol rituals, ceremonies, and symbols connected to burying and disposing of the dead during the invasion of Europe as evinced in textual and archaeological sources*). Ивана Пријатељ Павичић је изнела своје тумачење сцене умирућег босанског бана Стјепана II Котроманића са задарске Шкриње Св. Шимуна коју је наручила његова кћи, угарска краљица Елизабета, као приказа добре смрти владара, те покушала да идентификује две женске и две мушке фигуре око самртникове постеље у овој сцени. На основу археолошких налаза, Петров и Василески су показали како се ритуална пракса откопавања земних остатака, њиховог чишћења и поновног сахрањивања, посведочена на средњовековним некрополама у Македонији, може довести у везу с преносом остатака из манастирских гробова у костурнице, те да је ова пракса започела још у средњем веку и опстала до почетка 20. века.

Трећи дан скупа започео је Сесијом 9, *Hierarchy and Power in Communities*. Први је излагао Јосип Банић са Одсјека за повијест Филозофског факултета у Ријеци, представивши тему *A Distorting Mirror: Political Semiotics of Medieval Investiture Rituals (Patriarchate of Aquileia in High and Late Middle Ages)*. Бавио се садржајем церемоније инвеституре коју су аквилејски патријарси вршили као сизерени бројних световних вазала, тј. тиме како су поједини ритуали уношени, или избацивани из ове церемоније према жељи конкретног патријарха и у зависности од статуса/ранга вазала. У следећем излагању, *Violence as Ritual. Examples from Social Conflicts in Late Medieval Dalmatia*, Анте Бећир с Хрватског института за повијест анализирао је чин колективног насиља који је имао ритуалну улогу у градским заједницама Шибеника, Сплита и Трогира од 13. до 15. века. Ову тему пратило је предавање Марка Рампина с Универзитета ЛУМСА у Риму под насловом *The power of self-representation. Rituals and communitarian enmities in early modern Korčula*, у коме је излагач

показао на које су начине дубоко сукобљене и неретко насилне политичке фракције на млетачкој Корчули користиле ритуале градског живота да би дискредитовале своје супарнике и наметнуле се као једини представници заједнице пред млетачким властима.

У паузи између сесија последњег дана конференције сви учесници су могли присуствовати представљању пројекта *ReCogniSeMe: Rituals, Ceremonies and Symbols of the Croatian Middle Ages in the European Context (800–1600)* који изводе Филозофски факултети у Пули и Ријеци, у склопу кога је осмишљен и организован овај научни скуп, те упознати се с током пројекта, члановима тима, као и с резултатима и постигнућима оствареним на пројекту. Последње седнице скупа, Сесија 10 и Сесија 11, одржане су истовремено, под називом *The Power of the Written Word*, одн. *Visual Symbol of Status*.

Излагања на Сесији 11 започео је Маријан Брадановић с Филозофског факултета у Ријеци темом *Messages on heraldic reliefs – Examples in wider Kvarner area from the Late Middle Ages and the Early Modern Period*. Излагач је обрадио хералдичке рељефе са историјских споменика острва Крка, посебно истакавши промене које је у садржају и стилу иконографије донео прелазак острва под млетачку власт, а затим је ове примере сместио у шири контекст, упоређујући их с материјалом из околних места у Кварнерском приморју. Федерико Каначини с Универзитета ЛУМСА у Риму у свом предавању *How to peel an apple? And which animal belongs to my faction? Rituals and Symbols in the communal society* показао је улогу симбола и хералдичких амблема у борби између политичких фракција гвелфа и гибелина у Италији 13–15. века, те како су њихове међусобне разлике са симболичко-иконографског поља пренете на поље ритуала, обичаја, понашања и свакодневних навика (што се сликовито може илустровати различитим гвелфским и гибелинским манирима ношења шешира или коришћења есцајга за столом). У предавању *Frontispieces of Political Works in Habsburg Monarchy (1660–1710)* Филип Драженовић с Факултета уметности у Љубљани анализирао је илустрована прочеља на првој страни књиге у политичким делима ауторâ из Хабзбуршке монархије у 17–18. веку која су служила да се читаоцима кроз употребу симбола, метафора, општих места и аналогија представи садржај, циљ и намена књиге, те истакао како су политички писци прочеља користили и као вид визуелне посвете хабзбуршким владарима којима су желели да се препоруче, не би ли стекли владареву милост и професионалну корист. Вид Жепич с Правног факултета у Љубљани у свом излагању *Judicial Insignia in Medieval and Early Modern Period* дао је најпре широк теоријски увод о средњовековном разумевању

концепта правног лица, трансперсоналног карактера (краљевске) власти и државе како би показао улогу инсигнија судских власти као визуелних и материјалних показатеља идентитета судија и њиховог трансперсоналног карактера.

Веома амбициозно замишљен програм с густим распоредом међународног научног скупа *Rituals, Ceremonies and Symbols in the Middle Ages: Croatia and the European Context (800–1600)* показао се као сасвим оправдан, с обзиром на то да су кроз велики број излагања презентовани актуелни научни налази на пољу проучавања средњовековних ритуала, церемонија, симбола и репрезентације уопште применом интер- и мултидисциплинарних приступа. Тиме су истраживачи, међу којима је, поред историчарâ, било и историчарâ уметности, правних историчара, класичних филолога, археологâ, музикологâ итд., постигли широк и разноврстан обухват тема, због чега је омогућена размена искустава и потенцијална сарадња између научника који се баве овим областима истраживања у историографији и сродним наукама.

Бењамин ХЕКИЋ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXXIII (2024) 445–466
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXXIII (2024) 445–466

БИБЛИОГРАФИЈЕ

Библиографија
др Војислава Ј. Вучковића
(1910–1964)

Сачињена у поводу шездесете годишњице од смрти др Војислава Ј. Вучковића (1910–1964), спољног сарадника Историјског института Српске академије наука, ова библиографија представља покушај да се веома значајно научно дело овог заслужног историчара, створено за само четрнаест година активног рада у науци, обухвати и прикаже у целини. Наиме, у тренутку Вучковићеве преране смрти састављен је и публикован попис којим су приказане његове монографије, критичка издања извора као и студије и чланци штампани у научној периодици. Изостао је, међутим, приказ веома разуђене и обимне Вучковићеве сарадње у *Enciklopediji Jugoslavije* (књ. I–VIII, 1955–1971), затим неки прикази књига као и пар посмртно штампаних студија.

Лексикографски рад В. Ј. Вучковића, верујемо, заслужује да буде регистрован и сачуван од заборава нарочито с обзиром на то да је поред мноштва чланака о личностима и догађајима који су обележили пре свега дипломатску али и општу политичку историју Балкана и Србије у 19. и 20. веку, Вучковић у поменутој енциклопедији објавио и обимне чланке какви су прегледи дипломатије Србије у 19. и 20. веку и дипломатије Југославије, а напосе обимне чланке о арбанаско-, енглеско-, француско- и грчко-јужнословенским односима у 19. и 20. веку.

Имајући на уму високе оцене Вучковићевог научног дела изречене од историчара као што су Димитрије Ђорђевић и Стеван К. Павловић, а уверен да протекле деценије нису битно умањиле његову вредност, састављач ове библиографије скромно изражава наду да она може послужити и томе да подстакне и олакша евентуално сабирање Вучковићевих радова у виду изабраних дела. Она сведочи не само о томе шта је В. Ј. Вучковић дао српској историографији, него и о томе шта је могао дати да је поживео целовит људски век.

КЊИГЕ И ПОСЕБНА ИЗДАЊА

1. *Српска криза у Источном питању (1842–1843)*, Београд, 1957, 157 стр. (Српска академија наука. Посебна издања, књ. CCLXXXIV, Одељење друштвених наука, н. с., књ. 22) (Rés.: La crise serbe dans la Question d' Orient [1842–1843], стр. 149–151).

   * Докторска дисертација одбрањена 1956. год. пред комисијом Српске академије наука.
2. Гргур Јакшић и Војислав Ј. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила (Први балкански савез)*, Београд: Историјски институт, 1963, 576 стр. (Rés.: La politique extérieure de la Serbie sous la règne du prince Michel [La première alliance balkanique], стр. 525–560).
3. Гргур Јакшић и Војислав Ј. Вучковић, *Покушај анексије Босне и Херцеговине (1882–1883)*, Београд, 1954, 64 стр. (П. о. из: Глас САН CCXIV, Одељење друштвених наука, н. с., књ. 3) (Rés.: Tentative d'annexion de la Bosnie-Herzégovine en 1882–1883).
4. *Пад Генералне уније и проглас Краљевине (1882)*, Београд, 1956, 52 стр. (П. о. из: Глас САН CCXVIII, Одељење друштвених наука, н. с., књ. 4) (Rés.: La chute de l'Union Générale et la proclamation du Royame [1882]).
5. *Дипломатска историја српско-бугарског рата (1885–1886)*, Београд, 1956, 118 стр. (Српска академија наука. Посебна издања, књ. CCLI, Одељење друштвених наука, н. с., књ. 16) (Rés.: Histoire diplomatique de la guerre serbo-bulgare [1885–1886], стр. 107–113).

КРИТИЧКА ИЗДАЊА ИЗВОРА

6. Гргур Јакшић и Војислав Ј. Вучковић, *Француски документи о Првом и Другом устанку (1804–1830)*, Београд, 1957, 136 стр. (Српска академија наука. Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, III одељење, књига XVII) (Rés.: Documents français relatifs a la Première et Deuxième insurrection serbe [1804–1830]).
7. *Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабсбуршке монархије 1859–1874* (L'action politique de la Serbie dans les pays yougoslaves de la Monarchie des Habsbourg), Београд, 1965, 497 стр. (Српска академија наука, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, I одељење, књ. XXVII).

   * Аутор доноси 252 документа на српском, хрватском, француском и немачком језику.

СТУДИЈЕ, ЧЛАНЦИ И ДРУГИ ПРИЛОЗИ

1951.

8. Владика Раде и покушаји Турске да покори Црну Гору, *Летопис Матице српске*, књ. 368, октобар 1951, 279–285.
9. Светозар Милетић и Србија (1861–1869), *Годишњак Историјског друштва Војводине*, Нови Сад, 1951, 79–89.

1952.

10. Вук Караџић и Светозар Милетић, *Летопис Матице српске*, књ. 370, новембар 1952, 342–346.

1953.

11. Војвођанско питање у односима између Србије и Мађара од 1859. до 1868, *Зборник Матице српске*, сер. друштв. наука, књ. 5, 1953, 26–39 (Rés.: La question de la Voïvodine dans les relations entre la Serbie et les Hongrois de 1859 a 1868, стр. 38–39).

1954.

12. Učešće Hrvata u pripremi Garašaninovog „Načertanija“, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 3, 1954, 44–58 (Rés.: La participation des Croates aux travaux preparatoires du „Plan“ de Garašanin, str. 56–58).
13. Национално-револуционарна акција Србије у Војној граници, *Зборник Матице српске*, сер. друштв. наука, књ. 9, 1954, 3–23 (Rés.: L’action nationale et révolutionnaire de la Serbie dans les Confins Militaires, стр. 22–23).
14. Змај на Омладинској скупштини у Београду (1867), *Летопис Матице српске*, књ. 374, септембар 1954, 207–212.
15. Гргур Јакшић и Војислав Ј. Вучковић, Покушај анексије Босне и Херцеговине (1882–1883), *Глас САН* CCXIV, Одељење друштвених наука, н. с., књ. 3, 1954, 47–110 (Rés.: Tentative d’annexion de la Bosnie-Herzégovine en 1882–1883). [Уп. бр. 3]
16. Politika Osovine prema Jugoslaviji 1936–1941 (u svetlosti objavljenih osovinskih dokumenata), *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 2, 1954, 22–43 (Rés.: La politique de l’Axe envers la Yougoslavie 1936–1941 [d’après les documents italo-allemands publiés], str. 41–43).
17. Documents on German Foreign Policy 1918–1945, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 1, 1954, 125–126. (prikaz)

1955.

18. Arbanasko-južnoslavenski odnosi [od kraja XV v. do 1954], *Enciklopedija Jugoslavije* 1, Zagreb 1955, 155–159.
19. Afera sa oružjem (1862–63), *Ibid.*, 18.
20. Ristić, Strossmayer i Vagnerova afera (1870), *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 1, 1955, 24–48 (Rés.: Ristić, Strossmayer et l'Affaire de Wagner [1870], str. 45–48).
21. Дон Иван Мусић и „Цетињски догађај" из 1883. године, *Историски записи*, 1–2, 1955, 143–154.
22. Antić, Antonije, *Enciklopedija Jugoslavije* 1, Zagreb 1955, 118.
23. Artamonov, Viktor Aleksejevič, *Ibid.*, 218.
24. Bismarck, Otto Eduard Leopold, *Ibid.*, 584–585.
25. Bogićević, Milan, *Ibid.*, 634.
26. Bogićević, Miloš, *Ibid.*, 634–635.
27. Dr Grgur Jakšić, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 3, 1955, 416–417 (nekrolog).

1956.

28. Рад француских претставника у Србији 1848–49. на измирењу Јужних Словена са Мађарима, *Зборник Матице српске*, сер. друштв. наука, књ. 13–14, 1956, 149–158 (Rés.: L'activité déployée par les représentants de la France en Serbie en 1848-49 pour reconcilier les Slaves du Sud et les Hongrois, стр. 158).
29. Пад Генералне уније и проглас Краљевине (1882), *Глас САН*, CCXVIII, Одељење друштвених наука, н. с., књ. 4, 1956, 45–93 (Résumé: La chute de l'Union Générale et la proclamation du royame [1882], стр. 91–93). [Уп. бр. 4]
30. Histoire diplomatique de la guerre serbo-bulgare (1885–1886), *Bulletin de l'Académie serbe des sciences*, tome XVII, Nouvelle série, Section des sciences sociales, No 4, 1956, 47–53.
    * Резиме рада бр. 5.
31. Париски комитет трију народности (1896), *Зборник Матице српске*, сер. друштв. наука, књ. 15, 1956, 50–61 (Rés.: Le Comité des trois nationalités (constitué à Paris en 1896), стр. 60–61).
32. L'influence des guerres de libèration des peuples yougoslaves [aux XIXème et XXème siècles] sur l'évolution du droit international public, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 1, 1956, 173–181.
33. Bourqueney, François-Adolphe comte de, *Enciklopedija Jugoslavije* 2, Zagreb 1956, 165.

34. Bratianu Dimitrije, *Ibid*., 186.
35. Butenjev (Butenev), Apolinarije Petrovič, *Ibid*., 313.
36. Bystrzonowsky, Ludwik Tadeusz Szafraniec, *Ibid*., 318.
37. Carigradski mir, 1914, *Ibid*., 328.
38. Cukić, Kosta, *Ibid*., 506.
39. Czajkowski, Michał (Sadik-paša), *Ibid*., 512.
40. Czartoryski, Adam, *Ibid*., 512.
41. Deligradski događaj (1876), *Ibid*., 683.
42. Denis, Ernest, *Ibid*., 690.
43. Dimitrije Đorđević: Izlazak Srbije na Jadransko more i konferencija ambasadora u Londonu 1912, piščevo izdanje, Beograd 1956, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 2, 1956, 362–363. (prikaz)

1957.

44. Knez Miloš i osnovna politička misao sadržana u Garašaninovom „Načertaniju“, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 1, 1957, 35–44 (Résumé: Le prince Miloš et l'idée politique fondamentale du „Plan“ de Garašanin, str. 43–44).
45. La crise serbe dans la Question d'Orient (1842–1843), *Bulletin de l'Academie Serbe*, tome XIX, Nouvelle série, Section des sciences sociales, No 5, 1957, 33–34.
    * Резиме рада бр. 1.
46. Misija Jovana Marinovića u Petrogradu 1876, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 3, 1957, 352–372 (Rés.: La mission de Jovan Marinović à Saint-Pétersbourg en 1876, str. 371–372).
47. Покушај краља Милана да се кандидује на бугарски престо (1887), *Глас САН*, CCXXVI, Одељење друштвених наука, н. с., књ. 6, 1957, 119–142 (Rés.: Une tentative de candidature du roi Milan au trône de Bulgarie [1887], стр. 138–139).
48. Јован Жујовић и завереничко питање, *Књижевност*, књ. XXV, св. 11, (новембар) 1957, 480–484.
49. Dragovan Šepić, Supilo u emigraciji, „Jadranski zbornik“, god. I, Rijeka–Pula, 1956, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 1, 1957, 116–117. (prikaz)

1958.

50. Diplomatija, *Enciklopedija Jugoslavije* 3, Zagreb 1958, 1.
51. Diplomatija. Srbija (XIX i XX v.), *Ibid.*, 2–3.
52. Diplomatija. Jugoslavija, *Ibid.*, 3–4.

53. Englesko-južnoslavenski odnosi. Politički odnosi u XIX i XX v., *Ibid.*, 240–243.
54. Francusko-jugoslovenski odnosi. Politički odnosi u XIX i XX v., *Ibid.*, 357–359.
55. Grčko-južnoslovenski odnosi. Politički odnosi u XIX i XX v., *Ibid.*, 591–597.
56. Dunavska konfederacija, *Ibid.*, 176–177.
57. Milovan Đ. Milovanović na Drugoj konferenciji mira u Hagu (1907), *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 2, 1958, 352–360 (Rés.: Milovan Dj. Milovanović à la Deuxième conférence de la paix de la Haye [1907], str. 360).
58. Dračka kriza 1912–13, *Enciklopedija Jugoslavije* 3, Zagreb 1958, 66.
59. Etem (Edhem)-paša, *Ibid.*, 271.
60. Fadejev (Fadeev), Rostislav Andrejević, *Ibid.*, 284.
61. Fuad-paša, *Ibid.*, 410.
62. Gavrilović, Mihailo, *Ibid.*, 433.
63. German, Mihailo Todorović, *Ibid.*, 454.
64. Gladstone, William Ewart, *Ibid.*, 462.
65. Gorčakov, Aleksandr Mihajlovič, *Ibid.*, 492.
66. Grey of Fallodon, Edward, *Ibid.*, 621.
67. Hartwig, Nikolaj Henrikovič, *Ibid.*, 661–662.

1959.

68. Неуспела политичка акција Матије Бана 1860–1861, *Историјски часопис*, IX–X, 1959, 381–409 (Rés.: Une enterprise politique manquée de Matija Ban en 1860–1861, стр. 407–409).
69. La chute de l'Union Générale et la proclamation du royame (1882), *Bulletin de l'Academie Serbe*, tome XXIV, Nouvelle série, *Section des sciences sociales*, No 7, 1959, 105–108.
    * Резиме рада бр. 29.
70. Diplomatska pozadina ujedinjenja Srbije i Crne Gore, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 2, 1959, 227–261 (Rés.: L'arrière-plan diplomatique de l'union de la Serbie et du Montenegro, str. 259–261).

1960.

71. Револуционарна младост Тина Ујевића, *Зборник историје књижевности САН*, I, 1960, 163–202 (Rés.: La jeunesse révolutionnaire de Tin Ujević, str. 201-202).

72. Hodges, George Lloyd, *Enciklopedija Jugoslavije* 4, Zagreb 1960, 20.
73. Hristić, Filip, *Ibid.*, 29.
74. Hristić, Nikola, *Ibid.*, 29–30.
75. Ignjatjev, Nikolaj Pavlovič, *Ibid.*, 316.
76. Jakšić, Grgur, *Ibid.*, 452.
77. Jakšić, Svetolik, *Ibid.*, 453.

1961.

78. Prilog proučavanju postanka „Načertanija“ (1844) i „Osnovnih misli“ (1847), *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 1, 1961, 49–79 (Rés.: Contribution a l'étude de l'origine du „Plan“ [„Načertanije“] – 1844 et des „Pensées fondamentales“ – 1847, str. 77–79).
79. Пензионисање Милана Ракића, *Зборник историје књижевности САН*, II, 1961, 233–244 (Rés.: La mise à la retraite de Milan Rakić, str. 342-244).
80. Interniranje jugoslovenskih konzularnih predstavnika u Nemačkoj za vreme Drugog svetskog rata, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 2, 1961, 246–254 (Rés.: L'internement des représentants consulaires yougoslaves en Allemagne pendant la Deuxième guerre mondiale, str. 253–254).
81. Winston S. Churchill, The Second World War, I–VI, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 3, 1961, 329–335. (prikaz)

1962.

82. Katarina II, ruska carica, *Enciklopedija Jugoslavije* 5, Zagreb 1962, 226.
83. Krimski rat (1853–56), *Ibid.*, 396.
84. Kaljević, Ljubomir, *Ibid.*, 181.
85. Karcov, Andrej Nikolaevič, *Ibid.*, 209.
86. Katić, Dimitrije, *Ibid.*, 227.

1963.

87. Из односа Србије и Југословенског одбора, *Историјски часопис*, XII-XIII (1963) 345–387 (Rés.: Du probleme des rapports entre la Serbie et le Comité yougoslave, стр. 386–387).

1964.

88. Dimitrije Đorđević: Milovan Milovanović, Beograd 1962, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 3, 1964, 508–510. (prikaz)

1965.

89. Napoleon I (Napoleonov pohod na Egipat), *Enciklopedija Jugoslavije* 6, Zagreb 1965, 201.
90. Požunski mir, *Ibid.*, 579.
91. Pariski mir 1856, *Ibid.*, 429.
92. Preobraženska skupština, *Ibid.*, 603.
93. Nejski mirovni ugovor, 1919, *Ibid.*, 268.
94. Marinović, Jovan, *Ibid.*, 19.
95. Mihailović, Stevan-Stevča, *Ibid.*, 99.
96. Milenković, Atanasije (Tasa), *Ibid.*, 108–109.
97. Nikolić, Andra, *Ibid.*, 289–290 (sa Dušanom Milačićem)
98. Nikolić, Atanasije, *Ibid.*, 290.
99. Novaković, Milan, *Ibid.*, 307.
100. Obrenovići, dinastija, *Ibid.*, 362.
101. Obrenović, Jevrem, *Ibid.*, 362.
102. Obrenović, Mihailo, *Ibid.*, 364–366.
103. Obrenović, Milan, *Ibid.*, 366–367.
104. Obrenović, Aleksandar, *Ibid.*, 367.
105. Orešković, Antonije, *Ibid.*, 388.
106. Petronijević, Avram, *Ibid.*, 481.
107. Petrović, Petar-Pecija, *Ibid.*, 488.
108. Petrović, Vukašin, *Ibid.*, 491.
109. Pirićanac, Milan, *Ibid.*, 504–505.
110. Popović, Damjan, *Ibid.*, 555.
111. Protić, Aleksandar, *Ibid.*, 632.
112. Protić, Đorđe, *Ibid.*, 632.

1966.

113. Односи између Илије Гарашанина и Јована Ристића, *Глас САНУ* CCLXVIII, Одељење друштвених наука, књ. 13, 1966, 133–174 (Rés.: Les relations entre Ilija Garašanin et Jovan Ristić, стр. 171–174).
114. Унутрашње кризе Србије и Први светски рат, *Историјски часопис*, XIV–XV, 1966, 173–229 (Rés.: Les crises politiques en Serbie et la Première guerre mondiale, стр. 224–229).

1968.

115. Radonjić Mihajlo-Miljko, *Enciklopedija Jugoslavije* 7, Zagreb 1968, 25.
116. Rakovski, Georgi, *Ibid.*, 37.

1971.

117. Žujović, Jovan, *Enciklopedija Jugoslavije* 8, Zagreb 1971, 649.

1980.

118. Bismarck, Otto, *Enciklopedija Jugoslavije* 1, Zagreb 1980^2, 740–741.

1981.

119. Bogićević, Milan, *Enciklopedija Jugoslavije* 2, Zagreb 1981^2, 25.
120. Bourqueney, François-Adolphe, comte de, *Ibid.*, 384.
121. Brătianu, Dimitrie, *Ibid.*, 408.
122. Bystrzonowsky, Ludwik Tadeusz, *Ibid*., 598.
123. Carigradski mir, *Ibid*., 607.

1984.

124. Deligradski događaj, *Enciklopedija Jugoslavije* 3, Zagreb 1984^2, 410.
125. Diplomacija (Diplomatija), *Ibid*., 467.
126. Diplomacija (Diplomatija): Srbija, XIX i XX vek, *Ibid*., 470–471.
127. Dračka kriza, *Ibid*., 539.
128. Dunavska konfederacija, *Ibid*., 687–688.
129. Cukić, Kosta, *Ibid*., 170.
130. Czartoryski, Adam, *Ibid*., 177.

1986.

131. Francusko-jugoslavenski odnosi. Odnosi u XIX i XX v. (do kraja I svetskog rata), *Enciklopedija Jugoslavije* 4, Zagreb 1986^2, 222–226 (чланак допунила Љиљана Алексић Пејковић).
132. Grčko-jugoslavenski (jugoslovenski) odnosi. Politički odnosi u XIX i XX v. [do 1918], *Ibid.*, 565–571.
133. Etem (Edhem)-paša, *Ibid*., 70.
134. Fadejev, Rostislav Andrejevič, *Ibid*., 87.
135. Fuad-paša, *Ibid*., 291.
136. Gavrilović, Mihailo, *Ibid*., 325.
137. German, Mihailo Todorović, *Ibid*., 366.
138. Gladstone, William Ewart, *Ibid.*, 378.
139. Gorčakov, Aleksandar Mihailovič, *Ibid.*, 432.
140. Grey of Fallodon, *Ibid.*, 595.
141. Hartwig, Nikolaj Henrikovič, *Ibid.*, 676.
142. Hodges, George Lloyd, *Ibid.*, 722.
143. Hristić, Filip, *Ibid.*, 744.
144. Hristić, Nikola, *Ibid.*, 745.

1988.

145. Ignjatjev, Nikolaj Pavlovič, *Enciklopedija Jugoslavije* 5, Zagreb 1988², 482–483.
146. Jakšić, Grgur, *Ibid.*, 759.
147. Jakšić, Svetolik, *Ibid.*, 760.

1990.

148. Kaljević, Ljubomir, *Enciklopedija Jugoslavije* 6, Zagreb 1990², 655.
149. Karcov, Andrej Nikolajevič, *Ibid.*, 698.
150. Katić, Dimitrije, *Ibid.*, 730.

РАДОВИ У РУКОПИСУ

– Тајна конвенција између Н. Пашића и Есад-паше из септембра 1914.
– Покушај регента Александра да формира владу на челу са војводом Ж. Мишићем (почетак 1916)
– Дневник Alberta Maleta (1893–1894) (приредио за штампу заједно са Гргуром Јакшићем)

Напомена: В. Ј. Вучковић написао је и више одредница у *Enciklopediji Leksikografskog zavoda Jugoslavije* (Загреб, 1955–1964), али ти непотписани чланци нису могли бити обухваћени овом библиографијом.

ИЗБОР ИЗ ЛИТЕРАТУРЕ О ВОЈИСЛАВУ Ј. ВУЧКОВИЋУ

Димитрије Ђорђевић, Војислав Ј. Вучковић (са библиографијом објављених научних радова), *Историјски часопис*, XIV-XV (1965), 619–622.

Stevan K. Pavlowitch, Vojislav J. Vučković (1911–1964), *Slavic and East European Review*, Vol. 43 (1964-1965), 424–425.

Михаило Војводић, Вучковић Ј. Војислав, у: *Енциклопедија српске историографије*, прир. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд: Knowledge, 1997, 323.

Коста Ст. Павловић, Војислав Ј. Вучковић, у: Idem, *Онакви какве сам их знао*, Београд: Откровење, 2004, 87–105.

Приредио Властимир ЂОКИЋ

Прилог за библиографију Мајкла Боре Петровића (1922–1989)

Ове године навршило се три и по деценије од смрти Мајкла (Михаила) Боре Петровића (1922–1989), једног од утемељитеља послератних словенских и источноевропских студија у Сједињеним Америчким Државама.

Мајкл Петровић рођен је 1922. године у Кливленду (Охајо) у породици православног свештеника пореклом из Лике и мајке Хрватице. Студирао је и дипломирао (1943) на Western Reserve University (Кливленд), а након тога је, до 1946, служио у Одељењу стратешких служби као истраживач аналитичар у Вашингтону, затим у Каиру, па Баriју, да би напослетку боравио и у Југославији као члан независне војне мисије код маршала Тита.

Као стипендиста Рокфелерове фондације усавршавао се у области проучавања Русије и Балкана, магистрирао је на Колумбија универзитету 1949, а исте године је стекао и магистратуру на Карловом универзитету у Прагу где је започео своја истраживања о феномену руског панславизма. На исту тему је и докторирао, на Колумбија универзитету, 1955.

Следеће године постао је професор на Универзитету Висконсин у Медисону, на коме је од 1950. предавао руску и југоисточноевропску историју. Цео радни век до 1988. године провео је на том универзитету уживајући углед изузетно успешног наставника.

Централне области Петровићевог истраживачког бављења су: I) историја Русије и СССР, у ком оквиру је написао, поред универзитетског приручника и монографије и веома цењену књигу о руском панславизму; II) историја модерне Србије у ком оквиру је дао пре свега обимну синтезу која и данас ужива глас најбољег дела на западним језицима; III) историја јужнословенске историографије, из које области је дао чак 20 радова укључујући и један библиографски водич: шест на теме хрватске, пет из области српске, четири из бугарске, три из југословенске те један рад из области словеначке историографије; те, најзад IV) историја Југославије. Мањи број радова објавио је и на теме из историје Источне Европе и историје Бугарске. Најзад, коаутор је једног уџбеника светске историје.

Мајкл Боро Петровић је уз сав свој наставнички и истраживачки, као и организациони активизам у домену развоја научних студија, преводио и дела југословенског дисидента Милована Ђиласа.

Библиографија која следи не може се сматрати целовитом и коначном, али се надамо да може бацити светло на животно прегнуће и дело једног од најистакнутијих међу историчарима балканског порекла који су деловали у САД у другој половини XX века.

ТЕЗА

The Emergence of Russian Panslavism, *1856–1870.* Thesis (Ph. D.), Columbia University, 1955.

НАУЧНИ РАДОВИ

1947.

1. *Juraj Križanić: a Precursor of Pan-Slavism*, American Slavic and East European Review, Vol. 6, No. 3/4 (Dec., 1947), 75–92.
2. *The Central Government of Yugoslavia*, Political Science Quarterly, Vol. 62, No. 4 (Dec., 1947), 504–530.

1948.

3. Joseph S. Roucek, Balkan Politics: International Relations in No Man's Land, Political Science Quarterly, Vol. 63, No. 4 (Dec., 1948), 615–616.

1949.

4. Slavjanskij sbornik (Slavic Collection). Dokumenty k istorii slavjanovedenija v Rossii (1850–1912) (Documents on the History of Slavic Studies in Russia, 1850–1912), ed. by B. D. Grekov, V. R. Lejkina-Svirskaja, L. V. Razumovskaja, The American Slavic and East European Review, Vol. 8, No. 2 (Apr., 1949), 149–150.

1950.

5. N. P. Farberov, Gosudarstvennoe pravo stran narodnoj demokratii, The American Slavic and East European Review, Vol. 9, No. 3 (Oct., 1950), 221–222.

1951.

6. *America and Russia*, Madison, Wis.: University of Wisconsin, 1951, 10 p.
7. C. H. Andrusyshen, Readings in Ukrainian Authors, Books Abroad, Vol. 25, No. 4 (Autumn, 1951), 396.

1952.

8. *L'udovít Stúr and Russian Panslavism*, Journal of Central European Affairs, XII (April, 1952), 1–19.
9. *Some of the Problems of Land Tenure in Eastern Europe*, Land Economics, Vol. 28, No. 1 (Feb., 1952), 30–36.
10. R. G. A. de Bray, Guide to the Slavonic Languages, Books Abroad, Vol. 26, No. 2 (Spring, 1952), 197.

1953.

11. *Russian Panslavists and the Polish Uprising of 1863*, Harvard Slavic Studies, I (1953), 218–248.
12. *The Russian Revolution: Historical View*, Kalamazoo College Review, 1953.
13. A. Tyrkova-Williams, Na putiakh k svobode, Books Abroad, Vol. 27, No. 2 (Spring, 1953), 208.
14. Iuri Elagin, Ukroshchenie iskusstv, Books Abroad, Vol. 27, No. 2 (Spring, 1953), 209.
15. Adam B. Ulam, Titoism and the Cominform, The American Slavic and East European Review, Vol. 12, No. 2 (Apr., 1953), 285–286.
16. Hans Kohn, Pan-Slavism: Its History and Ideology, The American Slavic and East European Review, Vol. 12, No. 3 (Oct., 1953), 419–421.
17. Vladimir Dedijer, Tito, Political Science Quarterly, Vol. 68, No. 4 (Dec., 1953), 610–613.

1954.

18. Anton Ciliga, La Yougoslavie sous la menace intérieure et extérieure, The American Slavic and East European Review, Vol. 13, No. 1 (Feb., 1954), 133–134.

1955.

19. *Catherine II and a False Peter III in Montenegro*, The American Slavic and East European Review, Vol. 14, No. 2 (Apr., 1955), 169–194.

1956.

20. The Emergence of Russian Panslavism, 1856–1870, New York: Columbia University Press, 1956, 312 p. (Studies of the Russian Institute of Columbia University)
    * Reprinted in 1958, 1966, 1985.
21. *The Rise of Modern Serbian Historiography*, Journal of Central European Affairs, Vol. 16, No. 1 (April 1956), 1–24.
22. *Yugoslav Historiography, 1945–1955*, US Dept. of State. External Research Staff. External research paper, no. 1272, April 5, 1956, pp. 1–11.
23. The Agricultural Economy of the Danubian Countries 1935-45 by S. D. Zagoroff, Jenö Vérh, Alexander D. Bilimovich, Agricultural History, Vol. 30, No. 4 (Oct., 1956), 191–192.
24. A. Bonifačić and C. S. Mihanovich (eds.), The Croatian Nation in Its Struggle for Freedom and Independence. A Symposium, 1955, Journal of Central European Affairs, Vol. 16, 1956, 285–286.
25. Wolfe on Russia. Six Keys to the Soviet System, by Bertram D. Wolfe, Beacon Press, The Progressive, Vol. 20, No. 7 (July, 1956), 30–31.

1957.

26. John A. Armstrong, Ukrainian Nationalism 1935–1949, The Journal of Politics, Vol. 19, No. 1 (Feb., 1957), 126–127.
27. The God That Failed. The New Class, by Milovan Djilas, Frederick Praeger, The Progressive, Vol. 21, No. 11 (Nov., 1957), 46–47.

1958.

28. *Dalmatian Historiography in the Age of Humanism*, Medievalia et Humanistica, Vol. 12 (1958), 84–103.
29. *Titoism*, Milwaukee, Wis., 1958, 14 p. (Marquette University. Slavic Institute. Papers, no. 3)
    * Delivered at the Slavic Institute Conference on National Communism, at Marquette University, November 2, 1958, sponsored by the Social Science Research Council, New York City.
30. Robert F. Byrnes (ed.), Yugoslavia, Political Science Quarterly, Vol. 73, No. 2 (Jun., 1958), 303–305.
31. Victor S. Mamatey, The United States and East Central Europe, 1914–1918. A Study in Wilsonian Diplomacy and Propaganda, The Wisconsin Magazine of History, Vol. 41, No. 4 (Summer, 1958), 302–303.

1959.

32. Charles Jelavich, Tsarist Russia and Balkan Nationalism: Russian Influence in the Internal Affairs of Bulgaria and Serbia, 1879–1886, The American Historical Review, Vol. 64, No. 4 (Jul., 1959), 958–959.

1961.

33. 'Our Man in Moscow'. Moscow Journal. The End of Stalin, by Harrison E. Salisbury. University of Chicago Press, The Progressive, Vol. 25, No. 12 (Dec., 1961), 43–44.

1962.

34. Richard Pipes, The Russian Intelligentsia, The American Historical Review, Vol. 67, No. 3 (Apr., 1962), 722–723.

1963.

35. The Italo-Yugoslav Boundary Question, 1914–1915, in Alexander Dallin et al. (eds.), *Russian Diplomacy and Eastern Europe 1914–1917*, New York: King's Crown Press, 1963, 162–193.
36. *The Rise of Modern Slovenian Historiography*, Journal of Central European Affairs, 22 (1963), 440–467.
37. V. I. Semevskii (1848–1916): Russian Social Historian, in John Shelton Curtiss (ed.), *Essays in Russian and Soviet History*. *In Honor of Geroid Tanquary Robinson*, New York: Columbia University Press, 1963, 63–84.

1964.

38. The Soviet Union, Boston: Ginn and Company, 1964, 122 p. (Today's world in focus)
    * Reprinted in 1966, 1970, and 1974.
39. Richard Pipes, Social Democracy and the St. Petersburg Labor Movement, 1885–1897, The American Historical Review, Vol. 69, No. 2 (Jan., 1964), 457–458.
40. David Footman, International Communism, The Slavic and East European Journal, Vol. 8, No. 2 (Summer, 1964), 223–224.

1967.

41. *How Justinian became a Slav: The Story of a Forgery*, Balkan Studies, Vol. 8, No. 1 (1967), 1–28.
42. *The Russian Image in Renascence Bulgaria (1760–1878)*, East European Quarterly, Vol. I, No. 2, 1967, 87–105.

43. *Comments*, Austrian History Yearbook, Vol. III, Part 3, 1967, 129–135.
* Comments on the papers of professors Friedrich Engel-Janosi and Emanuel Turczynski.

1968.

44. The Peasant in Nineteenth-Century Historiography, in W. S. Vucinich (ed.), *The Peasant in Nineteenth-Century Russia*, Stanford: University Press, 1968, 191–230.
45. Significance of the Yougoslav „Heresy", in R. V. Burks (ed.), *The Future of Communism in Europe*, Detroit: Wayne State University, 1968, 69–102.
46. David MacKenzie, The Serbs and Russian Pan-Slavism, 1875–1878, The Russian Review, Vol. 27, No. 2 (Apr., 1968), 239–241.

1969.

47. [Bibliography of works on history, religion and culture in Bulgaria and Yugoslavia], in Paul L. Horecky (ed.), *Southeastern Europe: A Guide to Basic Publications*, Chicago: University of Chicago Press, 1969.
48. Richard T. De George, Patterns of Soviet Thought: The Origins and Development of Dialectical and Historical Materialism, The American Historical Review, Vol. 74, No. 3 (Feb., 1969), 1046–1047.

1970.

49. The Emergence of Modern Serbian and Bulgarian Historiography, in *Actes du Premiere Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes*, Vol. V. *Histoire (Deuxième moitié du XIXe s. – XXe s.)*, Sofia, 1970, 297–309.

1972.

50. *Yugoslavia: Religion and the Tensions of a Multi-National State*, East European Quarterly, Vol. 6, No. 1 (March, 1972), 118–135.

1974.

51. Yugoslavia. A Bibliographic Guide*, Library of Congress, Washington, D.C., 1974, xi, 270 p.*

1975.

52. The Independent American Military Mission and Yugoslav-American Relations, 1944–1945, in Thomas Hammond (ed.), *The Anatomy of Communist Take-Overs*, New Haven, Conn., Yale University Press, 1975.

53. Population Structure, in Klaus-Detlev Grothusen (Hrsg.), *Südosteuropa – Handbuch, 1. Jugoslawien*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1975, 322–344.
54. Alex N. Dragnich, Serbia, Nikola Pasic, and Yugoslavia, Slavic Review, Vol. 34, No. 3 (Sep., 1975), 639–640.

1976.

55. A History of Modern Serbia, 1804–1918, 2 Vols., New York and London: Harcourt Brace Jovanovich, 1976, xx, 731 p., 9 maps, 2 genealogical charts, 26 b/w illustrations.
    * Reprinted in 2006.
56. *Bulgarian Historical Studies in America*, Bulgaria Past and Present, Columbus, Ohio, 1976, 99–107.

1978.

57. *Croatian Humanists and the Writing of History in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Slavic Review, Vol. 37, No. 4 (Dec., 1978), 624–639.
58. The Social and Political Role of the Muscovite Fools-in-Christ: Reality and Image, *Forschungen zur Osteuropäische Geschichte*, Bd. 25 (1978).
59. *American Work on East European history, 1966–1976*, Balkanistica 4, 1977–78, 89–122.
60. *Continuing nationalism in Yugoslav historiography*, Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity, Vol. VI, No. 2 (Fall, 1978), 161–177.

1979.

61. *The Croatian Humanists: Cosmopolites or Patriots?,* Journal of Croatian Studies, Vol. XX (1979), 17–36.
62. *The Croatian Humanists and the Ottoman peril*, Balkan Studies, Vol. 20 (1979), 257–273.
63. *Eugene Schuyler and Bulgaria, 1876–1878*, Bulgarian Historical Review, Vol. 7, No. 1 (1979), 51–69.

1980.

64. Religion and Ethnicity in Eastern Europe, in Peter F. Sugar (ed.), *Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe*, Santa Barbara, Calif.: ABC Clio Press, 1980, 373–417.
65. Russia's Role in the Creation of the Yugoslav State, 1914–1918, in D. Djordjevic (ed.), *The Creation of Yugoslavia, 1914–1918*, Santa Barbara, Calif., 1980, 73–94.

66. (with Joel Halpern), Serbs, in Stephan Thernstrom (ed.), *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups*, Cambridge, Massachusetts & London, England, 1980.
67. Thoughts on the Eastern Orthodox Church in America, in C. Ward, P. Shashko and D. E. Pienkos (eds.), *Studies in Ethnicity: The East European Experience in America*, New York, 1980, 167–180.
68. *Structural History and Yugoslav Marxism*, Slavic Review, Vol. 39, No. 2 (Jun., 1980), 292–296.
    * Review of Mirjana Gross' book, *Historijska znanost: razvoj, oblik, smjerovi*, Zagreb, 1976.

1981.

69. Andrzej Walicki, A History of Russian Thought from the Enlightenment to Marxism, The American Historical Review, Vol. 86, No. 3 (Jun., 1981), 623.

1982.

70. The Role of the Serbian Orthodox Church in the First Serbian Uprising 1804–1813, in W. S. Vucinich (ed.), *The First Serbian Uprising, 1804–1813*, Boulder, Colo., 1982, 259–302.
71. The Romantic Period of Bulgarian Historiography: From Paisii to Drinov, in *Bulgaria Past and Present. Proceedings of the Second International Conference on Bulgarian Studies held at Druzhba, Varna, June 13–17, 1978* (Sofia: Bulgarian Academy of Sciences, 1982), 128–137.
72. *Milan Milićević in Serbian Historiography*, Serbian Studies, Vol. 2, No. 1 (Fall, 1982), 3–12.
73. The View from Yugoslavia, in Thomas T. Hammond (ed.), *Witnesses to the Origins of the Cold War*, Seattle: University of Washington Press, 1982, 34–59.

1983.

74. The Serbian Tsar Stephen Dušan the Mighty, in Vasa D. Mihailovich (ed.), Landmarks in Serbian Literature and Culture: Essays, Pittsburgh: Serb National Federation, 1983, 43–61.
75. Prince Miloš Obrenović (1780–1860): Paradoxical Hero, *ibid.*, 159–173.
76. Filip Višnjić: Serbian Poet and Historian, in Josip Matešić und Erwin Wedel (Hrsg.), *Festschrift für Nikola R. Pribić*, Neuried: Hieronymus-Verlag, 1983, 259–269.

1985.

77. Pupin u srpsko-američkom životu pre Prvog svetskog rata, u: *Zbornik radova Međunarodnog naučnog skupa Život i delo Mihajla Idvorskog Pupina, Novi Sad, Idvor, 4–7. oktobar 1979* / ur. Ivan Čizmić et al., Novi Sad, 1985, 291–294. [Up. br. 83]
78. *Slobodan Jovanović (1869–1958): The Career and Fate of a Serbian Historian*, Serbian Studies, Vol. 3, No. 1-2 (1984–1985), 3–25.
79. Ivo Banac, The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics, Slavic Review, Vol. 44, No. 2 (Summer, 1985), 369–370.

1986.

80. *Croatian Humanism and the Italian Connection*, Journal of Croatian Studies, 27 (1986), 78–90.
81. *The Causes of Serbo-Bulgarian War of 1885: A Century of Serbian Historical Opinion*, Serbian Studies, Vol. 3, No. 3-4 (1985–1986), 3–29.

1987.

82. Веселин Трайков, Петър Шопов, Майкъл Петрович, *Юджийн Скайлър и българите: изследвания и документи*, София: Наука и изкуство, 1987, 187 стр. [Up. br. 63]
83. *Pupin in Serbian-American Life before the First World War*, Serbian Studies, Vol. 4, No. 1-2 (Fall/Spring 1986–1987), 5–27.

1988.

84. *Karadžić and Nationalism*, Serbian Studies, Vol. 4, No. 3 (Spring, 1988), 41–57.

1992.

85. *The Rise of a Critical School of Bulgarian Historiography: Palauzov and Drinov*, Balkanistica, VII, 1992, 91–100.

2000.

86. Religion and Ethnicity in Eastern Europe, in J. Hutchinson & A. D. Smith (eds.), *Nationalism: Critical Concept in Political Science*, Vol. IV, London, 2000, 1356–1381. [Up. br. 64]

УЏБЕНИЦИ И НАСТАВНИ ПРИРУЧНИЦИ

87. EUROPE IN REVIEW: READINGS AND SOURCES SINCE 1500 / Edited by George L. Mosse, Rondo E. Cameron, Henry B. Hill and Michael B. Petrovich, Chicago: Rand McNally & Co., 1957, 573 p. Reprinted in 1964 (Revised edition)
    * A book of some 270 significant readings and documents in European history since 1500. Selections are arranged topically and chronologically, and are mostly contemporary with the period under discussion.
88. RUSIAN HISTORY. A STUDY GUIDE, 2 vols., Madison, Wis., 1965–1966.
89. Michael B. Petrovich, Philip Curtin, THE HUMAN ACHIEVEMENT: CULTURE AREA APPROACH TO WORLD HISTORY, Morristown, N.J.: Silver Burdett Co., 1967, 805 p.
90. EAST ASIA, [S. l.]: Silver Burdett Co., 1970, 170 p. (Culture Area Studies)
91. INDIA AND SOUTHEAST ASIA, [S. l.]: Silver Burdett Co., 1970, 170 p. (Culture Area Studies)

АУДИО ЗАПИСИ ЈАВНИХ ПРЕДАВАЊА

92. THE HISTORY OF RUSSIA, 800-1800. 37 classroom lectures. Broadcast on the Wisconsin Public Radio University of the Air.
    * 32 kasete u ukupnom trajanju od 16 časova, izd. Wisconsin Public Radio.
93. THE THEORY AND PRACTICE OF COMMUNISM. A series of 13 lectures, 1967 (Radio Station, Madison, Wisconsin)

VARIA

94. Russia and the Communist Way of Life, in F. Daniels and T. Smith (eds.), *The Challenge of Our Time: Contemporary trends in science and human affairs as seen by twenty professors at the University of Wisconsin*, Minneapolis: Burgess Pub. Co., 1953.
    * Reprinted in 1971.
95. *Mokranjac – The Serbian Palestrina*, One Church, Vol. XI, No. 11-12 (November – December, 1957), 373–376.
96. Teaching about Russia and Eastern Europe, in *The Social Studies and the Social Sciences.* Sponsored by the American Council of Learned Societies

and the National Council for the Social Studies, New York: Harcourt, Brace & World, Inc., 1962, 241–281.
97. *United States Policy in East Europe*, Current History, Vol. 52, No. 308 (April, 1967), 193–199, 243–244.
98. *John Reed in Serbia 1915*, Serb World, Vol. 3, No. 3 (July-August-September, 1982).
99. *Koliko Srba ima u Americi? Neki statistički problemi*, Međunarodni problemi /Beograd/, 3-4, 1982.
100. *Nikola Tesla: The Known, Unknown and Unknowable*, The Tesla Journal, 1983.

РАДОВИ У РУКОПИСУ

Nationalism and Communism in Yugoslavia, 1968 (unpublished typescript of 92 pages).

The Problem of Nationalism in Socialist Theory: The Yugoslav Critique of Stalin Theory (paper read on a Fifth National Convention of the American Association for the Advancement of Slavic Studies, Dallas, Texas, March, 15–18, 1972).

ПРЕВОДИ

1. Jovan Duchich, ALEKSA SCHANTICH, transl. Michael B. Petrovich, Chicago: Palandech's Publishing House, 1952, 19 p.
2. Milovan Djilas, LAND WITHOUT JUSTICE, transl. Michael B. Petrovich, New York: Harcourt Brace, and Co., 1958.
3. Milovan Djilas, CONVERSATIONS WITH STALIN, transl. Michael B. Petrovich, New York: Harcourt Brace, and Co., 1962.
4. Milovan Djilas, NJEGOŠ: POET, PRINCE, BISHOP, translated and introduced by Michael B. Petrovich, New York: Harcourt Brace & World, 1966.
5. Milovan Djilas, WARTIME, transl. Michael B. Petrovich, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1977.
6. Milovan Djilas, OF PRISONS AND IDEAS, transl. Michael B. Petrovich, San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1986.

ИЗБОР ИЗ ЛИТЕРАТУРЕ О МАЈКЛУ Б. ПЕТРОВИЋУ

Directory of American Scholars, History 1, New York 1978[7], p. 533.

M. W. Curran, Professor Michael Boro Petrovich (1922–1989), Slavic Review, Vol. 48, No 4 (1989), 721–722.

Ph. Shashko, Professor Michael Boro Petrovich (1922–1989), Études balkaniques 1 (1990), 146–148.

John R. Lampe, In memoriam Michael Boro Petrovich 1922–1989: Balkan Historian, American Slavicist and Religious Renaissance Man, Balkanistica, VIII, 1992, vii–xv.

С. Ћирковић, Петровић Мајкл Боро, у: Енциклопедија српске историографије, прир. С. Ћирковић и Р. Михаљчић, Београд: Knowledge, 1997, 576.

Приредио Властимир ЂОКИЋ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXXIII (2024) 467–468
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXXIII (2024) 467–468

IN MEMORIAM

Драгослав Опсеница
(1949–2024)

Историчар, архивист, библиофил, филмофил и пасионирани читалац свега што би му дошло под руку, Драгослав Опсеница изненада се упокојио у свом дому у Београду 10. августа 2024. године. Непуних пет година делили смо канцеларију у Архиву Српске академије наука и уметности. Током заједничког рада, још више у пријатељским разговорима који су вођени дословно до последњих његових овоземаљских дана, сваки пут сам се, изнова и изнова, дивио Драгослављевој необичној ерудицији, знању и информисаности. По обиму акумулираног знања које је ненаметљиво показивао и сократовској, мајеутичкој, методи вођења разговора са сабеседницима, Драгослав Опсеница био је посве необична и особена личност. Инспиративан као саговорник и предусретљив као колега. Као дипломац професора Андреја Митровића, којег је с пијететом помињао, кретао се у кругу Митровићевих постдипломаца и докторанада. У потрази за „ангажованим и лепим" у младости и зрелијим годинама редовно је посећивао Кинотеку, рок концерте, књижевне вечери, биоскопе, галерије и друге манифестације културе и уметности. Урбани стил живота није га одвојио од његових личких корена, а страдање земљака и сународника у Другом светском рату као тешко и лично бреме носио је дубоко у себи.

Драгослав Опсеница рођен је у Београду (Земуну) 1. октобра 1949. године. Завршио је Шесту београдску гимназију. Најпре је студирао на Правном факултету Универзитета у Београду. Студије историје на

Филозофском факултету у Београду завршио је 1981. године. Кратко је радио у Југословенском библиографском институту и у Основној школи „Ћирило и Методије". Професионално се остварио у Архиву Српске академије наука и уметности, у којем је провео радни век, од 1984. до пензионисања 2014. године. Као архивист сређивао је заоставштине Шарла Лоазоа и Луја Војновића, Александра Дерока, Филарета Гранића, Павла Вукасовића, Дејана Медаковића, Богдана Несторовића... Професија историчар-архивист определила је Опсеничину историографску продукцију. У коауторству с академиком Василијем Ђ. Крестићем, професором и директором Архива, који му је радо даривао књиге, и колегом архивистом Милетом Станићем, приредио је приручник *Водич кроз Архив Српског ученог друштва: 1864–1892*, 1–2 (2017). У „Прилозима за књижевност, језик, историју и фолклор" објавио је десетак критички приређених извора, преписке и докумената истакнутих посленика српске културе Милице Стојадиновић Српкиње, Милана Ракића, Војислава Илића, Слободана Јовановића, Јована Скерлића, Јаше Томића... Био је сарадник „Српског биографског речника". Писао је приказе и био је поуздан састављач регистара историографских књига.

Драгослав Опсеница радо и често је до пандемије коронавируса долазио у Историјски институт. С бројним сарадницима Института одржавао је блиске и пријатељске односе. Знатижељно је пратио продукцију Института и веома брзо, по објављивању, усмено и похвално говорио о делима и ауторима. За Институт и за мене лично одлазак Драгослава Опсенице представља растанак с великим пријатељем кога сам неизмерно поштовао. Нека му је слава и хвала.

Радомир Ј. ПОПОВИЋ

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Текстови се достављају Редакцији издања Историјског института на email: istorinst@iib.ac.rs

Рукописи у компјутерском слогу предају се у електронском облику у фонту Times New Roman, величина фонта 12. Размак између редова је 1.5, а напомене се налазе на дну сваке стране. Аутори могу предати радове и на страном језику.
Текст може да има највише 50.000 словних места укључујући и празнине (без резимеа и листе референци).
Осим основног текста са напоменама (уређеним према упутству), рад чине:

Апстракт
Налази се испод наслова рада и има од 100 до 250 речи. Пише се на два језика – оним којим је писан основни текст и на енглеском.

Кључне речи
Дају се на српском и на енглеском језику и може их бити највише 10.

Резиме
Уколико је рад на српском, резиме се доставља на енглеском језику. Рад на страном језику треба да садржи резиме на српском. Дужина резимеа може бити до 1/10 дужине чланка.

Листа референци – List of references
Налази се на крају рада. Чине је: Необјављени извори – Unpublished Primary Sources, Објављени извори – Published Primary Sources и Литература – Secondary Works, а такође, уколико постоје, и Карте – Maps, Штампа – Newspapers и Интернет – Internet.

У *Листи референци* прво се наводе радови писани латиницом (абецедним редом), потом радови писани ћирилицом (азбучним редом) а након тога и радови писани другим писмима. Ћириличке библиографске јединице (као и оне које су писане другим писмима која нису латинична) морају имати и латиничку транслитерацију. У Листи референци радови истог аутора треба, у зависности од писма, да буду наведени абецедно/азбучно.

Појашњења су дата у одељку НАЧИН ЦИТИРАЊА.

Прилози
Доставити их у електронској форми ван Word документа у једном од следећих формата: .tiff, .jpg, .eps, .cdr. Црно-беле фотографије предати у резолуцији од најмање 150, а колор од 300 dpi.

Аутори контролишу и уносе лекторске интервенције у електронску верзију текста. Уколико се не слажу са неком од лекторских интервенција то морају видно означити.

Радови се примају до 31. марта за текућу годину.
Моле се аутори да поштују датум за достављање радова и да пажљиво примењују Упутство.
Радови који нису припремљени по Упутству биће враћени ауторима на корекцију.

НАЧИН ЦИТИРАЊА

Све библиографске јединице у напоменама пишу се оригиналним писмом.
Пуно име и презиме аутора наводе се **увек уз први пут** цитирану библиографску јединицу.
После првог помена пуне библиографске јединице у напоменама, током наредних цитирања треба дати њен скраћени облик, односно поновити иницијал имена и презиме аутора и скраћени наслов.

Исто / Isto / Ibidem – у зависности од писма основног текста.
Користи се на месту имена аутора, наслова и онолико информација које су идентичне онима у претходној напомени. Не може се користити уколико претходна напомена наводи више од једне библиографске јединице.

исти / isti / idem / eadem (малим почетним словом, ако није на почетку реченице).
Користи се када се у истој напомени континуирано цитира више дела истог аутора – у зависности од језика цитираног дела.

у: / u: / in: – у зависности од језика цитиране библиографске јединице.

и / i / & – у зависности од језика цитиране библиографске јединице.

Употребљавају се скраћенице **уп.** / **up. / cf.**
Употребљава се пуна реч – **види:** / **vidi:** / **see:**

Векови се пишу арапским цифрама.

Бројеви до десет се пишу словима, а већи од троцифрених треба да буду написани са тачкама, а не са размацима (нпр. 2.000, 10.000).

Наслови часописа се не скраћују.

Наслови установа, архива, архивских фондова и серија након првог целовитог помена могу се скратити у сигле, нпр. Архив Српске академије наука и уметности [=АСАНУ] или *Monumenta Germaniae Historica* [=MGH].

НАЧИН ЦИТИРАЊА МОНОГРАФСКИХ ИЗДАЊА:

<u>Један аутор</u>:

Име и презиме аутора, *Наслов књиге*, место издања година, страна.
При првом цитирању аутора пише се пуно име и презиме.
– Десанка Ковачевић-Којић, *Градски живот у Србији и Босни* : *XIV–XV вијек*, Београд 2007, 26.

При поновљеном цитирању:
Иницијал имена и презиме аутора, *Скраћени наслов књиге*, страна.
– Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 26.

***Листа референци*:**
Презиме, име аутора, Наслов књиге, место издања година.
– Ковачевић-Којић, Десанка, *Градски живот у Србији и Босни : XIV–XV вијек*, Београд 2007.

<u>Два или три аутора:</u>

Име и презиме и име и презиме аутора, *Насалов књиге*, место издања година, страна.
– Hasan Çolak & Elif Bayraktar-Tellan, *The Orthodox Church as an Ottoman Institution: A Study of Early Modern Patriarchal Berats*, Istanbul 2019, 29.
– Сима Ћирковић, Десанка Ковачевић Којић и Ружа Ћук, *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад 2002, 36–42.

При поновљеном цитирању:
Иницијал имена и презиме првог аутора и иницијал имена и презиме другог, тј. трећег аутора, *Скраћени наслов књиге*, страна.

– H. Çolak & E. Bayraktar-Tellan, *The Orthodox Church as an Ottoman Institution*, 29.
– С. Ћирковић, Д. Ковачевић Којић и Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 36–42.

***Листа референци*:**
Презиме, име првог аутора, име и презиме другог и име и презиме трећег аутора, *Наслов књиге*, место година.

– Çolak, Hasan & Elif Bayraktar-Tellan, *The Orthodox Church as an Ottoman Institution: A Study of Early Modern Patriarchal Berats*, Istanbul 2019.
– Ћирковић, Сима, Десанка Ковачевић Којић и Ружа Ћук, *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад 2002.

<u>Четири или више аутора:</u>

Име и презиме првог аутора и др. / i dr. / et al. (за страни језик), *Наслов књиге*, место издања година, страна.

– Ivan Božić i dr., *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, 100.

При поновљеном цитирању:

– Ivan Božić i dr., *Istorija Jugoslavije*, 100.

***Листа референци*:**
Презиме, име првог аутора, имена и презимена другог, трећег и четвртог аутора, Наслов књиге, место издања година.

– Božić, Ivan, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić i Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972.

<u>Вишетомно дело:</u>

Име и презиме аутора, *Наслов књиге* број том (без запете, ако је ознака тома само бројчана)**, место издања година, страна.**

– Милорад Екмечић, *Стварање Југославије* 2, Београд 1989, 122.

При поновљеном цитирању:

– М. Екмечић, *Стварање Југославије* 2, 122.

***Листа референци*:**
Презиме, име аутора, Наслов књиге број тома (без запете, ако је ознака тома само бројчана), место издања година.

– Екмечић, Милорад, *Стварање Југославије* 2, Београд 1989.

Поновљено издање књиге:

Име и презиме аутора, *Наслов књиге*, том, место издања година и издање, страна.

– Константин Јиречек, *Историја Срба*, књ. I, Београд 1978[2], 30.

При поновљеном цитирању:

– К. Јиречек, *Историја Срба*, књ. I, 30.

***Листа референци*:**

Презиме, име аутора, Наслов књиге, место издања година и издање.

– Јиречек, Константин, *Историја Срба*, књ. I, Београд 1978[2].

Приређени извори:

Име и презиме аутора тј. приређивача, *Наслов књиге*, место издања година, број страна.

– Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, Београд 1929, 530–533.

– Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, прир. Љиљана Јухас Георгиевска, Београд 1988, 100.

Име приређивача извора изузетно може да се пише и после наслова:

– *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. 1, studio et opera Georgii Fejér, Budae 1829, 25.

– *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. I, св. 3/II, *1/14. април – 30. јуни/13. јули 1905. године*, прир. Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2014, 590.

При поновљеном цитирању:

– Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, 500.

– Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, 100.

– *Codex diplomaticus Hungariae*, t. 1, 25.

– *Документи о спољној политици*, књ. I, св. 3/II, 590.

***Листа референци*:**

Презиме, име аутора, *Наслов књиге*, место издања година.

– Стојановић, Љубомир, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, Београд 1929.

или

Презиме, име аутора, *Наслов књиге*, прир. име и презиме, место издања година.

– Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, прир. Љиљана Јухас Георгиевска, Београд 1988.

или

Наслов књиге, ур., прев., прир. име и презиме, место издања година.

– *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. 1, studio et opera Georgii Fejér, Budae 1829.

– *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. I, св. 3/II, прир. Љиљана Алексић Пејковић, Београд 2014.

Појединачни документ у оквиру приређених извора:

– *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. I, св. 3/II, *1/14. април – 30, јуни/13. јули 1905. године*, прир. Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2014, 825 (*Министарство иностраних дела Краљевине Србије – Београд, Генералном конзулату Краљевине Србије – Скопље*)

При поновљеном цитирању:

– *Документи о спољној политици*, књ. I, св. 3/II, 825.

***Листа референци*:**

– *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. I, св. 3/II, прир. Љиљана Алексић Пејковић, Београд 2014.

Поглавље књиге и чланак у зборнику радова:

Име и презиме аутора, „Наслов поглавља“ или „Наслов чланка“, у: *Наслов књиге*, ур., гл и одг. ур., прев., прир. име и презиме, место издања година, страна.

– Мирослав Тимотијевић, „Приватни простори и места приватности“, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. Ана Столић и Ненад Макуљевић, Београд 2006, 133.

– Божидар Ферјанчић, „Одбрана Немањиног наслеђа – Србија постаје краљевина”, у: *Историја српског народа* I, ур. Сима Ћирковић, Београд 1981, 297–300.

– Miloš Ivanović, „The Nobility of the Despotate of Serbia between Ottoman Empire and Hungary (1457–1459)“, in: *Secular Power and Sacral Authority in Medieval East-Central Europe*, eds. Kosana Jovanović & Suzana Miljan, Amsterdam 2018, 167.

При поновљеном цитирању:

– М. Тимотијевић, „Приватни простори“, 133.

– Б. Ферјанчић, „Одбрана Немањиног наслеђа”, 297–300.

– M. Ivanović, „The Nobility“, 167.

***Листа референци*:**

Презиме, име аутора, „Наслов поглавља“ или „Наслов чланка“, у: *Наслов књиге*, ур., гл и одг. ур., прев., прир. име и презиме, место издања година, бројеви страна поглавља.

– Тимотијевић, Мирослав, „Приватни простори и места приватности“, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. Ана Столић и Ненад Макуљевић, Београд 2006, 165–244.
– Ферјанчић, Божидар, „Одбрана Немањиног наслеђа – Србија постаје краљевина”, у: *Историја српског народа* I, ур. Сима Ћирковић, Београд 1981, 297–314.
– Ivanović, Miloš, „The Nobility of the Despotate of Serbia between Ottoman Empire and Hungary (1457–1459)“, in: *Secular Power and Sacral Authority in Medieval East-Central Europe*, eds. Kosana Jovanović & Suzana Miljan, Amsterdam 2018, 167–177.

<u>Енциклопедијсколексикографске одреднице</u>:

Име и презиме аутора, „Наслов одреднице“, у: *Наслов књиге*, ур., гл и одг. ур., прев., прир. име и презиме, место издања година, страна.

– Душанка Динић-Кнежевић, „Тканине”, у: *Лексикон српског средњег века*, прир. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд 1999, 734–735.

При поновљеном цитирању:

– Д. Динић-Кнежевић, „Тканине”, 734–735.

***Листа референци*:**

Презиме, име аутора, „Наслов одреднице“, у: *Наслов књиге*, ур., гл и одг. ур., прев., прир. име и презиме, место издања година, бројеви страна енциклопедијско-лексикографске одреднице.

– Динић-Кнежевић, Душанка, „Тканине”, у: *Лексикон српског средњег века*, прир. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд 1999, 734–735.

<u>Предговор, увод, поговор:</u>

Име и презиме, предговор / увод / поговор у: Име и презиме аутора књиге, *Наслов књиге*, место издања година, стране.

– Чедомир Попов, предговор у: Милорад Екмечић, *Срби на историјском раскршћу*, Београд 2014, I–III.

При поновљеном цитирању:

– Ч. Попов, предговор у: Милорад Екмечић, *Срби на историјском раскршћу*, I–III.

***Листа референци*:**

Презиме, име, предговор у: Име и презиме аутора књиге, *Наслов књиге*, бројеви страна предговора, место издања година.

– Попов, Чедомир, предговор у: *Милорад Екмечић*, *Срби на историјском раскршћу*, Београд 2014, I–XIX.

ПРИМЕРИ ЗА ЧЛАНКЕ, РАСПРАВЕ, ПРИЛОГЕ:

Чланак у часопису:

Име и презиме аутора, „Наслов текста“, *Наслов часописа* број/свеска (година) страна.

– Милош Ивановић, „Развој институције имунитета у српској средњовековној држави до краја владавине краља Милутина“, *Историјски часопис* 66 (2017) 52.

– Момчило Спремић, „Пресуда Бенку Котруљевићу“, *Зборник Филозофског факултета* 11/1 (Београд 1970) 395.

При поновљеном цитирању:

– М. Ивановић, „Развој институције имунитета“, 52.

– М. Спремић, „Пресуда Бенку Котруљевићу“, 395.

Уколико је година објављивања часописа различита у односу на годину на коју се часопис односи, цитира се према следећем начину:

– Ружа Ћук, „Делатност дубровачког трговца Луке Милановића двадесетих година XV века“, *Историјски часопис* 38 (1991) 1992, 22.

Начин за часописе са истим називом, а различитим местом издања, мање познате, ретко доступне часописе:

– Гордана Томовић, „Трагови старог рударења у топонимији пљеваљског краја“, *Гласник Завичајног музеја* 3 (Пљевља 2002) 2003, 58.

***Листа референци*:**

Презиме, име аутора, „Наслов текста“, Наслов часописа број, свеска (година) бројеви страна целог чланка.

– Ивановић, Милош, „Развој институције имунитета у српској средњовековној држави до краја владавине краља Милутина“, *Историјски часопис* 66 (2017) 49–83.

– Спремић, Момчило, „Пресуда Бенку Котруљевићу“, *Зборник Филозофског факултета* 11/1 (Београд 1970) 393–398.

Чланак у зборнику радова:

Име и презиме аутора, „Наслов текста“, у: *Наслов зборника*, ур., прир. име и презиме,

место издања година, страна.

– Ана Столић, „Ратни доприноси жена и послератна борба за женско право гласа у Србији (Краљевини СХС) 1918–1921“, у: *Крај Великог рата – пут ка новој Европи*, ур. Александар Растовић и Миљан Милкић, Београд 2020, 288.

При поновљеном цитирању:

– А. Столић, „Ратни доприноси жена“, 288.

***Листа референци*:**

Презиме, име аутора, „Наслов текста“, у: *Наслов зборника*, ур., прир. име и презиме, место издања година, бројеви страна целог чланка.

– Столић, Ана, „Ратни доприноси жена и послератна борба за женско право гласа у Србији (Краљевини СХС) 1918–1921“, у: *Крај Великог рата – пут ка новој Европи*, ур. Александар Растовић и Миљан Милкић, Београд 2020, 285–298.

<u>Чланак аутора у сопственом зборнику радова:</u>

Име и презиме аутора, „Наслов текста“, у: исти, *Наслов зборника*, ур., прир. име и презиме, место издања година, страна.

– Драгољуб Живојиновић, „Лик једног дубровачког конзула“, у: исти, *Европа и Дубровник у 17. и 18. веку : студије и расправе*, ур. Тибор Живковић, Београд 2008, 285–288.

При поновљеном цитирању:

– Д. Живојиновић, „Лик једног дубровачког конзула“, 285–288.

***Листа референци*:**

Презиме, име аутора, „Наслов текста“, у: исти, *Наслов зборника*, ур., прир. име и презиме, место издања година, бројеви страна целог чланка.

– Живојиновић, Драгољуб, „Лик једног дубровачког конзула“, у: исти, *Европа и Дубровник у 17. и 18. веку : студије и расправе*, ур. Тибор Живковић, Београд 2008, 285–297.

Чланак у новинама:

Име и презиме аутора (ако постоји), „Наслов текста“, *Наслов новина*, број, датум.

– Јелена Чалија, „Велика борба за Велики рат“, *Политика*, бр. 54114, 4. фебруар 2015.

При поновљеном цитирању:

– Ј. Чалија, „Велика борба“.

***Листа референци*:**

Презиме, име аутора (ако постоји), „Наслов текста“, *Наслов новина*, број, датум.

– Чалија, Јелена, „Велика борба за Велики рат“, *Политика*, бр. 54114, 4. фебруар 2015.

Новине:

***Наслов новина*, број, датум.**

– *Српске новине*, бр. 1, 1. јануар 1913.

ИНТЕРНЕТ:

Име и презиме аутора, „Наслов текста“, *Наслов публикације*, датум, година, страна, http://adresa (прегледано датум)

– Jack. R. Censer, „Intellectual History and the Causes of the French Revolution“, *Journal of Social History* 52/3 (2019) 545–554, https://academic.oup.com/jsh/ articlepdf/52/3/545/27457944/shy082.pdf (прегледано/accessed on 12. 2. 2020)

Ако елемената за навођење нема, најчешће се наводи само адреса и датум преузимања. Ако неких података ипак има, они се наводе на следећи начин:

Име организације, „Наслов текста“, http://adresa (датум прегледа)

– Public Library Section, „The Role of Libraries in Lifelong Learning“, http://www.ifla.org/V0/s8/index.htm (прегледано/accessed on 12. 2. 2009

НАВОЂЕЊЕ НЕОБЈАВЉЕНЕ МАГИСТАРСКЕ ТЕЗЕ ИЛИ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ:

Име и презиме аутора*, Наслов тезе или дисертације* (магистарска теза или докторска дис., назив факултета, година) страна

– Јована Блажић Пејић, *Московски Словенски комитет и српско питање (1858–1875)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021) 120.

– Marijana Mišević, *Writing Slavic in the Arabic Script: Literacy and Multilingualism in the Early Modern Ottoman Empire* (doctoral dissertation, Harvard University, 2022) 55.

При поновљеном цитирању:

– Ј. Блажић Пејић, Московски Словенски комитет, 120.

– M. Mišević, *Writing Slavic*, 55.

***Листа референци*:**

Презиме, име аутора, Наслов тезе или дисертације (магистарска теза или докторска дисертација, назив факултета, година)

- Блажић Пејић, Јована, Московски Словенски комитет и српско питање (1858–1875) (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021)
- Mišević, Marijana, *Writing Slavic in theArabicScript: Literacy and Multilingualism in the Early Modern Ottoman Empire* (doctoral dissertation, Harvard University, 2022)

INSTRUCTION FOR AUTHORS

Papers should be emailed to the Editorial Board of the Institute of History at: istorinst@iib.ac.rs.

Papers in electronic form should be submitted electronically in Times New Roman, font size 12, line spacing 1.5, with notes at the bottom of each page. Authors can submit papers in foreign languages as well.
A paper can have at most 50,000 characters with spaces (excluding the summary and the list of references).
Apart from the main text with notes (prepared according to the instruction), the paper should contain:

Abstract
Below the title of the paper, between 100 and 250 words, written both in the language of the main text and in English.

Keywords
Both in Serbian and English, up to ten words.

Summary
If the paper is in Serbian, the summary must be submitted in English. A paper in a foreign language must contain a summary in Serbian. The length of the summary can be up to 1/10 of the length of the article.

List of References
At the end of the paper, consists of: Unpublished Primary Sources, Published Primary Sources and Secondary Works, and, if any, Maps, Newspapers and Internet.

The *List of References* should first contain papers written in the Latin alphabet (in alphabetical order), then papers written in Cyrillic (in Cyrillic alphabetical order), followed by papers written in other alphabets. Cyrillic bibliographical units (including those written in other, non-Latin alphabets) must have Latin transliteration as well. In the *List of References*, the papers of the same author, depending on the alphabet, should be given in Cyrillic/Latin alphabetical order.

The explanations are given in the METHOD OF CITATION.

Annexes
To be submitted electronically separately from the Word document in one of the following formats: .tiff, .jpg, .eps, cdr. Black and white photographs should be submitted in at least 150 dpi and colour photographs in at least 300 dpi resolution.

Authors must review and enter the proofreading interventions in the electronic version of the text. If they disagree with a proofreading intervention, they must mark this visibly.

Papers are received until 31 March for the current year.
Authors are kindly asked to respect the date for the submission of papers and to carefully apply the Instruction. The papers not prepared according to the Instruction will be returned to the authors to be corrected.

METHOD OF CITATION

All bibliographical units in notes should be written in the original alphabet.
The author's full name and surname should be stated **always along with the first-time** cited bibliographical unit.
After the first mention of the full bibliographic unit in notes, an abbreviated form should be given in the following mentions, i.e. the initial of the first name and surname of the author and the abbreviated title.

Исто / Isto / Ibidem – depending on the alphabet of the main text.
Used at the place of the name of the author, title and as much of the information that is identical to the previous note. It cannot be used if the previous note contains more than one bibliographical unit.

исти / isti / idem / eadem (initial lowercase, if not at the beginning of the sentence).
Used when several works of the same author are continuously cited in the same note – depending on the language of the cited work.

у: / u: / in: – depending on the language of the cited reference.

и / i / & – depending on the language of the cited reference.

Abbreviations **уп. / up. / cf.** should be used
Full word should be used – **види:** / **see:**

Centuries should be written in Arabic numerals.

Numbers up to ten should be written in letters, and numbers greater than three-digit should be written with points and not with spaces (e.g. 2,000, 10,000).

Titles of journals should not be abbreviated.

Names of institutions, archives, archival funds and series, after the first full name, can be abbreviated into single names, e.g. Архив Српске академије наука и уметности [=АСАНУ] or *Monumenta Germaniae Historica* [=MGH].

METHOD OF CITATION OF MONOGRAPHS:

<u>One author</u>:

Name and surname of the author, *Title of the book*, place of issuance, year, page. The author's full name and surname should be written on first citation.

– Десанка Ковачевић-Којић, *Градски живот у Србији и Босни : XIV–XV вијек*, Београд 2007, 26.

Repeated citation:
Initial of the name and surname of the author, *Abbreviated title of the book*, page.

– Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 26.

List of References:
Surname, name of the author, *Title of the book*, place of issuance, year.

– Ковачевић-Којић, Десанка, *Градски живот у Србији и Босни : XIV–XV вијек*, Београд 2007.

<u>Two or three authors:</u>

Name and surname and name and surname of the author, *Title of the book*, place of issuance, year, page.

– Hasan Çolak & Elif Bayraktar-Tellan, *The Orthodox Church as an Ottoman Institution: A Study of Early Modern Patriarchal Berats*, Istanbul 2019, 29.

– Сима Ћирковић, Десанка Ковачевић Којић и Ружа Ћук, *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад 2002, 36–42.

Repeated citation:
Initial of the name and surname of the first author and initial of the name and surname of the second, i.e. third author, *Abbreviated title of the book*, page.

– H. Çolak & E. Bayraktar-Tellan, *The Orthodox Church as an Ottoman Institution*, 29.
– С. Ћирковић, Д. Ковачевић Којић и Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 36–42.

***List of References*:**
Surname, name of the first author, name and surname of the second author, and name and surname of the third author, *Title of the book*, place, year.
– Çolak, Hasan & Elif Bayraktar-Tellan, *The Orthodox Church as an Ottoman Institution: A Study of Early Modern Patriarchal Berats*, Istanbul 2019.
– Ћирковић, Сима, Десанка Ковачевић Којић и Ружа Ћук, *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад 2002.

Four or more authors:

Name and surname of the first author и др. / i dr. / et al. (for a foreign language), *Title of the book,* place of issuance, year, page.
– Ivan Božić i dr., *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, 100.

Repeated citation:
– Ivan Božić i dr., *Istorija Jugoslavije*, 100.

***List of References*:**
Surname, name of the first author, names and surnames of the second, third and fourth author, *Title of the book*, place of issuance, year.
– Božić, Ivan, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić i Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972.

Multi-volume work:

Name and surname of the author, *Title of the book*, number of volume (without a comma, if the designation of the volume is only numerical), **place of issuance, year, page**.
– Милорад Екмечић, *Стварање Југославије* 2, Београд 1989, 122.

Repeated citation:
– М. Екмечић, *Стварање Југославије* 2, 122.

***List of References*:**
Surname, name of the author, *Title of the book*, number of volume (without a comma, if the designation of the volume is only numerical), place of issuance, year.
– Екмечић, Милорад, *Стварање Југославије* 2, Београд 1989.

Repeated edition of the book:

Name and surname of the author, *Title of the book*, volume, place of issuance, year and edition, page.

– Константин Јиречек, *Историја Срба*, књ. I, Београд 1978[2], 30.

Repeated citation:

– К. Јиречек, *Историја Срба*, књ. I, 30.

***List of References*:**

Surname, name of the author, *Title of the book*, place of issuance, year and edition.

– Јиречек, Константин, *Историја Срба*, књ. I, Београд 1978[2].

Edited sources:

Name and surname of the author, i.e. editor, *Title of the book*, place of issuance, year, number of pages.

– Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, Београд 1929, 530–533.

– Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, прир. Љиљана Јухас Георгиевска, Београд 1988, 100.

Name of the editor of sources can exceptionally be written after the title as well:

– *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. 1, studio et opera Georgii Fejér, Budae 1829, 25.

– *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. I, св. 3/II, *1/14. април – 30. јуни/13. јули 1905. године*, прир. Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2014, 590.

Repeated citation:

– Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, 500.

– Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, 100.

– *Codex diplomaticus Hungariae*, t. 1, 25.

– *Документи о спољној политици*, књ. I, св. 3/II, 590.

***List of References*:**

Surname, name of the author, *Title of the book*, place of issuance, year.

– Стојановић, Љубомир, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, Београд 1929.

or

Surname, name of the author, *Title of the book*, name and surname of the editor, place of issuance, year.

– Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, прир. Љиљана Јухас Георгиевска, Београд 1988.

or

Title of the book, ed., transl., name and surname, place of issuance, year.

– *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. 1, studio et opera Georgii Fejér, Budae 1829.
– *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. I, св. 3/II, прир. Љиљана Алексић Пејковић, Београд 2014.

Individual document within edited sources:

– *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. I, св. 3/II, *1/14. април – 30, јуни/13. јули 1905. године*, прир. Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2014, 825 (*Министарство иностраних дела Краљевине Србије – Београд, Генералном конзулату Краљевине Србије – Скопље*)

Repeated citation:

– *Документи о спољној политици*, књ. I, св. 3/II, 825.

***List of References*:**

– *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. I, св. 3/II, прир. Љиљана Алексић Пејковић, Београд 2014.

Chapter of a book and article in proceedings:

Name and surname of the author, "Title of a chapter" or "Title of an article", in: *Title of a book*, ed., ed.-in-chief., transl., name and surname, place of issuance, year, page.

– Мирослав Тимотијевић, "Приватни простори и места приватности", у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. Ана Столић и Ненад Макуљевић, Београд 2006, 133.
– Божидар Ферјанчић, "Одбрана Немањиног наслеђа – Србија постаје краљевина", у: *Историја српског народа* I, ур. Сима Ћирковић, Београд 1981, 297–300.
– Miloš Ivanović, "The Nobility of the Despotate of Serbia between Ottoman Empire and Hungary (1457–1459)", in: *Secular Power and Sacral Authority in Medieval East-Central Europe*, eds. Kosana Jovanović & Suzana Miljan, Amsterdam 2018, 167.

Repeated citation:

– М. Тимотијевић, "Приватни простори", 133.
– Б. Ферјанчић, "Одбрана Немањиног наслеђа ", 297–300.
– M. Ivanović, "The Nobility", 167.

***List of References*:**
Surname, name of the author, "Title of a chapter" or "Title of an article",, in: *Title of a book*, ed., ed.-in-chief., transl., name and surname, place of issuance, year, number of pages of the chapter.

– Тимотијевић, Мирослав, "Приватни простори и места приватности", у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. Ана Столић и Ненад Макуљевић, Београд 2006, 165–244.
– Ферјанчић, Божидар, "Одбрана Немањиног наслеђа – Србија постаје краљевина", у: *Историја српског народа* I, ур. Сима Ћирковић, Београд 1981", 297–314.
– Ivanović, Miloš, "The Nobility of the Despotate of Serbia between Ottoman Empire and Hungary (1457–1459)", in: *Secular Power and Sacral Authority in Medieval East-Central Europe*, eds. Kosana Jovanović & Suzana Miljan, Amsterdam 2018, 167–177.

<u>Encyclopaedic-lexicographic entries:</u>

Name and surname of the author, "Title of the entry", in: *Title of a book*, ed., ed.-in-chief., transl., name and surname, place of issuance, year, page.

– Динић-Кнежевић, Душанка, "Тканине", у: *Лексикон српског средњег века*, прир. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд 1999, 734–735.

Repeated citation:

– Д. Динић-Кнежевић, "Тканине", 734–735.

***List of References*:**
Surname, name of the author, "Title of the entry", in: *Title of a book*, ed., ed.-in-chief., transl., name and surname, place of issuance, year, number of pages of the chapter.

– Динић-Кнежевић, Душанка, "Тканине", у: Лексикон српског средњег века, прир. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд 1999, 734–735.

<u>Foreword, introduction, afterword:</u>

Name and surname, foreword / introduction / afterword in: Name and surname of the author of the book, *Title of a book*, place of issuance, year, pages.

– Чедомир Попов, предговор у: *Милорад Екмечић*, *Срби на историјском раскршћу*, Београд 2014, I–III.

Repeated citation:

– Ч. Попов, предговор у: *Милорад Екмечић*, *Срби на историјском раскршћу*, I–III.

***List of References*:**
Surname, name, foreword in: Name and surname of the author of the book, *Title of a book*, number of pages of the foreword, place of issuance, year.

– Попов, Чедомир, предговор у: *Милорад Екмечић*, *Срби на историјском раскршћу*, Београд 2014, I–XIX.

EXAMPLES FOR ARTICLES, TREATISES, ANNEXES:

Article in a journal:

Name and surname of the author, "Title of the text", *Title of the journal*, number, volume (year), page.

– Милош Ивановић, "Развој институције имунитета у српској средњовековној држави до краја владавине краља Милутина", *Историјски часопис* 66 (2017) 52.

– Момчило Спремић, „Пресуда Бенку Котруљевићу", *Зборник Филозофског факултета* 11/1 (Београд 1970) 395.

Repeated citation:

– М. Ивановић, "Развој институције имунитета", 52.

– М. Спремић, „Пресуда Бенку Котруљевићу", 395.

Method of citation for journals when the year of issuance differs from the year of edition of the journal:

– Ружа Ћук, "Делатност дубровачког трговца Луке Милановића двадесетих година XV века", *Историјски часопис* 38 (1991) 1992, 22.

Method of citation for journals with the same title, with different place of issuance, less known, hardly accessible journals:

– Гордана Томовић, "Трагови старог рударења у топонимији пљеваљског краја", *Гласник Завичајног музеја* 3 (Пљевља 2002) 2003, 58.

***List of References*:**
Surname, name of the author, "Title of the text", *Title of the journal*, number, volume (year), number of pages of the entire article.

– Ивановић, Милош, "Развој институције имунитета у српској средњовековној држави до краја владавине краља Милутина", *Историјски часопис* 66 (2017) 49–83.

– Спремић, Момчило, „Пресуда Бенку Котруљевићу", *Зборник Филозофског факултета* 11/1 (Београд 1970) 393–398.

Article in proceedings (and book chapter):

Name and surname of the author, "Title of the text", in: *Proceedings*, ed., name and surname, place of issuance, year, page.

– Ана Столић, "Ратни доприноси жена и послератна борба за женско право гласа у Србији (Краљевини СХС) 1918–1921", у: *Крај Великог рата – пут ка новој Европи*, ур. Александар Растовић и Миљан Милкић, Београд 2020, 288.

Repeated citation:

– А. Столић, "Ратни доприноси жена", 288.

***List of References*:**

Surname, name of the author, "Title of the text", in: *Title of the proceedings*, ed., name and surname, place of issuance, year, number of pages of the entire article.

– Столић, Ана, "Ратни доприноси жена и послератна борба за женско право гласа у Србији (Краљевини СХС) 1918–1921", у: *Крај Великог рата – пут ка новој Европи*, ур. Александар Растовић и Миљан Милкић, Београд 2020, 285–298.

Author's article in own proceedings:

Name and surname of the author, "Title of the text", in: ibid, *Title of the proceedings*, ed., name and surname, place of issuance, year, page.

– Драгољуб Живојиновић, "Лик једног дубровачког конзула", у: исти, *Европа и Дубровник у 17. и 18. веку : студије и расправе*, *ур. Тибор Живковић,* Београд 2008, 285–288.

Repeated citation:

– Д. Живојиновић, "Лик једног дубровачког конзула", 285–288.

***List of References*:**

Surname, name of the author, "Title of the text", in: ibid, *Title of the proceedings*, ed., name and surname, place of issuance, year, number of pages of the entire article

– Живојиновић, Драгољуб, "Лик једног дубровачког конзула", у: исти, *Европа и Дубровник у 17. и 18. веку : студије и расправе*, *ур. Тибор Живковић,* Београд 2008, 285–297.

Article in newspapers:

Name and surname of the author (if any), "Title of the text", *Newspaper title*, number, date.

– Јелена Чалија, "Велика борба за Велики рат", *Политика*, бр. 54114, 4. фебруар 2015.

Repeated citation:

– J. Чалија, "Велика борба".

***List of References*:**

Surname, name of the author (if any), "Title of the text", *Newspaper title*, number, date.

– Чалија, Јелена, "Велика борба за Велики рат", *Политика*, бр. 54114, 4. фебруар 2015.

Newspaper:

***Newspaper title*, number, date.**

– *Српске новине*, бр. 1, 1. јануар 1913.

INTERNET:

Name and surname of the author, "Title of the text", Title of the publication, date, year, page http://adresa **(date of access).**

– Jack. R. Censer, "Intellectual History and the Causes of the French Revolution*", Journal of Social History* 52/3 (2019) 545–554, https://academic.oup.com/jsh/ articlepdf/52/3/545/27457944/shy082.pdf (прегледано/accessed on 12. 2. 2020)

If there are no reference elements, only the address and date of download are usually stated. If there are some data, they are stated as follows:

Name of the organisation, "Title of the text", http://adresa (date of access)

– Public Library Section, "The Role of Libraries in Lifelong Learning", http://www.ifla.org/V0/s8/index.htm (прегледано/accessed on 12. 2. 2009)

CITING AN UNPUBLISHED MA OR PHD THESIS:

Name and surname of the author, *Title of the thesis or dissertation* (MA or PhD thesis, name of the university, year) page

– Јована Блажић Пејић, *Московски Словенски комитет и српско питање (1858–1875)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021) 120

– Marijana Mišević, *Writing Slavic in the Arabic Script: Literacy and Multilingualism in the Early Modern Ottoman Empire* (doctoral dissertation, Harvard University, 2022) 55.

Repeated citation:

– J. Блажић Пејић, *Московски Словенски комитет*, 120.
– M. Mišević, *Writing Slavic*, 55.

***List of References*:**

Surname, name of the author, *Title of the thesis or dissertation* (MA or PhD thesis, name of the university, year)

– Блажић Пејић, Јована, *Московски Словенски комитет и српско питање (1858–1875)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021)
– Mišević, Marijana, *Writing Slavic in the Arabic Script: Literacy and Multilingualism in the Early Modern Ottoman Empire* (doctoral dissertation, Harvard University, 2022)

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС Кн. LXXIII (2024)

Издавач
Историјски институт Београд
Кнез Михаилова 36/II, 11000 Београд, www.iib.ac.rs, e-mail: istorinst@iib.ac.rs

За издавача
Проф. др Александар Растовић, директор

Редакциони одбор:
академик Михаило Војводић (Српска академија наука и уметности),
др Биљана Вучетић (Историјски институт Београд),
академик Јованка Калић (Српска академија наука и уметности),
др Срђан Катић (Историјски институт Београд),
проф. др Тамаш Керменди (Универзитет Лоранда Етвеша,
Институт за историју, Будимпешта, Мађарска),
проф. др Ангелики Константакопопулу (Универзитет у Јањини, Грчка),
др Милош Ивановић (Историјски институт Београд),
др Јелена Илић Мандић (Историјски институт Београд),
др Ђузепе Мота (Сапиенца Универзитет Рим, Италија),
др Константин Никифоров (Институт за словенске студије,
Руска академија наука),
проф. др Хатиџе Оруч (Факултет за језик, историју и географију,
Универзитет у Анкари, Турска),
др Владета Петровић (Историјски институт Београд),
проф. др Александар Растовић (Историјски институт Београд),
проф. д.и.н. Илија Тодев (Историјски институт Бугарске академије наука),
проф. др Љубомира Хавликова (Институт за славистичке студије, Праг, Чешка)

Лектура текстова на српском језику
BONUS LIBER

Превод и лектура текстова на енглеском језику
Татјана Ћосовић

Секретар Редакционог одбора
Снежана Ристић

Припрема за штампу
ИСТОК Дизајн

Штампа
ПЛАНЕТА ПРИНТ д.о.о. Београд

Тираж
300 примерака

CIP – Каталогизација у публикацији Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ИСТОРИЈСКИ часопис = Historical Review / одговорни уредник Александар Растовић. – 1948– . – Београд : Историјски институт, 1948– (Београд: Службени гласник). – 24 cm
Годишње

ISSN 0350-0802 = Историјски часопис
eISSN 2956-1744
COBISS.SR-ID 3687170